

ОМОН МУХТОР

ХОТИН ПОДШОҲ

Романлар

**«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2010**

Омон Мухтор

Хотин подшоҳ: Романлар / О.Мухтор. — Т.: «Sharq», 2010. — 464 б.

Таниқли адиб, Ўзбекистон санъат арбоби Омон Мухторнинг бу китобига «Хотин подшоҳ», «Эгилган бош», «Майдон» романлари киритилди. Романларда минг йил олдинги даврдан бу кунгача халқнинг босиб ўтган мураккаб ҳаёт йўли акс эттирилган. Эзгулик ва ёвузлик жанги мазкур асарлар мағзини ташкил этади. Ёзувчи рангин бўёқларда бетакрор тарихий ва ҳаётий манзаралар чизади.

ББК 84(5Ў)6

ISBN 978-9943-00-304-0

© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2010

ХОТИН ПОДШОҲ

*Ўзи беку
ўзгаларга қул бўлган юрт меники,
Қанча-қанча босқинларда
йўл бўлган юрт меники,
Йиғлай-йиғлай
кўкси мудом ҳўл бўлган юрт меники...*

Жумабой

Б и р и н ч и қ и с м

ТУРКИСТОН

1

Қуш уйқу...

У ора-орада «кўзи кетиб қолиб», бир оз мизғир эди, холос.

Ҳеч осойишта ухлаёлмаябди.

Хобхонада девор томонда қатор терилган олтин шамдонлардаги шамлардан фақат иккитаси эринчоқ милтиллайди. Аслида, уларга ҳам ҳожат йўқ, хобхонани ёритаётган улар эмасди — каттакон деразадан тўлин ой кўриниб, ичкарида нақ ҳаммаёққа оппоқ нур тўшаган.

Даҳлизда навбатчи бир канизак ва икки чўри гарчи киприк қокмай ўтиришган бўлса-да, уларнинг ҳатто нафас олиши эшитилмасди. Пастда, ховлида турган соқчилар ҳам ортиқча бирон хатти-ҳаракатдан сақланишар, Хотин подшоҳнинг оромини бузишдан кўркишар эди. Булардан бўлак ҳамма ширин уйқуда. Бутун сарой сокин, жимжит.

Тун бошланишида у анча тинч уйқуга кетган, эшик секин очилиб, бола эмизгани энага кирганида, кўзларини зўрға очган эди. Лекин ўғилчасини қўлига олиб, қўкрагини тутганича мудраётиб, кеча окшом айғоқчилардан эшит-

ган — дарёда бир неча сол тинмай у ён-бу ён ўтаётгани ҳақидаги нохуш хабарни бехос эслади. Титраб-қақшаб боласини қаттиқроқ бағрига босди. Бола тўйиниб, пишил-лаб ухлай бошлаганидан кейин ҳам, уни дарҳол энагага бермади. Қош-киприкларига лабларини суйкади.

Қайтиб ўринга чўзилиб, хозирча ҳар хил хаёлга бормай ухламоқчи эди. Бўлмади. Олдинги хотиржамлик, фароғат йўқолган эди. Мана, энди дераза қаршисида жонланган тўлин ой ҳаммаёкни кундузгидек нурга ўраб, унга уйку бермаётир.

Ё Тангри! Бу қандай кўргилик?!

Ўн олти-ўн етти ёшдаги кизалоқ-келиндар тахтга ўтириб, юртга эғалик қилишига тўғри келиб қолди. У ҳали хивичдек нозик, ёшлик-ўсмирлик беғуборлиги, чиройига тўлгин. Хотин подшоҳ, деган ном араблардан чиққан. Араблар қизиқ. Ўз пайғамбарлари (Муҳаммад алайҳиссалом)нинг аҳли-оиласини Хадича, Ойша, Фотима-онамиз, деб тилга оладилар-у, бошқа аёлларни исми билан аташни гўёки макруҳ санайдилар. Балки, бухороликлар ўзи бунга кўпроқ мойилдир? Бухорода ҳам дастлабки кундан барча уни Хотин подшоҳ, деб аташга одатланган.

У деразага тикилиб, тўлин ой нурига ўраниб ётганича, шуларни ўйлади.

Дарвоқе, унинг исми — Ойнур эди.

Аммо биргина ота-онасию эри уни бу исм билан аташган.

Кейинчалик, замонлар ўтиб мабодо кимдир қизиқса, бу исмни билиши ёки билмаслиги мумкин.

Муаллифдан

Бу асарни ким тарихий, ким маърифий дейиши мумкин.

У — шу кунги роман, қолгани адабиётшунослар иши. Мен кўлимдан келганини ёздим.

Мамлакатимизда Мустақиллик бўлмаса, бундай асар ёзилмасди. Тарихда кўп ҳукмдорлар ўтган. Мамлакат аҳволи ҳар жихатдан уни бошқарган Инсонга боғлиқ. Роман асосан, шу ҳақда. Тарихнинг чигал бир пайтида донолик кўрсатган аж-доқларимиз ҳақида.

Қаламга олинган мавзуни тарихчилар, адиблар турли даврларда ёритишга ҳаракат қилишган. Лекин гоҳ шароит, гоҳ билим етишмаслиги панд берган. Узук-юлуқ гаплар, қарама-карши ҳолатлар учрайди.

У — Хотин подшоҳ. Тамом. Вассалом.

Дарёда бир неча сол тинмай у ён-бу ён ўтаётгани хаёлида жонланганидан, дам сайин Хотин подшоҳнинг уйқуси буткул ўчди.

Ниҳоят, бошини юмшоқ пар ёстикдан кўтариб, тўшакда оёқларини кучиб ўтирди.

* * *

Хотин подшоҳни Ровий атиги уч марта кўрган.

Аммо Бухоро ҳаёти билан қизиққани сингари, уни «кузатиб» юрар эди.

Болаликда етим қолган, ёлғизликка кўниккан бу кимсанинг ҳеч вақоси йўқ — бошпанаси йўқ, оиласи йўқ, чўнтагида ҳатто ҳамёни йўқ, афтидан унга буларнинг кераги ҳам йўқ. Биргина давлати — кўп нарсани кўрганбилган, буларни қизиқарли сўзлай олган антиқа киши эди. Бировлар уйида, дуч келган жойда яшар, бир парча нон билан қаноатланарди. Қаерга борса, одамлар унинг оғзига қарар, у одамларнинг камида тўксон фоизи умрида эшитмаган нарсаларни ривоят қилар эди.

Ровийнинг сўздан ташқари, кўнглида яна нима бор? Дунёда бирон тирик жон тасаввур қилмас, хаёлига ҳам келтирмас.

Хотин подшоҳ — Осмонда, Ровий — Ерда кун кечираётган эди.

Асар устида ишлаётиб, узок тарихга тегишли ёзувлар, эски халқ ривоятлари ва қўшиқлари, Наршахий, Вамбери китоблари, устод Садриддин Айнийнинг тарихий мақолалари, академик Иброҳим Мўминовнинг айрим кузатувларини ҳам ўрганишимга тўғри келди. Мен улардан имкон доирасида фойдаландим.

Асардан буюк Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб, Мавлоно Муқимий, Ҳамид Олимжоннинг баъзи бир фикрлари, шеърларидан сатрлар жой олди. Мажнун ёзган ғазалларни асарга таржима қилиб киритдим.

Минг йил бурунги манзарани қайсидир даражада акс эттириб, бу кунги сўзни озгина айта олган бўлсам, ўзимни бахтли деб биламан.

2006 йил, август-сентябр

Ровий ўз юртининг шакли-шамоиلى вақтида қандай бўлганлигини эшитиб-билиб, кейин эслаш учун хаёлига «мухрлаб» борарди.

Дарёни ерлик халқ Омул (Аму балки шундан келиб чиққан) деб юритарди.

Ваҳшир номи билан Ҳиндикуш тоғларидаги музликлардан бошланган дарё Помир дарёси, Панж, Вахш, ўнгдан Қофарниҳон билан Сурхон, чапдан Қундуз ирмоқлари келиб қўшилиб, Орол денгизига қараб йўл оларди.

Бу дарёдан бўлак яна бир дарё бор. Сир! Марказий Тяньшондан, Оқшинроқ тоғидаги музликлардан бошланган Норин дарёси ва Фарғона тоғидан бошланган Қорадарёнинг қўшилишидан — Сирдарё вужудга келган. Бу дарёга Оҳангарон, Чирчиқ, Калас, Арис каби ирмоқлар келиб қўйилиб, ўзи дарё бўлган бу ирмоқларга яна бир канча ирмоқлар қўшилиб боради. Косонсой, Ғовасой, Чадахсой, Шоҳимардонсой, Сўх ва бошқа ирмоқлар Сирдарёга етиб келган ва етиб келмаган пайтлар учрайди.

Худди шу икки буюк дарё оралигини Мовароуннаҳр, деб араблар аташган.

*(Чиройлидир гўё ёш келин,
Икки дарё ювар кокилин.)*

Асосан, Омул (Аму)дан нари томон — Эрон, бери томон — Турон, деб аталган.

Дарёдан нари томон (Эроннинг ҳам бир қисми кирган) Хуросон давлати.

Мовароуннаҳр ва Хуросон номлари кўпинча ёнма-ён келади.

Мовароуннаҳр деганда баъзан Бухоро мамлақати тушунилган. У марказда жойлашгани учунми, шон-шукуҳи сабабданми, шундай бўлган. (Ровий аксар «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр» дер эди).

Муаррихларнинг кўп китобларида Бухоро шаҳри ҳақидаги гап билан Бухоро мамлақати ҳақидаги гап аралашиб-қоришиб кетган (шаҳарми ёки мамлакат кўзда тутилганини гоҳида ажратиш қийин). Бир муаррих ҳатто: «Орадан Омул дарёси ўтган бўлса ҳам, Бухоро Хуросон шаҳарларидан» деб ёзган.

Бухоро мамлақати биринчи навбатда Зарафшон ўлка-

сидан иборат. У Шарқдан кейинчалик Шаркий Бухоро деб ном олган ҳудуд билан, Шимолдан Туркистон тоғ тизмасининг ғарбий қисмидаги Чумқар тоғи, Ғўбдин, Нурота, Октоғ ва Қоратоғ билан, Жанубдан Чақаликалон, Қоратепа, Зирабулоқ, Зиёуддин тоғлари билан, Жануб ва Жанубий-Ғарбдан Сандиқли қумли чўли билан, Шимолий-Ғарбдан эса Қизилқум саҳроси билан ўралган эди.

Ўлкани оралаб ўтган дарё Зарафшон (Мосаф) — Туркистон ва Зарафшон тоғлари туташган Кўксув тоғ тугунидаги Зарафшон музлигидан Мастчоҳ номи билан бошланиб, Фандарё билан қўшилгач, Зарафшон (Мосаф) деб аталган. У Самарқанд шаҳри яқинида (Сўғд вилояти) икки тармоққа бўлиниб, Шимолий тармоғи Оқдарё, Жанубий тармоғи Қорадарё дейилган. Хатирчи яқинида қайта қўшилиб, Миёнқалъа (Миёнкол) оролини ҳосил қилган эди.

Ўлкада энг аввал Бухоро яқинидаги шаҳарлар ва Бухоронинг ўзи бўй чўзган. Бу шаҳар ва атрофдаги ерлар ўрнида қачондир денгиз бўлган, денгиз қуриб, каттакон чуқурлик қолган экан. Кейин бир пайт Зарафшон (Мосаф) кўпириб-тошиб, лойқаларни суриб, бу чуқурликни тўлдирган, текис ерга айлантирган. Қандай бўлмасин (бу ерлар туб Туркистон эканлигидан), Туркистон кишлоғи (шаҳри) ва бошқа туркий эл яшаган турли томонлардан одамлар келиб, бу ерда олдин чодир ва ўтовларда турганлар. Сўнг иморатлар қура бошлаганлар.

* * *

Хобхонада уйқуси ўчиб, тўшақда оёқларини қучиб ўтирган Хотин подшоҳ ҳам шуларни хаёлидан кечирди.

Бу тўғрида ҳали бирон ерда тугал маълумот йўқ. Жойлар, тоғлар ва дарёларнинг номлари — гарчи улар миллион йиллаб турган бўлса-да, — кўпи ноаниқ, давр ўтиб ўзгариб ҳам борар эди. Тарихдан, жуғрофиядан китоб йўқ, дейлик, ҳали Наршахий ҳам туғилмаган, «Бухоро тарихи»ни ёзмаган. Фақат, Қадимги Юнон ва Қадимги Эрон-форс подшоҳлари, булар даврида яшаган мангулик даъвогарлари тоғ ёнбағирларида, ғорларда, қабр тошларида, кўзалар ва ҳар хил олтин, қумуш ликобчаларда, безаклар ва тангаларда келажак учун қолдирган ёзувлар, уларга асосланиб тикланган узук-юлуқ ёзмаларгина (ва фақат Ровийнинг ривоятларигина) бор. Ажаб-

ки, кўп ёзмаларда «Сўғд», «Сўғдиён» ва «Турон» сўзлари келар эди. Оз микдорда Юнон, Эрон ва эндигина майдонга чиқа бошлаган араб уламоларининг китоблари ҳам учрарди.

Аммо сайёҳлар, савдогарлар чегара кечиб юришарди. Кўриш баробарида, эшитиб-билиш ҳукми ёзувдан кўра кучлироқ. Куюнчак кишилар, айниқса ҳукамолар учун Сўзлаш ва Тинглаш (ривоят ва ҳикоят) биринчи ўринда турар эди.

Хотин подшоҳ шу боисдан, ўлка жуғрофияси, тарихини имкон даражасида билар, тахтга янги минганиданми, ёш эканлигиданми, ҳали дунёда Ровий ва ровийлар борлигидан беҳабар эди.

У майли, муҳими «ал фитнату нооиматун альан Оллоҳу лиман айқозаҳо» — «фитна бошлаган киши Оллоҳнинг лаънатига учрайди» дейишга одатланган араблар ўзи оламда фитнакорлик йўлини тута бошлашган, улар Бухоро — Сўғд — Мовароуннаҳр тўғрисида, қаерда қайси макон, тоғ, дарё борлиги бобида Хотин подшоҳдан кўра анча-мунча кўпроқ нарсани ўрганиб, билиб олишган эди.

* * *

Ўлка сув ва дарахтлар (ўрмонлар, тўқайзорлар)га бой, ов қилинадиган ҳайвонлар (жониворлар), балиқ кўп. Ёз иссиқ, қуруқ, жазирама келар, узок давом этарди. Одам яшамаган қумли ерларда оқ ва қора саксовул, жузғун, черкез, қуёнсуяк, селин, илок, минг хил янтоқ ўсади. Шўрхоқ жойларда — сарсазан, етмак. Дарё (Зарафшон-Мосаф)нинг қадим ўзанларини жинғил, тол, камиш, юлғун, ёввойи жийда қоплаган.

Чор атрофда кимирлаган, ғимирлаган жонзот. Яланг чўлларда юмронқозик, калтакесак, фаланга, қорақурт, дашт ўргимчаги, қўшоёқ, қумсичқон, типратикон, тошбақа, илон тарқаган. Чўлда яна — жайрон, тулки, бўрсиқ, бўри. Ўрмон ва тўқайзорларда — айиқ, тўнғиз, тўқай мушуги бор. Қушлар — қирғовул, лойхўрак, ўрдак. Саксовулзорларда — хўжасавдогар. Қирлар, тоғларда — жайра, кийик, архар. Яна қушлар — каклик, бедана, лочин, қирғий, бургут, калхат. Баъзи ерларда — бойўғли. Кемирувчилар — ўрмон каламуши, қизил думли суғур, қулранг сассиққўзан, тош сувсари.

Бухоро шаҳри ҳали шаҳар шаклига киришидан илга-

ри, баъзи жойлар кўкаламзор, баъзи жойлар эса хайвон ҳам яқин боролмайдиган ботқоқлик бўлган пайтлар, табиий, ўлкадаги тоққа туташ ва қуруқ ерларда биринчи қишлоқлар юзага келган. (Уларни гоҳ қишлоқ, гоҳ шаҳар, дейишади. Кейинроқ, Бухорога қўшиладиган жойлар, деб ҳам аташган.) Улар — Нур (ҳозирги Нурота), Дабусий қалъаси (Зиёуддин), Бухородан ўн тўрт фарсанг масофада бўлган Кармина ва унга яқин жойда Харқонруд (Харқона), Тавоис (Тавовис, Самарқанд йўлида, товус кўп бўлганидан шундай аталган), Ромтин (Ромитан), Вардона (ҳозирги Шофиркон яқинидаги тепалик), Битик ва Фараб (Чоржўй яқинида, Аму бўйида), шунингдек Барқад, Зандана, Варахша, Таровча, Сафна ва бошқалар эди. Улардан ҳар бири йилдан-йил обод бўлиб, шон-шухрат қозона бошлаган. Энг катта қишлоқ (шаҳар) Байқанд (Пойқанд, Қорақўл туманида) эди. Биринчи ҳукмдорлар шу ерда яшаганлар. Бухоро шаҳри билан бир пайтда, ёнма-ён ҳолда ҳам қишлоқ (шаҳар)лар вужудга келган. Мамостин (Бухоро ғарбида), Сақматин (Сумитан, Чор Бақр) қабилар.

Бошланғич даврда Бухоро шаҳрининг номи Нумижкат ва Бумискат, деб юритилгани тахмин қилинади. Аслида, бу қишлоқ (шаҳар)лар алоҳида қурилган, кейинчалик Бухоро шаҳрига қўшилиб, у билан бирлашиб, ягона шаҳарга айланиб кетган бўлиши керак. Бухоро, деган номнинг ўзи ҳиндча Бихара (Ибодатхона), арабча Фохира (Ифтихор) сўзларидан келиб чиққан, дейишади. Араблар Бухорони негадир «Мис шаҳар» деб ҳам атаганлар.

Бухоро шаҳридан ташқари, яқин-узокдаги айрим қишлоқ-шаҳарлар ҳам иккинчи ном сифатида Бухоро номи оingan. Шу тарзда кўп ўтмай, бутун ўлка Бухоро бўлиб танила бошлаган.

* * *

Бу кундан-кун обод бўлиб, шон-шухрат қозонган бадавлат ўлка жаҳоннинг ва шубҳасиз, Туронга қўшни Эроннинг «кўзини ўйната» бошлаган. Эрон ҳукмдорлари Омул (Аму)дан кечиб, ўлкани қўлга киритиш учун бостириб кела бошлаган.

(Кўхна дунё! Бу воқеалар Хотин подшоҳ тахтга минганидан минг ва ундан ҳам кўп йиллар бурун рўй берган эди. Лекин у — Ойну́р илк болаликданоқ ота-боболари,

эна-момоларидан булар хақида ҳарҳолда эшитган, унинг қалбида кўркам ўз юрти билан ғурур ва баёнсиз бир алам уйғонган. Ўша пайтдан Хотин подшоҳ қайсидир юрт тунда уйингга кирган ўғридек, бошқа юртга эгалик қилиши, бўридек ташланиб гуноҳсиз одамларни қийратишига дунёдаги номардлик, адолатсизлик, деб қарар эди).

(Дарёда бир неча сол у ён-бу ён ўтиши ҳар гал юртнинг тинчи бузилиши, деган гап эди.)

Эрон шоҳи Кир, унинг изи совиб-совимасдан, Доро Бухоро ерларини босиб олган, узоқ муддат, бир неча аср ҳукмронлик қилган. «Меники бўлмаган ҳар қандай аскарни қириб ташла!» деб ёзган эди Доро. Бошқа бир ҳукмдор Шопур ўзи тўғрисида: «Эрон ва нафақат Эрон подшоҳи!» деб ҳар ерга ёзиб қўйишни ёқтирарди. Босқинчиларни чўл қаъри, тўқайзорларга олиб бориб, адаштирган чўпон Широқ хақидаги ривоятни Бухорога нисбат беришади. (Хотин подшоҳ Тўмарис тўғрисида ҳам эшитган. Феъл-атвори ўхшамаса-да, бу Аёлни яхши кўрар эди.)

Кейин, Эроннинг ўзини ҳам юнонлар (Шохли Искандар) забт этиб, улар ҳам Омул (Аму)дан кечадилар. Ровийнинг айтиши ва муаррихлар ёзишича: «Исёнкор Спитаменнинг изига тушган Искандар бутун Бухорони пайҳон қилган, йўлида учраган тирик жонни қириб, қишлоқ-шаҳарларга ўт қўйган эди».

«Ер билан баробар» холга келган Бухоро ниҳоят, бу босқинлардан қутулиб, яна янгидан обод, бой, шавкатли бўла бошлайди. Мустаҳкам қалъалар, мухташам қасрлар қуришга киришилади. «Бухоро атрофида (душман хужумидан асраниш учун) девор тиклаб, барча қишлоқ-шаҳарлар девор ичкарасида бўлишини таъминлаш, ҳар бир фарсангда бир дарвоза қуриш ва ҳар ярим милда биттадан минора кўтаришга» қарор қилинади. Девор (қалъа) сингари Бухоро ҳисори (сарой, Арк) замонлар давомида неча бора қад кўтариб, неча бора вайронага айланади. Тилкалаб ташласа ҳамки, ўлмаган вужуд — Бухоро қайта-қайта ўзини тиклаб, жаҳонни яна ва яна ҳайратга солади.

Бошқаларга нисбатан ҳам Эрон (ва унга тобе Хурсон) Бухоро ерларини ҳамон ўз тасарруфида кўришни истайди. Эрон ҳукмдорлари Бухородан умид узишмаётган эди. (Ишониш қийин, бироқ Хотин подшоҳ даври-

дан яна узоқ минг йил ўтиб, Бухоронинг сўнгги амири Саид Олимхон давригача улар умид узишмайди.)

Ҳамма жойда эскидан «қора халқ»нинг йўриғи бошқа. Юнонларми, эронийларми, аскарлар ва уларга қўшилиб келган бир қисм кишилар урушлардан сўнг Бухорода ўрнашиб («чўкиб») қоладилар. Улар бора-бора бухороликка айланиб, фуқарога хос, Бухоро манфаатини кўзлаб яшай бошлайдилар. Юнонлар тез фурсатда «ўзлигини» йўқотиб, турклар ва бошқа халқларга «сингиб» кетишади, эронийлар кенгроқ ўрин тутишади. Булар туркий халқлардан айрим хислатларни олиш билан бирга, ўзларида бўлган хислатларни «юктирадилар» ҳам. Эронликлар (эронийлар) орасидан баъзи бирлари гузардаги оқсоқолдан саройдаги амалдору вазир (қушбеги) даражасигача кўтариладилар. Умуман, Бухорода кимнинг қасрдан эканлиги бировни кам қизиқтиради. Ҳамма бири-биридан сабоқ олиб, бамаслаҳат иш тутиб, аҳил яшайди.

Шунинг баробарида, форслар орасидан тили, қўли узун уддабуронлар ҳам чиқади. Улар вақти-вақти билан туркистонлик-туронликларни камситиш, ўлкани «ботқокдан тортиб чиқарган» аҳолига аллақандай кин-адоват билан қараб, имкон бўлса уни четга суриб ташлашга ҳаракат қиладилар. (Кир, Доро, Шопурлар сиёсатини гўёки давом эттирадилар. Гоҳо таъкидланган: «Бухоро Хуросонга қарайди» деган гап ҳам шунинг белгиси.)

Биз ҳикоя қилаётган давр (Хотин подшоҳ ҳукмронлиги)дан сал кейин, Бухоронинг бир гуруҳ кўзга кўринган улуғлари «Хуросон амирига салом бериш учун» Марвга борадилар. Улар амир хузурида шундай гапни келтирадилар: «Қадим Жоҳилия даврларида турклар Сўғд-Мовароуннаҳрни талар эканлар. Бир Хотин киши Подшоҳ экан, у Сўғднинг атрофига девор (қалъа) кўтартирган ва бу вилоят турклардан омон топган». Атроф-сахрода (кўчманчи-чорвадорлардан ташқари) қароқчи-кўчманчи турклар ҳам бор, улар гоҳ — йўлтўсарлик, гоҳ шаҳар-қишлоқларга ҳужум қилиб туришар, бу рост эди. Аммо бу суҳбатда икки томон — дарёдан икки томонда бўлган эронийлар «тил топишгандек» ҳолатни ошкор этишади. Бухородан борганлар Хотин подшоҳни ҳам «ўзлари томон ағдариб», у ерда аҳоли — туб аҳоли эмас, қалъа ичида биз яшаймиз, деб исботлашга уринишади.

Бундай воқеа ҳам рўй берган.

«Бу гаплар бўлганига ҳозир уч минг йилдан ошди» деб ёзади яна биз ҳикоя қилаётган давр (Хотин подшоҳ ҳукмронлиги)дан сал кейин бир муаррих. Эрондан, ўз отасидан қочиб Кайковуснинг ўғли Сиёвуш Турон (Бухорога)га, Алп Эр Тўнга (Афросиёб)нинг хузурига келади (шоҳ ва шахзодалар орасидаги низо қадимдан баъзан учраб турган ҳодиса, лекин барибир, хунук ҳол. Бу ерда гап бошқа, воқеа равишига қарасангиз, низонинг ўзи бўлганми-йўқлиги иштибоҳ туғдиради). Алп Эр Тўнга (Афросиёб) эса шахзоданинг бошини силаб, унга ўз қизини хотинликка беради. Ва яна, бағрикенглик, соддадиллик қилиб (ўғли бўлмаган шекилли) бутун мулкини ҳам мерос тариқасида шахзодага топшириш ҳақида фармон чиқартиради... Шу эзгу муносабатдан сўнг, бехос ора бузилади.

Бухоро ҳисори (сарой, Арк)ни ҳатто муаррихлар гоҳ «Афросиёб қурган», гоҳ «Сиёвуш қурган» деб ёзишади... Алп Эр Тўнга (Афросиёб) афтидан, Сиёвуш ҳисорни «ўзи учун қурдириш» пайига тушгани, унга оталик қилган тирик шохни «четлаб юра бошлаганини» пайқаб қолади. Шахзоданинг самимий эмаслигини сезади.

Буюк Турон подшоҳи алдангани, ҳақоратланганидан дарғазаб бўлиб, Сиёвушни ўлимга буюради.

«Бухоро аҳолиси (асосан, бир тоифа) Сомонфурушлар дарвозасининг ичкарасидаги Сиёвуш дафн этилган жойни (оташпарастрлар учун) азиз тутадилар. Сиёвуш номига атаб ҳар йили ҳар бир киши Наврўз куни (оташпарастрлар Наврўзи мусулмон Наврўзидан бир неча кун кейин келган) куёш чиқишидан олдин ҳалиги («муқаддас») жойда биттадан хўроз сўяди. Бухороликлар (ўша тоифа) Сиёвушнинг ўлдирилишига бағишлаб марсия ҳам тўқишган, унга мослаб куй тузганлар ва қўшиқ қилиб айтадилар».

Ўз подшоҳи иродасига зид юриб, Сиёвуш учун мотам тутган, хўроз сўйган, қўшиқ тўқиган бу кишилар ким эканлигини айтмаса ҳам бўлади.

* * *

Пайти келиб Бухоро босқинлардан қутулиб-узоқлашиб, маълум муддат «озод»ликда яшайди. Аммо дунёнинг номукамаллиги! — «ташқи дилсиёҳлик»дан қутулсанг, «ички бошоғрик» чиқади. Кўп қишлоқ-шаҳарлар

мустақил (тўғрироғи, пароканда) ҳаёт кечирар, бири-бирига иши йўқ, ҳар ким ўз ерида ўз беклигини қилар, эркаланса эркаланиб, қутурса қутурар эди. Тез-тез тўқнашувлар, урушлар ҳам бўлиб турар, кучлилар кучсизларнинг ерини тортиб олар эди.

Катта ер эгалари, насл-насабли ҳарбийлар ва қулдорлар Дехқон деб аталишар (умуман, чорвадорлар ва экин-тикин билан шуғулланганлар ҳаётнинг асосини ташкил этишар) эди. Дехқонлар мулкида яшаб, ерида ихтиёрий равишда (эркин) ишлаган хизматкорлардан ташқари, уларга қарам (бошпанаси, мулки, ери йўқ) хизматкорлар ҳам кўп, буларни кадиварлар, дейишарди. Ўзаро урушларда қатнашган Дехқонларга серунум ерлар билан бирга, асирлар «бўлиб» берилар, шулардан кадиварлар (қуллар) чиқар эди.

Ҳукмдорлар асосан, номдор Дехқонлар орасидан сайланарди.

Улар Бухоро шаҳри атрофи ва ўлка кенгликларида юксалган тепаликлар (қўрғонлар)да туришар, бу қароргоҳларда тунлар гулхан ёқиб, кўкка ўт ўрлатиб, ўз шоншавкатларини намоиш қилишарди.

Дехқонлар беҳад бойиб, уларнинг кўли остидагилар қашшоқлашиб қолганида, аксар норозилик исёнлари кўтарилган.

Шундай исён кўтарганлардан бири — Абрўй эди.

Абрўй тўғрисида Ровий ва муаррихлар ҳар хил фикр юритганлар.

Бировлар уни:

«Келиб чиқиши номаълум» дейдилар.

Бошқалар:

«Уни амир қилиб сайладилар» деб ёзишади. (У сайланган бўлса, насл-насаби аниқ Дехқонлардан бўлиши керак эди. Зодагонларга қарши исёнга ҳам бормасди.)

Яна биров:

«У вилоятда зулм қилишга тутинди. Халқ орғиқ чидаёлмади» деб ёзади.

Бошқаси аксинча:

«У ер, бойлик одамлар орасида барабар-тенг тақсимланишини истади. Адолат ўрнатгиси келди» дейди. (Бундай шиор кўтариб чиққанлар тарихда кейин ҳам учрайди. Унинг нега бу йўлни тутгани, асл нияти нима бўлганини билмаймиз.)

Бир муаррих:

«Дехқонлар, бойлар норозиланиб, вилоятни тарк этдилар» деб ёзган.

Бошқа муаррих:

«У амир бўлгач, Дехқонлар, бойларни ўлдиртира бошлади. Уларни Бухородан хайдаб, қувиб чикарди» деган фикрни илгари суради.

Қандай бўлмасин, ўзини Бухорога сиғмагандек сезиб, бир тўп бой-бадавлат кишилар, зодагонлар қароргоҳ-қасрлар, уларга тегишли ерларни борича ташлаб вилоятдан чиқиб кетадилар.

Турк (туркий), туркистонлик-туронлик эканликлари, ота-боболари минг йиллар бурун Туркистон ва бошқа туркий эл яшаган жойлардан кўчиб келганликларини эслаб, улар сарсон-саргардон кўйда Туркистонга борадилар.

Йўл сахро орқали ўтгани, орада узок масофа борлигига қарамай, то ҳамон муносабат давом этган эди.

Бухороликлар ўзларини фароғатда сезадилар.

Туркистон билан Тароз оралиғидаги бўш бир кенгликда улар янгидан шаҳар — иложи бўлса, Бухорога ўхшаган шаҳар қуришга бел боғлаб-киришадилар.

Бухородан кетган жамоага раислик қилган Дехқоннинг исми — Ҳамук (Гавҳар маъносида) эди. Шаҳар — кет, кент, канд дейиларди.

Янги шаҳарни Ҳамуккет, деб атайдилар.

Бухорода қолган кишилар — бир қисми ўртаҳол, кўпчилиги хизматкорлару қуллар (кадиварлар) гарчи эзгин, ночор, ҳимоясиз ўз аҳволлари учун Дехқонлар, бойлар, зодагонларни сабаб деб билиб, аввалида шикоятланиб юрган бўлсалар-да, энди ҳаётда қандайдир мутаносиблик бузилиб, шаҳар ва бутун ўлка хувиллаб ётганидан паришонлана ва озорлана бошлайдилар. Улар қафасга ўрганган куш кўйиб юборилгандан кейин, ўзи келиб қафасга кирганидек, типирчилай бошлайдилар. Ўтган кунни кўмсай бошлайдилар.

Шаҳар-қишлоқларда ҳар хил гап ўрмалайди:

— Дехқонлар барчаси ҳам золим, қонхўр, диёнатсиз эмасди!

— Бойларнинг барчаси ҳам хасис эмасди!

— Зодагонлардан бир нарса ўрганмасанг, кимдан ўрганасан!

— Биз улардан ёмонлик кўрганимиз йўқ!

Ва хоказо. Ва хоказо.

Мухими, одамлар Абрўйнинг «иши»га бир муддат кизиқиб қарагандан сўнг, энг аввал, тенглик ҳақидаги гапга ишонмайдилар. Беш бармоқ баробар эмас! Ана, йўл бўйидаги дарахтнинг ҳам бўйи бир хилда эмас!

Одамларга ақлли ва аҳмоқ, бунёдкор ва бузгунчи, ишлаган ва ишламагани бир қаричда ўлчаб, бор мулкни тенг тақсимлаб бериш истаги ҳам эриш туюлади. Бунинг устига, Бухорода инсофли одам кўп. Улар бировнинг хасми, бировнинг молидан ҳазар қилишга одатланган. Сенинг ҳақинг бўлмаган нарсага қандай қўл чўзасан?!

(Минг йиллар бурун шу гаплар ўтганига киши ишонмайсан!)

Ҳаммаёқда тартибсизлик авжига мина бошлайди.

Одамлар Абрўйдан юз ўгирадилар.

Улар Туркистон томонга, собиқ ўз оксоқоллари, хўжайинлари, саркардалари (Дехконлар, бойлар, зодагонлар)га одам юбориб, Абрўйнинг жабр-ситамидан қутқаришни сўрайдилар.

Бухородан кетганлар Туркистон амири Буюк Қоражурин (Биёғу) олдига бориб, маслаҳат соладилар.

Қоражурин ўғли Эларслонни кўп лашкар билан Бухорога юборди.

«У Бухорога келгач, Байканд (Пойканд)да Абрўйни тутиб, қўл-оёғини боғлатдиради.

Эларслоннинг фармони билан, катта бир қопни ковоқарига тўлғизиб, Абрўйни шу қопга тикадилар ва у қоп ичида (ари талаб) ўлади».

(Бу воқеалар Ровийга аён даражада бўлмаса ҳамки, Хотин подшоҳнинг қулоғига чалинган.

Уйқуси ўчиб, тўшакда чўнқайиб ўтирганича, ўтган воқеаларнинг ҳар биридан у маълум сабоқ олиши кераклигини ўйлаётган эди.

Осмондаги тўлин ой хонага тўкилаётган нурини «йиғиб», деразадан узоқлашиб бораётир. Олтин шамдонлар қаторидаги икки шам «зўр бериб» хобхонани ёритишга уринмокда...

Подшоҳ салтанатни қандай бошқарса юрт ўрмалаб келган аждаҳолар комига ҳам тушмайди, ўзини ҳам қора кунларга солмайди?!)

Қисқаси...

«Бухоро ёқиб қолиб, Эларслон отасига хат юборди ва шу ерда туришига рухсат сўрайди.

Рухсат теккач, Хамуккетга бир қанча аскар юбориб, мусофирликда юрган кишиларни хотинлари, бола-чақалари билан қайтиб Бухорога олдириб келади».

Туркистонда номи шаҳарга қўчган Дехқон — Хамук анча пайт одамларга бош бўлиб юргани, ҳар ишда торозини тўғри тортгани учун, унга «Бухорхудот» («Бухоро малики») деган ном беришади.

Шу пайтдан Бухоро ўлкада Бош Шаҳарга айланади.

Яна. Шу пайтдан Бухорхудотлар салтанати даври бошланади.

Хотин подшоҳ тахтга мингунга қадар Бухоро подшоҳи унинг эри — Бидун Бухорхудот эди.

3

У тунда ором ололмаган бўлса-да, тонг-ла кенг, баланд тўшакдан ғайратланиб пастга сирғалди.

Сарой кун ёришмасдан уйғонган.

Бухоро ҳисори (Арк) Алп Эр Тўнга (Афросиёб) даврида шаҳар ўртасидаги тепалик устида, қўрғон шаклида қурилганидан бир неча аср кейин, унинг атрофи гир айлантириб девор билан ўраб олинган эди. Аммо орадан яна асрлар ўтиб, девор ҳам, ҳисор ҳам бузилиб, вайрона ҳолида қолиб кетган. Шу боисдан, «вилоятда бўлган ҳар бир подшоҳ ўзи учун Байканд (Пойканд)ни тураржой қилар эди». Бу ер — мингдан ортиқ работ бор, катта, кўркам эканлигидан, пойтахт номини олган. Хотин подшоҳнинг эри — Бидун Бухорхудот тахтга ўтиргач, Бухоро ҳисорини ва бу ердаги қасрни одам юбориб — тузаттирган, бир парча темирга ўз номини ҳам ёздириб, қаср эшигига ўрнатдирган. Ўшанда усталар қанча саёй кўрсатишмасин, кутилмаган ишқал чиққан эди. Бидун Бухорхудот қасрни бино қилганидаёқ, у бузилган, яна қурса, яна бузилган. Махорат ишлатган билан, бузилаверарди. Ниҳоят, подшоҳ ҳукамо ахлини йиғиб маслаҳат сўраган, улар қасрни осмондаги тарз, етти қароқчи юлдузлари тарзида еттита тош устун устида қуришни айтишган эди. Шунга қарор қилинганди. Шундан сўнг, қаср бузилмаган. Мана, энди Хотин подшоҳ шу қасрда турар эди.

Ҳисор (Арк)нинг бири Шарк, бири Фарб томонда — икки дарвозаси бўлиб, бу дарвозадан у дарвозагача тўғри йўл тортилган. Офтоб йўналишига қараб «Ғуриён дарво-

заси»дан кириб, «Регистон дарвозаси»дан (буни «Алаффурушон дарвозаси» ҳам дейишган) чиқиб кетиш мумкин эди. Ҳисорда қаср (ҳарам, девон, хазина)дан бўлак, аъёнлар, аскар бошлиқларининг турар жойлари, оташхона (оташпарастрлар ибодатхонаси) ва зиндон бор.

Саройда ҳар ким ўз вазифасини бажаришга киришган, кундалик ҳаёт бошланган эди.

Хотин подшоҳ хобхонадан чиқишидан олдинроқ канизак ва чўрилар нафас ютиб, ҳатто оёқ товушини эшиттирмай куйманиб, унинг ювиниб-тараниши, ибодат қилиши, нонуштага ўтириши учун ҳамма нарсани тайёрлаб қўйишган. Нонуштадан кейин, энага яна болани кўтариб кирди. Она фарзандини яна бағрига босганича, хаёлга чўмди. Омул (Аму)да бир неча сол тинмай у ён-бу ён ўтаётгани энди унинг бутун фикри-зикрини банд этди. Шу дам Хотин подшоҳ қиёфасида ёлғиз (бева) қолгани алами-ю, паришонлик ва шиддат — қоришиқ акс этган эди.

У тахтга ўтирганидан буён бундай ҳолат расмга киргани:

«Ҳар куни барвақт отга миниб, Ҳисор (Арк)нинг «Регистон дарвозаси»дан ташқари чиқар, дарвоза олдидаги тахтга келиб ўтирар эди. Унинг рўпарасида эса улуғ кишилар, аскар бошлиқлари, одатдаги қуллар ва бичилган қуллар (хожа саролар) турар эдилар. У қишлоқ (шаҳар)лар аҳолиси учун шундай тартиб ўрнатган эдики, ҳар куни Дехқонлар ва Маликзодалардан икки юз нафардан йигит заррин камар боғлаб, қилич тақиб хизматга шай бўлиб узокрокда туришар, Хотин (подшоҳ) ташқари чиққанида ҳаммалари уни олқишлашар ва икки сафга тизилишар эди. Хотин (подшоҳ) эса мамлакат ишлари билан машғул бўлар, яхшилик (эзгулик)-ка даъват қилиб, ёмонлик (ёвузлик)дан қайтарар, истаган кишисига сарпо кийгизиб, истаган кишисига жазо берарди. Шу тахлит эрталабдан то тушга қадар ўтириб, сўнг Ҳисор (сарой)га қайтиб кирар, у ердан дастурхонлар чиқариб, барча хизматкорларига таом торттирарди. Кечга яқин ҳам Хотин (подшоҳ) ўша йўсинда ташқари чиқиб, тахтга ўтирар, Дехқонлар ва Маликзодалар (яна) икки саф бўлиб, унинг хизматида туришар эди. Қуёш ботгач, у тахтдан кўзғалиб отга минар ва қасрга қараб йўл олар, йигитлар эса ўз ватанлари (қишлоқ, шаҳарлари)га қайтар эдилар. Эртаси куни бошқа жамоа келиб,

энди булар хизматда бўлар ва ниҳоят, вақти билан навбат олдинги жамоага етар эди. Шундай қилиб, ҳар бир жамоа бир йилда тўрт мартаба хизматда туриши лозим. (Бу йигитларнинг барини жамлаганда, Хотин подшоҳнинг қўли остида йигирма минг атрофида аскар бор эди.)

У ҳаётда икки нарса:

Адолат ва Интизом муҳим, деб билар, бу икки нарсадан одамлар имкон қадар бахтга эришадилар, деб тушунар эди.

Мана, шу икки нарсага (ўрни-ўрнида) доим эътибор берганидан, одамлар: «Бухорхудотлар орасида олдин ундан кўра доно подшоҳ бўлмаган, ҳозир эса вилоятда (ўлкада) ундан кўра доно бирон киши йўқ» дейишарди. Шу сабабдан, улар Хотин подшоҳга (қизалоқ-келинчакка) сўзсиз итоат қилишар ва уни хурмат ҳам қилишар эди.

Ҳар кунгидек эрталаб дарвозадан чиқиб, отдан тушганича, тахтга келиб ўтирди.

Майдонда тўпланганлар уни олқишлаб, икки сафга тизилишди.

Ҳаммага ўз ҳолатини намоён, ўз дардини дoston қилиш аввалдан Хотин подшоҳга ёт. У қачон шод, қачон гамгин? Ҳеч ким сезмас, билмас эди. Ҳар қандай шароитда ўзини эркин ва муносиб тутарди. Бу — унинг тақдир тақозоси ҳарамга тушган канизак ёки чўрилардан эмас (баъзан ёқтириб қолиб, чўрига ҳам уйланишган), зодагон оилада ўсиб, давра кўрган. Салтанатга ҳақли равишда келган ҳукмдор эканлигидан дарак берар эди. Шу билан бирга, у «эри ўлгани-ю, боласи ёш бўлгани учун» подшоҳликни зиммасига олганидан (бу тарихда учраб туради), ўғли балоғатга етгунича «тахтни асраш»га «ҳалол бажариши керак бир вазифа» деб қарар, омонат «бу иш»да кибр-ҳавога берилмай, барчага хайрихоҳлик кўрсатарди. Умуман, Хотин подшоҳ ҳаётга эндигина қадам қўйганига қарамай, босик, тadbирли эди.

У рўпарасида турганлар ва икки томонда тизилганларни кўздан кечириб, ҳар қачонгидек мамлакат (подшоҳлик) ишлари билан машғул бўла бошлади. Дехқонлар, Маликзодаларнинг баъзи бирларидан уларнинг ватани (қишлоғи-шаҳри)да айна кунда аҳвол қандайлигини батафсил сўраб-суриштирди. Лекин бу кун ҳеч ким-

ни жазоламади, аксинча кўпчилик йигитларга сарпо кийдирди.

Подшоҳ девонида уч йўналиш (тармок, соҳа) бўйича вазорат иш олиб борар эди. Булар — ҳарбий бошқарув, молия бошқаруви, сув хўжалиги бошқаруви бўлиб, турли муаммоларни ҳал этадиган бошқа бўлинмалар ҳам шуларга қўшилиб кетарди. Булардан ташқари, саройда катта бир гуруҳ мунажжимлар, ҳакимлар, башоратчилар, рухонийлар хизмат қилишарди. Вазирлар (қушбегилар), беклар аксар оқшомлар саройдаги Саломхонада йиғилиб, ҳукмдорга мамлакатнинг тинчлигидан тортиб, оқар сувнинг тозалигигача ҳисоб беришлари баробарида, майдондаги ҳар кунги йиғинларда ҳам қатнашиб, бирон савол чикса, жавоб беришга бурчли эдилар. Хотин подшоҳ бунинг барини тахтга минганидаёқ жорий қилган. Озгина (уч-тўт ой) вақт ичида, энди, вилоятда бир киши ўлса ёки бир киши туғилса, шундан ҳам у — хабар топар эди.

Аскарлардан кейин саркардалар, амирлар билан сўзлашди.

Бухорода «аҳоли ўртасида зўр обрўга эга бир тоифа кишилар бор, уларни Кашкашон дер, улар асосан, аслзода савдогарлар» бўлиб, умрларининг бир қисми Бухорода, бир қисми узоқ-яқин мамлакатлар, Шарку Фарба ўтар эди. Подшоҳга шу Кашкашон (савдогар)ларнинг бир қарвони кеча Хоразмдан келгани, қарвон бошлиқлари суҳбатга руҳсат сўраётганини айтишди. Уйқусиз тун асорати — ўйчан, хорғин ўтирган Хотин подшоҳ шу палла ногоҳ сергакланди. Лекин Регистонда тўпланганларга у ҳамон кўнглида борини тўкиб-солмай, расмий кўйда сафардан қайтганларни бу кеч саройга таклиф қилишни буюрди.

4

Эргалабдан буён унинг кўз олдидан бир манзара кетмайди.

У — она.

Тахтга минган кунлари, ўғлини йўқотиб қўйган бир она кўчада йиғлаб бораётганини кўрган эди.

Ўшанда мулозимларига аҳволни аниқлаб, мискин аёлга ёрдам беришни буюрган ва йўлида давом этганди. Кейин буни эсламаган, нима бўлганини сўрамаган эди.

Мана, энди бутун Бухорони йўқотиб кўядигандек холатни тўйиб, кўчадаги аёл ёдига тушган, ўзини вазмин тутгани билан, ичини ит таталаётган эди.

Регистонда тушлик пайти катта, узун дастурхонлар ёзилиб, аъёнлардан аскарларгача подшоҳ хизматкорлари ҳар ким ўз қавми билан дастурхон атрофида хуррам ўтирганча, уларнинг олдига иссиқ-совуқ таомлар, мева, ширинликлар кетма-кет қўйилаётган пайтда, — Хотин подшоҳ қасрда, боласини бағрига босиб, ёпирилиб келаётган хавф-хатарни теран ҳис этмоқда. У ўлкани топталишдан, одамларни қирилиб кетишдан асраб қолишга чора қидирмоқда, бу кунгача бўлган аҳволни тасаввур қилиб кўришга уринмоқда эди.

Бухорухудотлар даврида, айниқса, Хотин подшоҳ даврига келиб Бухоро шундай гуллаб-яшнаган, шундай юксак даражага етган эдики! Кўз тегиши гўё муқаррар эди. Бухоро — Шарқда етук шаҳар, ўлкадаги қишлоқ-шаҳарлар ҳам у билан «бўйлашган»дек. Булардан ҳар бирини катта анҳорлар (масалан, Бухоро шаҳрини Шохруд) ора-лаб-ёнлаб ўтган, лим-лим сув ёқасида қатор қасрлар, боғлар барпо этилган.

Бухоро шаҳри атрофидаги барча қишлоқ (шаҳар)-ларни қамраган девор! Кейин, шаҳарнинг мудофаа девори билан ўралган асосий қисми — Шаҳристон (Шористон ҳам дейилган). Кейин, яна ҳисор (Арк) девори. Қалъа ичида қалъа, халқадек ўраб олинган! Қишлоқ-шаҳарлар ҳам (деярли барчаси) мустаҳкам деворлар билан шундай «қуршалган», душманлар ва қароқчилардан ҳимояланишга шай. Тахминан бир-икки аср орасида Бухоро чинакам салоҳиятли мамлакатга айланган эди.

Бухоро Шаҳристонидея тўртта дарвоза бор. Шаҳар тўрт даҳага бўлинган. Уларни бири-бирини тик кесиб ўтган икки йўл ажратиб турар, йўллар тўртта дарвозага бориб тақаларди.

Шу кунга қадар ўлкада, ўзаро низоларни айтмаганда, нисбатан, тинчлик ҳукм сурарди. Хотин подшоҳ умуман, катта бир нотинчликка — урушга, босқинга умрида дуч келмаган эди. Бутун ҳаёт нималардир яратиш (ўтган подшоҳлар, айниқса Бидун Бухорухудотнинг ишини давом эттириб, кўшқлар қуриш, йўллар очиш, катта йўлларга қайроқтош ётқизиш сингари) бунёдкорлик қилиб яшашдан иборат эди.

Аҳолининг асосий қисмини Дехконлар (улар раҳбар-

лигида кетмон чопганлар, боғ яратганлар) ташкил этгани, бу — тўқ-тўқинлик, демак эди! Ҳарҳолда, Хотин подшоҳ шундай деб тушунарди. (Унинг салтанатида ҳатто бирон қул ёки чўри оч-юпун қолмайди. Биринчи галда камбағалларни тўйинтириш подшоҳлик ҳисобида, кейин бойлар, бадавлат кишилар зиммасига юклатилган. У Регистондаги йиғинларда буни доим назорат қиларди.) «Кетмон чопмаганлар кетмон ясарди». Дехқонлари илғор мамлакат ҳунармандлик ва савдо бобида ҳам илдам эди!

Хотин подшоҳга ақлини танигандан буён Бухоро ва бошқа шаҳарларда йўллар бўйлаб қаторлашган устахоналар, дўконлар таниш (у томоша қилишни ёқтирарди). Ҳар қадамда заргарлик, мисгарлик, ўймакорлик-наққошлик, дурадгорлик (турли ҳайкалчалар йўниш), сангтарошлик (тошга зеб бериш), этикдўзлик. Кулол шакл бераётган лаганлар, кўзалар. Майдонлар четидаги супаларда териб қўйилган, баъзилари декчадек, баъзилари эса нақ ўтовни эслатган тандирлар, гоҳ ўйинчоқдек, гоҳ энг катта дарвозадан ҳам сирғайдиган ҳайбатли хумлар... У қачон шаҳар айланса, оддий ҳолат, одамлар меҳр, диққат билан меҳнат қилиб, гўзаллик яратишаётганидан ғурурланар, севиниб кўзлари чакнар эди.

Уни вилоят (ўлка)да кенг ўрин олган тўқимачилик иши (аёл-да!) бошқа касб-корлардан ҳам кўра кўпроқ қизиқтирарди. Дастлаб Зандана қишлоғи (шаҳри)да тўқилган мато (бўз, қарбас)ни энди қаерда тўқишмасин, «занданийчи» («занданийча») дейишар, бу мато Ҳиндистон, Хитойгача узоқ ерларда ҳам машҳур бўлиб кетган эди. Кўп мамлакатлардаги подшоҳлар, арбоблар бу матони ипакли (шоҳи) кийимлик баҳосида сотиб олишар, либос тикдириб, кўз-кўз қилишарди. Бухоро шаҳрида, ҳисор (Арк) билан Шаҳристон (девори) орасида «Байт ут-тироз» («Гўзаллик уйи») деган катта бир (минглаб эркак ва аёл ишлаган) корхона жойлашган. Бу ерда кийимлик мато билан бирга, палослар, дарпардалар, ёстик жилдлари (яшаш ва уйни безаш учун керакли) — ҳар хил нарсалар чиқарилар эди. (Кейинчалик битта шундай дарпарда Бухоро ўлкаси хирожига тенг баҳоланган.) Бағдод, Шом, Миср, Рум шаҳарларидан одамлар келиб, «занданийчи»ни «талашиб» олиб кетганлари каби, корхона чиқарган қизил, оқ, яшил рангдаги камёб матони кидиришдан чарчашмас, турли юртларда кийимлик буюрмаган подшоҳ, амир, раис, мансаб эгаси топилмасди.

Асосан, ҳар ҳафтада бир кун бозор бўлар эди. Аммо баъзи қишлоқ (шаҳар)ларда йилда бир кўрғазма-бозорлар очилар, ўн-ўн беш, гоҳида йигирма кунлаб сайл-савдо давом этарди. Бундай пайтда яқин жойлар — Фарғона, Термиз, Чоч (Тошкент), Кеш (Шаҳрисабз), Нахшаб (Қарши) билан бир қаторда, узоқ юртлардан беш минг, ўн минглаб савдогарлар Бухоро (ўлкаси)га келишар, сайл-савдода қатнашишар эди. Араблар, форслар, ҳиндлар, хитойликлар, кавказликлар, Кур, Ёйиқ дарёлари соҳили, Сибириядан келганлар чинни буюмлар, фонуслар, ҳунармандлик ускуналари, юнг, қалпоқ ва пўстин, қанд, асал сотиш баробарида, чиройли матолар, заргарлик буюмлари, қорақўл тери, шиннидан тайёрланган майизли ҳолва, мис (бу ерда, матони бўяйдиган қизғиш ўсимлик илдизи), қурук мева харид қилишарди. Кўп қишлоқ (шаҳар)лар «Мадинаг ут-тузжор» («Савдогарлар шаҳри») деб ном олган. Бозорда авваллари мато ва буғдой воситасида иш юритиларди. Кейинчалик Хотин подшоҳнинг эри — Бидуннинг аждодларидан Коно Бухорхудот соф қумушдан танга зарб қилдириб, ўзининг тож кийган суратини ҳам туширтирган, ўшандан бери шу танга «муомалага кирган» эди. Бухоролик савдогарлар (Кашкашонлар) ўз навбатида Жануб ва Шимол, Шарқ ва Ғарбга йўналган тўртта катта савдо йўли орқали жаҳоннинг яқин-узоқ мамлакатларига боришар, ҳар ерда доимий дўконлар очиб, Бухоро номини атрофга ёйишарди.

Хотин подшоҳ болалиқдан ўлка ҳаётини билар, кундан-кун тўқислик, кенглик қарор топаётганини қадрлар эди.

Ё Тангри! Бу қандай кўрғилик?!

Ёш, нозик бир вужуд умрини гаровга қўйиб, жонфидо ҳолда салтанат аравасини тортгани кам, мана, энди у савлатли-кўркам юртни хароб бўлишдан, ўз тирикчилиги билан машғул заҳматқаш халқни саргардонликдан, қон ютишдан асраши — кўксини қалқон қилиши керак.

Лим-лим коса қўлидан тушиб синмаслиги керак.

Ўғли балоғатга етқунича тош бўлиши, метин бўлиши керак.

Савдогарлар қароқчи тунайдиган йўлдан, нотинч юртдан қочадилар.

Нотинч юртда ҳунармандга ҳожат йўқ.

Нотинч юрт деҳқон учун ҳайдалмаган ер.
«Ҳеч кимга нотинчликни раво кўрма, Ахурамазда!»

5

Одатдагидек кечга яқин Хотин подшоҳ яна «Регистон дарвозаси»дан чиқиб, тахтга ўтирган, Деҳқонлар, Маликзодалар, олимлар, башоратчилар, рухонийлар билан сўзлашган, қуёш ботаётганида қайтиб отга миниб қасрга келган, ниҳоят хисор (Арк)даги Саломхонага кирган эди.

Саломхонада олтин қандиллар ёқилган. Кумуш манқалларда олов ёнади. Баҳор ўртаси эканлигидан, кечки пайтлар ҳаво салқин. Ўтга солинган гул мойидан ҳаммаёққа атиру анбар ҳиди таралган.

Хотин подшоҳ кирганида, бир неча аъёнлар ва Хоразмдан келган савдогарлар (Кашкашонлар)нинг қарвон бошлиқларидан — бири кекса, бири анча ёш — икки киши уни кутиб туришар эди. Дарҳол ҳаммалари таъзим қилишди.

У суянчиқларига наъра тортган шер шакли ўрнатилган, қимматбаҳо тошлар билан безатилган тахтга ўтиргач, икки савдогар яна бир қарра таъзим бажо келтиришди. Кейин, юксакда турган тахт пойига келиб тиз чўкишди.

Улар Бидун Бухорхудотнинг бемаврид ўлдирилганига афсус-надомат чекиб, Хотин подшоҳни тахтга чиққани билан муборакбод этишди. Қўлларидаги жимит сандиқчалар — совға-саломларни топширишди. Хотин подшоҳ уларнинг исмини сўради. Кекса савдогар — Кунтуғди, ёш савдогарнинг исми — Эран экан.

— Биз олисда эдик. Лекин бирор кун Бухоро ҳақидаги сўздан тийилмадик, — деди Кунтуғди. — Сиз энамизсиз. Сизни кўп ерда маликалик даврингиздан эшитганлар. Бухорога қаттиқ қизиқадилар. Дамашқда, Қуддусда, Фаластинда нотинчлик бизни савдони тўхтатишга ундади. Дўконларни ёпиб, қайтдик.

Хотин подшоҳ қизиқсинди:

— Нотинчликка боис не?

— Араблар Румдан, Эрондан бошлаб, Омул сохилларидан Шимолий Африкогача, Гуржистон, Дарбанддан Яман ва Уммонгача эгаллаб, ягона дин, Исломни қилич билан ҳам, келишув йўли ва хирож тўлатиш, солиқ со-

лиш йўли билан ҳам жорий этишга ҳаракат қиляптилар.

— Улар Исломгача бўлган оламдаги ҳолатни жаҳолат, Жоҳилия даври, деб биладилар, — секин сўз қўшди Эран.

— Қандай бўлмасин, маълум муддат Бухорода кўним топиб туришга мажбурмиз. Биз ғофилмиз, сиз биздан ортиқ воқифсиз. Эронни забт этган ғанимлар Туронни тинч қўйиши ақлга мос эмас.

— Омулдан келганингизга неча кун бўлди? — деб қизиқсинди яна Хотин подшоҳ.

— Ўн кундан ошди. Биз Хоразмда бир оз тутилдик, — деди Кунтуғди. У савол маъносини англаб, қўшиб қўйди. — Дарёнинг нари бетида аскар тўпланаётган кўринди. Биз юқорироқдан ўтдик.

Хотин подшоҳ дарёдаги соллар тўғрисида қулоғига етган хабар рост эканлигини ҳис этди.

У ҳам савдогарларга совғалар берди. Уларни зиёфат-зарофат қилди.

Бу кеч, хаёли паришон бўлса-да, толиққанидандир, тиниқиб ухлади. Энага болани олиб келиб, олиб кетганида ҳам уйқуси бузилмади. Тўғрироғи, унинг ҳолати шундай эдики, ухлаётган, туш кўраётган, шу билан бирга, нималарнидир эслаётган, ўйлаётган, аниқ йўналишда фикр юритаётган эди. Яна у шундай ҳолатда эдики, бу кеч ҳам каттакон деразадан кўринган тўлин ойнинг — назарида, — юмшоқ нур тўшамига ўраниб, тўғри осмонга қараб юзиб борарди. Юртга нотинчлик келгани-ю, эрта-индин узоқ йилларга чўзиладиган урушлар бошланиб кетиши ҳозир унга қандайдир аён бўлиб қолган эди. Хаёл, тасаввур энди кўз ўнгида турган манзарага айланди.

Хотин подшоҳ бевосита кўп сонли бухорхудотлар авлоди орасидан чиқмаганди. У Ромтин (Ромитан)да бадавлат бир Дехқон оиласида туғилган. Ота-онаси, акалари ва опалари (Бухорога кўчмай) ҳамон ўша ерда яшар эди. Дабусий қалъаси, Вардона, Варахша, Байканд (Пойканд) сингари Ромтин (Ромитан)ни «Бухородан қадимийроқ» дейишар, бу ернинг эскидан ободонлигини Алп Эр Тўнга (Афросиёб) номига боғлашар эди. Бухоро шахридан олдин Ромтин (Ромитан) «Бухоро» деб аталган, қабилидаги фикр ҳам юрар эди. Нима қилганда ҳам, бу ер «қишлоқ» деган номдан кўра кўпроқ

«шаҳар» деган ном билан юритиларди. Булардан ташқари, Варахша, Вардона, Байканд (Пойканд)га ўхшаб, Ромтин (Ромитан) ҳақида «подшоҳларнинг тураржойлари бўлган» деб таъкидланарди. Бу ерда ҳашаматли қаср-сарой бор. Кейинги даврларда подшоҳлар фақат баъзан киш фаслида шу қаср-саройга келиб, бир ой-икки ой туришни одат қилишган. Хотин подшоҳ ҳам эри билан бир гал қишда Ромтин (Ромитан)да турган, ўшанда уйдагилар билан олдингидек мунтазам кўришишга имкон топган эди.

У болаликдан эркин, эрка ўсган, бир қанча хизматкорлари ва қадивар (қул)лари бўлганлигига қарамай, дехқончилик, мол-ҳолга қараш, хўжалик юритишни кўрган-билган. Бугина эмас. Кенжа қиз аксар ўғил бола каби отаси ёнида, ота қумга (сахрога) чиқадими, тўқайзорни айланадими, доим эргашарди. На бўри, на илондан қўрқар — дадил, ўқтам эди. Беш-олти ёшидан овга ўрганган — гоҳ отаси, гоҳ икки акаси билан бирига ҳамроҳ бўлиб, балиқ, қуш овлар эди. Қуён, тулки изини тутиб, уйдан узоқлашган онлар ҳам оз эмасди. Камондан енгил ўқ узарди. Тўққиз-ўн ёшидан акалари сафида аскар йигитлардек отда ўтириш, қалқон тутиш, найза санчиш, қилич чопиш машқини олган эди.

Бидун Бухорхудот вилоятни айланиб юрганида, уни тасодифан отда шамолдек учиб бораётган ҳолатда кўрган, ёқтириб қолиб, хотинликка сўраган.

У малика бўлгач, маълум муддат Варахшада ва Байканд (Пойканд)да турди.

Варахша Бухоро девори (катта қалъа) ичкарисида жойлашган, лекин Бухоро шаҳри сингари яна бир девор (қалъа) билан ҳам ўралган. Шаҳар катта, обод. Шаҳарни ўн иккита ариқ оралаб ўтар, ҳаммаёқ кўкаламзор эди. Бу ерда намуна қилиб кўрсатадиган (одамлар гапириб юрадиган) гўзал қаср (сарой) тикланган. Кенг ховли, теграда узун айвонлар, ҳашаматли хоналар. Хона деворларини наққошлар беаган, рассомлар ҳар хил воқеабанд расмлар чизишган. Айниқса, икки хона кўрганларни лол қолдирарди. Булардан бири — Шафак, деган ном билан аталиб, қирмизи рангга бўялган, гўё гулхандек ёнган, алангаланган эди. Деворларда қизғин ов тасвири. Фил ва от минган баҳодирларнинг ўзларига ҳамла қилган шер ва йўлбарслар билан жанги. Бу жанг ортида эса ҳар ёққа саросималаниб қочаётган турли ҳайвон-

лар. Эзгулик йўлида турган инсон куч-қудрати акс эттирилган эди. Иккинчи хона — Шарқ, деб номланган. Орқа деворда оқ кийимда, қўлида қилич, қанотли туя устида ҳаволанган тахтда ўтирган салобатли подшоҳ тасвирланган. Ундан бир томонда — оиласи, қавми-қариндоши, бир эркак, бир ёш йигит, бир аёл ва икки бола. Улар ўт ловиллаган оташкада ёнида ўтиришибди. Барчалари ясанган, қимматбаҳо тақинчокларга кўмилган. Эркак ва ёш йигит олтин дастали ханжар таққан. Аёлни қўлида гул солинган олтин коса. Ён томондаги деворлардан бирида — қилич, қалқон таққан аскарлар. Кейинги деворда — кўл, говлаб ўсган қамиш. Яна ов манзараси.

Сўнги йиллар подшоҳлар асосан, ёзги оромгоҳга айлантирган бу қаср (сарой)да Хотин подшоҳ ўзини овда юргандек сезган (сезар), тасвирларда ўз ҳаёти ва аждодлари ҳаётини кўриб, завқланган (завқланар) эди... Бошқа шаҳарлар, Бухоро шаҳрида ҳам деворларга расм солиш оддий ҳол. Ҳатто бойлар уйдан бўлак, эшикдарвозаларга ҳам расм солдиришар эди. Вилоят (ўлка)да тасвир билан бирга, сўз ва мусиқа санъатига қизиқишарди. «Карминада адиб ва шоирлар кўп». «Араб подшоҳлари базм-тантаналар учун Бухородан ноғора, тамбур олиб кетишар эди». Аммо давр суронида баъзи қаср (сарой)лар қаровсиз қолиб бузилганидек, ҳаётдаги бутун нақш-нигор сўниб, йўқолиб ҳам бораверарди.

Байканд (Пойканд)да турган пайт Хотин подшоҳ (малика) икки-уч овга ҳам чиққан эди. Байканд (Пойканд) — саҳро этагида, Фарабгача яланг қумлик. Бирок «шаҳар (олдинги пойтахт) катта, мингдан ортиқ работ бор, яхши жой». Байканд (Пойканд)дан Шарф (Ҳаромком) дарёси ўтар эди. Қамишзорлар ва қатор сув ҳалқоблари бири-бирига туташ. Бу ерни шу сабабдан Қоракўл, деб ҳам аташарди. Қуш, балиқ ниҳоятда сероб бўлганидан, баъзан овга ҳам эҳтиёж йўқ, қўл билан тутиб кетавериш мумкин эди... Бухородаги хисор (Арк)ни қароргоҳга айлантиргандан кейин, Хотин подшоҳни ҳеч ким олдинги қаср (сарой)лардан маҳрум қилган эмас эди-ку, боришга кундан-кун имкон чекланди.

Бўйида бола бўлиб, Тағшода туғилиб, қўл-оёғи бўлди.

Бунинг устига, араблар гоҳ-гоҳ Омуддан ўтиб, у ербу ерга хужум уюштира бошлашди.

Шундай жанглардан бирида Бидун Бухорхудот ҳалок бўлди.

Араблар мана, энди жиддий тайёргарлик, сон-саноксиз лашкар билан Бухорога ёпирилиб кела бошлашди.

Хотин подшоҳнинг назарида, ўтаётган тун — унинг ҳаётида тинч ухлайдиган охириги тун эди...

6

— Мусулмонмисиз?!

— Алҳамдулиллоҳ. Мусулмонман.

— Калима келтиринг!

— Ла Илаҳа Иллаллоҳу Муҳаммад-ур расулуллоҳ. Ашҳаду ал-ла Илаҳа Иллаллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва расулуҳ.

Бухоролик сайёҳ Маккада, Мадинада, Дамашқда — борган ерида, керак бўлса ҳар куни ўн марта калима келтирарди. У — араблар таниган Мовароуннаҳр аҳлидан биринчи мусулмонликни қабул қилганини ҳамма ерда айтган ва биринчи ўз дини оташпарастликдан қайтганидек, Исломдан ҳам қирмай туриб қайтган, аслида даҳрий бўлиб қолаверган киши эди. Унинг исми — Хитфар Бухорхудот. Ромтин (Ромитан)да (Хотин подшоҳ билан бир жойда!) туғилган, болалиги — исмига кўчган Хитфар (Вобкентдарё, Зарафшон ирмоқларидан бири) бўйида ўтган. Бухорхудотлар орасида замонлар бўйи борган тахт устидаги жанглардан бирида Бидун Бухорхудот қилич зарби билан подшоҳликни қўлга киритган, тахтга даъвогарлардан бўлган Хитфар Бухородан қочган эди (умуман, бухорхудотлар наслидан барча подшоҳликка интилар, ким зар, ким зўр билан тахтни эгаллар эди. Кейин, ўз авлодига қолдиришга ҳаракат қиларди. Кейин, янгидан яна жанг бошланарди. Хитфар Бухорхудот буни яхши биларди). Мана, энди у араблар диёрига келган, исмини сақлагани ҳолда, ўзига Абдурахмон (Абд ар-Роҳман) деб арабча исм қўйиб олган эди.

Соддадил (сахройи, аксари саводсиз) араблар даврасига кириб, сўзлашдан кўра кўпроқ эшитишни одат қилгани сабабли, бу диёрнинг сўнгги бир асрга яқин даврдаги тарихи унга тез фурсатда аён бўла бошлади. Хитфар (Абдурахмон) бу ерда рўй берган оламшумул (бутун жаҳон тарихи ва тақдирига даҳлдор) ўзгаришлардан

«Ўз иши» ўнгланиши учун қандай «фойдаланиш»ни ўйлар эди.

Гарчи араблар (ал-араб) Ислом Дини вужудга келиб, қарор топгунга қадар, Жоҳилия (жаҳолат, хурофот) даврида ҳам фан ва маданиятда нималаргадир эришган бўлсалар-да, — масалан, араб алифбоси икки-уч аср олдин шаклланган, ҳақимлар гиёҳлардан фойдаланиб, тиб ривожланган, наққошлик (европача «арабеска»), ҳайкалтарошлик, рақс санъати (европача «арабеск») аллақачон расмга кирган, адабиёт (айниқса, шеърят, саркарда, арбоб Ҳазрат Али кейинчалик шеър ёзиб, шоир сифатида ҳам танилганлари бежиз эмас) юксак бир даражага кўтарилган! — шунга қарамай, халқ қабила тарзида тарқоқ яшар эди. Ҳали араблар бири-бирига адоватли, душман қабилаларга хос «махдуд ҳолат»дан чиқиб, уюша олмаган, ягона ёки турли араб давлатлари бунёд бўлмаган. Тарқоқлик — ғофилликни юзага келтирган, душманлик (адоват) — ёвузликка кенг йўл очган. Оталар туғилган қиз болаларини тириклай кўмишгани каби даҳшатли воқеа, қабих одат ал-араб учун кундалик, оддий ҳол эди!

* * *

Шу давр, шу замин, шу шароитда Оллоҳнинг сўнги пайғамбари (Пайғамбарлар сарвари) Муҳаммад алайҳиссалом (саллаллоҳи алайҳи васаллам) дунёга келган эдилар.

Оталари исми — Абдуллоҳ.

Оналари исми — Амина.

Аммо Ота туғилишларидан илгари дунёни тарк этган, олти ёшли пайтларида Она ҳам кўз юмган эди.

Боболари Абд ал-Муталлиб, бу зот ҳам дунёдан ўтгач, амакилари Абу Толиб қўлида тарбия топган эдилар.

*Худойим! Сен Раҳмонсан,
Сен Раҳимсан. Раҳм қил!
Билмасдан осий ўтган
Бандаларни кечиргил!*

Абу Толиб ва бу шарафли инсоннинг ўғли Али Расули Акрамга ҳаёт йўлида жуда кўп меҳрибонлик кўрсатган.

Ўн икки ёшда амакилари билан Сурияга сафар қилганлар.

Йигирма бир ёшда амакилари (Абу Толиб) Буюк Бу Инсонни бадавлат бева аёл Хадича (хазратлари) хизматига топширган.

Расули Акрам савдо ишлари билан (хизмат юзасидан) яна Сурияга бориб, Ҳалаб ва Дамашқда, савдо маркази ҳисобланган — Қизил денгиз бўйидаги Хижозда араблар (ал-араб) ҳаётини ўрганганлар.

Йигирма беш ёшда амакилари Муҳаммад (алайҳиссалом)ни Хадича (хазратлари)га уйлантирган.

Хадича Расули Акрамдан олти фарзанд кўрган.

Икки ўғил (Қосим ва Абдуллох) эрта нобуд бўлганлар.

(Ҳабиби Оллох кейинчалик Иброҳим деган яна бир ўғилга эришганлар. Лекин у ҳам гўдаклигидаёқ нобуд бўлган).

Тўрт қиз (Зайнаб, Рукайя, Умми-Кулсум ва Фотима)дан биргина қиз — Фотима (онамиз) узоқроқ умр кўриб, Пайғамбар наслини давом эттирган (аслида, Фотима ҳам йигирма саккиз йил умр кўрган, холос). Расули Акрам бу қизларини Алига никоҳлаб берганлар.

Қирк (қирқ бир) ёшда пайғамбарлик буюрган — Оллоҳдан пайғом (вахий, сўз) туша бошлаган. Умрларидан қолган йигирма икки (йигирма уч) йил давомида Куръони Карим сурама-сура нозил бўлиб, ёд қабул қилиб, ёд ўқилиб, омма орасида тарқалиб, Ислом Дини қарор топа бошлаган. Муҳаммад алайҳиссаломнинг барҳақ Оллоҳнинг Пайғамбари эканликларини энг аввал Хадича (онамиз), Ҳазрат Али ва Расули Акрамнинг асранди ўғиллари Зайд ибн Харис тан олиб, иймон келтирган. Булардан кейин, Макканинг нуфузли савдогарлари, зодагонларидан Ҳазрат Абу Бакр, аз-Зубайр, Талха, Усмон ибн Аффон ва бошқалар бу сафга келиб қўшилган. Тез орада мусулмонлар жамоаси эллик киши (ўн бир хонадон)ни ташкил этган...

Макка (Саудия Арабистони, Хижоз вилоятидаги савдо маркази бўлган шаҳарлардан бири) қадимдан ибодатхона, деб ҳам аталган, бу ерда милoddан илгари қакрок Арабистонда кам учрайдиган ҳодиса — Замзам булоғи (чашмаси) очилиб, бунинг теграсида Каъба яралган, Каъба ва Макканинг ўзи ўшанда ва милod бошланишида мажусий (оташпараст)лар (ва бир қисм насронийлар) учун муқаддас жой (зиёратгоҳ)га айланган эди. Каъбада турли араб қабилалари сифинган (наузамбиллох, Худо

деб билган) уч юздан ортиқ санам (бут) сақланарди. Жаҳолат (келиб чиқиши «жаҳл» сўзидан, ақли, билими бўлмаган киши жаҳл отига миниб, хаёлига келган бемаъниликни қилади), саводсизлик (бу кейин ҳам анча давом этган) устига, бутун бойлик маълум бир тўда қўлида тўпланган, қолган аҳоли ниҳоятда кашшоқ (аниқ касбга эга эмас, аниқ иши йўқ), тўп-тўп одам кўча этакларида уззукун деворга суяниб, мудраб ўтириши Маккада қачонлардир одат тусига кирган эди. Бу ерда бойлар (мулки қўлидан кетиши мумкинлигини ўйлаб), уларнинг оғзига қараган ҳатто қўп камбағаллар ҳам (неғалигини бимаган холда), ҳаётда бирон ўзгариш бўлишини ишашмас эди.

Шу боис, Макка аҳолисидан аксари Худонинг борлиги ва бирлиги, охиратда жавоб (дўзах азобидан қўрқиш) муқаррар эканлигини бўйнига олгиси келмасди. Шу мажусий ва насронийлар-у, умуман динсизлар Жаноб Пайғамбарга очикдан-очик душманлик кўзи билан қарай бошлашган. Араблар билан асрлар бўйи қўшни яшаган яҳудийлар айниқса айюҳаннос солиб, Расули Акрамга қарши арабларни «ғиж-ғиж»лай (қайрай) бошлашган... Мухаммад алайҳиссалом душманлар тазйикидан ўз мусулмон-тарafdорлари билан Ҳабашистон (Эфиопия)га кўчиб кетишга мажбур бўлган. Шу паллада энг яқин инсонлар — Ҳадича (онамиз) ва Абу Толиб вафот этган. Бошларига тушган мусибат етмагандек, бу икки катта мавқега эга инсон билан озми-қўпми ҳисоблашган маккаликлар энди баттар авжига минганлар.

Аммо Оллоҳнинг Ўзи йўл кўрсатгувчидир! Маккага келган ясриблик зиёратчилар (авс ва ҳазраж қабилалари вакиллари) маккалик зодагонлар (асосан, қурайш қабиласи бошлиқлари)га зид холда, Мухаммад алайҳиссалом билан учрашиб, садоқат билдирган. Ясриб шаҳрига кўчиб боришни таклиф қилган. Расули Акрам аввалида махфий ўз кишилари (асҳоблар)ни гуруҳ-гуруҳ жўнатиб, кейин ўзлари ҳам кўчган. Мана, шу кўчиш (ҳижра) пайтидан қадимий Ясриб (Ятриб) — Мадина (Пайғамбар шаҳри) деб ном олган. Яна шу ҳижра пайтидан (милодий 622 йил) мусулмон йил ҳисоби — ҳижрий йил саноғи бошланган.

Бу воқеадан кейин, саккиз йил Макка билан Мадина орасида нифок борган.

Маккаликлар мадиналикларни шаҳарга, зиёратга киритмай қўйган.

Мадиналиклар ўз навбатида Макка савдо карвонлари йўлини тўсган.

Қабилadoшлар, уруғ-аймоқлар бири-бирини шунчаки кўришдан ҳам махрум бўлиб қолган.

Бадр кудуклари олдида ва Ухуд тоғи этагида икки ўртада жанглар ҳам бўлган.

Маккаликлар Мадина мусулмонларини батамом енгизга қасд қилиб, кўп аскар билан ҳам келган. Лекин Расули Акрам Мадинани узоқ қамал ҳолатига тайёрлаган, шаҳар атрофида чуқур хандақлар қазилиб, ўқ-ёй тутган соқчилар ҳимояга шай турган. Қиш совуғи, яланг ердаги йўлида бор нарсани «ялаб кетадиган» шамолга шаҳарни қамал қилганлар дош беролмай, улар ичида норозилик, низо бошланган. Ниҳоят, голиб келолмасликка кўзи етиб, орқага чекинишган.

Янги-янги қабилалар қўшилиб, мусулмонлар катта куч касб этишганини кўрган маккаликлар энди тенг музокарага ўтишдан бўлак илож тополмаган.

Аввал, Худайбияда бири-бирига душманликни тўхта-тиш тўғрисида битим тузилган. Сўнг, яна бир оз муддат ўтиб, таслим бўлган тарзда улар Маккани жангсиз, мусулмонларга топширган.

Қаъба ичидаги катта-катта бут (санам)лар бузиб ташланиб, кейинги икки йил давомида бу ер Ислom Дини марказига, саждагоҳига (тўғрироғи, зиёратгоҳига) айлантирилган.

Жаноб Пайғамбар Қаъбани биринчи ва сўнгги марта шу ҳолатда (вафотларидан уч ой олдин) зиёрат қилганлар.

(Пайти келиб, Бобораҳим Машраб бир ғазалида «Иброҳимдан қолган ул эски дўкон» деган гапни келтирадими, бу Қаъба тарихига тегишлидир).

Ўша (биз таъкидлаётган) — Ислom Дини яралиб, ҳали Арабистоннинг ўзида ҳам тугал қарор топмаган, мусулмонлар ортиқча имконга эга бўлмаган бир Давр, қақроқ (унумсиз) ва қашшоқ (кейинчалик бой бўлиб кетган) бир Замин, жохил (оғир) бир шароитда, Расули Акрамнинг бутун ҳаётлари асосан, етишмовчилик, машаққат билан ўтган. Ҳаётларидан бирон пайт мўл-кўл, тўқ-тўкин яшамаганлар. Айниқса, ночор-камбағал, бевабечоралар атрофда кўп эканлигидан, нимаики топсалар, улар орасида тақсимлаганлар. Мусулмонлик йўлида сарф-

лаганлар. Вафот этганларида, қўшни яҳудийдан бир эчки қарздор бўлиб қолганликлари ривоят қилинади.

Қисқа одамий умрда юз берган айрилиқлар, кўрган алам-изтироблардан ташқари, хурфот, бидъат бандалари ситами, нодон, очкўз, ёвуз кимсалар душманлиги ҳар қадамда озор етказган. Абу Лаҳаб ва унинг хотини Умми Жамил — биргина мисол...

Ўшанда Абу Суфён деган шахс Маккада ҳукмрон эди. У уммавийлар (омма, жамоа, тоифа) хонадонининг бошлиғи, йирик савдогар, зодагон сифатида мағрурланиб кетиб, барчага гўёки ўз қуллари деб қараган. Кимдир ўзини эркин тутиб, эркин сўз айтиши, хатто нафас чиқаришига йўл қўймасликка уринган.

Абу Суфён Муҳаммад алайҳиссалом (саллаллоҳи алайҳи васаллам)ни таъқиб қилган. Йиллар бўйи қаршилик, ҳужумни тўхтатмаган. Маккадан Мадинага кўчган мусулмонларни Ер юзидан супуриб ташлашни истаб, улар билан жангларда, кейинги қамалда етакчилик қилган.

Бироқ мусулмонларнинг қўли баланд кела бошлагач, саросималаниб қолган. «Ўз хонадони вакилларининг Ислом Давлатида таъсирли ўрин эгаллашини кўзлаб, бунни таъминлаш мақсадида» Жаноб Пайғамбар билан ярашган. Макка эшикларини очган. Ислом Динини қабул қилган. (Хитфар Бухорхудотнинг «муаллим»лари Арабистоннинг ўзида ҳам бўлган-да!) (У ва фарзандлари «номига» мусулмон бўлиб қолаверганларки, бу тўғрида кейинроқ, ўз ўрнида ҳикоя қиламиз).

Расули Акрам Абу Суфённинг «ўзгаргани»га ишонганлар. Душман дўстга айлангани, қон тўкилмай «сўзлашиш йўли» очилганига суюнганлар. Қолаверса, маккаликлар ҳам ниҳоят Ислом Динига кирганликлари, Макка ўз мақомини топганлигидан таскин олганлар.

Янада ҳақиқатга яқинроғи, Абу Суфённинг «ахволи»ни билган ҳолда, уни кечирганлар.

Дўст-душманга нисбатан кечиримли бўлиш, барчага икки олам саодатини тилаш, тўғрилиқ ва адолатга қараб иш тутиш — Оллоҳнинг буюк элчисига хос хислат!

Расули Акрамнинг хулқлари дунёдаги энг гўзал хулқдир.

Абадий мерос «Ҳадислар» — бошқа эзгуликлар баробарида, бу хулқ кўзгуси!

Улар биз, мусулмонлар учун — доимий мактаб!

(Биринчилардан бўлиб «Хадислар»ни машхур мухаддис Имом Бухорий тўплаганликлари ўқувчига аён).

* * *

Ҳабиби Оллоҳ фоний дунё билан видолашгач, араблар мусулмон жамоаси дунёвий ва диний ҳаётига бошчилик қиладиган кишини Халифа (Пайғамбар издоши, унинг ишининг давомчиси) деб атаб, Шарқда халифалик салтанати (ҳукмронлиги) барпо бўлган.

Пайғамбарнинг сафдошлари, мусоҳиблари (саҳобалари)дан тўрт киши (чорёрлар) — булардан иккиси қариндош ҳам! — Ҳазрат Абу Бакр, Ҳазрат Умар, Ҳазрат Усмон, Ҳазрат Али — навбат билан Халифа бўлиб, улар «хулафо ар-рошидин» («тўғри йўлдан борган халифалар») деб ном олганлар. Буларнинг халифалиги жами ўттиз йилга яқин давом этган.

Ҳазрат Абу Бакр (Абу Бакри Сиддик) Расули Акрамнинг кейинги оилалари — Ойша (онамиз)нинг падари бузрукворлари. Халифаликка кўтарилиб, атиги икки йил ҳукм сурган. Пайғамбар вафотларидан кейин, мамлакатда (бу орада Маккадан Мадинага кўчган маъмурий марказда) нотинчликлар юз бера бошлаган. Айрим араб қабилалари саркашлик қилиб, исён-қўзғолонлар чиқа бошлаган. Лекин Ҳазрат Абу Бакр Пайғамбар йўлидан бориб, собит туриб, тинчлик-осойишталик ўрнатган. Бу даврда Ислом кўшинлари Ирок, Сурия, Румга юришлар қилган.

Абу Бакрдан кейинги уч халифа ҳам бирин-кетин шаҳид бўлганлар.

Ҳазрат Умар (Умар ибн Хаттоб) ўн йил халифалик қилиб, янги шаклланиб келаётган мамлакат ҳаётини аниқ низомлар асосида тартибга солган. Шу йиллар Сурия, Фаластин, Миср, Ирок, Эроннинг бир қисми Араб халифалигига кўшилиб, Ислом Дини Арабистондан ташқарида ҳам ҳукмга кира бошлаган. Ҳазрат Умар жоҳил бир ҳунарманд томонидан, англашилмовчилик юзасидан, ўлдирилган.

Ҳазрат Усмон (Усмон ибн Аффон) ўн икки йил халифалик тахтида ўтирган. Бу саҳоба раҳбарликлари даврида Ислом Динига қизиқиш олдингидан кучайган. Мусулмонлар сафи кенгайган. Шу пайтга қадар ёд ўқилиб келинган Қуръони Карим суралари Ҳазрат Усмон ташаббуслари билан тўпланиб, кўчирилган. Кейинчалик

ҳеч қачон ўзгармайдиган тартибда китоб ҳолига келтирилган... Худди ўша замонда яна янгидан — мусулмонлик (муслим бўлиш) билан ёнма-ён — бировлар устидан ҳукмронлик қилиш истаги, мансаб, мавқе, бойлик эгаллаб қариллаш хохиши, бу йўлда кескин кураш авжига мина бошлаган. Энг фоже, дахшатли ҳолат — Ҳазрат Абу Бакрнинг ўғиллари Абдуллоҳ етакчилигида Ҳазрат Усмон қатл қилинган.

Тўрт саҳоба (чорёрлар)дан тўртинчиси — Ҳазрат Али (Ҳайдар ҳам дейишган. Зикрда «Абу Бакру Умар, Усмону Ҳайдар» дейилади) беш йилча муддат халифа бўлган. Расули Акрамнинг суйган яқин кишиларидан, амакиваччалари (Абу Толибнинг ўғли) ва куёвлари (Ҳазрат Фотиманинг эри). Ҳазрат Фотима Жаноб Пайғамбар билан изма-из вафот этган. Фотима (онамиз) ва Алининг фарзандлари (Ҳасан ва Ҳусайн) орқали Пайғамбар (сайидлар) дунёда қолган.

Табиатан закий ва олижаноб Ҳазрат Али халифаликда турган давр айни биз эслатган — мўминлик билан жаҳолат аралашиб, ҳар қадамда шайтон орага суқилган пайтга тўғри келган. Ҳазрат Усмон ўлдирилгандаёқ бошланган салтанат устида таллашиш Али халифа бўлгандан кейин авжига минган. Биринчи галда, ёш Алига нисбатан кекса дейиш мумкин саҳобалар Талҳа ва аз-Зубайр халифаликка даъвогарлик қилиб, унга қарши чиққан. Ойша (онамиз) акалари Абдуллоҳ йўлидан бориб, бу саҳобалар томонида, туяга ўрнатилган тахтиравонда ўтирган ҳолда, шахсан (Пайғамбарнинг куёви, ўзининг ўғлидек бўлган) Ҳазрат Алига қарши жангга кирган. Мулоҳазали Али жангда асир тушган Ойша (онамиз)га бу талашувларга аралашмасликни маслаҳат бериб, у кишини майдондан четлаштирган.

Бу билан осойишталик келмаган. Уммавийлар (эсланг!) Ҳазрат Алининг ҳукмронликларига қарши қатъий бош кўтарган. (Абу Суфён Расули Акрамдан ололмаган ўчни, унинг ўғли Муовия Ҳазрат Алидан олишга чоғланган, деб айтиш мумкин. Шунга ўхшаган ҳол рўй берган!)

Вақтида Ҳазрат Усмон (хуш бир ҳолатда ён бериб) уммавийлардан Сурияга ҳокимликка қўйган Муовия, Мадинадаги халифалик ҳокимиятига бўйсунмай, Дамашқда ўзини халифа деб эълон қилган.

Фурот дарёсининг ўнг соҳилида, Сиффин воҳасида Ҳазрат Али билан Муовия ўртасида уч ой жанг бўлиб,

томонлардан биронтаси ғалаба қозонолмаган. Ниҳоят, ақл-мулоҳаза юритиб, иш тутишни ўйлаган Ҳазрат Али уммавийлар билан келишиш (ярашиш)га кўнган. Аммо буни баъзи бир Алининг тарафдорлари хиёнат деб билиб, норозиланиб, унга қарши чиққанлар. Суиқасд уюштириб, уни Кўфада ўлдирганлар.

* * *

«Хулафо ар-рошидин» («тўғри йўлдан борган халифалар») даври шу тарзда яқун топган. Ҳазрат Алининг ўлимларидан кейин, Ҳасанга Мадинада заҳар берилган. Ҳусайн эса Карбало даштида (у ҳам Кўфа яқинида) жангда шахидлик шаробини ичган.

Мадинада ҳокимият парчалангач, Муовия араблар эгаллаган бутун музофотда ягона ҳукмрон бўлиб қолган. У Мадина эмас, ўзи туғилиб-ўсган Макка ҳам эмас, Дамашқни пойтахт, Сурияни халифалик марказига айлантирган.

Муовия бир қатор ислоҳлар ўтказган. Давлат тили (араб тили), давлат хазинаси (умумий мулк), давлат пули, давлат қўшини (сув ва курукликдаги ҳарбий кучлар) каби нарсаларни жорий этган. У араб истилоси натижасида эгалари ташлаб кетган ерларни қўлга кириштиб, бу ерлардаги мол-мулкни йиққан. Лекин араблар асоратига тушиб қолган халқларнинг ички хўжалик ишлари, дини ва турмушига аралашмай, фақат улардан солиқ олиш билан кифояланиб, жойларда бошқариш ишларини аксар маҳаллий амалдорлар ихтиёрида қолдирган. Қандай бўлмасин, уни Ислом Дини тарқалиши, мохиятидан кўра ўз давлатини мустақкамлаш, салоҳиятини ошириш кўпроқ қизиқтирган. Шунга қарамай, Муовия даврида араблар Ислом байрови остида мамлакат ҳудудини кенгайтиришни ҳам жадал давом эттирганлар. Шарқда Табаристон, Журжон, Синд, Фарба Шимолий Африқа, Испаниянинг маълум қисмини босиб олганлар. Шу даврда Хуросонни ҳам эгаллаб, ўз кишиларидан ноиб тайинлаб, Мовароуннаҳр томон юз тута бошлаганлар.

Ўшанда умумий манзара шундан иборат эди!

7

Бу воқеаларни Хитфар (Абдурахмон) карвонсаройларда, кўча-бозорда бетартиб, узук-юлук ҳолда эшитган, албатта умумий манзарани ўзича тасаввур қилган эди.

Бутун билганидан, уни асосан, араблар қаерларни босиб олишгани-ю, қачон Мовароуннаҳрни босиб олишлари кизиқтирарди. Анчадан буён сафарга тайёргарлик кўрилиб, ҳаракат бораётганидан хабардор. Бу иш Муовиянинг иродасига боғлиқ эканлигини у ҳис этаётган эди.

Мана, неча кундан буён Дамашқда юрибди.

Ўзини араблар орасида бухоролик сайёҳ, бошқа мамлакатлардан келган кишилар орасида араб қилиб кўрса-тади.

Унинг шунчаки бирон саркарда ёки арбоб эмас, шахсан Муовия билан учрашиб, гаплашиш нияти бор.

Хитфар Бухорхудога бир нарса аён. Озгина вақт бурун Пайғамбар билан кўришиш Муовия билан юзлашишдан осонроқ бўлган! Пайғамбар оддий кулбада (ҳатто баъзан эшиги йўқ, парда тортиб тўсилган уйларда), оддий палос ёки пўстин устида ўтирган, манманликдан узок ҳолатда юрган. Муовия эса саройда, тахтда ўтирибди, анъана бўйича Халифа деган номни сақлаганига қарамай, подшоҳлик хавоси аллақачон димоғига ўрнашган! Бунинг учун Муовияни айблаш ҳам қийин. Катта бир салтанатга эгалик, яна яқка ҳукмронлик, беҳисоб бойлик ҳар қандай одамни ердан баландроққа кўтариб кўяди!

Уч кун сарой остонасида ўралашиб, тўртинчи куни Хитфарга ахийри Муовия билан мулоқотга рухсат берилди.

Муовиянинг асосий мулки — ер, маълум миқдорда бугдой, чорва моллар ва қуллар эди. Унинг саройи Бухоро подшоҳларининг қаср-қўрғонлари каби зар-зевардан безанган, олтинга ботган намоёишда эмас, лекин ғариб намоёишда, деб ҳам бўлмасди. Муовиянинг ўзи ҳам Бухоро подшоҳларига нисбатан одмироқ кийинган — бошида қизил баҳмал салла, эгнидаги тўн ҳам алвон эди. У ҳали Ажам (Арабдан бошқа ерлар) нақадар бадавлат эканлигини билса-да, буни тўла ҳолда ақлига সিғдирилмагани кўришиб турарди.

Зеҳни ўткир, хотираси мустаҳкам, икки-уч йилда араб тилини сув қилиб ичиб олган Хитфар (Абдурахмон) тоза арабий Макка лаҳжасида, саломдан сўнг, пойгакда туриб, Халифага мурожаат қилди:

— Сизнинг пок этагингизга лаб босгани узок Бухородан келган кулингиз бундай одобсизлик қилаётганига озор чекмай, унинг бир қошиқ қонидан кечишингизни сўрайман.

Муовия ўзи туғма араб бўлса-да, араб тилининг ор-тиқча жимжимадорлигини унча хуш кўрмас экан, содда тарзда:

— Яқин кел! — деди.

Ўз одамлари-ю, бегоналар билан Халифа мажлис курадиган хона ҳайбатли эди. У тўрда, икки томонда аъёнлар (мусоҳиблар) саф чекиб ўтиришар эди. Хитфар саф орасидан ўтиб, тахт олдига борди. Тиз чўкиб, Халифанинг «гарди»ни кош-кўзларига суйкади. Кўйнидан чиройли бир қутича чиқариб, унинг оёқлари остига қўйди. Шу лахза тахт ёнида тик турган мулозим қутичани олиб, ўзи олдин очиб қаради, кейин Халифага кўрсатди. Бундай ёқут кўзли олтин узукни Муовия олдин ҳеч кўрмаган эди. Ажабланиб, кўзлари чақнагандек бўлди. Аммо у бойваччалар, аслзодаларга хос (Абу Суфён хонадонида ўсган) болалиқдан эркин, кибор, бир оз бетоқат, кескир эди. Қутичани қайтиб мулозимга бериб, Хитфарга мағрур қаради:

— Бухорога сизмаганингга сабаб нима?! Нега бу ерда юрибсан?!

— Сиз билан махфий гаплашишим керак, — деди Хитфар. Бу даврада у кўнглини очгиси йўқлигини сезиб, кисинаётган эди.

— Мен ейдиган таомимни бировдан яширмайман, — деди Муовия. — Гапиравер!

— Бухорони менчалик биладиган киши кам. Сизнинг туя карвонингизга сарбон бўлишни ўйлаган эдим.

— Бизда сарбон кўп. Сен девонамисан, жиловни дуч келган бировнинг қўлига беради, деб ўйлайсан.

— Сизнинг ҳукмингиз ҳукм. Лекин хазинангизни олтинга тўлғазишга қурбим етади, — деди Хитфар Муовиянинг дағал муомала қилаётганидан сал иззат-нафси оғриб.

— Мен ўз хазинамни ўзим тўлғазаман, — деди Муовия. Юмшаш ўрнига унинг бирдан жахли чиқди. — Сен турк бўлиб турк, араб бўлиб араб эмассан. Дининг ҳам номаълум. Орқасини ювган ҳар ким мусулмон бўлавермайди! Сен кимсан?! Буюрдим, ҳарбийлар текширади. Сотқинлигингга шубҳаланмайман. Жосус бўлсанг, терингни шилдираман.

Хитфар Бухорхудотнинг энди ростакмига иззат-нафси оғриди. Ҳатто кўзларига ёш келди. Беихтиёр дардини ёрди:

— Шафқат қилинг. Мен Бухоро шоҳлари наслиданман. Шаҳзодаман! Ҳеч кимни, ҳеч нарсани сотганим йўқ. Ўз ҳаққим учун талашяпман! Сизни, Улуғ Халифа, деб ёрдам сўраб келган жойим эди. Бидун дегани оғзимдаги нонимни, олдимдаги тахтни тортиб олди. Ҳозир у ўлибди, эшитдим. Бухоро тахтида бир Хотин ўтирибди...

Муовия қўлларини тиззасига уриб, роҳатланиб кула бошлади.

— Сен ҳали Хотиндан қочиб юрибсанми?! Мен ҳам Хотиндан куйганман, дегин... Белида камари бор эр тахтни тортиб олади! Тартиб шу. Мен сенга ёрдам беролмайман... Майли, шароитга қарайлик. Сен бозор ёнидаги карвонсаройда турибсанми?

— Ўша ерда, — деди бўшашганича Хитфар.

— Бирон фикрга келсак, сенга ўзимиз хабар берамиз, — деди Муовия.

8

Фақат Мовароуннаҳр эмас, Хуросон, Армания, Гуржистон, Озарбайжон — Муовия ўз қўшинларини сўнгги йиллар юборган ҳамма ерда — араблар бостириб келишганида озми-кўпми таслим бўлишар, аммо улар қайтиб кетишлари билан, ўрнатилган салтанатни ағдариб, яна тахтга ўз ҳукмдорларини қўйишар эди. Дин бобида ҳам аҳвол шу. Босиб олинган ерларда Ислом Дини қарор топгандек бўлар, кейин аҳоли яна ўзи ўрганган «тоатибодат»ни қилиб кетаверарди.

Арабларнинг қабила уюшмасидан иборат яхлитлигига ўхшамаган тарзда, Бухоро ўлкаси (айниқса, шахри)да туркий халқ билан ёнма-ён юнонлар, форслар, бир қисм арабларнинг ўзи, кавказликлар, маччойи-лўлилар, яхудийлар — қирққа яқин халқ вакили яшар эди. Одатда, карвонсарой, деб аталган марказ-шаҳарларга хос — Бухоро шахри ва атрофдаги шаҳарларда тижорат кенг йўлга қўйилгани (Буюк Ипак йўли ўтгани)дан, замонлар бўйи (Кашкашонлардан ташқари) айрим савдогарлар (тужжорлар) ҳам ўлкани ўзларига ватан қилишган эди. Бу одамлардан ҳар бири ўзича Бухоро ҳаётини нима биландир безар, бойитар эди.

Қишлоқ-шаҳарларнинг гоҳ-гоҳ тўқнашиб туришларига зид, бухоролик турли эл-элат орасида деярли низо

чиқмас, чиққанда ҳам бу — асосан, шахслар келишмовчилигидан бошқа нарса эмас эди. Албатта, ҳар ким кучлироқ ўз таъсири бўлишига баъзан ҳаракат ҳам қиларди. (Ўз тили, маданияти ҳукмини ўтказишга уринган форслар билан араб тили, маданияти баҳси ҳали олдинда эди. Бир пайт туркий тил учун олиб борилган кураш ҳам шу жараёндан «келиб чиққан».) Аммо ўзини Бухоро фарзанди, деб билиш (аташ) барчага бирдек одат эди.

Бухоро ўлкаси (шаҳри)да анча бурун (юнонлар, эронийлар олиб келган) «кўп худолик» тушунчасидан «Якка Худолик» тушунчасига етиб келинган эди. Лекин бу ерда ҳеч қачон биргина дин (ҳам) ҳукм сурган эмасди. (Пайти келиб, Бухоро «Маркази Исломи дин» — Ислом Дини маркази, деб аталганида ҳам, гоҳ очик, гоҳ бекитикча турли динлар яшаб қолаверган. «Фаранги кофиристон» деган гап шунда айтилган бўлиши керак.)

Ўшанда (Хотин подшоҳ тахтга ўтирганида) Бухоро шахрининг ўзида (бу кунги Мағоқи Аттори масжиди ўрнида) оташпарастлар (зардуштийлар)нинг энг катта оташхонаси бор эди. Яна (ҳозирги Масжиди Калон ўрнида) насронийлар черкови, жилла нарида яҳудийлар калисо-си. Булардан ташқари, бир неча жойда Буддага сиғинганларнинг бутхоналари ишлар эди. «Хитой подшоҳининг қизини келин қилиб Бухорога олиб келганларида, унинг сепи орасида Хитойдан кўчма бир бутхона ҳам олиб келинган, уни Ромтин (Ромитан)да ўрнатишган эди». Бухорода гоҳо бу динларни қоришиқ «қабул қилиш» (курама дин, манихей) шакли ҳам учрарди.

Оташпарастлик (зардуштийлик) бошқа динлардан кўпроқ тарқаган эди. Зардуштийлар аслида (насронийлар Якка Худога иқрор бўлган ҳолда, Ийсоғни Унинг ўғли ва яна бир Худо деб билишгани каби). Ёлғиз Тангрини тан олишар, аммо ўтга ҳам Худо деб қарашар ва сиғинишар эди. Улар ўт руҳни поклайди, деб оташхонага бамисоли ҳаммомга боргандек боришар, ўт билан боғлиқ (кейин ҳам асрлар бўйи, машғала ёқиб, қуёв келини кўтариб ўт атрофида айлантирганидек) ҳар хил маросимларни бажаришар эди. Оташпарастларнинг аксари бутпараст ҳам эди (ибодатхонада оловга топинар, бу ердан чиқиб бут сотилаётган бозорга кириб кетаверарди). Уйларда бут сақлаб, бутлар кишини (тумор сингари) Ёвузликдан, бало-қазодан асрайди, деб тушунишар эди.

(Бу ишларнинг ўзи ҳам хурофот эканлигини тан олгилари келмасди.)

Хотин подшоҳ шу муҳитда тарбияланган эди. У кўпчилик катори ибодатхона (оташхона)га борар, ёнида, ҳатто кўксида бут сақлар, лекин (ер, меҳнат кишилари оила-сида туғилиб ўсганидан) бунга ашаддийликдан йироқ, содда ҳолда, лозимият, деб қарарди. Унинг кўнглида бир ердан келган одамга душманлик бўлмаганидек, бирон динга нисбатан норозилик йўқ. (Хотин подшоҳни шу боисдан, Бухорода яна бир дин қарор топиши қаттиқ ташвишга солмас эди. Араб савдогарлари, айниқса Ҳижоздан келганлар шусиз ҳам аллақачон ўз динларига амал қилишмоқда.)

«Динлар тенг эмасми?!

Барчани Тангри яратган эмасми?!

Динлар инсоннинг Коинот билан муносабати, Осмонга илтижоси эмасми?!»

Хотин подшоҳ шундай деб ўйлар эди.

Араблар эса бир диннинг устивор бўлишига ҳаракат қилишмоқда.

Буниси майли. Улар бир томондан, ўзларини муслим-мўмин атаб, барчадан мусулмонликни талаб қилишмоқда, гўёки хурофот, жаҳолатга қарши иш юритишмоқда, иккинчи томондан, ҳаммаёкни бузиб, топтаб, қон тўкиб, босқин-истилони қонунга айлантириб, ўзлари Жоҳилия даврига, ибтидоий даврларга ҳос жаҳолат ва хурофотни намойиш қилишмоқда. Борган ерларини чангитиб, талон-тарожни касб этиб, кексалар, аёллар, болаларни уй-жойидан хайдаб, зулм-зўравонликни кучайтириб боришмоқда.

«Минг-минглаб бу одамларнинг гуноҳи нима?!

Бир эътиқодга эмас, бошқасига бўйсунганими?!

Улар шу шароитда туғилиб, тарбия топган бўлишсачи?!»

Хотин подшоҳ арабларнинг мақсади-ниятини нима, одамларни Ислоҳ Динига киритишми, урушиб-қириб ташлашми, мол-мулк тўплашми, тушунмаётган эди.

Уни юртнинг, элнинг эртанги аҳволи ташвишга сол-ябди.

У (Хитфар Бухорхудот каби араблар диёрини кўрмаган бўлса-да) Бухоро (Мовароуннаҳр)га қўшин юборган уммавийлар қандай салтанатга келишганини маълум даражада биларди. Уларнинг ноҳўя ишлари мусулмонлик-

ка «соя» ташлаганидан воқиф эди. Муовия «тўғри йўлдан борган халифалар» («хулафо ар-рошидин») қаторига кир-маслиги, дунёдаги мусулмонлар даврасида унинг иши кўп ҳам оқланмаслигини эшитган эди. Яна муҳими, Омул (Аму)дан кечиб, Бухоро томон бостириб келаётган қўшин бошлиғи — Убайдуллоҳ ибн Зиёд шафқатсиз, очкўз бир киши эканлигини тужжор арабларнинг ўзи Хотин под-шоҳга айтишган эди.

9

Бу араб саркардасининг киёфаси маълум.

У кўп ерларда босқинчилик қилганидан ташқари, ўз мамлакатада Расули Акрамнинг суюкли неваралари (Ҳазрат Алининг фарзандлари) — Ҳасанга захар берган ва Ҳусайнни шахсан ўлдирган киши эди.

Муовия томонидан Убайдуллоҳ ибн Зиёд халифа но-иби ва Хуросон амири қилиб тайинланган. Хуросонга келгач, Марвда катта куч тўплаб, мана, энди бир неча солда Омул (Аму)дан кечган эди.

Унинг лашкари дастлаб Битик ва Фарабни — дарё бўйидаги кишлоқ (шаҳар)ларни эгаллади.

Улар шундан сўнг, Байканд (Пойканд) ва Ромтин (Ромитан)га қараб юришди.

Кўрғонлар, қасрлар, кўркам иморатларни вайрон, ҳам-маёқни пайҳон қилганча, мўр-малахдек ёпирилиб келиш-моқда.

Аскарлар йилт этган, ялт этган нарса кўзга ташлан-са, дарҳол ўзлари ёки саркардалари учун олишар, одам-ларни тўп-тўп дала-даштга ҳайдашар эди. Бу ерда му-сулмонлик эмас, бирон дин-эътиқод ҳақида сўзлаш ор-тиқча. «Кўрмаганнинг кўргани қурсин» тарзида нафс балоси ҳукмрон эди. Ҳайвон ор қиладиган инсоннинг шармандалиги юз бераётган эди.

(Муҳаммад соллаллоҳи алайҳи васалламнинг Ислом Динидан кутганлари, инсоний пок-юксак хулқ бобида берган таълимларидан кейин «ҳосила» шумиди?! Ўзини мусулмон атаган жамоадан орзу-умид шумиди?!)

Араблар қўшини меҳр ва маҳорат билан бунёд этил-ган икки қадим шаҳарни — Байканд (Пойканд) ва Ром-тин (Ромитан)ни чигирткадек кемириб, ер билан баро-бар ҳолга келтиришди. Қочиб қутулолмаган жон борки, араблар қўлига асир тушди.

Убайдуллоҳ ибн Зиёд тўрт минг асирни ўзига олди.

Бошқа ҳарбий бошлиқлар ҳам минглаб киши устига занжир ташлаб, оёғига кишан урдилар.

Икки қадим шаҳардаги қўриқчи-посбонлар, озгина қисм аскар душманга бас келолмади. Уларни биринчи жанг кунидаёқ қириб ташлашди.

Араблар қурол-яроғ, кийим-кечак, тилла ва кумушдан ишланган ҳар хил буюмлар — кўп ўлжа қўлга киритган эдилар. Талаган-йиққан мулкларини энди кекса-ёш, эркак-хотин — қулга, чўрига айланган асирларга юклаб, Бухоро шаҳри томон йўл олдилар. Туялар, отларга минган арабларга эргашган-судралган асирлар қоқилиб-йиқилиб, азобланиб-ўртаниб боришар, хасталар, мажруҳлар, кучи-холи етмай жони узилганлар йўл устида калхатларга ем бўлиб қолиб кетишар эди.

Бухоро шаҳрига яқинлашгач, қатор чодирлар қуришди.

Оташпарастрларга ўхшаб, гулханлар ёқишди.

Ўқ-ёй тутган аскарларни сафга тизиб, тош отадиган палахмон (манжанақ)ларни шаҳарга тўғрилаб, истаган пайтда жангни бошлашга шай қилиб қўйишди.

Хитфар Бухорхудот араблар орасида эди.

У Муовияга учраб бошини қизиқ турган тандирга тикқандек бўлди.

Муовия уни, йўл билишидан фойдаланишни тайинлаб, Хуросонга, Убайдуллоҳ ибн Зиёд хузурига юборди.

Убайдуллоҳ ибн Зиёд бировнинг гапига кулоқ солишдан кўра кўпроқ уни чавақлаб ташлашга тайёр, бадфеъл киши. Хитфар (Абдурахмон)ни шунчаки палахмон (манжанақ) олдида турадиган аскарлар сафига қўшиб қўйди.

Бухоро (ўлкаси)га келган Хитфар — подшоҳликни қўлга киритиш қаёқда! — аскарлардан узилиб, бир қадам четга босолмасди. У қавм-қариндошлари, бухорхудотлар билан учрашиб, бирон фитна чиқаришининг иложи йўқ, юз берган урэн-суронда бухоролик биров билан хатто сўзлашишга ҳам имкон тополмаётган эди.

Хитфар неча йил ўлка пойтахти бўлган Байканд (Пойканд), ўзи туғилиб ўсган Ромтин (Ромитан)га қараб палахмон (манжанақ)дан тош отган, ниҳоят Бухоро шаҳрига тош отишга тайёргарлик кўриб турган эди.

Хотин подшоҳ қўли остидаги йигирма мингта яқин аскарни жанг ҳолатига келтирди. Аммо бу қўшин билан

шахар этагида уфққа қадар ёйилиб ётган арабларга қарши чиқишга кучи етмаслигини сезарди. Аллақачон тадбир излай бошлаган эди.

У аждодлардан келган неча минг йиллик қондошликни эслаб, Туркистондан аскар билан ёрдам беришларини сўради.

Бироқ ҳадеганда ёрдамдан дарак бўлмади. Босқинчилар «эшик қоқиб», шахарга киришни мўлжаллашаётган эди.

Хотин подшоҳ Убайдуллоҳ ибн Зиёдга турли тухфа (ҳадя)лар юбориб, мен сенинг итоатингдаман (қочаётганим йўқ, шу ердаман), деди ва етти кун жангни бошламай туришни талаб қилди.

Етти кун ичида Туркистондан ҳамон аскар келмади.

Хотин подшоҳ Убайдуллоҳ ибн Зиёдга одам юбориб, яна етти кун муҳлат талаб қилди.

Шу орада Туркистондан бир қисм аскар келди. Афтидан, бу паллада Туркистоннинг ўзи ҳам кўпроқ аскар йиғадиган аҳволда эмасди.

Хотин подшоҳ ноилож Бухоро қўшини ва бу қўшинни бирлаштириб, арабларга қарши жангга солди.

У йигитлардек отга миниб, қилич тақиб, олдинда борди. Биринчи бўлиб қилични қиндан чиқарди.

Уч кун қаттиқ жанг бўлди. Араблар эрталабдан пешингача жанг қилишар, пешинда жангни тўхтатиб, намоз ўқиб олишар, кейин аср намозигача яна жангни давом эттиришар эди: Аср пайти икки томон ҳам орқага чекинар, ҳар ким ўз чодирида тунни ўтказарди. Фақат Хотин подшоҳ яқин мулозимлари етагида шахарга, саройга қайтар, ҳали кўкрагидан узилмаган боласидан хабар олар эди.

Учинчи куни арабларнинг қўли баланд кела бошлади. Гап уларда аскар сони кўплигида эмас, улар уруш кўрган, дийдалари қотган. Бухоро қўшинида аксинча, аксар ёш йигитлар. Улар олдин жангга кирмаган, конни, майитни кўрмаган эди. Бундан ташқари, араблар пухта тайёргарлик билан келган, яхши қуроолланган, майдондаги жангда ҳам ўқ-ёй, палахмон (манжаник)ни ишга солган. Бухоролик (ва туркистонлик) аскарлар эса ҳимоя жангига шошиб кирган, биргина қилич билан рақибга юзланишган эди. Шундай оғир вазиятга қарамай, Бухоро қўшини икки кун аёвсиз, қахрамонларча олишди. Арабларни ҳатто бир неча бора танг аҳволга солди. Лекин

учинчи кунга бориб, кўп қурбонлар бериб, улар ахийри енгила бошлашди. Энг аввал, табиатан жангари туркистонликлар пароканда бўлиб, чекина бошлашди ва бир ҳовуч тирик қолганлар жон қайғусида майдондан қоча бошлашди. Уларга қараб, бухороликлар ҳам шаҳарга қочиб кириб, жон сақлаш пайига тушишди. Хотин подшоҳ бу кўнгилсиз манзарани, айниқса араблар қочаётганларни орқадан ҳамла қилиб ўлдиришаётганини кўриб турарди. Шу ҳолда шиддат билан қилич чопмоқда эди.

Бир маҳал у яққаланиб қолаётганини пайқади.

Шу асно қочаётганлар устига палахмон (манжаник)-дан тош ёғдираётган араблар орасида бир «араб»нинг афти унга қандайдир таниш туюлди. Тикилиб қолиб, мен уни қаерда кўрганман, деб ажабланди.

Худди шу сонияда, боғичи ечилган эканми, бир пой этиги пайпоғи билан оёғидан сирғалиб ерга тушди. Хотин подшоҳ от устида ўтирган алпозда чаққонлик билан уларни ердан юлкиб-кўтармоқчи бўлди. Аммо айни дамда араблар уни асир олишга уриниб, қуршаб келишаётганини сизди. Ўнг-сўлга асабий қилич солиб, у қуршовни ёриб чиқди ва от суриб, у ҳам ўз аскарлари изидан қалъага кириб олди.

Араблар майдондаги ўликларни кўмиб, ярадорларни йиғиб, Бухоро қўшини ташлаб кетган ўтовлар-у, уларда қолган нарсаларни ўз ўтовлари томон талашиб-ташиётганча, Хотин подшоҳнинг бир пой этиги билан пайпоғини топиб олишди. Бу топилдик, умри бино бўлиб оёққа киядиган матонинг бунча чиройи, тилла суви югуртириб қимматбаҳо тошлар билан безалган эканлигини кўрмаган, тасаввур қилолмаган саҳройи арабларни ангратиб кўйди. Майдонда мулк талашаётган минглаб аскар, этик билан пайпоқни қўлма-қўл ўтказганча кўраётиб, ҳеч ким уни ўзига олишга ботинолмади. Маслаҳатлашиб, ўйлаб, бири-биридан қизганганча кўплашиб, Убайдуллоҳ ибн Зиёд ҳузурига етказишди.

Убайдуллоҳ ибн Зиёд ҳам этик билан пайпоқни томоша қилиб, оғзи очилиб қолди. Ҳамма нарсани пул (танга, дирҳам) миқдори билан ўлчайдиган саркарда ўз қармоғидаги савдони биладиган кишиларни чақириб, топилдикни кўрсатди. Улар бир пой этик билан пайпоқни икки юз минг дирҳам (тилла), деб баҳоладилар.

Саҳройи араблар қаерни босиб олишса, одамларни

ўлдириш, учраган иморатни бузиш билан бирга, дарахтларни кестириб ташлар эдилар.

Бухоро шахри дарвозалари маҳкамланиб, камал ҳолатига киргач, улар шахарга хужумдан олдин теварак-атрофни эгаллаб, қишлоқларни вайрон, боғларни йўқ қила бошладилар. Ҳаммаёқда кузги, мевалари ларзон дарахтлар ярадорлардек қулаб ётар, ўт қўйилган экинзорлар гоҳ алангаланиб, гоҳ тутар эди.

Хотин подшоҳ бугун бўлмаса, эртага (сув йўллари ёпилиб, жамғарган буғдой, мева-чева, сабзавот тугаб) дала-даштдан (ўлкадан) узилиб қолган Бухоро шахри ҳам душман оёғи остида шудгор қилинган ҳолга келиши, одамлар бир қисми ўлдирилиб, бир қисми асир тушиши (қулга, чўрига айланиши) мумкинлигини ҳис этаётган эди. Яна жангга кириш бошни кундага қўйиш билан баробар. (Отлар толиккан, аскар довдираб қолган — куч тенг эмас!) Таслим бўлиш эса ҳамма нарсадан Мосуво қўйга тушиш, тупрокқа қорилиш, демак. Муносиб муомала-муносабатни йўққа чиқармайдиган бирон чора топиш керак!

У энди кундузлари сарой (Арк)нинг ўзида саркардалар, беклар, аёнлар билан кўришиб, қамалдаги шахар ҳаёти, кундалик муаммолар устида сўзлашар, тунлар энага бола кўтариб киргунича ҳам, болани олиб кетгандан кейин ҳам деярли мижжа қоқмай танг ахволдан қандай қутулишни ўйлар эди.

Нихоят, Убайдуллоҳ ибн Зиёд ҳақиқат, адолатга зирча риоя қилмайди, бировга шафқат кўрсатмайди, унинг учун ҳозир дин ҳам муҳим эмас, ўз халифаси ва ўзи учун бойлик тўпламоқчи, холос, бир оз ён берган бўлиб, сулх тузган маъқул, деган фикрга келди. Шу йўсинда юртни, халқни асраш имкони бор! Ҳар қандай юрт, халқ ўзини ҳимоя қилишга қодир бўлмагунича дардини ичга ютишга мажбур! Эҳтиросга берилиб, ҳалокатга учрашдан бўлак натижага эришолмайсан!

Хотин подшоҳ Убайдуллоҳ ибн Зиёдга ўз элчилари орқали яраш таклиф қилди.

Бир миллион дирхам (хирож) тўлаш эвазига сулх тузилди.

Хотин подшоҳ турли матолар, безаклар — мол-мулк билан ҳисоб-китоб қилишни келишди. (Пул ўрнида бу подшоҳлик учун ўнғай, арзонроққа тушар эди.)

Убайдуллоҳ ибн Зиёд беҳисоб ўлжа, аскарлари ва ўн

мингга яқин асирлар билан Бухородан йироқлашди. У Марвга жўнашдан олдин Чоч (Тошкент)га қадар юришни давом эттирган, деб ёзишади. Шундай бўлса эҳтимол...

10

*Йўлларда судралиб, қиёмат-қойим,
Кўкка нидо қилар қай бир бечора:
Нега қисматимни, суйган Худойим, —
Бунча нигун қилдинг?!
Бунчалар қора?!*

Бухоро ўлкасини «тошқин ялаб ўтиб», маҳзун бир осойишталик чўккан, аммо Бухородан олис биёбонларда аҳвол бундан-да оғир — туялар, отларга минган араблар кетидан, оёғида кишан, устида занжир ва юк, кекса-ёш, эркак-аёл бухоролик асирлар айна шу дамда судралиб бораётган, афғон чекаётган эди. Ўзининг мусулмонлиги шубҳали бўлган аскарлару саркардалар миқ этган кишини кофир, деб сўкиб, боши-елкаси аралаш қамчи тушираётган, жоиз туюлса, қилич солиб, йўлда ташлаб кетаётган эди. Кўпчилиги ҳарбу зарбдан узоқ, савдо, ҳунар, илм-санъат билан машғул яшаб юрган бу кишилар, ёнларида кексалар, аёллар, норасидалар, аёвсиз босқин натижаси кутилмаган сарсон-саргардонликка, зулмага-зўравонликка, хор-зорликка юз тутишган. Ана, барчалари эғни тўзган, ҳаммаёғи тимдаланган, хаста-мажруҳ ҳолатда чумолидек тизилиб йўл босишяпти.

Бухоронинг юрагидан бир бўлаги узилган эди...

Хотин подшоҳнинг кўзи олдида шундай манзара қотиб қолган эди.

У Битикда, Фарабда, Байканд (Пойканд)да, Ромтин (Ромитан)да, Бухоро шаҳри этакларида, пойтахт-шаҳар учун олиб борилган жангларда бу асир тушган қўли остидаги фуқароларни фалокатдан асраб қололмади. Мана, энди чуқур қайғуга чўмиб ўтирарди. Бу ғариб-бечоралар энди қаергача борадилар-у, қандай ҳаёт кечирадилар?! Ўн минг кишидан ўн кишига (бир кишига, денг) қайтиб Бухорони кўриш насиб этармикан?! Қайтиб озодлик, бахт буюрармикан?! Дунё тўзонлари олдида сен бир хассан, одам! Сен бир гардсан! (Биёбонларда судралиб бораёпсан!)

Бухоро ўлкасидаги Маликлар, Дехқонлар подшоҳга бўйсуниб, аскар юбориб туришса-да, асосан, ҳар ким ўз кунини кўргани, бири-бири билан аҳилликни билмай, пароканда яшаганидан, қанчалик мустаҳкам ҳисор (қалъа)лар ўрнатишмасин, шаҳар (қишлоқ)лар вайрон бўлган, улар катта куч билан ташланган душмандан енгилган эди. Қочиб, дарё (Аму, Зарафшон) бўйидаги тўқайзорларда яширинган кишиларгина жон сақлашган. Бундай шароитда Бухоро шаҳри ва шаҳарда тўпланган аҳоли топталишдан қутулганининг ўзи катта воқеа (ғалаба) эди. Хотин подшоҳ чуқур қайғуга чўмиш билан бирга, буни англаб турарди.

Араблар бир қур асал ялаган айиқдек, бу ерга қайтиб яна келишмайди, деб бўлмасди. Улар ўз юртларига бориб, албатта Бухоронинг кўркамлиги, нақадар бой эканлигини айтишади. Уни беш-ўн челақ сув олган билан қуриб қолмайдиган булокқа ўхшатишади. Амалдорлардан халифагача — барчага Хотин подшоҳнинг бир пой пайпоғи ва этигини кўрсатишади. Ҳамма ҳайратланади. Ҳайратлана туриб, ўзлари «Шарқ гумбази» деб атай бошлаган эртақдек ўлкани энди батамом босиб олиш, хароб қилишга отланишади! Хотин подшоҳ буни ҳам кўнглида сезаётган эди.

Лекин унга узоқ ғамга ботиб ўтириш ёки ҳали йўқ нарсадан хавотирланиб ташвишланиш ёт. У гарчи баъзан: «Ё Тангри! Бу қандай кўргилик?!» деб ўзича озорланиб қўйса ҳамки, кўпинча юз берган ахволдан келиб чиқиб иш тутишга одатланган, ғайратли, фаол эди. Убайдуллоҳ ибн Зиёд Бухородан йироқлашган кунлардаёқ Бидун Бухорхудотнинг жияни (амакиваччаси), саркарда Қулор Бухорхудот ва бир тўп беклар, аъёнлар ҳамроҳлигида ўлкадаги урушдан кейинги манзарани ўз кўзи билан кўриш учун шаҳардан чиқди.

Дарвозадан нари томон, остонадан уфққача биринчи кўзга ташлангани — ҳаммаёқда тош-кесак сочилиб ётар эди. Сўнгги жанг пайти палаҳмон (манжалак)дан тош ёғдирган араблар орасида бировнинг афти таниш бўлиб туюлгани шу дамда Хотин подшоҳнинг ёдига тушди... У кимдир бир мамлакатда туғилиб ўсиб, ўз мамлакати, ўз халқи, ўз подшоҳига қарши туриши каби ҳол гоҳо рўй беришига ажабланмас эди. Фақат Бухоро ўлкаси эмас, Мовароуннаҳр, бутун Турон (Туркистон) тарих давомида қачондир бирлашиб, муштга айлана олмаганидан, доим

босқинларда «парча-парча» ҳалокатга учраганини билар, бунга ақлини таниганидан буён ўкиниб қарарди (умуман, узоқ тарихда юз берган бешта катта босқин — эрон, юнон, араб, мўғул, рус империяси истилолари даврларида Туроннинг бир ёқадан бош чиқара олмагани ҳар гал енгилишга сабаб бўлган. Исмоил Сомоний ва Амир Темур даврларидагина маълум даражада бирлашиш кўринган, холос. Кейин, яна парчаланиш бошланган). Хотин подшоҳ таассуротини отда ёнма-ён бораётган Кулор Бухорхудотга айтди.

Кулор Бухорхудот негадир чайналди:

— Мен пайқамадим. Бўлиши мумкин. Лекин одам одамга ўхшайди. Араблар бошқа кавм бўлса-да, турки бизга яқин.

Шу куни Хотин подшоҳ, майдонда кўзи тушган «араб» кимлигини эсламаганига қарамай, бу кимса билан бухорхудот-шаҳзодаларнинг қандайдир боғлиқлиги борлигини ҳис этди. Эрининг уруғлари уни ҳукмрон деб билиш баробарида, уларнинг тахтга ҳаваси ҳамон сўнмагани, «сув остида ҳаракат» Бидун ўлганидан буён бирон пайт тинмаганини ўйлаб, сал паришонланди. Четдан келган душмандан ташқари, ичкарида хамиша булардан ҳам огоҳ туриши кераклиги ҳаёлида муҳрланди. Бухорхудотларнинг ўзи бири-бирига кўнглида шундай ғайрли экан, бошқалардан нима кутасан?! Тоғу тахт, салтанат бор жойда осойишталик бўлмас экан-да!

Мамлакатни тезда тиклаш, ҳаётни изга солиш керак.

Вайрон бўлган ерларда одамлар тўплана бошлашди.

Турли юртларда юрган кўп савдогарлар ҳам Бухорога қайтишди. Айниқса, Хитойдан катта гуруҳ келди. Улар барчаси хонавайрон ҳолатга дуч келиб, ерга тиз чўкканча, бошларига тупроқ сепишди. Уй-жойсиз, яқин кишиларсиз қолган бу аламзада инсонлар кўз ёшларини артарта, ҳаётни янгидан бошлашга бел боғлашди.

Бир йил деганда, мамлакат ўзини ўнглаб олгандек бўлди.

Хотин подшоҳ атрофдаги катта-кичикни эҳсонлар, инъомлар билан сийлаб, яна адолат ва интизомга риоя қилганча, иш юрита бошлади.

Шу тахлитда...

И к к и н ч и қ и с м

ҚАНОТСИЗ ҚУШЛАР

11

Орадан уч йил ўтди.

Бухоро ҳамон жароҳатли эди.

Ҳеч ким юрт топталгани, қанча одамлар ҳалок бўлиб, қанчаси қул қилиб ҳайдаб кетилганини унутган эмасди. Буни қисқа фурсатда унутиш мумкин ҳам эмасди. Лекин инсон яшашга, яратишга, баъзан ўзи-ўзини алдаб, бахтлиман, деб ҳатто севишишга мажбур. Бундан бошқа йўл йўқ.

Хотин подшоҳ — ҳеч бир Бухоро ҳукмдори ундан олдин ҳам, кейин ҳам қилмаган иш — яна ҳар куни ҳисор (Арк)дан отда чиқиб келиб, дарвоза олдидаги тахтда ўтирар, Дехқонлар ва Маликзодалар, саркардалар ва беклар билан мажлис қуради. У биринчи навбатда, ҳаёт ўлкада қандай бораётгани, қаерда нима етишмаётгани, камчилик ва нуқсонлар борлигини сўраб-суриштирар, жамоа билан маслаҳатлашиб, чора излар эди. Мамлакатда одамлар тўқ-тўкин яшайди. Дехқончилик ҳам, хунармандлик ва савдо-сотик ҳам қайтиб аввалги тартибга кирган. Хотин подшоҳ Бухоронинг дунёдаги шуқухини яна тиклашга жон-жаҳди билан ҳаракат қиляпти. Энг катта муаммо, Бухоро сингари Самарқанд, Нахшаб (Қарши), Кеш (Шахрисабз) ва бошқа жойлардан ҳар бири ўз худотлари бор мустақил давлат саналарди. Булар майли, Бухоро ўлкасининг ўзида ҳам баъзи бир шаҳарларни бошқарганлар ўзларини худот деб билишар эди. Масалан, қадимги подшоҳларнинг турар жойи бўлгани учундир, Вардонада турган Малик ўзини Вардонхудот деб атар, вақти-вақти билан Бухорога итоатдан бош бурарди. Хотин подшоҳ қанчалик саъй-ҳаракат кўрсатмасин, бу ноаҳил шароитда Бухоронинг ҳарбий салоҳиятини кучайтиришнинг ҳеч имкони бўлмаётган эди. У фақат, ўтган уруш асоратидан қутулиб, яна йигирма минг атрофида аскар йиғишга эришди. Мамлакатда осойишталик ҳукм сураётганидан фойдаланиб, ҳисор (қалъа)ларни мустаҳкамлашга ҳам жиддий эътибор беришга киришди.

Хотин подшоҳнинг гарчи ўғли Тағшода тезроқ улға-

йиб, салтанатни эгаллаши хаёлида бўлса ҳамки, уч йил олдингига нисбатан у тахтга маҳкамроқ ўрнашиб олган эди. Ўлкада хўжайиндан қулгача, отлиқдан пиёдагача фуқаро унинг окила, тадбирли, эзгу эканлигига энди ишонч ҳосил қилган эди. Саройда ҳам, Регистон майдо-нида ҳам одамлар нима фикри-ўйи, нима дарди бор, ундан яширмас, натижа чиқишига шубҳаланмасди. Шундай ҳолат юзага келган эдики, ўлкадаги бутун аҳоли гўё бир оила, Хотин подшоҳ эса ёш эканлигига қарамай, барча учун Эна, Момо эди. Қандай бўлмасин, шу паллада ўлка серташвиш, лекин суюнчли бир ҳаётни бошдан кечирар эди.

Хотин подшоҳни энди ўғли Тағшода қўл-оёғи боғлангандек ҳолатга солмайди. Тунлари тинч ухлайди. Эрталаб ўғилчасини «салом»га киритиб юборишади. Кундузи бирга тушлик қилишади. Кечкурунлар она-бола бир соатикки соат бирга бўлишади, қолган пайтлар бола ҳамон энага қарамоғида. Энагадан ташқари ҳам, шахзодага керагича тарбия берадиганлар ишга тушиб кетишган. Уч ёшлик Тағшода китоб ўқишдан қилич чопишгача сабоқ ола бошлаган. (Бухорода ва бутун Туркистон ҳудудида саккиз яшар, ўн яшар болалар тахтга ўтқазилиб, подшоҳлик ишини бошлаб юборишганига мисол кўп. Шарқда бунга одатланишган. Фарбда балки, ажабланиш мумкин.)

Хотин подшоҳ гоҳида ўзи отга миниб, ўғилчасини тойга миндирган ҳолда, шаҳар ҳам айланар эди. Бу — бўлажак подшоҳни «таништириш маросими» (одамларни бунга кўниктириб ёки ўргатиб бориш тарзи) эди ва бунга ҳеч ким ажабланмас, ҳеч ким шундай бўлиши кераклигига эътироз билдирмасди.

Ҳаёт яна минг йил шу тақлид давом этадигандек эди.

Аммо Омул (Аму)дан нари томонда бошқа бир ҳаёт барқарор, ажабки, у дарёнинг бериги бетидаги ҳаётга таъсир кўрсатиши гўёки қонуният эди.

Шу давр ичида Убайдуллоҳ ибн Зиёд Хуросон амирлигидан туширилиб (тўғрироғи, Муовия томонидан чақириб олиниб), Саййид ибн Усмон Хуросон амири (Халифа ноиб) қилиб тайинланди ва у ҳам Хуросонда ўз салтанатини қарор топтиргач, Мовароуннаҳр (Бухоро)га қараб сон-саноксиз аскар билан йўл олди. Унинг ҳам мақсади Ислом динини тарқатишдан кўра кўпроқ, асосан «турк(ий)ларнинг бой бу ўлкасини талон-тарож қилиш» эди.

Яна, Убайдуллох ибн Зиёд каби Саййид ибн Усмон Омул (Аму)дан бир неча солда кечаётган пайтдаёқ бунинг хабари Хотин подшоҳга етиб келди.

12

Хотин подшоҳ ва бу араб саркардаси орасида муносабат аввалдан бир оз ғалати, деймизми, антиками — ақлга сиғмайдиганроқ тарзда шаклланди.

Араблар бостириб келишаётганини эшитган, янги уруш хавфи туғилганини ҳис этган Хотин подшоҳ дарҳол Саййид ибн Усмонга ўз вакилини маълум миқдорда мол-мулк ва хат билан юборди. Хатда: «Мен Убайдуллох ибн Зиёд билан тузган сулҳимда собит турибман. Божнинг қолган қисмини ҳам истаган соатда жўнатаман» дейилган эди. Аммо дунёда икки томон душман ҳеч қачон бири-бирига ишонмайди. Буни билган Хотин подшоҳ Кеш (Шаҳрисабз), Нахшаб (Қарши)дан Туркистонгача ҳар ёққа хат юбориб, уруш бўлган тақдирда ёрдам беришни ҳам келишиб қўйди.

Сулҳ тузилган жойда уруш олиб бормаслик Муовиянинг кўрсатмаси (умуман, мусулмонлар учун тартиб) эди. Бироқ Саййид ибн Усмон ер остида илон қимирласа сезадиган шум, бунинг устига, анча қизиққон ва жиззаки киши. У ўз халқининг аҳдини бузди. (Сулҳни тан олмаслик унинг учун фойдали, қўпроқ бойлик тўплаш имкони туғилар эди). Бухоро подшоҳи мени алдаяпти, макр ишлатаяпти, деб жаҳли чиқиб, «Бизнинг орамизда сулҳ йўқ, кофир билан мусулмон орасида яраш бўлмайди» деган мазмундаги хат билан Бухородан юборилган мол-мулкни қайтиб орқага жўнатди. Ўзи тўғри Бухоро томон бостириб келишда давом этди.

Бухоро шаҳри ташқарисида арабларга қарши йигирма минг ўлка аскар, юз минг ёрдамга келган аскар, жаъми бир юз йигирма минг киши саф тортган эди. Буларга рўпара ҳолда жангга шай турган араб лашкари сони бундан ҳам кўп.

Ана-мана, аёвсиз жанг бошланадиганга ўхшар эди.

Бироқ... илиқ баҳор куни эди.

Кутилмаганда қаттиқ шамол туриб, осмонни қоп-қора булут қоплади.

Кейин, шаррос, челақлаб ёмғир қуя бошлади.

Бу билан «иш» битмади. Кўп ўтмай, ёмғир аралаш катталиги ёнроқ ва тухумдек келадиган дўл ёға бошлади.

Бухоро қўшини шошиб шаҳарга чекинди. Ўзи-ўзи билан овора бўлиб қолди.

Бундай об-ҳавога ўрганмаган (ҳарбий юришларни одатда, ёз пайти ўтказишга мойил) араблар ҳам саросималаниб, тўп-тўп ўзларини чодирларга уришди.

Эртаси куни чараклаб офтоб чикқач, тўхтаган жанг ҳаракатини «тиклаш» оддий ҳол эди-ку, ажабки, икки томонда ҳам уруш кайфияти сўнган эди.

Хотин подшоҳ ўз вакилини олдингидан икки ҳисса кўп мол-мулк билан Саййид ибн Усмон қароргоҳига юбориб, янгидан сулҳ сўради. Саййид ибн Усмон бу гал сулҳ тузишга кўнди. Аммо у: «Менга салом бериш учун ҳузуримга келишинг керак!» деб шарт кўйиб, хат ёзди. Афтидан, араб халифаси ноиби: «Бой бир ўлкани тебратган бу, қандай хотин экан?!» деб қизиқсинган эди. Амир узоқдан отда Хотин подшоҳни кўрган, Хотин подшоҳнинг ҳам майдонда узоқдан унга кўзи тушган эди.

Қароргоҳ ҳайбатли бир чодир бўлиб, асосан қирмизи гиламлар билан безалган. Ўтирғичлар ҳар бири гўё бир тахт, улар устига туя терисидан ёпқичлар ташланган. Тўрдаги курси кенроқ, япаскироқ, бу — амирнинг сафардаги омонат тахти эди. Хуросон амири ўз салобатини кўз-кўз қилмоқчидек, тахтда бир ёнга сал эниброқ ўтирарди.

Аслида, Саййид ибн Усмон йигирма тўрт-йигирма беш ёшдаги йигитча. Сочи, қошлари тўс қора, кўзлари эса кўкимтир ранга қора қоришиқ, шундан оловланиб тургандек таассурот уйғотарди. Эғнида шоҳи тўн, бошидаги шоҳи саллага амирлик нишони тақилган.

Хотин подшоҳнинг эри ўлдирилган бўлса, Саййид ибн Усмоннинг хотини илон чақиб ўлган, у Хуросонга юборилганига бир йилдан ошганига қарамай, бировни маликаликка танлашдан ҳам, амир сифатида ҳарам тузишдан ҳам сақланиб турган эди. Хуросон томон сафарга Дамашқдан эри билан бирга чиққан Заҳронинг руҳи то ҳозир уни таъқиб қилаётгандек эди.

Ўзини кузатган беклар, саркардалардан шаҳар қалъаси этагидаёқ узилишга мажбур бўлиб (қайсар араблар унинг ёнидаги ҳатто шахсий посбонга ҳам руҳсат беришмаган эди), ёлғиз қолган Хотин подшоҳ қароргоҳга кириб келганида, бир дам гангиди. Сирасини айтганда,

у— журъат, ўқтамлик билан юртни кўлида итоатли тутса-да, ёш жувон (кечаги қизалок) эди. Бу юртни истило қилишга шахдланган Саййид ибн Усмон уни хузурига чақириши ҳам, унинг бош эгиб араб саркардаси (душман) қароргоҳига бир ўзи келиши ҳам жоиз эмасди! Лекин Саййид ибн Усмон ҳеч қандай низомга тўғри келмайдиган шундай шарт қўйган, Хотин подшоҳ юртни, халқни яна уруш гирдобига тушишдан сақлаб қолиш учун бунга мажбур бўлган эди. Бундан ташқари, халифа ноиби қўйган шартни бажармаслик гўёки кўрқиб музокарадан қочишга ўхшайди. Хотин подшоҳ бу йўсин орқага чекинишдан ор қиларди. Қолаверса (у аёл бўлганидан), юз бераётган воқеанинг ривожи уни беихтиёр қизиқтираётган эди.

Саййид ибн Усмон остонада турган Хотин подшоҳга тикилиб, кутаётган бўлса ҳамки, ҳайкалдек қотди. Саркарда бундай давлатманд ва дид билан безанган, қадди расо, кўркам аёлни умрида кўрмаган эди. Подшоҳларнинг ўзидан улуғроқ подшоҳларга таъзим қилиш одати бор. Хотин подшоҳ таъзим қилиб салом бердими, йўқми, Саййид ибн Усмон буни ҳам сезмади. Лекин Хотин подшоҳ икки қадам илдам босгач, у уйқудан уйғонгандек, сергакланиб, қадини тиклади.

— Биё! Бишин! — деди форсчалаб. Кейин, туркийга ўтди. — Кел! Ўтир! — Хотин подшоҳ тахт яқинидаги бир курсидан жой олди. — Мен форсийни, туркийни ўз тилимдек биламан. Сенлар арабийни билмайсанлар! — деб сўзни давом эттирди саркарда, бир оз асабийлашган холда.

— Ма ла нариф нариф (Билмаганимизни ўрганамиз)! — деди Хотин подшоҳ араб тилида, босиқлик билан. Убайдуллох ибн Зиёд бухоролик асирларни подадек ҳайдаб кетганидан кейин, у, буларнинг ҳам тилини ўрганиш керак экан, деб ўйлаган ва ўрганишга киришган эди.

Хотин подшоҳнинг жавобидан Саййид ибн Усмон яна ҳайкалдек қотиб қолди. У, аёлми, эркакми, ўзидан ақллироқ киши олдида доим бир нима дейишга қурби етмай, саросималанарди. Ниҳоят:

— Исминг не?! — деб сўради бехосдан.

— Мен исмимни ўзим ҳам эсламай қўйганман. Сиз, арабларда аёл исми макрух эмасми?!

— Инсон исми билан шарафланади, — деди энди салмоқлаб Саййид ибн Усмон. — Қуръони Каримда Момо

Ҳавводан бошлаб Биби Марямгача қанча исмлар келган. Макруҳ эмас! Демак, бу гап бидъат бўлса керак! — Бу даврда араблар ўзлари ҳар ерда очган урушни «оқлаш» учун ҳам, дин бобида беихтиёр, кўп гапиришни одат қилишган эди. Ана, Хотин подшоҳга тикилиб, саркарда бехос жўшди. — Ислом дунёда сўнгги, комил дин. Исломда Жоҳилия давридан қолган белгилар йўқ. У суратга, тошга, ўтга, офтобга, сувга сиғин, демайди. Оллоҳнинг аҳли оиласи, хотини, боласи бор, демайди. Ислом Еру Кўкни, инсонни, бор махлуқотни Ягона Яратганга сиғинишдир! Афсуски, одамлар ҳали яна минг йиллар суратга, тошга, жонсиз ва жонли бутларга сиғинадилар. Оллоҳни таниш баробарида, унга шерик қидирадилар. Исломни англаб-англамай, уни ҳар ёққа тортиб, юлиб-юлқишга уринадилар. Ҳар қандай эътиқод машаққат билан келиши бировларни гангитади. Баъзи ғайридинлар, даҳрийлар Исломнинг обрўйини тўқиш учун, уни ниқоб қилиб, қабих бир ишларни амалга оширадилар. Бу фоний дунёдаги арзон манфаат йўлида иблисларча мунофиқликка бориб, ана, Ислом қанақа, кўринг, демокчи бўладилар... — Саййид ибн Усмоннинг овози ширали, сўзлари қўшиқдек эди. У сукутга чўмди. Ксйин, Хотин подшоҳга яна тикилиб, гўёки башпорат қилди. — Сен ойга ўхшайсан. Сенда маҳзун бир нур бор!

— Мен ўзи Ойнурман! — деб юборди Хотин подшоҳ. У бир қалқиб тушган эди.

Шу аснода, халифа ноиби, Хуросон амирининг ҳар ҳолда дилкаш ва заковатли эканлигини ҳис этди. Шу билан бирга, бу йигит оддий бир ҳолатлар, масалан, кибр билан гурурни фарқлай олмаслигини ҳаёлидан кечирди. Саркарда ҳаётда аввалдан эрками, инжиқми ўсгани (қизиққон ва жиззакилиги) ҳам ҳаёлидан ўтди. Мухими, Саййид ибн Усмонга ўзининг ёққани-ю, Саййид ибн Усмон ҳам негадир унинг юрагидан жой олаётганини пайқади. Ё Тангри! Бу қандай кўргилик?!

У ҳаёлини йиғиб, ўзини ўнглашга улгурмай, Саййид ибн Усмон алланечук тажангланиб, деди:

— Сен менинг лашкар бошлиқларимдан ҳам ҳар бирига салом бериб чиқишинг керак!

Хотин подшоҳнинг бошидан бир челак сув қуйилгандек бўлди. Бироқ у индамай ўрнидан туриб, ташқарига йўналди.

Бир неча мулозим берироқда уни кутиб туришган

экан. Абдуллоҳ Ҳозим деган саркарданинг чодир томон бошлашди.

Абдуллоҳ Ҳозим кўк ипак тўн кийган, бошига қизил салла ўраган эди. У чодир ичида катта гулхан ёкишни буюрган, гуруллаган олов ёнида қилич яланғочлаб қотиб турарди. Бу — боши хумдек, ранги кип-қизил, вазоҳатли киши эди. Ҳозир оловдан кўзлари ҳам қизариб кетиб, баттар вазоҳатга кирган — «одам жинсидан бўлма-са керак» деб ўйлайдиган қиёфа касб этганди.

Чодирга қадам қўйган Хотин подшоҳ ҳам уни кўриб, жинми, девми, нима бало, деган хаёлга борди. Қўрқиб кетиб, орқага тисарилди ва дарахтга боғланган оти ёнига шошқин келиб, сакраб минганча, қамчи босди.

Яна қайсидир лашкар бошлиғига «салом бериш»дан бош бурган эди.

13

Уч-тўрт кун нотинчланиб, кайфияти бузилиб юрди.

Юз бераётган воқеага тушунмаётган эди.

Абдуллоҳ Ҳозим кўрсатган «томоша» масҳарабозлик эди. Ва шубҳасиз, бундан Саййид ибн Усмон хабардор эди.

Арабларнинг яна бостириб келишгани — уруш бораётган бўлса-да, мамлакат ҳаётини, ҳаётдаги кундалик тартибни бузган, издан чиқариб юборган эди. Хотин подшоҳ сарой (Арк)дан ташқарига қадам босмаётган, умуман, қандай иш тутишини билмаётган эди.

Араблар қалъа этагида ҳар куни ҳарбий машқлар ўтказишяпти. Сулҳ тузилгач, нега бундай ўз кучи, салоҳиятини «кўз-кўз» қилишаётганини ҳам англаш мушкул эди.

Нихоят, Хотин подшоҳга бор гап аён бўла бошлади.

Энг аввал, Саййид ибн Усмоннинг ўз динига меҳри борлиги, эътиқоди мустаҳкам эканлиги ҳурматга сазовор. У бутун телбаликларига қарамай, албатта, заковатли, дилкаш! Лекин халифа ноиб эътирозли фикр айтса-да, мусулмонларнинг эркак ва аёлнинг ҳаётдаги ўрнига муносабати асосли. Буни макруҳ ёки бидъат деб бўлмайти! Ҳар хил даврада, ҳар ким аёл исмини тилга олавериши жоиз эмас. Бунда маҳрам ва номаҳрам орасида чегара бузилади. Бу — араблар билан бирга, бутун Шарққа хос одоб тушунчасига бориб тақалади. Ана, шах-

сан Хуросон амирининг ўзи ҳозир эркак устунми, аёлми, орада муносабат қандай бўлиши керак, деган абадий баҳсдан боши қотиб ўтирибди. Аёл билан муомала қилишга (сулҳ тузилмаса, урушишга) тўғри келгани, бу Аёл бой бир мамлакат эгаси эканлиги-ю, яна оқила, ғаюр, кўркам бўлганидан ғаши келаяпти. У Хотин подшоҳга урушмай туриб ҳам, ғолиб томон эканлигини билдириб қўймоқчи! Хотин подшоҳни «салом»га чақирганига ҳам, узлуксиз ҳарбий машқларга ҳам сабаб шу! Бундан ташқари, дард устига чипқон, майдонда бири-бирини кўргандаёқ Хотин подшоҳнинг ишқи унинг юрагига тушган. Хотин подшоҳ ҳам унга нисбатан «юраги чопган»ини сезган. Муҳаббатга иқроп бўлгиси келмаганидан, асабийлашаяпти. Аксинча, буни инкор этиш учун Абдуллоҳ Ҳозим «томоша»сини уюштирган.

Аламли жойи, бу муҳаббатда маъно йўқ.

Бухорога Саййид ибн Усмон ғайридин Хотин подшоҳга ошиқ бўлиш учун келибдими?! (Буни эшитса, Муовия нима дейди?! Ҳазабланмайдими?!) Унинг вазифаси — динни тарғиб қилиш, керак бўлса, қўлда қилич, ғайридинлар билан урушда жон олиб, жон бериш! Шу баҳонада бойиш ва ўз юртини бойитиш! Муовия айтган, шароит тақозо қилса, сулҳ тузиш (ёки сулҳни янгидан тиклаш) мумкин. Аммо бойлик тўплашнинг ўзи (ҳатто талон-тарож) асосий мақсад бўлмайди. Бадавий (сахройи) араблар олтин-кумуш, безак-ипакка қанчалик ўч бўлишмасин, аслида бунинг учунгина Хуросондан Туронгача сарҳадни босиб олиш ҳаракати бошланмаган! Давом этмаётир! Нима қилганда ҳам, Саййид ибн Усмон шундай деб ўйлайди. Бухоро ўлкаси аҳолисини араблар душман (Ислом Динига душман) деб билишади. Бухороликлар ҳам босиб келган арабларга, табиийки, душман деб қарайдилар. Саййид ибн Усмон бирон канизак ёки чўрини севса, бошқа гап эди. Уруш ҳолатида бўлган юртнинг ҳукмдорини севадими?!

Хотин подшоҳнинг ўзи-чи?!

Унинг ҳам бу муҳаббатда маъно йўқлигига ақли етади.

(Аммо юракка буйруқ бериб бўлмас экан-да!)

У Саййид ибн Усмоннинг барча «ожиз»ликларини била туриб, уни севган эди. («Муҳаббатнинг кўзи кўр» деганлари шумикан?!)

Хотин подшоҳ вақтида Бидун Бухорхудот билан

қовушган, ундан жондан азиз фарзанд кўрган. Дунёда шу бола деб, у яшаётган эди! Бироқ Хотин подшоҳ Бидун Бухорхудотни аввалдан севмаганди, ҳозир ҳам севиб эсламасди! Унга шу дамгача чинакам муҳаббат буюрмаган эди! Мана, энди маъно йўқлигини англагани ҳолда, тунлари бутун жисми-жони оғриб чиқаётган эди.

У Саййид ибн Усмонга шу кунлар мол-мулк (бож, хирож) миқдорини совға-салом ҳисобидан икки ҳисса кўпайтириб, ҳаммасини юборди. Ана, сенга бойлик керак бўлса! Бухоро кашшоқ бўлиб қолмайди! Буниси майли. У ҳар қандай расо фикрга зид хатти-ҳаракат қилди — Абдуллоҳ Ҳозимга ҳам бир қанча ҳадялар жўнатди. Бу — энди яраш истаги ёки қўрқувдан эмас, муҳаббат қалбда тошиб кетганидан эди!

* * *

Худди шу кунлар ажиб бир ҳолат Хотин подшоҳнинг диққатини тортди. Саройда энагадан Тағшоданинг тарбиячиларига қадар, қўриқчилардан беклар, аъёнларга қадар — ҳамма унга сирли-сирли, маъноли-маъноли қараб кўяётган эди. Бу одамлар нима, уни янгидан «кашф» этишяаптими, ҳар бир босган қадамини «ўрганишяапти»ми?! Уларнинг «ичида» бир гап бор-у, ҳеч ким журъат қилиб айтолмаётгандек!

Хотин подшоҳ, атрофдагилар менинг Саййид ибн Усмон билан муносабатимдан хабардорми, махфий ҳолатни қаердан билишади, деб хайратга тушди. Буни аниқлаш, чора кўриш керак.

Ҳаётнинг ўйини! Саййид ибн Усмон билан Хотин подшоҳ орасида сулҳ тузилган, буни кўйинг, муҳаббат тувилган айни чоқда душманлик давом этаётган, иккала томонда ҳам ҳар хил хуфялар, жосуслар ҳамон изғиб, иш олиб боришаётган эди. Буларга бировнинг кўрсатма бериши шарт эмасди! Салтанат бор экан, «кўз» бор, «қулоқ» бор!

Хотин подшоҳ ўзи ишонган «Айиқ» лақабли «девор ортида нима бўлаётганини кўрадиган» хуфяни саройга (Аркка) чақиртирди. Яқин, юзма-юз ўтириб:

— Гапир! — деди.

— Гапиролмайман. Хафа бўласиз! — деди Айиқ.

Хотин подшоҳ кўйнидан бир халтача тилла чиқариб, унинг олдига қўйди:

— Шакар бўлса ҳам, захар бўлса ҳам ютаман! Чайналма!

— Хитфар Бухорхудот деган киши араблар орасида юрибди. Олдин ҳам улар билан Бухорога келган.

Хотин подшоҳнинг кўзлари ярқ этиб очилгандек бўлди. Убайдуллоҳ ибн Зиёд билан жанг пайтида палахмон (манжанақ)дан тош отган «араб!»

— Хўш!?

— У осойишталик ҳукм сургани, барча бекор қолганидан фойдаланиб, пастқам-пастқамда қариндош-уруғлари, эски танишлари билан кўришяпти. Фитна кўзғаб, бўлмаган гапларни тарқатяпти... Бир қошиқ қонимдан кечасиз! — бошини эгди Айиқ.

— Чўзма! Билганингни айтавер! — деди Хотин подшоҳ.

— Мархум подшоҳимиз Бидун Бухорхудотнинг Ёвқоч деган хизматкорлари бор эди. Подшоҳ ҳалок бўлишларидан бир ой бурун овда сувга чўкиб ўлган...

Хотин подшоҳнинг кўзлари туб-туби намланди:

— У Бидуннинг ҳам, менинг ҳам дўстим эди! Бизнинг садоқатли итимиз эди!

— Айтишга тил бормайди, — деди қисиниб Айиқ. — Хитфар атрофида баъзи бухорхудотлар бирлашиб, сизга тухмат қилишяпти. Уят гаплар...

— Уят бўлса ҳам, айт! — деб буюрди Хотин подшоҳ.

— Булар «Хотин подшоҳ, вақтида хизматкор Ёвқочга ошиқ эди, Тоғшода эридан эмас, ўша кишидан бўлган» деб юришибди. Бундан мақсад аниқ. «Биз мамлакатни бешак, бошқа бир подшоҳзода, ўзимиз билган Худотзодага олиб берамиз» дейишмоқчи...

Хотин подшоҳнинг энди кўзларидан дув ёш тўкилди.

(Ё Тангри! Бу қандай кўргилик?!)

«Сендан бирон ёмонлик кўрмаган, аксинча сен ишониб-суяниб меҳрингни дариг тутмаган кишилар бир номард-сотқин билан тил топишиб, шу даражада қабихликка борадиларми?! Наҳот, бу саркардалар, бу беклар салтанатга, олийроқ даражага ташналиқдан эсларини йўқотиб, рост ва ёлғон, тўғри ва эгри йўлни ажратмай кўйганлар?! Дунёда нотинчлик, саргардон судралишлар, халқ бошига мунтазам тушган кулфат, машаққат буларни атрофга қараб фикр юритишга ўргатмайдими?!»

Хотин подшоҳ «сув остида ҳаракат» борлигини анча бурун кўнглида сезган, аслида огоҳ юрган эди-ку, орқа-

дан бундай пичоқ санчилишини кутмаганди. Мана, энди сиркираб қон оқаяпти.

«Аёлни маломат қилиш, топташ осон.

Аёлни камситиб, ўкситиш осон.

(Араблар бекордан «ожиза» дейишмаган).

Лекин Аёл ниҳоятда чидамли. Баъзан шундай метин бўлиб кетадики, унинг олдида эркаклар мўрт чиқади!»

Бир дам чўкиб-эзилган Хотин подшоҳ қайтиб ўзини ўнглади.

Айиқ сездирмай сирғалиб, ғойиб бўлган эди. Бу ҳолат Хотин подшоҳга ёқди. Оддий бир хуфя! — шу ҳам эзгулик қаёқда-ю, ёвузлик қаёқда, билади. Демак, сарой (Арк)дан ташқарида Хотин подшоҳни ҳурмат қиладиган, унга ишонадиган одамлар бор (бўлмаса, хуфя бунчалик одобли иш тутмасди)! Эҳтиросга берилиш ярамайди. Арқонни узун ташлаш, етти ўлчаб бир кесиш керак. Шунинг баробарида, у қўл қовуштириб ҳам ўтиролмайди.

Эртаси куни саҳардан — олдин ҳам бўлганидек, Хотин подшоҳ ўзи отга миниб, ўфилчасини тойга миндирганча, шаҳар айланди. Раста-бозорларда, хунармандлик дўконлари олдида гоҳ-гоҳ тўхтаб, ҳар хил одамлардан ҳол сўради. Оқсоқоллар билан гаплашди. Бу ишда шундай маъно бор эди: «Мамлакатда нима бўлаётганини биламан. Бу кунлар ўтиб кетади. Биз енгилмаймиз!»

Шу куни у подшоҳ девонидаги уч йўналишдан бири — ҳарбий бошқарув вазоратига қизлар ёшлиқдан ўқиб тарбияланадиган бир мактаб тузишни кўрсатма берди. Бу ишда шундай маъно кўринар эди: «Ҳарбни билган қизлардан эрта-индин беклар, саркардалар, ҳатто мендек яна подшоҳлар ҳам чиқади. Номардлар, чидайсизлар! Тахтни сизларга бериб қўядиган аҳмоқ йўқ!»

* * *

Ўзи-ўзи билан овора эди, нохуш бир хабар эшитди: Саййид ибн Усмон хасталаниб ётган экан!

Мувозанатини йўқотди. Чайқалиб кетди.

Қимматли совғалар олиб, от сурганча, Хуросон амирини кўргани борди.

Саййид ибн Усмон Мадинада туғилиб ўсган, баданни куйдирувчи офтобга кўниккан ростакам бадавий (сахройи) эди. Қароргоҳ ўрнашган далада бир кеч енгил кийимда айланиб юриб, шамоллаб қолган, иситмаси кўта-

рилиб кетган эди. Ахволи энди анча яхшиланган бўлса-да, ўраниб ётарди.

Хотин подшоҳ совғаларни бир четга қўйиб, унинг қаршисига келиб ўтирди.

Улар узук-юлуқ гаплашишди. Асосан, икки юрт (Арабистон ва Бухоро)нинг иқлими ҳар хиллиги, араб ва бухоролик табиблар ҳақида сўз борди.

Кейин, Саййид ибн Усмон Хотин подшоҳнинг қўллари тутиб, лабларига босди. Пичирлаб: «Мен умримда ҳеч ким... ҳеч кимни!» дегандек бўлди. Хотин подшоҳ:

— Биламан. Мен ҳам... — деди.

Ниҳоят, Хотин подшоҳ қўйнидан чиройли бир ҳамён чиқарди. Қўлини солиб, юпқа-нафис қоғозга ўралган иккита бодом данагидек нарсани олди. «Бунинг биттаси ўзим учун, ётиб қолсам, керак бўлади. Иккинчиси сенга, есанг, тузаласан!» деди. Саййид ибн Усмон: «Хотин подшоҳ бошқа совғалардан ҳам муҳим ва азиз тутиб менга берган бу нима экан?!» деб афтидан, ажабланди. Лекин индамай, ўралган нарсани олиб, ёстиғи ёнига қўйди...

Орадан икки-уч соат ўтгач, саройга (Аркка) бешта туя кириб келди. Саййид ибн Усмон юборган туялардаги қопларни туширишгач, Хотин подшоҳ уларни очиб қаради. Шошиб қолиб, қўйнидаги ҳамёндан қоғозга ўралган нарсани олди. Солиштирди. Уялиб, қизарди. Иккиси ҳам бирдек хурмо эди...

У Саййид ибн Усмонга хат ёзди: «Совға учун раҳмат, султоним... Бизда бу нарса кўп бўлмайди. Шу икки хурмони бир неча йилдан буён сақлаб юргандим. Сизнинг юртингиз тўғрисида оз-моз маълумотим борлиги, араб тилини ўрганаётганимга қарамай, у ерда хурмо мўлкўл эканлигини билмасдим. Узр...»

Саййид ибн Усмон хатга жавоб ёзди: «Ҳечқиси йўқ, азизам. Сенинг мендан хабар олганинг ўзи энг катта мукофот. Мен буни ҳеч қачон унутмайман...»

Шундан сўнг, улар гоҳ кунда, гоҳ кунора бири-бирига хат ёзиб турадиган бўлишди.

* * *

Кўча-бозорда халқа тузган одамлар орасида ўтириб, афсунгар овзига катта тўртта пичокни дастасигача тикади. Кейин, тортиб олиб ўзига «ҳеч бало» бўлмаганини кўрсатади. Яна бир даврада қоп-қора ҳинду най чалиб, илон ўйнатади. Бошқа бир тўпда айиқ мойини дори деб

сотаётган қора соқолли киши гапи ростлигини исботлаш учун бўйнига занжир солинган айикни айлантириб юрибди. Дорбозлар. Масхарабозлар.

Ровийни ҳам ўн-ўн беш киши қуршаб олган эди. Улар ўзлари қизикқан нарсаларни сўрашар, Ровий жавоб берар эди. Хотин подшоҳ — атрофида аъёнлари, кўчадан ўтиб кетаётганди, Ровийга яқинлашганда отни тўхтатиб, сакраб тушди.

— Сенинг хунаринг нима? — деб дабдуруст сўради Ровийдан.

Ровий Хотин подшоҳни шунда биринчи марта кўриши эди. Унинг малоҳатиданми, салобатиданми, сал ҳаяжонланиб қолди.

— Мен Ровийман, — деди. — Мендек ровийлар, бўлган, бўлаётган воқеаларни одамларга сўзлаб юрадилар. Вақти келиб, буларни билиб олган муаррихлар тарих ёзадилар.

— Қизик хунар экан, — деб ўйланиб, гапни давом эттирди Хотин подшоҳ. — Лекин воқеани ҳар хил сўзлаш мумкин. Ҳар ким ўз қаричи билан ўлчаши мумкин.

— Балли! Мен гўзал билан хунукни яхши ажратаман. Чунки, мен ошиқман.

Хотин подшоҳнинг юзи ёришиб, кўзлари порлади.

— Ошиқ? Кимга? — деб сўради муғамбирона кулиб.

— Эгамга!

— Эга? Қанақа эга?

— Биз нималаргадир ўзимизни эга, деб ўйлаймиз. Холбуки, мана, бу уйлар, дўконларнинг ҳам, дарахтлар, қушларнинг ҳам бошқа, Ягона Эгаси бор. Биз дунёдан занг босган игнани ҳам олиб кетолмаймиз. Эгасининг кўлида қолади. Ўша менинг Эгам!

— Одамга ошиқлик-чи?

— Одамга ҳам ошиқлик керак. Лекин мен одамни ҳам яратган Эгамга ошиқман! Болалик кунларимдан унинг Васлини излайман. Тунлар менга бир кўрин, деб йиғлайман. Усиз мен учун икки жаҳон сароб! Нега мени бу дунёга олиб келдинг?! Нега олиб кетасан?! Мен бу ғариб умримда нима қилай?! Қандай яшай?! Дардим кўп! Фафлатда туролмайман. Огоҳликка етолмайман! Ожизман!

Олдингига зид ҳолат. Энди Хотин подшоҳ бу Одамнинг кўркиданми, ички қудратиданми, ҳаяжонланган эди.

— Дунё жумбоқ экан-да, Ровий, — деди у ва чакқонлик билан отга миниб, кўча-бозордан тезда узоклашди.

Иккинчи марта Хотин подшоҳни Ровий «Регистон дарвозаси» олдидаги тахтда ўтириб, одамлар билан сўзлашаётганида кўрди.

Юнонлар даврида шундай одат бўлган (Клеопатра Сарой олдидаги майдонга чиқиб, халқ билан гаплашган). Аммо Шарқда (жумладан, Бухорода) подшоҳлар учун аксар одамлар қаршисига чиқиб эмас, халқни олдига чақириб гаплашиш расм эди. Хотин подшоҳнинг иши ўрганилмаган бир иш бўлганидан, Ровий ажабланди.

Ўтиб кетмоқчи эди, кўзи тушган Хотин подшоҳ уни ёнига чақиртирди.

Орадан анча муддат ўтганига қарамай, Ровийни ҳам, кўча-бозордаги тасодиф суҳбатни ҳам унутмаган экан. Бехосдан сўради:

— Ошиқлик қаердан? Ерданми?! Кўкданми?
— У ёмғир. Кўкнинг инояти. Ернинг ташналиги.
— Одамга нима келтиради?
— У руҳнинг тиниқлигидан келади. Руҳга тиниқлик беради.

— Фурбатми? Шарафми?
— Фурбат ҳам. Шараф ҳам.
— Бу фақат ўзинг учун ёки икки томон учун бўлса, маъно йўқ, — деди Хотин подшоҳ.
— Ҳар бир ҳолат Икки Олам учундир, — деди Ровий.

— Нималарни ривоят қилиб юрибсан?
— Бухоро бунёд бўлгандан бу кунгача.
— Бизнинг Бухоро шундай юртки, минг йиллар дунё ҳавас қилган! Ҳавас қилади! Бухорода туғилган киши билиши керак. Бу жойнинг тупроғи осмондан олинган. Ҳар зарра қуми олтин. Бизнинг Бухоро тирик мулк. Сен ҳам унинг мулкисан, Ровий!

Ҳар нарсага эътибор беравермайдиган Ровий қаттиқ таъсирланди. Бундан ҳам кўра кўпроқ у Хотин подшоҳнинг Бухорони қанчалик яхши кўришини ҳис этиб, мутаассир бўлиб қолди.

— Подшоҳлик шу. Ё инъом, ё жазо! Тила тилагингни, — деди Хотин подшо.

— Инъом олмайман. Умримда нафсни енгишга, ўзни тийишга ўрганганман! Жазодан кўркмайман, бунга тай-ёрман! Бўйнимдаги вазифа ҳам ҳали битмаган. Менга сизнинг даврингиз, сиз ҳақда сўзлаш юклатилган.

— Сен мени билмайсан-ку, Ровий?

— Одамлар ҳамма нарсани билади...

Шу пайтда қизиқ бир шароит юзага келган эди.

Бухорода ҳаёт қайтиб эски тартибда изга туша бошлаган.

Лекин араблар шаҳар этагида, шаҳар дарвозалари эса очик, икки томон душманлик борлигини унутмаган ҳолда, муомала-муносабатга киришиб кетган эди. Маълум муддат уй-уйларида «беркиниб ётган» араб савдогарлари ҳам эркинлик сезиб, ўз дўконларини очишган. Араб лашкаридан «бесаранжомрок» йигитлар бемалол шаҳарга кириб, бозорларда айланиб юришар, нимадир сотиб, нимадир олишарди. Саййид ибн Усмон мусулмон подшоҳларига хос, бир қанча дин арбоблари, олимлар, шоирларни ўзи билан бирга сафарга олиб чиққан, урушга ортиқча иши бўлмаган бу кишилар бухороликлар билан эрта-кеч учрашиб, Бухоро тарихи, маданияти билан қизиқишга, айримлари китоб ёзишга тушишган эди. Ана, Қусам ибн Аббос деган уламо. Бу улуг зот Муҳаммад алайҳиссалом (соллаллоҳи алайҳи васаллам)нинг амакилари Ҳазрат Аббоснинг ўғли, она томондан ҳам Расули Акрамга қариндош. Яна, Қусам ибн Аббос — Пайғамбарлар сарвари вафот этганда, муборак жасадларини ювганлардан бири. Булардан бўлак, у афғи-ангори, айрим хатти-ҳаракатлари билан Пайғамбарга ўхшар эди, дейилади. Пайғамбар ўзлари бунга иқрор бўлиб, «Менга ўхшаш яратилган» деганлар. Бу кишининг маънавий олами ҳам шундай юксак эдики, масалан, бир гал Саййид ибн Усмон ҳурмат қилганидан: «Олинган ўлжалар (совғалар)дан ҳар кимга бир ҳисса, сизга минг ҳисса бераман!» деган, аммо Қусам ибн Аббос бош чайқаб: «Шариат буюрган бир ҳиссадан ортиқ олмайман, шуни ҳам олмас эдим-ку, иложим йўқ (қўлим қиска)!» деб жавоб қилган. (Қусам ибн Аббос Самарқандда шахид бўлиб, қабри шу ерда эканлиги ривоят қилинади.) Бундай кишилар Бухорога ўзгача бир «ҳаво» олиб келишган эди. Бухоро ҳам арабларга ўз юксак даражасини (илми, санъати, меҳмондўстлиги, меҳнаткашлиги, олийҳимматлигини) намоиш қилмоқда. Турли эл-элатга бирдек қарашга одатланган ўлка бу паллада ҳар қалай араблардан «ётсирамай» қўйган эди.

Мана, шу қизиқ шароит сабаб, икки томонда ҳам одамлар (фақат хуфялар, жосуслар «хизмати»дан эмас)

умуман, қандайдир йўсинда сулҳдан ташқари, Хотин подшоҳ билан Саййид ибн Усмон орасида муҳаббат пайдо бўлганидан хабар топишганди. Муҳаббат агар чин бўлса, халқ тўғри тушунар, тўғри баҳолар экан. Ҳамма ҳавас билан қарар экан! Бу хабар тарқалгани (сир деб ўйланган ҳол ошкор бўлгани) Хотин подшоҳга бир жиҳатдан, яхши ҳам бўлди. У ноҳақ маломат (туҳмат)дан қутулган эди!

Хотин подшоҳни кадрлаган бухороликлар шу аснода икки халқ вакилининг муҳаббатига бағишлаб ажиб бир туркона қўшиқлар ҳам тўқишган. (Кейинчалик муаррихлар ёзишича, «Хотин подшоҳ ёқимли, гўзал маъшуқа, Саййид ошиқ эди, бухороликларнинг бу ҳақда Бухоро тилида қўшиқлари бор»):

*Ялвин (жоду) анинг кўзи,
Ялқин (бошқа ерлик) анинг ўзи.
Тўлун ойин (ўн беш кунлик ойдек) юзи,
Ёрди манинг юрак (юрагимга жойланди).*

*Туркан қотун (Хотин подшоҳ), қунтинга
(қунт-диққатингга)
Тоқур (ушбу бағишлов) мандин қўнуг (совға).
Айил сизинг тобуғчи (хизматкоринг сенга содиқ),
Ўтнур (ўтинур) янги тобуғ (у доим хизматингга тайёр).*

*Булнар (асир қилди) мани улос (қийиқ) кўз,
Қора мангиз (магиз) қизил юз.
Андин томар тугал туз (унинг борлиги гўзаллик),
Булнаб (асир қилиб қўйиб), яна ул қочар.*

*Узик (айрилиқ) ўти тутуниб (ёниб-тутаб),
Ўпка-юрак (юрак-бағрим) қоврилур.
Тун-кун туруб, йиғлаю (эхтиросдан кўзларимда ёш),
Ёшим манинг соврилур...*

Икки томон (бухороликлар ҳам, араблар ҳам) бу муносабат нима билан тугашини (муҳаббатми ёки турли феъл-атвор, дунёқараш ролиб, устун келишини) гўёки қутишаётган эди.

Ота-онаси, акалари, опаларини соғинган Хотин подшоҳ бир куни Тағшодани олиб, яқин-ишончли беклар, мулозимлар етагида Ромтин (Ромитан)га борди.

Гарчи араблар ҳамон Бухоро шаҳри етагида чодир тикиб ўтиришган бўлса-да, унинг салтанатдан кўнгли тинч эди. Ахир, бу дунёда ўз севгилисига ишонмаса, кимга ишонади?!

Ромтин (Ромитан)да подшоҳларнинг эскидан турар жойлари бўлган қаср-саройга келиб кўниши мумкин эди. Бироқ ота-онаси, акалари, опаларига малол келмаслигини ўйлаб, ҳамроҳларини қаср-саройга жўнатганича, ўзи ўғилчаси билан ота хонадонига келиб қўнди.

Ота-онаси, дарҳол уйда тўпланган икки акаси, икки опаси (ва албатта, янгалару язна-поччалар) унга — суюниш баробарида, чексиз ҳурмат билан ва алланечук ҳуркиб қарашар эди. Салтанат шундай катта куч экан! Бир пайт Бидун билан келганида ҳам бунчалик эмасди! У қаср-саройга бормай остона кечгани тўғри бўлганлигини хис этди.

Ҳамон бу ерда яшаётган яқинлари ундан гоҳ-гоҳ Бухорога бориб хабар олишар, ўшанда ҳам хаяжонланиб қолишар эди. Подшоҳ «ўз жигарлари» бўлгани билан, подшоҳ-да! Бунга одатланганидан, ортиқча аҳамият бермади. Ўзини содда тутди. Уйдагилардан ҳар кимни сийлаб, ҳар кимга меҳр кўрғазишга уринди.

Хотин подшоҳни араблар (Убайдуллоҳ ибн Зиёд) босқинидан кейин ўтган уч йилда қайта тикланган (бунёд бўлган) Ромтин (Ромитан)да ҳаёт қандай эканлиги (бу ҳақда мунтазам маълумот олиб турса-да) ҳамма нарсадан кўра кизиктирарди. Шаҳар деярли аввалги холга қайтган (буни у кириб келаётиб ҳам кўрган эди), турмуш ҳам ўнганган. Лекин Ромтин (Ромитан) аҳли бутун ўлка сингари яна араблар Бухорода эканлигини биларди. Халқ орада сулҳ тузилганини ҳам эшитган, шунга қарамай, бир оз безовталиқ сезаётган эди. (Уйдагиларнинг сертараддуд, серташвиш ҳолатига эҳтимолки, бу ҳам сабаб эди). Яқинлар шак-шубҳасиз, Хотин подшоҳдан баъзи бир гапларни аниқлаб олишни исташарди.

Хотин подшоҳ бундан сўнг араблар билан ҳеч қачон уруш бўлмаслигига ҳаракат қилиши (ҳаракат қилаётгани)ни айтиб, яқинлари кўнглини тинчитди. Бош мақсад

шу! Шаҳарлар (қишлоқлар) бузилмаслиги, одамлар саргардон, хор-забун ҳолга тушмаслиги керак! Саййид ибн Усмон билан муносабати ҳақида очик гапирмаган бўлсада, буни ҳам унинг юзи ловуллаб ёниб, кўзлари чакнаганидан «жигарлар» пайқашди. Сирасини айтганда, бу сир миш-миш тарзида бўлса ҳамки, Ромтин (Ромитан)га ҳам етиб келган эди.

Ниҳоят, у кетишга чоғланганида, ота-онаси (тиз чўккандек ҳолда) ёлворишди — жилла қурса, Тағшода уч-тўрт кунга қолишини сўрашди.

Бу Хотин подшоҳнинг мўлжалида йўқ эди. Лекин майли, бобо ва буви (менинг ҳам ўрнимда) неваралари меҳрига тўйишсин, Бухорода сарой (Арк)дан кам чиққан Тағшода ҳам очик хавода — эркинликда оз-моз юрсин, деб ўйлаб, розилик берди. Отаси, онасини суюнтирди.

Албатта, Тағшода билан бирга ўзи ҳам уч-тўрт кунга қолса, осмон узилиб ерга тушмасди. Лекин тез Бухорога қайтиб Саййид ибн Усмонга хат ёзгиси, унинг ёнига дарҳол боргиси, уни дарҳол кўргиси келмоқда эди. Шу онда у ёнида бўлса, бағрига отиладиган ҳолатда эди. Севиклиси ҳам шу ҳолатда эканлигини ҳис этаётган эди.

Қаср-саройга, ҳамроҳлари ёнига кириб келган пайти унга Бидун Бухорхудот тирик, шу ерда юргандек туюлди. Ҳар қадамда эрининг руҳи уни тўхтатиб, у билан сўзлашишга ҳаракат қилаётгандек эди! Хотин подшоҳ хаёлан юзма-юз туриб, кўнглини очди: «Бидун! Сен мени ёқтирган эдинг! Биз яхши яшадик. Аммо мен бошқани севиб қолдим! Кечир мени. Бу муносабат нима билан тугайди, Тангрим билмаса, мен билмайман. Бош оққан томонга кетаётган одамга ўхшайман. Сен мени тушун, Бидун!»

Қаср-саройда Ромтин (Ромитан)нинг улуғлари тўплашилган эди. Хотин подшоҳ улар билан ҳам ўлкадаги аҳвол тўғрисида суҳбатлашди. Дастурхон ёзиқ. Бирга тамадди қилишди.

Кейин, беклару мулозимлари билан Хотин подшоҳ қайтиб Бухорога қараб йўл олди.

* * *

Зарафшон (Мосаф) дарёси ёқасидан юриб, улар Хитфар (Вобкентдарё)га яқинлашганда кутилмаган ҳолатнинг устидан чиқишди. Балиқ овлагани келганми, сайр қилганими ёки Хотин подшоҳни пойлашяптими? — ҳар ҳолда, бир неча араблар дарё бўйида ғуж бўлиб ўтири-

шар эди. Ўтиб кетавериш мумкин эди-ю, тўпланганлар орасида бир кунлар Бухорога палахмон (манжанак)дан тош отган «араб»га Хотин подшоҳнинг ногоҳ кўзи тушди.

У аллақандай нохушлик сезиб, шу ёкка от сурди. Унинг нияти араблар билан сўзлашиш ва таниш «араб»-га шунчаки, мен ҳар қандай уруш, ҳар қандай нотинчликка қаршиман, сен эса бузғунчилик қилаяпсан, деб дашном бериш эди, холос. Лекин араблар ўринларидан сапчиб туришди. Улар қуролланган эди. Хитфар Бухорхудот Хотин подшоҳга қараб камондан кетма-кет иккита ўқ узди. Бир ўқ — чакқонлик қилиб олдинга суринган посбон-мулозимнинг кўксига ботди. Иккинчи ўқ — Хотин подшоҳнинг нақ қулоғи остидан ўтиб кетди. Фитна кўзгаб, суиқасд уюштирилгани аниқ эди. Бу ердагилардан бўлак яна одам бўлиши мумкин, йўлда давом этаверса, орқадан хужум хавфи ҳам бўлганилиги кўри-ниб турарди.

Беклару мулозимлар шошиб ярадор посбон билан андармон бўла бошлашди. Ўқ санчилган жойдан қон оқаётган эди.

Хотин подшоҳ эса ўз душмани устига дарғазаб бостириб бориб, қилич солди.

Бутун воқеа сония ичида рўй берди. Бундан — бухороликлар, Хотин подшоҳнинг журъати, шиддатидан — араблар ҳангу манг бўлишди.

Бири-бирига қилич кўтариб йўналган икки томон аскарлар афтидан, бу хатти-ҳаракат номақбул эканлигини ҳис этиб, орқага чекинишди.

«Кичик жанг» тугаган эди.

Араблар ёнига борганида отдан тушган Хотин подшоҳ ҳеч кимга эътибор бермай, дарёда қиличини ювди. Яна қинга жойлади. Отга минди.

Ҳамроҳлари ҳам ярадорни отига ётқизиб-боғлаб, йўлга туришди.

Араблар ортда, кўзлари бакрайиб ётган маййит ёнида, Хитфар (Вобкентдарё) бўйида қолаверишди.

16

Ромтин (Ромитан) пойида содир бўлган воқеа хабари ҳаш-паш демай ҳаммаёққа тарқалган эди. Бу — Бухоро аҳлининг «ўз низоси» бўлиш билан бирга, араблар аралашган, араблар билан орада яна қон тўкилган эди.

Хотин подшоҳни Саййид ибн Усмон хузурига чакиртирди.

У остонада кўрингани заҳоти тахтдан туриб, очик чехра билан унга пешвоз юрди.

— Бу не алам! Мен билмаган эдим. Бу менинг иродадан ташқари иш! — деди куюниб. — Сотқин ўз жазосини олибди. Ўзбошимча аскарларга жазо бердим. Биз сулҳни бузмаймиз. Бу битган гап!

Халифа ноиби касалдан тузалган, ҳар қачонгидан йиғик, бардам эди.

Хотин подшоҳнинг қўлларини тутди. Лабларига босди. Қўзларига маҳлиё бокди.

Сўнг, бир лаҳза уни қаттиқ бағрига босгиси келгандек телбаланди. Хаяжондан бўғиқ нафас олаётган эди.

Лекин иккиланди. Орқага тисарилди.

Тахтига бориб ўтирди.

— Қўшин бекор турмаслиги керак. Ҳаммаси шундан! — деди ўйланиб. — Энди тамом. Уч кундан кейин Сўғдга, Самарқандга боряпман.

Саййид ибн Усмоннинг иккиланганига кулибгина қўйган Хотин подшоҳ, жудолик дамлари келганини сезиб, маҳзун торғди.

— Мен қандай лашкарбоши эканманки, уруш очмасам. Ойлаб бир ердан жилмасам! — деб гапни давом эттирди Хуросон амири. — Муовия менга юклаган вази-фа қаёқда қолди? Мумкин эмас.

Хотин подшоҳни баттар ғам босди. Муовиядан булар бунчалик кўркишади?! У орада жарлик пайдо бўлганини хис этди. Дунёда азалдан аёллар осойишталик истаб, эркаклар урушга мойил яратилганми?! Ёки бу ҳар кимнинг табиатига боғлиқми?! Хотин подшоҳга уруш дунёдаги энг катта бедодлик бўлиб туюлади. Ана, кечаги тасодиф «кичик жанг!» Хитраф Бухорхудот бутун хиёнати, кабиҳлиги устига мабодо дастлаб ҳамла қилмаса, Хотин подшоҳ барибир қилич кўтармасди! Ҳимояга мажбур бўлди. Бу воқеани эслаб, ҳозир ҳам баданига титроқ тушяпти! Саййид ибн Усмон аксинча, урушсиз туролмаслигини айтмоқда. Тўғри, у ўз дини фидойиси. Бироқ ҳеч бир эътиқод қирон келтиришга даъват этган эмас...

Унинг хаёли бўлинди.

— Мен қайтаётганимда, сен йўлимдасан. Йўлимни тўсмаслигинг, мени ранжитмаслигинг керак...

Хотин подшоҳ англади: бошланишда айтилган сўзлар

факат «кўнгул учун» экан! Саййид ибн Усмон бировнинг ўлдирилганини пашшанинг ўлимича кўрмайди! Шунинг баробарида, Хитфар Бухорхудот қанчалик «бегона» бўлмасин, халифа ноибининг қўшини ичида эди ва «қўшинидан бўлган» кимсанинг ҳалокатини у кечиролмайди! (Бу, бухороликлар, неча минг кишининг ўлимини кечирган! Неча минг киши асир қилиб олиниб, қаерлардадир сарсон бўлиб юрганига кек, адоват сақламаган! Чидаган!) У эмас-бу эмас, Саййид ибн Усмон Муовиядан кўрққанидек, Хотин подшоҳдан кўрқади. Унга ишонмайди. (Хитфар ўз ўлими билан ҳам хиёнат қилди, севишганлар орасини бузди.) Ҳа, шундай, мана...

— Бунинг учун, — деб гудранди Хуросон амири, — менга сен томондан қафолат керак.

«Бу дунёда муҳаббатдан буюк қафолат борми?!» деган гап Хотин подшоҳнинг хаёлидан кечди. У паришон сўради:

— Нима қафолат?!

— Бухоролик обрўли одамлардан икки юз кишини менга берасан. Гаров қилиб, ўзим билан олиб кетаман.

— Шунча киши? Кўп! — деди Хотин подшоҳ.

— Хўп. Юз киши, — деди халифа ноиби кул бозорига киргандек, савдога бориб.

— Эллик киши, — деди Хотин подшоҳ.

— Саксон киши! Бошқа камайтирмайман, — деди Саййид ибн Усмон.

Бу суҳбат Хитфар Бухорхудот қайта тирилиб, у билан юзлашишдан ҳам кўра кўпроқ кўнгилсиз эди!

Улар узоқ сукутга чўмишди.

Гаплашадиган гап йўқ.

Аммо хайрлашишга ҳам хол йўқ, уларнинг ҳар бири ўзича ўйланиб қолган эди.

Хотин подшоҳ — шу паллада ҳам, кўнглидаги озор, бор ҳасрат-надоматга қарамай, мен бу йигитни севмайман, деёлмасди. Бундан ҳам даҳшатли жойи, бу йигит мени севмайди, дейиши ҳам қийин — Саййид ибн Усмон уни ҳатто кўпроқ севар эди — сўзини айтиб бўлиб, ана, юз-кўзида қандайдир хижолат, бошқа илож қанча, дегандек илтижоли маъно ва ҳамон иккиланиб тургандек ҳолат. У сева туриб, қотиллик қилмоқда — Хотин подшоҳ ва ўзининг қалбидаги муҳаббатни ўлдирмоқда.

Тўғри, бу муҳаббатда аввалдан маъно кўринмаётган эди.

Икки халк, икки дин. Орада душманлик. Боскин.

Лекин Хотин подшоҳ тасаввур қилаётган эди:

Албатта, Саййид ибн Усмон сафарда йиққан ўлжалар (молу мулк)ни халифага (Дамашққа) етказди. Кейин-чи?! Кейин, Муовия уни қайтиб Хуросон амирлигига юбориши ҳам, юбормаслиги ҳам мумкин (у вазифасини бажариб бўлган). Ўзи тувилиб ўсган Мадинага бориб, ўша ерда давлатманд бир киши сифатида яшаб қолаверади (агар яшай олса). Бу — аниқки, Саййид ибн Усмоннинг (ўзининг ҳам ақли етиб турган) Ҳаёт Йўли. Олдиндан белгиланган, арқондек таранг тортилган йўлдан у чиқиб кетишга эринадими, кўрқадими... Ҳолбуки...

Хотин подшоҳ ўкинаётган эди:

Муҳаббат нималарга қодир эмас!

Саййид ибн Усмон ўлжалар (молу мулк)ни жўнатиб, Бухорода қолса, — Муовия қаттиққўл бўлгани билан, эҳтимолки, шароитни инобатга оларди (нима қилганда ҳам, Муовия ўй-фикрли зийрак киши, у ҳаётда бирон ишни апил-тапил, кўр-кўрона амалга оширмаган). Ҳеч қачон Бухорога одам юбориб, ўлкада туриб хизмат қилишидан кўпроқ фойда тегадиган ноибини ўлдиртирмайдик! Бу бўлмаганда, Саййид ибн Усмон, Бухорода бировни подшоҳликка қўйиб, севгилисини дунёнинг истаган бурчига олиб кетмайдими?! Ўз динига киритиб, икки кўнгилни ҳам обод қилмайдими?!

Буниси майли. Дунёда бир киши (шахс)нинг жасорати, қатъиятига қанча воқеалар силсиласи боғлиқ! Икки халқ вакиллари орасидаги муҳаббат шарофатидан бири-бирига аралашиб-ўргана бошлаган бухороликлар ва араблар (юзага келган қизиқ бир шароит натижаси) қайтиб ҳеч қачон уруш қўзғамасликларига йўл очилган эди (икки томонда ҳам кўпчилик уларнинг муҳаббатини тўғри тушуниб, тўғри баҳолагандек, бехосдан чиққан «ўт» — Хитфар Бухорхудотнинг «ўйин»ини қоралаётган, Хотин подшоҳни қўллаётган эди). Бу дамни кадрлаб, мардона иш тутса, дин бобида ҳам — Бухоро ўлкасидаги аҳоли аста-аста Ислом Динига кириши (кейинчалик барибир, шундай бўлади) хайрли кечармиди?! Урушлардан, юксалиб турган бир мамлакат қайта-қайта вайрон бўлиши, икки ёқдан лахта-лахта қон тўкилиб, минг-минглаб одам сарсон-саргардон тентираши-азобланишига вақтида чек қўйилармиди?! Ҳаёт буткул бошқа йўлдан бориши муқаррар эди!

Афтидан, Саййид ибн Усмон ҳам шуларни тасаввур қилиб, ўқинмоқда эди.

Ҳаттоки, у ўзининг доим иккиланганидан норозилик туйиб, танлаган йўли — ҳалокат йўли, уни бахтидан айириб бир куни хароб қилиши мумкин эканлигини ўйламоқда эди.

Бирок феъл-атворидаги қизиққонлик, жиззакилик, худбинлик уни бу йўлга суриб бормоқда.

Қандай бўлмасин, у мен нега ғайридинни (яна, уларнинг подшоҳини) севишим керак, дейлик ишониб, бир ёстикқа бош қўйишим керак, менинг ишим аксинча, кофирларга қарши туриш, аёвсиз жанг (имкон даражасида мол-мулк тўплаш) эмасми, қабалида фикр юритмоқда эди. Унга муҳими, Хотин подшоҳ билан яхши (якин) муносабатни давом эттириш ўз дин-эътиқодига ва ўз мақсадига нисбатан тескари иш тутиш бўлиб туюлмоқда, бундан у «оёқ тираб» сақланишга аввалдан уринган ва ҳамон уринмоқда эди. Гап фақат Муовияда (халифадан қўрқишда) эмас. Уни бўйнидаги вазифани бажара олмаётгандек ҳолат асабийлаштирмоқда эди.

Саййид ибн Усмон урушни кўмсамоқда, Хотин подшоҳнинг кескин, дадил эканлигига энди тўла қаноат ҳосил қилиб, у ҳам (подшоҳ-да) урушни кўмсайди, чор аτροφдан аскар тўплаб йўлимни тўсади, деб хавотирланмоқда. Яна, ақлли ва кучли севгилиси қаршисида ожизлик сезмоқда эди! Саййид ибн Усмон сева туриб, Хотин подшоҳ ва ўзининг қалбидаги муҳаббатни ўлдирмоқда — қотиллик қилмоқда эди!

Нихоят, Хотин подшоҳ ўрнидан туриб, биргина сўзни пичирлади:

— Имкон... Имкон!

Халифа ноиби бу сўзга диққат қилди. Аммо рангирўйдан буни у қулоғига илмаган эди.

17

Бухорода обрў-эътиборга эга саксон кишини танлаш, уй-жойидан, оиласидан узиб сафарга жўнатиш осон эмасди.

Лекин Хотин подшоҳ Хуросон амири билан муносабатни батамом бузолмасди. Бу — икки орада уруш бошланиши, деган гап эди.

Бунинг устига, уч йил бурун Хитфар Бухорхудот

билан гапни пишитиб, сўнгги пайтда тил бириктирган ва қилмишлари фош бўлиб қолган айрим саркардалар, беклар саройда ҳамон нотинч бир ҳолатни вужудга келтириб туришар эди. Хотин подшоҳ бу кишилар маълум муддат Саййид ибн Усмон ҳузурида юриб, Сўғдни, Самарқандни айланиб келишса, анча «хушёр тортиш»ларини умид қилмоқда эди. (Мусофир бўлмагунча мусулмон бўлмас, дейишади. Хотин подшоҳ уларнинг Ислом динига кириб мусулмон бўлишларига ҳам қаршилиқ жойи йўқ. Зероки, Саййид ибн Усмоннинг ўзи сафарда кўп нарсани ўйлаб-ўлчаб, балки ўзгарар, деб кўнглининг аллабурчида умидланаётган эди.)

У Бидун Бухорхудотнинг жияни (амакиваччаси), саркарда Кулор Бухорхудот бошчилигида сарой хизматчиларидан қирққа яқин кишини танлади. Қолган қисмини турли ердаги Маликзодалар, Дехқонлардан йиғди. Булар барчаси — бадавлат, чиройли кийинган, пухта қуролланган одамлар. Хотин подшоҳ уларни Сўғддан, Самарқанддан келгач қайтиб олиш шарти билан Саййид ибн Усмон ихтиёрига юборди.

Бухородан араблар, улар сафида асир бўлиб — асир, эркин бўлиб — эркин бўлмаган саксон киши, узоқлашиб кетишгач, уни изгироб чулғади. Саййид ибн Усмон билан охириги кўнгилсиз суҳбат, маълум муддат ёки бир йўла жудолик. Адашган-гумроҳ ўн-ўн беш киши касрига саксон кишининг оворалиги. Яна, Сўғд вилоятида араблар олиб борадиган уруш, хунрезлик, талон-тарож... У бирон пайт, энг оғир дамларда ҳам осойишталикни йўқотмасди. Гарчи бой бир ўлканинг подшоҳи бўлсин, болалик, илк ёшлик кунларини айтмаганда, ҳаёт унга ортиқча меҳрибонлик кўрсатмаган. Шундан босиқликка, чидамга ўрганган эди. Аммо ҳозир унинг юрагини мубҳам бир нотинчлик эгаллаган. Кимни, нимани кутаяпти, баҳор сувларидек шошқин ҳаётда энди қаёққа талпинаяпти, бунча нега ўртаниши керак?! Ўзи ҳам билмасди.

Олдинги оддийгина халоват қайтсин, юраги таскин топсин, деб деярли ҳар куни гоҳ тонг, гоҳ оқшом Моҳ деган подшоҳ номига боғланган бозор ва катта ариқ бўйида, дарахтзорда жойлашган оташпарастрлар ибодатхонасига борар, бозордан янги бутлар харид қилар, ибодатхонада эса ўтга топинар, роҳиблар, руҳонийлар билан дардлашарди. Ноиложликдан ўз дини-этиқоди йўлини тутаётган, ердан ва осмондан кўмак кутаётган эди.

Ўлкада катта-кичикка фикр айтган, йўл кўрсатган шундай ақли подшоҳ (ўн тўққиз-йигирма ёшлардаги жувон), Саййид ибн Усмон аро йўлда «ташлаб» кетганидан, қайси Худога сизиниб ёлворса, аниқ бир амал чиқишига тушунмай, тунлар хобхонада, ўзи ўргана бошлаган арабий лисонда ҳам баъзан бир нималарни пичирлаб ётарди. Лекин на кўриқчидан аёнларгача атрофида одам бўлган кундуз, на ёлғиз қолган тунда изтироб, нотинчлик унинг вужудини тарк этаётган эди.

Бутун бир ўлкани ўзига қаратган, бошқараётган Хотин подшоҳ Саййид ибн Усмоннинг жўяли-ножўя хатти-ҳаракатлари қаршисида ожиз келди. Муҳаббат шуми ёки бу беҳад бағрикенгликми, у халифа ноибини оқлашми, қоралаш кераклигига ақли етмаётган эди. Умрида илк бора севган, севилганини ҳис этган Хотин подшоҳни ҳар хил савол қийнаётган эди: «Саййид ибн Усмон нега ўз муҳаббатига (умуман, муҳаббатга) бу қадар бефарқ қарайди?! Араблар шунчалик совуққон халқми?! Ахир, Мажнун умрини Лайлининг йўлига тиккани (Мажнун — Қайс ибн ал-Мулаввах, саҳроларда куйиб-ёниб, қушлардан йиртқич ҳайвонларгача барчаси билан дўстлашиб, Лайлига бағишлаб ёзган ва шу даврда бутун Шарқда машҳур бўлиб, Хотин подшоҳ ҳам баъзи тужжорлардан базм-суҳбатларда эшитган ғазаллар) араблардан чиқмаганми?! Яқин-яқингача қабила ҳолида яшаган араблар ишқни нозик тушунгану бирлашиб-кучга тўлганда унутиб қўйганми?! Сева олган қалб Саййид ибн Усмонни наҳотки, покланишга, эзгу бир ишлар қилишга ундамайди?! Наҳотки, дунёқараш, эътиқод муҳаббатга қарши турса?! Тадбир ўрнига фақат зўравонлик билан қилич билан, одамларни кўрkitиб иш тутиш керакми?! (Гулхан ёнида қилич яланғочлаб турган ваҳшатли-важоҳатли Абдуллоҳ Ҳозимни Хотин подшоҳ бот-бот эслар эди. Шараф, виқор шуми?!)

Уни афғи-ангори ҳарҳолда дилкаш, заковатли йигит дунёда жўн бир нарсаларга тушунмагани ажаблантирарди. У орада жарлик пайдо бўлгани, жудолик бошланганини билган ҳолда, ўзи-ўзини алдаб Саййид ибн Усмонга ишонаётган, севгилисини соғиниб кутаётган эди. Бундан сўнг қандай воқеалар юз бериши номаълум эканлигидан, унинг юраги ёнаётган эди.

Сўғд томондан арабларнинг ҳарбий юриши тўғрисида хабар келиб турарди.

Бухоролик саксон кишининг деярли барчаси уйи-оила-сига хат ёзарди. Улардан бир қисми (асосан, гуноҳи борлар) Хотин подшоҳга ҳам энди ора-орада ўқиниб ихори-дил қилишарди. Хотин подшоҳ бировдан интиқом олмоқчи эмасди, кечиримли эди, мана, ҳасратли бу хатларнинг кўпчилигига таскин бериб жавоб ёздирарди.

Саййид ибн Усмон Сўғдда кўп жанглар олиб борган, зафар қозонган эди. Бу пайт Самарқандда подшоҳ йўқ, халқнинг ўзи арабларга қарши турган, шаҳар остонасида қаттиқ жанг қилиб, арабларни шаҳарга киргани кўймай, шаҳарни, ҳимоясиз бўлган аҳолини топталишдан асраб қолган. Ниҳоят, катта хирож тўлаш эвазига сулҳ тузилган, шу билан ҳарбий юриш тугаган эди. Хурросон амири сафар давомида (ундирилган хирождан ташқари) бир дунё мол-мулк қўлга киритган, ўттиз минг кишини асир қилиб олган эди.

Бухорога у олдингидан кибрлироқ ҳолатда қайтди.

Шаҳар остонасида туриб, Хотин подшоҳ билан кўришишга рағбат билдирмади. Бу етмагандек, халифа ноиб гаровга олинган обрўли кишиларни қайтаришга шошмаётган эди.

Хотин подшоҳ ҳам бу гал бош эгиб боришни истамади. Фурур, иззат-нафс йўл бермади. Биргина бу эмас, у бутун ҳолатни ҳис этган эди. Шум Саййид ибн Усмон ўз «қўшинидан бўлган» бир «араб» ўрнига Хотин подшоҳдан бухоролик саксон кишини тортиб олган ва бундай «чора» кўргани — устун келганидан, чамаси мамнун эди! Бундан бўлак, Сўғддан ҳайдаб келинган ўттиз минг асир Хотин подшоҳга уч йил бурун Бухородан олиб кетилган асирларни эслатди. Унинг кўксигаги жароҳатни тирнаб юборди: «Сенинг Убайдуллоҳ ибн Зиёддан фарқинг йўқ экан!» Хотин подшоҳ талон-тарож (ўғрилик, қароқчилик) қилиб одамлар кўзёши, бахтсизлиги ҳисобига тўпланган мол-мулкни (ўлжани) бировга буюриб, кори-ҳолига яраши мумкинлигига ишонмасди. Кўнглида «Афсус» Афсус!» дея у ҳам Саййид ибн Усмондан юз бурди!

(Ровий кўча-бозорда одамларга кейинчалик бу воқеани сўзлаётиб, олис-олисларга ўйчан ва ғамгин тикилар, «Худои таоло! Бу не қисмат?!» деб пичирлар эди.

Агар инон-ихтиёр унда бўлса, воқеани «бошқа бир ўзан»га солиб юборгиси келаётгани кўришиб турарди).

Ғазаби, алами бир оз босилгач, Хотин подшоҳ Хуросон амирига: «Соғ-саломат қайтиб келибсан, энди ваъда қилинган гаровни, қўлингдаги кишиларни бизга қолдириб кет!» деган мазмунда расмий хат ёзиб, ўз одами орқали жўнатди.

Саййид ибн Усмон жавоб қайтарди: «Сендан ҳали хотиржам бўлганим йўқ. Токи Жайхундан ўтмагунимча гаров менда бўлади!»

Араблар Омул (Аму)ни Жайхун дейишар эди.

Бир неча кундан кейин, халифа ноиби бутун кўч-кўланги сафида бухоролик саксон кишини ўзи билан бирга олиб, дарё томон жилди.

18

Шоҳми, гадоми ҳар ким бу ишим тўғри бўлди, буни-си хато, деб ўзига ҳисоб берса, дунёда кўп бедодликлардан кутулиш мумкин эди.

Саййид ибн Усмон қайсарланиб, қилган барча ишини тўғри деб биларди. У Хотин подшоҳни ёқтиргани (кўнглидаги туйғу)дан қанчалик рози бўлса, саксон кишини олиб кетаётганидан шунчалик кўнгли тўқ.

Сўғдни талаб, Бухорони куйдирганидан ҳам бахтиёр эди.

Уни нима бўлиши керак эди-ю, нима бўлгани кам қизиқтирарди. Табиатан бировнинг аҳволини ҳис этишдан ожиз эди. Фақат ўзини ўйлар, ўзини ойнада кўрарди. Ҳозир ҳам, Бухородан нари ёғи сахро бошлангач, туя устидаги тахти-равонда ўтириб, судралиб бораётган бечора ўттиз минг асирнинг, номи «гаров» бўлиб қолган овора саксон кишининг аҳволи қандай эканлигини хаёлига келтирмаётган эди. Ҳатто ўз лашкари сафида кимнинг нима дарди борлиги унга бефарк!

Хуросон амири шу паллада «шароит, тақдир тақозоси» Хотин подшоҳ билан орада муҳаббат узилиб қолгани тўғрисида ўйлаб, ич-ичида ўкинаётган (хамон иккиланаётган), мен нега бунчалик уни севиб қолдим, деб ажабланаётган эди. Ақалли хайрлашмай кетаверганидан, баён-сиз бир азоб ҳам сезарди.

Саййид ибн Усмон афсоналар, дostonлардаги эмас, ҳаётнинг ўзида бўлган Мажнун (Қайс ибн ал-Мулав-

вах)ни яхши билар, Макка ва Мадина шаҳарлари кирган Ҳижоз вилоятида бири-бирининг васлига етмаган ошик ва маъшуқ тарихини эшитиб юрганидан, гоҳ-гоҳ уларни эслар, ўтли-ҳасратли ғазаллар ёдига тушарди.

Ана, ҳозир тахти-равонда бораётиб, кўзи ўнгида Хотин подшоҳ, таъсирланиб ўзи-ўзича ғазал пичирлаётган эди:

*Кетарман бош олиб, аммо
кечиш сендан малол, жоним,
Кетиб мен, бирга кетмасми
менинг орзу ва армоним?*

*Кечирсин еру кўк ҳаққи,
мени шафқатли Оллоҳим,
Муҳаббат ерда меҳробим,
муҳаббат кўкда иймоним.*

*Сени бир ён, мени бир ён
бўлиб ҳижрон, бўлинганман,
Керакми менга ҳеч инсон,
жаҳонда якка инсоним?*

*Макон йўқ бошқа саҳродан,
бу қум-тўзон аро бир қум
Шамолда тентираб маҳқум,
яшашга борми имконим?*

*Баён эт менга, айт, Лайли,
менинг умримда не маъно? —
Фақат гурбат билан кулфат,
фақат қонимда исёним.*

*Келиб сўнг кун, ўтар бўлсам,
ўтар бўлсанг, қиёмат-кун
Наҳот, мумкин топшиш посбон,
ғариб бошимда посбоним.*

*Учиб қушдек сенинг руҳинг,
менинг руҳим қилиб парвоз —
Қовушгайми, кетиб куфринг,
қидирган бир мусулмоним?*

*Яшаб тупроққа айландим,
бориб тупроққа боғлансам,
Томиб кўзёшларим, мендан
қолар дунёда уммоним.*

Ажиб жойи (инсон табиатининг жумбоқлиги!), у саҳ-
рода ўзини шу пайтда Мажнундек ҳис этиб, ўзи-ўзига
алланечук ачиниб, кўзлари ёшланиб борар эди.

* * *

Бир гал тушми, ўнгми ажратиш қийин воқеа рўй
берди.

Араб лашкари карвони йўлда кетаётиб, учраган ра-
ботда тўхтаган эди.

Саййид ибн Усмон ўз қароргоҳида ухлаётган эди,
сесканиб уйғонди. Юраги қаттиқ ураётган эди. Жунунга
тўлиб ўрнидан сапчиди. Апил-тапил қийиниб, чодирдан
чикди. Отга минди. Карвонни ортда қолдирганича, ёлғиз
Бухоро томон от сурди. Атроф ғира-шира қоронғи. Аммо
йўл кўриниб турар эди.

Шу тун Хотин подшоҳ ҳам бирдан уйғониб кетди.

У ҳам отга миниб, Арк ва шаҳар дарвозаси олдидаги
соқчиларни хайратга солганича, саҳрога юзланиб, отга
камчи босди.

Саййид ибн Усмон кўп ўтмай, узоқдан кандайдир
отлик қорасини кўрди.

Жиловни тортиб, бир дам фаромушланди. Йўқ, мум-
кин эмас, деб ўйлади. Баттар азобланди.

Кейин, қайтиб отнинг бошини орқага бурди.

Шу дам Хотин подшоҳ ҳам отнинг бошини орқага
бургандек бўлди.

* * *

Араблар дарёдан ўтишгач, Хотин подшоҳ яна хат
ёзиб, одам юборди.

У гаровга олинганларга нисбатан зулм бўлаётганини
таъкидлаб, одамларим менга керак, уларни тезда қайтар,
деб сўради.

Саййид ибн Усмон эса: «Марвга етгунимча бу гапни
қўятур» деб жавоб қилди.

Бироқ Марвга етганида, Бухородан келган талабно-
мага: «Нишопурга етиб олай» қабилида жавоб ёзди.

Нишопурга етган халифа ноиби: «Кўфага боргунимга қадар сабр қил» деб ишни яна пайсалга солди.

* * *

Хаёт — симоб, бир ерда турмайди.

Саййид ибн Усмон олис йўл кечиб Дамашққа қадам кўйганида орадан анча муддат ўтган, у кутмаган ўзгариш рўй берган эди. Йигирма йилга яқин тахтда ўтирган Муовия вафот этиб, ўғли Язид ибн Муовия халифаликни эгаллаган эди.

Хуросон амири қўли остида бўлган қўшин, судрабхайдаб келинган асирлар ва бор ўлжани топшириб, ўз вазифасидан бўшади.

Янги халифа уни туғилиб ўсган жойи Мадинага ҳоким қилиб жўнатди.

Тўплаган-йикқан мол-мулки, ўзига тегишли аскар-мулозимлар ва ҳамон Бухорога қайтариб юбормай юрган саксон кишини олиб, Саййид ибн Усмон Мадина шаҳридаги саройга келиб ўрнашди.

19

У Хотин подшоҳни севгани ёлғон, бу эринмаган одамнинг масалан, ҳадеб шамни ёқиб-ўчириши эмасми?!

Севса, сева туриб, маъшуқаси қочиши ўрнига ошиқнинг маъшуқасидан қочгани, орадаги муҳаббатни ўлдиргани кам, Хотин подшоҳни Бухородан Мадинагача бутун йўл давомида қийнаб, ваъдабозлик, бебурдлик қилиб, саксон кишини (Бухорода эса саксон хонадонни) алдагани, «гаров» деб олиб тургани нимаси?!

Бу — мусулмонликнинг қайси қондасига тўғри келади?!

Ошиқлик шу эканми?!

Бунинг Мажнунга бирон дахли борми?!

Хаёт бунчалик мураккаб...

Саййид ибн Усмон болалиқдан кўча-кўйда бировдан калтак ейиш, бировдан енгилишга чидаёлмас эди. У ҳаётда баъзан йиқилиб (чекиниб) ҳам ёлиб келиш мумкинлигини ҳеч қачон қабул қилолмаган. Хотин подшоҳ илк учрашувда пайқаганидек, кибр билан гурурни ажратолмас эди!

Яна, Саййид ибн Усмон болалиқдан аёл эркакка бўйсунниши керак, деган ақидага ўрганган (қабилла давридан

араблар ўз қармоғида бир неча аёлни сақлаши тартиб бўлган). Шу боисдан, у Хотин подшоҳнинг саройига бормаган, керак бўлса, хузурига чақиртирган. Унга эркак билан аёлнинг тенг муносабати буткул бегона тушунча эди. (Лайли болаликда Мажнун билан бирга эркин кўй боқиб юрган. Лекин улар улғая бошлаб, Мажнун Лайли ҳақида шеър ёзишга тушгач, Лайлининг отаси бу бола қизимни обрўсизлантираёпти, унинг шаънига тегадиган иш қилди, деб қизини бошқа йигитга бериб юборди. Умуман, қизларнинг инон-ихтиёри оталари илкида эди. Аёллар ҳам қанчалик эркин бўлишмасин, эрларига итоат қилиб, у чизган чизикдан юришга мажбур.)

Саййид ибн Усмон Хотин подшоҳ билан илк учрашувдаёқ бу гўзал жувоннинг ниҳоятда ақлли ва айниқса, нозик жуссасига зид ўктам, ғаюр эканлигига ҳайратланган эди. У қаттиқ ёқтириб қолиш баробарида, ким голиб, ким мағлуб, деган гап ҳаёлидан кечган эди. Абдуллох Ҳозим «томоша»сидан бошлаб бутун хатти-ҳаракат ўзининг қудратли эканлигини кўрсатиш, Хотин подшоҳни бўйин эгдириш (енгиш, таслим қилиш)га уринишдан иборат эди. Орада дин-этикод масаласи борлиги бу ҳолатни янада чуқурлаштирган эди.

Булардан ташқари, назарида, кўз очиб кўрган хотини Заҳронинг руҳи уни таъқиб қилаётган, гўёки, ғайридин бир аёлга сотилиб, мен майли, дину миллатни унутиб қўйдинг, деяётган эди.

Бухоролик обрў-этибор кўриб юрган, ғурурли-ҳамиятли саксон кишининг узоқ давр ичида мавҳум-муаллақ бир ҳолатда туриб, дағал муомала-камситишлар, ҳар хил азоб-машаққатларга чидаб келишаётганини Саййид ибн Усмон билмайдими?! (Булар агарда урушда олинган асирлар ёки оддий қуллар бўлса, у хўжайин, ҳарбий киши сифатида бемалол ҳукмини ўтказаверарди.) Бу одамлар умидланиб, неча бор Хотин подшоҳга: «Сен бизнинг Энамиз! Момомиз! Бизни қутқар!» деб ёлвориб хат-хабар йўллашгани-ю, Хотин подшоҳ ўз фуқаролари тақдирини учун куйиб-ёниб, сувдан олинган балиқдек типирчилаётгани-чи?! Саййид ибн Усмон ҳаммасини билади. Қанча масофа, қанча вақт орқада қолганига қарамай, у ҳамон Хотин подшоҳни унутгани, юрагидаги муҳаббатни кўмиб ташлагани йўқ. Ҳамон ингичка бармоқлар қўлларини куйдиради! Жонбахш ялвин (жоду) кўзлар-чи?! («Кўзинг

осмонга тушганда, ловуллаб офтоб куйгай». Эй Худо-йим!)

Лекин орада муҳаббатдан ҳам устун, ким енгади, деган савол турибди. Кибор Саййид ибн Усмон аввалдан севгилиси урушда мағлуб каби сулҳ тузгани ҳолда, ўзини тенг, мағрур тутганига ғашланган, кейин, бу жувоннинг кескинлиги уни асабийлаштирган. «Амир (шоҳ)дан кўра ақлли, кучли кишига, айниқса у аёл бўлса, қандай чидаб, «яқин»ликка «бориш» мумкин?!» Хитфар воқеаси улар орасидаги муносабатга нуқта қўйгандек бўлди. Бу жувонга ўзимни бағишласам, мени ўйнатади, деб ўйлади. Ниҳоят, йўл бўйи ёғилган эслатма-ю талабномаларга тоқат қилолмади. «Мен сендан кучлироқ, мағрурроқман!» Ҳозир ҳам у ўзининг қудратли ва голиб эканлигини намоёиш қилгандек иш тутаяпти, холос.

* * *

Саййид ибн Усмон Мадинада, саройда кўним топгач, Бухородан олиб келинган кишиларнинг қилич ва камарларини ечишни аскарлари ва хизматкорларига буюрди.

Уларнинг шоҳи ва кимхоб кийимлари, ёнларида бўлган озми-кўпми тилла ва кумуш ҳам тортиб олинди.

Бу нарсалар ўрнига пўстин ва шолча (баданни зўрға ёпадиган кийим) кийдиришди.

Шу ҳолатда уларни Мадина шаҳри ташқарисига, экин ишлари билан банд қилиш учун ҳайдаб кетишди.

Кулор Бухорхудотдан тортиб бу саксон кишининг ҳар бири — ҳаётда ўз ўрнини билган, эрка. Беш-ўн кун ҳеч ким ҳеч нарса демаса-да, улар барчаси Саййид ибн Усмондан марҳамат кутиб бўлмаслигига энди ишонч ҳосил қилган эди. Уларга бадбахт Саййид ибн Усмоннинг гирибонига Хотин подшоҳнинг қўли етмаётгани ҳам аён бўлиб қолди.

Тўғриси, улар ишнинг шундай яқун топишини олдинроқ ҳис этишган. Мадинага келгандаёқ ханжарларини тўплаб бир ерга кўмиб қўйишган эди.

Беш-ўн кундан сўнг, саркарда Кулор Бухорхудот далада ўз яқинидаги кишилар билан махфий гаплашди.

— Саййид ибн Усмон бизга бермаган яна қандай азоб, кўрсатмаган яна қандай хорлик қолди?! — деди у. — Бизга оғир ишларни буюриб, у бизни кулга айлантира-япти! Биз кул бўлмаймиз! Бу хор-зорликда ўлиб кетгандан кўра бир йўла фойдали иш қилиб ўлайлик. Менинг

гапимни барчага етказинглар. Эртага ярим тунда сергак туришсин!

Эртаси тун ярмига борганда саксон киши ёстикдан бош кўтарди.

Осмонда тўлин ой, атроф ёруғ эди.

Улар ўзларини пойлашга кўйилган, ғафлатда ётган кўриқчиларни ип-арқон билан чирмаб боғлашди.

Шаҳарга кириб боришди. Қабристондаги эски бир қабр ичидан тупроқни сидириб, қўлларига ханжар олишди.

Саройнинг бош дарвозасига келиб, бу ердаги соқчиларни ҳам бирма-бир боғлаб ташлашди. Дарвозани очиб сарой ҳовлисига киргач, бор дарвоза-эшикларни ичкаридан маҳкамлашди.

Шундан сўнг, уч-тўрт киши қасрдан Саййид ибн Усмонни ҳовлига олиб чиқди.

Усти увада, ханжар тутган ваҳший бир тўдага юзланган Саййид ибн Усмоннинг ҳуши бошидан учди. Бу энди бир пайт унга эргашиб Бухородан илож-ноилож йўлга тушган кўҳли-салобатли, босиқ-сипо кишилар эмасди! Жонидан тўйган, ҳаётдан безор бўлган шахслар эди!

Саййид ибн Усмон голиб бўлишни истаб, буларни ўзи «бунёд этган» эди.

У сўнгги жангда мағлуб келганлигини хис этди.

Лаҳза ичида бутун ҳаёти унинг кўз ўнгидан ўтди. Болалик, илм олган, ҳарбу зарбни ўрганган илк ёшлик кунларини, кейин сал эзилиб Заҳрони эслади.

Бухорога борган дастлабки кунлари, Хотин подшоҳ билан учрашувлари, бири-биридан хат кутишлар унга ҳаётидаги энг яхши дамлар бўлиб туюлди.

Хаёлида жаннат боғларидаги йўлкалар сингари узун, равон бир йўл жонланди. Бошқача яшашим мумкин эдику, деб ўйлади.

Шу аснода кимдандир эшитган қизиқ гап ёдига тушди:

«Йўлнинг қандайлиги қор-ёмғирдан кейин билинади!»

Тўдадан ажралиб биров унга ташланди.

Баданида илиқ бир нарса югурди.

Кўксига яна ханжар ботди.

Яна ботди.

Ҳовлига ой баркаш-баркаш нур тўкаётган эди.

Буни пайқаб, хаёлида ногаҳон Ойнур деган исм чақнади.

Хотин подшоҳ унинг кўз олдидан кетмай қўйган эди!

Бир томондан севиб, иккинчи томондан қарши туриш бемаънилик, албатта, деб ўйлади.

Сўнгги нафасда ўзи-ўзича:

— Имкон... Имкон! — деб пичирлагандек бўлди.

* * *

Саййид ибн Усмоннинг «соғ жойи» қолмаганлигига қаноат ҳосил қилган саксон киши бир сония гангишди.

Кейин, барчалари бир-бирлари билан қучоқлашиб видолашишди.

Кейин, ҳар ким ўз юрагига ўзи ханжар санчди.

... Тонг-сахарда саройга ёпирилган одамлар тош қотишди.

Сарой ҳовлисида саксон бир кишининг жасади сочилиб-чўзилиб ётар эди.

Мадинадаги сарой тарихида ҳеч қачон, ҳеч ким бундай даҳшатли манзарани кўрмаган эди.

20

Хотин подшоҳ нолон фижирлаган арава устида ўтирибди.

Бухоронинг кузи, киши, баҳори ҳам ўзига хос-ку, лекин ёзи бошқача — боғларга кўмилган Зарафшон (Мосаф)нинг гўзал саҳилларидаги ўлкага ясси Арабистон қумликлари кўчиб келгандек бўлади. Ёки ўша олис ерларни эслатган яқин саҳролар гўёки бош қўтариб, ўзини рўйи-рост ўлканинг устига ташлагандек. Баъзан қумтўзондан, баъзан ўткир офтоб тифидан кўз очиб бўлмайди. Бу — илон-чаён захар тўплайдиган, қир-ўрдан ташқари, шаҳарларда ҳам уйлар деворида ўрмалаб қоладиган пайт. Ёз келдими, аслида дарахт ости, сув бўйида кимир этмай ётиш керак. Лекин ҳаёт — эски арава, уни юргизмаса, кун ўтмайди.

Хотин подшоҳнинг беҳаловат ҳаётини билибми-билмайми, ҳарҳолда, ўғли улғая борганидан буён уни биров тунлар безовта қилмасди. Хобхонага маҳрам бир канизак ва икки чўридан бўлак киши кирмас, улар ҳам зарур ҳолатларда оёқ учида юришмаса, бошқа палла киришга ботинишмас эди.

Фақат Тағшода ҳар тонг онасига салом бериб кетар, тунларда эса онаси билан ярим соат-бир соат катталардек жиддий суҳбатлашарди. Шаҳзода ўзининг бўлажак шоҳ эканлигини тушунгани (бу доим қулоғига куйилгани)дан, мамлакат ва салтанат ҳақида ҳаёлига келган (бировлардан сўрашга ҳайикқан) баъзи нарсаларни ўзи учун аниқлаштириб олар, подшоҳ-онанинг уни тенг кўриб вазмин-ўйчан, маъноли гапиришлари Тағшодага ёқар, бундай суҳбатлардан кейин у ҳар гал қандайдир рухланиб, фурурланиб ўзига тегишли хонага чикиб кетар эди.

Хотин подшоҳ учун ёлғиз қолиш эҳтиёж. Хобхонадан бўлак жойда илож йўқ. Қаср тўла одам. Қасрдан нарида яна оломон. Кўчада бундай эркин юролмайсан. Бирон боққа чикиб осойишта ҳаёл суролмайсан. Сенинг ҳаётинг барчанинг кўз олдида. Назоратида... Шу билан бирга, ёлғизлик уни аксар эзар ҳам эди. Ёш жувон (подшоҳ бўлса-да, у ҳам ердаги бир инсон, эндигина очила бошлаган ва очилмай туриб, сўла бошлаган гул) ўз ҳаёти унмагани ва униши ҳам кўринмаётганидан ўртанар, гоҳ-гоҳ хобхонада ҳаёлга ботиб, уйқуси ўчиб, кўзлари жикқа ёшга тўлар эди. Дунёда энг зукко, инсофли-диёнатли зот тушунмаслиги мумкин. У ҳамон Саййид ибн Усмонни эслар, кўкси алланечук ачишиб-оғрир, кўнглини ғорат қилиб кетган султони ҳақида аламзада боладек ўкиниб ўйлар эди! Бунга сабаб оддий. Бутун ер-кўкда Саййид ибн Усмондан бошқа у эслайдиган, ўйлайдиган одам (йигит)нинг ўзи йўқ эди!

Аммо Хотин подшоҳ куйиб-ўртаниб Саййид ибн Усмон ёдига тушгани захоти ғанимат-гаров саксон киши ҳам кўзи олдидан ўтарди. Халифа ноиби лафзида турмагани етмагандек, унинг аҳволини хис етмади. Бухорода саксон хонадон — саркардалар, беклардан тортиб қанча юрт мўътабарлари, бекзодаларининг аҳли-оиласи ёниб-тутаб ётибди! У ҳар бири эшикка интизор қараб ўтирган бу кексалар, аёллар, болалар қаршисида ўзини айбдор ва ночор сезади! Тунлар хобхонада ёлғиз қолган Хотин подшоҳни ўзи ва фуқаролари бундай камситилгани ғазаблантирар, у энди тезроқ тонг отиб одамлар орасида бўлгиси келар эди.

Кун тундан баттар, лоҳаслик-ланжлик. Эрталабдан ҳаммаёқ тандирдек қизиб, шаҳар (қишлоқ) кўчаларида барча соядек судралар, киши озгина ором, кўнгли-хушликка сув сингари ташналик туяр эди.

Шу кунлардан бирида аёнлар Хотин подшоҳга му-рожаат қилишди. Кубо ва Ахси шаҳарлари (Фарғона)-дан икки қизиқчи Бухорога таширф буюрган экан. Улар майдонлар, раста-бозорларда томоша кўрсатиб, халқни кулдирмоқчи, лекин энг аввал Хотин подшоҳга салом бериб чиқишмоқчи экан. Бухорода эскидан қизиқчилар саройда, подшоҳ ёнида юриб унга гоҳ хазил, гоҳ тега-жоқлик қилиши расм эмасди. Хотин подшоҳ меҳмонлик хурмати юзасидан рози бўлди.

Кечга яқин усти очиқ катта кўшк безатилди. Ўртада ҳайбатли гулхан ёкилиб, теграда машғалалар ёнди. Базм бошланди. Қизиқчиларни олиб киришди. Хотин подшоҳга таъзим қилиб, этагини ўпиб, улардан бири ўзини Карвон, иккинчиси ўзини Нарвон деб таништирди. Бу — уларнинг исмими, лақабими билиш қийин, бироқ шу ата-лишнинг ўзида кулги уйғотадиган «нимадир» бор эди. Нарвон паст бўйли, дум-думалоқ киши, Карвон аксинча, ингичка, узун-новча эди. Ниҳоят, қизиқчилар томоша кўрсата бошлашди.

— Хотинингизни бир ўттиз олти, бир ўн олти ёшда дер экансиз. Қайси бири тўғри?

— Мен яхши билмайман. Ўзи гоҳ ундок, гоҳ бундок дейди...

— Уйда ҳеч вақо бўлмаса-ю, меҳмон келса, нима қилиш керак?!

— Биз эр-хотин остонада ўтириб, баланд овозда жан-жаллашамиз. Меҳмон ўзи қайтиб кетаверади...

— Бир ерда ишлаб, беш-ўнта танга оладиган бўлсак, қайси тартибда олган маъкул?

— Мен бўйимга қараб, сен энингга қараб олиш ке-рак...

Улар кул ва хўжайин, арава билан от, зўравон билан ҳимоясиз киши киёфасида ҳам бир қанча томоша-лар кўрсатишди.

Тўпланганлардан ҳар ким ўзи-ўзи билан банд эди.

Туйқусдан ҳарбий бошқарув вазири Хотин подшоҳ-нинг ёнига келиб, қулоғига бир нималар деди.

Хотин подшоҳ ўрнидан секин туриб, кўшқдан чикди.

Саломхонага кириб, тахтга ўтирди.

Вазир эшикда кутаётган чопарни ичкарига киритди.

— Мусибат, подшоҳим. Нохуш хабар...

Кўшк томондан қаҳ-қаҳа, кулги эшитилиб турар эди.

Хотин подшоҳ эса ранги оқарган, тахтга қапишиб қолган эди.

Эртаси куни кизикчилар кўча-бозорда томоша кўрса-толмай қайтиб Қубо ва Аҳси (Фарғона)га кетишди.

Мадинада рўй берган фожиа хабарини эшитиб, Бухорода йиғламаган киши қолмади. Туркий ҳам, эроний ҳам, гуржи ҳам, яҳудий ҳам йиғлар эди. Саксон хонадондан кексалар, аёллар, болалар ёқа йиртиб кўчага чиқишган эди.

Хотин подшоҳ кун бўйи хобхонада эшикни беркитиб ўтирди.

Ўз фуқаролари учун ҳам, ўз муҳаббати ва Саййид ибн Усмон учун ҳам мотам тутмоқда эди!

Кейин, у Регистонга оппоқ мотам либосида чиқди.

Қирк кун мотам тутишни буюрди.

У ч и н ч и қ и с м

ДЎСТ ВА ДУШМАН

21

Саййид ибн Усмон ўрнига Муслим ибн Зиёд Хуро-сонда амир қилиб тайинланган эди.

Яна уруш.

Яна талон-тарож.

Яна сулҳ.

Яна хирож...

Бир асрга яқин давом этган уммавийлар салтанатида Муовия сингари ҳеч ким халифаликда узоқ турмаган.

«Ҳокимиятни зўравонлик билан қўлга киритган, Исломнинг тўғри йўлини бузган» уммавийлар, Абу Муслим бошчилигидаги кўзғолон натижасида, тахтдан туширилиб, уларнинг авлоди асосан қириб ташланиб, «исломий ҳокимиятни қайта тиклашга уринган» аббосийлар (қаби-ласи) даври келгунигача орада кўп халифалар ўтган.

Язид ибн Муовия жуда қисқа (уч йилга яқин) хали-фалик қилади.

Валид ибн Абдулмалик.

Сулаймон ибн Абдулмалик.

Ҳишом ибн Абдулмалик...

Марвон Бир, Марвон Икки!

Халифалар ва уларнинг айрим ноиблари неча бора таслим бўлиб, неча бора итоатдан қайтган Хуросонга янги-янги амирлар юборишади. Улар Хуросонни бўйсундириб, Мовароуннахр томон юз тутишади.

Хотин подшоҳнинг тахтга эгалик қилган ўн беш йил умри гоҳ уруш, гоҳ яраш (сулҳ тузиш) билан ўтади. У бирон подшоҳ туркий халқни бирлашишга ундамаган пароканда шароитда бутун Турон-Туркистонни оёққа қалқитиб, икки юз минг аскар билан урушга кирган пайтлар бор. Лекин ҳеч бир сулҳ (келишув)га қарамай, яна ва яна бостириб келаверган арабларни урушдан тўхташишга кўпроқ ҳаракат қилади. Бунга эришади ҳам.

Атрофда бўлган ноахиллик, муттасил давом этган босқин, алам-изтиробдан Хотин подшоҳ ёши қирққа бормай хасталаниб, чўка бошлайди. Чарчаб қолади («у ниҳоятда қариб қолган эди» — деб ёзишади муаррихлар). Гарчи балогат ёшига етган ўғли Тағшодага тахтни топшириб, энди қасрдан (ўзи ўрганган хобхонадан) чиқмай кўйса-да, араблар билан муносабат, юртнинг, халқнинг ахволи уни ҳамон қизиқтиради. Салтанат ипи унинг қўлида туради. (Эхтимол, шундандир, Ровий Тағшоданинг подшоҳ бўлганини эшитмагандек, уни подшоҳ атаб, асосан у ҳақда сўзлаб юраверади!)

* * *

Шу пайтда араб ҳукмдорларидан шафқатсизлиги, зolimлиги билан танилган Ҳажжож ибн Юсуф халифаликнинг Шарқий қисми бўйича ноиб эди. У саркарда Қутайба ибн Муслимни янги ҳарбий юришга йўллайди.

Қутайба ибн Муслим Хуросонда амирлик тахтида ўтириб, маркази Балх шаҳри бўлган Тўхаристон (Амударёнинг юқори ва ўрта ерлардаги соҳили), Кубо ва Аҳси (Фарғона) орқали юриб, Шарқий Туркистонни забт этади. Омул (Аму)дан кечиб, Чағаниён (Сурхон), Нахшаб (Қарши), Кеш (Шаҳрисабз)ни эгаллайди. Бухоро ва Самарқандни босиб олишга шаҳдланади.

У биринчи навбатда Байканд (Пойканд)га қараб юради. Йўлда, саҳрода сон жиҳатидан унинг аскаридан кўп туркий лашкарга тўқнашиб, илк бора қаттиқ қаршиликка дуч келади. Анча аскар қирилиб, сочилиб, саҳро қаърига чекинишга мажбур бўлади. Шу паллада Ҳажжож ибн Юсуф ўз одамлари ахволдан беҳабар қолгани-

дан талвасага тушиб, бутун аҳли исломни мужоҳидлар учун нажот тилаб дуо қилишга даъват этади.

Кирган йўлида собит Қутайба ибн Муслим, сахро қаърида ўнгланиб, туркий лашкарга қўққис ҳамла қилади. Туркийлар енгилиб, бир қисми ҳалок бўлади, маълум қисми қочиб, айримлари Байканд (Пойканд)га кириб яширинади. Аммо мустаҳкам Байканд (Пойканд) ҳисори (қалъаси) этагида Қутайба ибн Муслим яна бир бора қаттиқ қаршилиққа учрайди, бу ерда оғир жанглр кечади. Араблар кўп талофат берадилар.

Улар икки ойга яқин вақт (эллик кун) давомида бирои натижага эришолмайдилар. Ниҳоят, хийла ишлатишга ўтадилар. Ҳисор (қалъа) девори тагидан шаҳар марказидаги майдон ва минорани мўлжаллаб лаҳм қазадилар ва қаср четидаги отхонадан чиқадилар. Бироқ кўпчилик аскар ичкари киргани юраги бетламайди. Шунда Қутайба ибн Муслим: «Кимки кира олса, хуни баҳосида ҳақ тўлайман, агар ўлдирилса, фарзандларига бу ҳақ етказилади» деб жар солади. Шундан сўнг, араблар ҳисор (қалъа)ни қўлга киритадилар.

Байканд (Пойканд) аҳолиси сулҳ сўрайди. Қутайба ибн Муслим катта мол-мулк эвазига сулҳ тузади. Аскар бошлиқларидан Варқо ибн Наср Боҳилий деган кишини ҳокимликка қўйиб, ўзи Бухоро (шаҳри) сари йўл олади. У ҳали шаҳардан узоклашмай туриб, бу ерда кўнгилсизлик рўй беради. Байкандлик бир кишининг соҳибжамол икки қизи бор, очкўз Боҳилий уларнинг иккаласини ҳам ўзига олади. Қизларнинг отаси: «Байканд катта шаҳар, сен бутун шаҳардан нега фақат менинг икки қизимни оласан?» деб норозиланади. Варқо ибн Наср унинг гапига пинагини бузмайди. У жаҳл устида Варқонинг қорнига пичоқ уради. Боҳилий тирик қолади. Лекин «одамлар кўзғолон қилиб, ҳокимни ўлдирди» деган хом хабар Қутайба ибн Муслимга етиб келади. У, воқеани ҳақиқат қилиб ҳам ўтирмай, аскарларига: «Боринглр, Байкандни талон-тарож қилинглр. Уларнинг қонлари ва молларини сенларга ҳалол килдим» деб буйруқ беради. Аскарлари изидан ўзи ҳам Байканд (Пойканд)га қайтиб келади. Бу ерда қўлига қурол олишга лаёқатли кишиларнинг барчасини ўлдиртириб, қолган кексалар, аёллар, болаларни асир қилиб олади. Бузилган, топталган ҳисор (қалъа) хувиллаб, мозористонга айланади.

Қутайба ибн Муслим Мовароуннахрни фатҳ этишга отланганида, халифа Валид ибн Абдулмалик ва ноиб Хажжож ибн Юсуф томонидан унга: «Эндиги мақсад туркийларнинг бу ўлкасини талон-тарож қилишни, сулҳ тузиб орқага қайтишни ўйламасдан, мамлакатни батамом бўйсундириб, мусулмон қилиш ва мусулмон мамлакатлари сафига қўшишдан иборат» деб кўрсатма берилган эди. Аммо Мовароуннахрга қадам қўйган Қутайба ибн Муслим гоҳида сулҳ тузаверади ҳам (ва сулҳни бузаверади ҳам). Талон-тарожни-ку, авжига чиқаради. («Мовароуннахр шу қадар бой бир ўлка эдики, Қутайбага қадар босиб келган араблар неча марта талаб-супуриб кетганларига қарамай, Қутайба уларнинг барчаси йиққанидан кўра кўпроқ ўлжа-бойликни бу ерда топа олди» деб ёзади бир муаррих. Бошқа бир муаррих ёзади: «Байкандни босиб олган Қутайба йиққан аёлларнинг тилла ва кумуш безаклари шунчалик кўп эдики, уларнинг саноқига етиб бўлмасди... Уларни эритганда, тилланинг ўзи бир юз эллик мисқол чикди. Биргина Байкандда олинган бошқа қимматбаҳо буюмлар ҳам бутун Хурсонда тўпланган мулкдан неча ҳисса ортиқ эди».) Қанча бойликка эга бўлмасин, Қутайба ибн Муслим кифояланмайди. У сафардан қайтиб саросималанган байкандлик (пойкандлик) савдогарларга оппа-очиқ уларнинг асир тушган хотинлари, болаларини сотади. Бошқа мамлакатлардан келган, бошқа динга мансуб кишилар (ёки умуман, Исломни қабул қилмаганлар, зиммийлар)дан жизи (динга кирмагани учун тўлов) ҳам олаверади. Уни назорат қилиб турган халифа ва ноиб эса ўзлари берган кўрсатмани «унутиб» қўйгандек бўлишади.

Байканд (Пойканд)даги бир бутхонада Қутайба ибн Муслим тўрт юз дирҳам оғирлигидаги кумуш бут, бир қанча кумуш жомлар ва ҳар бири кабутар тухумидек келадиган иккита марварид топган эди. У Ироққа, Хажжож ибн Юсуфга хат ёзиб, айрим қимматбаҳо нарсалар ва шу марваридни жўнатади. Ноиб унга бундай жавоб хати ёзади: «Сен баён этган ривоят, икки дона марваридни бутхонага икки қуш оғзида келтириб ташлагани менга фаройиб туюлди. Лекин шундай нарсани қўлга киргизганинг, бизга юбориб кўрсатган саховатинг бундан ҳам ажойиб бўлди. Худо сенга баракот берсин!»

Бухоро (шаҳри) йўлида илдам бораётган Қутайба ибн Муслимни Тороб, Хунбун ва Ромтин (Ромитан) қишлоқ (шаҳар)лари оралигида, олдин ҳам саҳрода бўлганидек, туйқус сон-саноксиз туркий лашкар ўраб олади. Сўғд вилояти (Самарканд) подшоҳи Тархун, бухорхудоТлардан ХунукхудоТ, Малик ВардонхудоТ ҳамда ўзининг қирк минг лашкари билан Хитой (Чин) хоқонининг жияни Кўримгон (уйғур бўлса керак) бирлашган кучга айланиб, унинг йўлини тўсган, афтидан умумий таҳликани ҳис этиб, араб истилосини узил-кесил тўхтатишга қарор қилган эдилар. (Бу ҳаракатни уларнинг ҳар бирига хат ёзиб, ўзининг ожизланиб қолганини билдириб, Хотин подшоҳ уюштирган, деб тахмин қиламиз. Воқеанинг давоми буни тасдиқлагандек бўлади.) Мовароуннаҳрда кўп йилдан буён чиройли ва пухта қуроЛ ясалар, туркий лашкар шу қуроЛларни таққан эди. Бунинг устига, улар тўрт тарафдан босиб келаётган, шиддатли жангга кираётган эди. Арабларда эса бу пайтда қуроЛ етишмасди. Байканд (Пойканд)да бир оз қуроЛ-яроғ йиққан бўлсаларда, Бани Тамим, Бакри, Абулқайс қабилаларидан аскарликка олинганлар аксари қуроЛсиз эди. Палахмон (манжанак)лар ҳам бузилиб-тўзиб, ҳар ерда қолиб кетган. Шу боисдан, Қутайба ибн Муслим: «Ҳеч ким қуроЛдан ва бири-биридан узоқлашмасин!» деб буйруқ беради. Унинг иши оғирлашган, бу гал қатъий-муқаррар мағлубият «қўЛ етадиган» даражада яқинлашган эди (кичик бир жангда араб аскарларидан тўрт юз киши ўлдирилди). Қутайба ибн Муслимнинг ҳарами ва лашкар бошлиқлари (кўпчилиги қабила раислари)нинг чодирларида хотинлар хунук товушда уввос солиб, бетларини қонатиб-тирнашга тушишган эди. Узоқ тўрт ой араблар учун шундай «ҳалқа ичида, ярим қамал ҳолатда» ўтади.

Ахийри, боши қотган Қутайба ибн Муслимга яқин ёрдамчиларидан Хайён Набатий деган киши яна ҳийла ишлатиш кераклигини уқтиради. Мен сабабли бу бало даф бўлса-чи, деб бутун ихтиёрни ўзига топшириб қўйишни сўрайди. Туркийлар аслида иттифоққа садоқатли, устидаги кийимдан жонигача бири-бирига беришга тайёр. Лекин соддадил ва тоқатсиз, шундан зиғирдек ишонч йўқолгандек туюлса, ораларида аҳиллик бузилади. Набатий ниҳоятда маккор ва айёр бўлганлигидан, шу феъл-атвордан «фойдаланади». Туркий подшоҳлар ва амир-

ларни ўзаро гиж-гижлаш фикрига боради. У, булардан ҳар бирига: «Иккимиз бир жойда махфий учрашишимиз керак. Муҳим гапим бор!» мазмунида хабар етказди. Кейин, учрашиб, туркийларнинг ҳар бирига «бошқаларнинг хиёнат қилаётгани», нақ халифа ва ноиб билан «алоқаси борлиги, ўз жонини сақлаётгани»ни «тушунтиради». Шубҳа-гумон юқтиради! Барча тўнларини тескари кия бошлашади. (Хотин подшоҳни умри давомида «куйдирган» парокандалик, ноахиллик юзага чиқади.) Биринчи бўлиб (аскари сони кўпроқ) Тархун чодирини йиғдиради, карнай чалдириб Самарқандга қараб жилади. (У кейинчалик ҳалокатга учраганида, бу ишдан шу қадар пушаймонлар бўладики!) Унинг ортидан Қўримгон Хитой (Чин) сари от суради. Ҳадемай, қолганлар ҳам ҳар ёққа тарқаб, Бухоро (шаҳри) томон бемалол йўл очилади.

* * *

Бухоро (ва бутун Мовароуннаҳр)ни Қутайба ибн Муслим уч маротаба фатҳ этади.

У ҳар гал жанг қилар, шаҳар ва вилоятларни талаб мол-мулк йиғар, баъзи кишиларни ўлдириб, баъзиларини асирликка олар, қиш яқинлашганида Марвга кетар ва баҳор бошланишидан қайтиб келар эди.

Энди унга берилган кўрсатмани бажаришга ҳам жиддий киришган. Ислом Динини қарор топтиришга уринаётир. Аммо аҳоли, аввалдан бўлганидек, ҳар қачон араблар келганида динга кирар, улар кетгач, яна мусулмонликдан чиқар эди.

«Ҳужум қилишдан тўймайдиган» араблару уларнинг «тутган ерини кесмай қўймайдиган» саркардаси тўртинчи сафар Бухоро (Мовароуннаҳр)га бостириб келаётган эди.

22

Хотин подшоҳнинг даври ўтган эди.

У бирон чора-тадбир кўришга ожиз.

Тўғриси, ундан буни ҳеч ким сўрамай ҳам қўйган.

Тағшода унинг иззат-ҳурматини бажо келтирар, лекин подшоҳликда ўзи истаганича иш тутар эди. Болалик, ўсмирлик йиллари онаси оғзига анграйиб қараган Тағшодани тахтга ўтирганидан кейин «таниш» қийин

бўлиб қолган. Подшоҳ умуман, ҳар қандай ишда биров билан маслаҳатлашишни ор билиб, тажангганиб-қайсарланишга одатланган.

Умрни маъносиз ўтказиш мумкин эмас. Маъно бўлмагандек туюлган пайтда ҳам қандайдир маъно акс этади.

Хотин подшоҳ ўғлининг ишига ортиқ аралашмасликка қарор қилган эди. Дунёда ҳар бир салтанат эгасининг ўз ҳаёти, насиба-қисмати бор. Аммо қасри-саройдаги аёллар Хотин подшоҳни энди «ўраб» олишган, уларнинг тили чархланган, бурро. Шаҳар (ўлка)да юз берган яхши-ёмон ҳар қандай воқеа (ўзгариш)ни улар Хотин подшоҳга етказишар, у салтанатдан кетиши баробарида, салтанат смирилиб, кундан-кунга аҳвол оғирлашиб бораётганидан шикоят қилишарди. Қутайба ибн Муслим тўртинчи дафъа бостириб келаётганида, Хотин подшоҳ ўрнатган Адолат ва Интизом бузилиб, юрт гўёки эгасиз ҳолга келган, ари инига айлана бошлаган эди. Хотин подшоҳ хасталиги, ҳолсизлиги, хобхонадан кам чиқишига қарамай, бутун инқироздан хабардор, ўғлига қандай тўғри йўл кўрсатиб, қандай ёрдам беришни билмаганидан, азобланарди.

Таршоданинг атрофдаги қавмдош подшоҳлар тугул, ҳатто ўлкадаги Маликзодалар ва Дехқонлар билан тил топишолмагани уни яккалантириб қўйган. Уч марта Қутайба ибн Муслимга қарши у озгина аскар билан жангга кирган, енгилиб чекинган эди. Ҳар ер-ҳар ерда қўзғолган халқ исёнларигина, араблар ғолиб келишса-да, Бухорони батамом бўйсундиришларига монелик қиларди. Ўзи-ўзига бино қўйиб, бири-бирига беписанд қараш оқибати, Қутайба ибн Муслим гоҳ жанг билан, гоҳ сулҳ тузиб Бухоро (ўлкаси ва Мовароуннаҳр)ни парча-парча эгаллай бошлаган эди. (Масалан, у Самарқанд билан тузилган ахдномага мувофиқ бу ерда солинадиган масжид қурилишини тезлаштириш баҳонасида шаҳарга фишт терувчилар ниқоби остида тўрт минг қуролли аскарни киритади. Сулҳ-аҳд бузилганидан норозиланиб, бош кўтарган Тархунни барча тарафдорлари билан тутиб, қатл эттиради). Араблар олдинги босқинларда бўлганига ўхшамаган тарзда (жангми, сулҳми, барибир) ўзлари қадам қўйган ерларни эгаллаб, у ерда энди мустаҳкам ўрнашиб олишаётган эди. Қиш яқинлашганида Марвга кетган Қутайба ибн Муслим, баҳор бошланиб-бошланмай Ироқ ва Хуросондан янги кўп аскар йиққан ва мана, Омул (Аму)-

дан кечиб, бу (тўртинчи) сафарда Бухоро (шаҳри, ўлкаси) учун юришларга ҳам хотима беришга қатъий чоғланган эди.

Тағшода қиш давомида бирон ҳарбий тайёргарлик кўрмади. У аксинча (афтидан, салтанатни мустаҳкамламоқчи бўлиб) бухорхудотлардан бирининг қизига уйланган, қиш бўйи ёш келин билан кунни айш-ишратда ўтказган эди. Хотин подшоҳ тишида тишлаб вояга етказган ҳукмдор табиатан подшоҳликка яроқсиз эди. Ота-онасига хос ўқтамлик, шиддат унга ёт, бировдан фикр олмани устига, ўзи ҳам бирон борада ўйлаб иш кўришга эринчоқ эди. Яна даҳшатли жойи, гўёки подшоҳ эмас, малай-қул сингари у одатда, юрт, халқдан кўра кўпроқ ўзи учун ташвишланиб, роҳат-фароғатда яшашга мойил эди. Хотин подшоҳ суюкли биргина фарзандига салтанатни топшириб адашгандек ҳолатни сезаётган, унинг кўз ўнгида аламли-нохуш манзаралар босириқ туш каби жонланаётган эди. У асабий, паришон бўлиб қолган эди.

23

Қутайба ибн Муслимга Бухоро (шаҳри) дарвозалари бу гал жангсиз очилди. Бухороликлар (Тағшода уларга бош бўлолмаганидан) араб лашкарига бундан сўнг қаршилик кўрсатишни фойдасиз деб билишган эди. Улар ўз ҳаёти ва қисматини ғаним қўлига топширган, бу ғаним билан яхши муносабатда бўлса, иш қандай кўчишини кутишга қарор қилишган эди.

Оломон дарвозаларни очгач, Тағшода бутун хатти-ҳаракат унинг иродаси билан юз бераётгандек, шошиб арабларга пешвоз чиқди. У, Хотин подшоҳ қанча йил жонини тикиб асраган қудратли, шавкатли юртни қўшқўллаб арабларга пешкаш қилгандек бўлди.

Шаҳарга кириб олган Қутайба ибн Муслим Тағшоданинг «итоаткорлиги»ни қадрлади. Уни ўз тахтида қолдирди. Бироқ (халифа ва ноиб билан қилинган маслаҳатга кўра) Бухоро подшоҳи (худот) ёнида араблардан бир маъмурни амир қилиб тайинлади (аввал Айюб ибн Ҳассон, кейинроқ Восил ибн Умар деган кишилар бу вазифани бажаришди). Шаҳарнинг Кох деб номланган кўчасида қатор уйлар ва кўркам бир қаср Хина исмли Дехқонга тегишли эди. Араблар бутун шу маҳаллани эгаллаб, араб амирлари қасрда турадиган бўлишди (Бу-

хорода сақланган Арабон кўчаси ўша ер бўлиши керак). То hozир хархолда ўлкани бошқарган Бухорхудот (Тағшода) сояда қолган, унга «шерик», «иккинчи хукмдор» бўлган амир (Айюб ибн Ҳассон) ҳокими мутлаққа айланган эди. Бухоро тахти эгаси маъмурни огоҳлантирмай бир қадам ҳам босолмасди. Бу «четланиш» ва шаҳарнинг талон-тарож қилина бошлангани етмагандек, подшоҳ (худот) йилида халифага йигирма минг дирхам, Хуросон амири (Қутайба ибн Муслим)га ўн минг дирхам хирож тўлаши керак эди. Бундан ташқари, Бухорода қоладиган (қолдириладиган) арабларга шаҳардаги бор ҳаммомларнинг соф даромадидан бир улуш бериш тайин қилинди (у пайтда одамлар асосан ювиниб-покланадиган жой ҳаммом эди). Яна, қишлоқларда Дехқонлар бўш уйлари ва экин ерларининг ярмини арабларга беришлари улар бўйнига юклатилди. Фақат бу эмас, қишлоқ-дала ерларда арабларнинг отлари учун беда, ўзлари қишда яшашлари учун ўтин, йил давомида сабзавот, хўлқуруқ мева-чева бериб туришлари шарт эди.

* * *

Ўлкада (мана, шу тахлит) подшоҳлик йўқола бошлаган, лекин атрофда тахт учун кураш ва исёнлар бораётган эди. Хотин подшоҳ ўғлини тахтга ўтказганидан буён «қимирлаб» қолган бухорхудотлар орасида янгидан талаш бошланганидан бўлак, Вардонада бир қанча Маликзодалар ва Дехқонлар Малик Вардонхудот билан келишиб, Бухоро (шаҳар)га хужум қилишни уюштиришаётган эди. Тағшодани ҳам, арабларни ҳам тан олмаган бошқа амирлар, беклар ҳар ерда бош кўтаришлари халибери давом этадиганга ўхшар эди. Қутайба ибн Муслим энди қилич яланғочлаб, шаҳар ташқарисида қаттиқ жангга кирди. У Малик Вардонхудотни ўлдириб, юртда бўлган Тағшоданинг барча душманлари қўлини қисқартирди. Бирлашган ҳолдаги ўлкани тизгиндек Тағшода (тўғрироғи, Айюб ибн Ҳассон)га берди.

Ўлка, айниқса пойтахт-шаҳар аҳолиси ўзи дарвозани очганига қарамай, Ислом Динини қабул қилиши ниҳоятда машаққат билан кечаётган эди. Шу боисдан, Қутайба ибн Муслим Хуросон амири бўлиб турган ўн йилдан ҳеч муболағасиз етти-саккиз йили Бухоро (умуман, Мовароуннаҳр)да ўтди. У Бухоро хисори (шаҳар қалъаси) ичида, илгари бутхона бўлган жойда масжиди жоме бино

қилдириб, аҳолига ҳар жума куни бу ерга йиғилишни буюрди (аксар намоздан олдин ваъз ўқир, қироати сингари сўзи хушоҳанг, моҳир нотик эди). Жума кунлари жарчи намозга келган кишига икки дирҳам берилиши ҳақида жар соларди. Аммо бухороликлар аксари бой бўлганидан, икки дирҳамни писанд қилмас, масжидда одам кўп йиғилмас эди. Кўпчилик (асосан, ёши улуглар) кўчада намозга таклиф этиб юрган киши (жарчи)га орқадан тош отишар, пастқам жойларда уни калтаклашар ҳам эди. Қутайба ибн Муслим орада тез-тез низо чиқиб турганидан, бири-бирига зид буйруқ берди; бир томондан, ерли халқ қурол тақиб юриши ман этилган, иккинчи томондан, намоз ўқиш учун келадиган мусулмонларга ёнида қуроли бўлиши тайинланган эди. Масжиди жомедан ташқари, бўш Регистон майдонида ийд (хайит) намози ўқиладиган жой (Намозгоҳ) ҳам тикланди. Жума назомида бўлганидек, ҳайит кунларида ҳам бот-бот келишмовчилик (низо) юз бериб турарди. Шаҳар халқи қоқ иккига — мусулмонлар ва кофирларга бўлинган эди.

Мусулмонлар (Исломга итоат қилганлар) ва кофирлар (куфр, шак келтирганлар)дан кўра иккиланувчи, бир у, бир бу томонга ўтган шахслар кўп эди. Улар гоҳ масжидга келиб, намоз ҳам ўқир, мусулмонлар даврасида юрар, лекин яширин-хилват жойларда, уйи ертўлаларида ҳамон ўз эски санам-маъбудаларига сажда ҳам қилаверар эдилар. Яна бир антиқа ҳолат. Араблар Ислом Динига ашаддий қарши турган бойларнинг қўшқларини бузишган, бут тасвирланган эшикларни ярим-ёрти тарашлаб, тасвир буткул ўчмаган намойишда масжидларга келтириб ўрнатишган эди.

Бухороликлар мусулмон бўлишни «чўзишаётгани»дан тоқатсизланиб, Қутайба ибн Муслим ҳеч бир қуюшқонга сифмайдиған, шарқона одобга ҳам тўғри келмайдиган иш тутди. Ҳар бир шаҳарлик ўз ҳовлисининг ярмисини арабларга бериши амр қилинди. Араб уй эгасининг динга қандай итоат қилаётганини кузатиши, мабодо у бирон ноҳўя қадам қўйса, ҳукуматга билдириши керак эди. Бу хатти-ҳаракат бутун шаҳарни чайқатиб юборди. Оломон дарвозани очганида аҳвол шу даражага боради деб ўйламаган эди. Чиройли хотини, опа-синглиси, ёш қизлари бўлган шахслар назорат зулми устига, уйга бегона киши кириб-чиқишидан ниҳоятда норозиланишди.

Бухоро шахрида яшаган катта бир гуруҳ савдогар (Кашкашон)лар, айниқса, чидашолмади. Улар ўз уй-жойларини бутун буюм-жихозлар билан бирга арабларга ташлаб, шаҳардан чиқиб кетишди. Шаҳар ташқарисида ўзлари учун етти юзта кўшк бино қилиб, яқин кишилар ва хизматкорлари учун ҳам уйлар қуришди. Боғ ва текис майдонлар барпо этиб, «мустақил» яшай бошлагандек бўлишди.

Кундалик низолар, алам-адоват одамларнинг тинкасини қуритиб юборган.

Ҳаётда бор нотинчлик, эртанги кун қандай келиши ноаниқ-номаълум эканлигидан туғилган умидсизлик халқни хотиржамликдан маҳрум қилган эди.

Одатдаги тирикчилик, бозор-ўчарни айтмаганда, ҳаёт гўёки бир нуқтада тўхтаб қолган — Бухоро (ўлкаси) майли, Бухоро билан минг йиллар муносабат юритган яқин-узок жойларда ҳам савдо-сотик «ўлган» эди. Дунё кўрган савдогар (Кашкашон)лар уй-жойи, оиласидан хавотирланиб, «қўл-оёғи боғланган»дек ҳолатга тушишган, сафар қилишдан воз кечишган эди. Хунармандлик ҳам касодга учраган эди — халққа на зардўз тўн, дўши, на узук-ҳалқа, на обдаста-офтоба, на хум, на кўза, на бешик, на сандиқ, на яроқ, на қалқон керак эди. Бухородан «Байт ут-тироз» («Тўқимачилик корхонаси») Хуросонга кўчирилиб, у ерда ишлаёлмай қолган, машҳур «занданийча» ва бошқа рангли матолар ортиқ чикмай қўйган эди. Бухоро (шаҳри) сингари Варахшада, Байканд (Пойканд)да, Ромтин (Ромитан)да, Афшина ва Карминада девор-эшиқларга кўркам нақш-тасвирлар солиш, сўз ва соз санъати кундан-кун таназулга юз тутган эди. Халқ аввалги тартибда яшаёлмаётган, янги тартибда яшашга ўрганолмаётган эди.

Тескари манзара — дин келган, диёнат кетгандек эди.

24

Бухоро аҳолиси олдин бу манзарани кўрмаган.

Одамлар ўйлаганини гапирар, ҳар нарсани ўз номи билан атар, сўз ортидан амал намоён бўлишига оддий ҳол деб қарар эди.

Жанг — жанг...

Сулҳ — сулҳ...

Подшоҳ — подшоҳ...

Фукаро — подшоҳга ишонган, оқил ва одил ҳукми кутиб яшаган фукаро эди. Минг йилларки, тартиб шу эди.

Энди дунё тўнтарилган. Ер қайси, Осмон қайси? Ажратолмайсан.

Тўғри, ҳозир ҳам халқ ўлмаган.

Халқ Ягона Оллоҳга иқрор бўлиб, дўзах азобидан қўрқиб, тошга, ёғочга, одамга сифиниш нодонлигидан қуғулиб яшаши мумкин.

Халқ Исломни эзгулик байроғи деб билиши, эзгу бир ишларга чоғланиб, динни оғринмай қабул қилиши мумкин.

Аммо арабларнинг ўзи бунга тайёр эмас эди.

Улар учун дин қандайдир расмиятни бажариш эди.

Улар одамлардан Худога итоатдан кўра кўпроқ ўзларига итоатни талаб қилишарди.

Вақтида Муовия Расули Акрам тутган йўлдан, чин халифалар борган йўлдан чекиниб, яна «мусулмонлик»-ни давом эттиравергани сингари унинг издошлари ҳам ниқоб тақишган эди.

Биргина Ҳажжож ибн Юсуф, халифа ноиби ўз ҳукмронлиги даврида бир юз йигирма минг (120000) кишини (турли халқ вакиллари билан бирга, арабларни ҳам) дин баҳонасида ўлдиртирган эди.

(Бир пайт амир Абу Муслим эрини ўлдирган наршахлик аёл, амакисининг кўзи ожиз ўғлини етаклаб, ноиб Жаброил олдига келган, унга: «Абу Муслим мусулм-мусулмонлар отаси, демакдир. Аёвсиз одам ўлдирган киши мусулмонларга ота бўладими?!» қабилида шикоят қилган эди. Жаброил ақлли, адолатли бир гап айтиш ўрнига қилич билан аёлни қоқ белидан иккига бўлиб ташлаган, гуноҳи йўқ бечора-кўр болани ҳам қатл эттирган эди.)

Муҳаммад алайҳиссалом (соллаллоҳи алайҳи васаллам) тирик бир жонга озор етишини истамай, этакларига илашган чумолини атай ўз жойига олиб бориб қўйган бир пайтда, араб ҳукмдорлари кўрсатган бу ёвузлик, қонхўрлик нима?! Шоир айтмоқчи «шулмидир мусулмонлик?!»

Бировнинг ерини, бировнинг мол-мулкани, бировнинг қизини, ҳатто аёлини тортиб олиш расмга айланган, осмон узок, ер қаттиқ, шикоят қиладиган зот йўқ, жой йўқ, қонун, ҳуқуқ унутилган эди.

Замона зўрники! Бос! Янч! Ўлдир!

Диёнатли, кўнгли пок, фикр-мулоҳазали одамлар ўрнини ҳаммаёқда манфаатпараст, очкўз, мунофиқ кишилар эгаллашган эди. (Яна, анча кейин, бошқа бир шоир айтмоқчи «Олдилар ҳар ерда булбул ошёнин зоглар!»)

(Ровий дунёнинг бемаънилигидан чарчаган эди. Тунлар, Яратган Эгам, Сен Ҳақсан, ҳақиқатингни менга озгина англат, деб илтижо қилиб, йиғлар эди. Бу урушлар, инсоннинг ўзи-ўзига душманлиги, кўксидаги нафрат, шохми, гадоми аксар бахтсиз эканлиги Сенинг Иродангми ёки биз бандаларнинг гуноҳими?! Бизнинг мусулмон бўлиб мусулмон бўлолмаган умримизда бирон маъно борми, Яратган Эгам?!)

Араб ҳукмдорлари халқни аҳмоқ деб ўйлашаётган (ёки аҳмоқ «қилишаётган») эди.

Лекин гап фақат арабларда эмас. Маҳаллий ҳукмдорлар улардан баттар эди.

Тағшода буларнинг бошида турар эди.

У арабларга кимлар «душман» эканлигини «тушунтирар» эди.

Шароит офир, динни онгли равишда истаб қабул қилиш йўқ.

Шунга қарамай, араб тилини ўрганган, Бухорога янги етиб келган Куръонни ўқиган ва Ислом сўнгги юксак Дин эканлигини ҳис этиб, иймон келтирган кишилар ҳам пайдо бўла бошлашган эди.

Тағшода ўз манфаатларига зид кўринса, ўзига қарши тургандек туюлса, бундай кишиларни ҳам (ҳатто масжидда, Куръон ўқишайптими, намоз ўқишайптими, барибир, булар ёлғондан мусулмон бўлган, ичларида эса кофир, деб) ўлдирар ва арабларга ўлдиртирар эди. Унинг Бухоро халқини қириш бобида жонбозлик қилгани аён, энди аллақачон қўли қон эди.

У «ўз одамлари» қолиб, кундан-кун буткул араблар томон ўтиб олган эди. Бунинг аслида, сабаби бор. Араблар унга ёт кўз билан қарашмас, бухороликлар аввалдан уни аксинча, ёқтиришмас эди. (Тағшода болалик пайтидан бухорхудётлар унинг подшоҳ бўлишига қарши туришгани-ю, онаси ва ўзини маломат қилишганини эшитган, кўнглига тугиб қўйган эди.) Тағшодани араблар ёқимтой, эркин-эрка, соддадил-самимий йигит деб билишарди. Қайси йўлни тутмасин, оғмай боришини ҳам ҳис

этишган эди. Бундан бўлак, у болаликдан отасиз ўсганидан, кўнглида (ким бўлмасин) бир пешвога интиқлик сезар эди. Бировга меҳри тушса, «ёпишиб олиб, кўйиб юбормаслик»ка ҳам одатланган эди. Тағшоданинг Қутайба ибн Муслимга шундай меҳри тушган эди.

Қутайба ибн Муслим ёши улуғ, аскарлари аксари йигирма ёш атрофида бўлишганидан, уларга доим: «Ўғилларим! Фарзандларим!» деб, баъзан: «Жигарларим!» деб мурожаат қилар, уларни (гарчи бундан неча бора куйган бўлса-да) бағрикенглик билан ўзига яқин, дўст тутар эди. У, бу араб, бу турк, бу форс, деб ажратмаганидан, Тағшодани ҳам шу сафга қўшган эди. Қўлида подшоҳлик номигагина сақланиб қолган Тағшода унинг учун икки ўртадаги муносабатни салтанатга нисбатан ҳам афзал деб тушунган эди. У бир кунлари онаси Хотин подшоҳ оғзига анграйиб қараганидек, энди Қутайба ибн Муслимнинг юз-кўзига тикилар эди.

* * *

Қутайба ибн Муслим Бухорони эгаллаган кунлардаёқ Тағшода ҳаяжонланиб, кўзлари намланиб, унинг қўлида иймон келтирди. Мусулмон бўлди. Диндан ҳеч қачон қайтмасликка сўз берди. Кулоҳ-тож ўрнида саллатож кийди. Аммо ўзининг феъли торлиги, манфаатпарастлигидан воз кечолмади. (Бундан ўшанда араб халифалариғача воз кечишолмаган эди!)

* * *

Кўп ўтмай, бир куни Тағшода Қутайба ибн Муслимнинг хузурига (у ҳам Бухорога амир қилиб қўйилган Айюб ибн Ҳассон билан бирга, Кох кўчасидаги қасрда турар эди) суюниб, кулиб кириб келди.

— Сиз отамсиз! — деди Қутайба ибн Муслимга. — Мен фарзанд кўрдим. Ўғил. Сиз билан дўстлигимиз, ота-болалигимиз хурмати, рухсат берсангиз, шу болани сизнинг исмингизда, Қутайба деб атасам!

Бу илтифотдан Қутайба ибн Муслим шу қадар мамнуният сездики! Ўзининг гуноҳларини унутиб, мусулмон эканлигини эслади. Дунёда ҳар бир инсоннинг ўрни борлиги-ю, ҳаётнинг давомдорлиги тўғрисида ўйга ботгандек ҳолат юз-кўзида шоён акс этди. У Тағшодага «келин ва бола учун» ҳадялар берди. Кейин, афтидан шунчаки сўради:

— Момо бўлган ишлардан вокифми?

Тағшода аввалида саволга тушунмади. Қайси момо?! Қанақа ишлар?! Йўқ, бир дам туриб фахмлади. Гап онаси Хотин подшоҳ устида бораяпти. Яқин кунларда Хотин подшоҳдан ҳол сўрамаган бўлса-да, Қутайба ибн Муслимдан кўркиб:

— Ҳаммаси жойида, — деди.

Қизиғи шундаки, араблар минг-минглаб одамни ўлдиришгани, асир қилиб ҳайдаб сарсон-саргардон кўйга солишганини, ҳар қадамда кўринган бутун шафқатсизликни уруш шароитида бўлган табиий ҳол, ҳатто қонуният деб тушунишарди. Бунга мантиқ юзасидан ҳеч тўғри келмайдиган ҳолда, яқин-узок, таниш-бегона ҳар кимга баъзан фидойилик, беҳад таъсирчанлик ва биров учун суюниш, бировнинг қайғусини баҳам кўриш каби Шарққа хос хислатлар уларнинг хатти-ҳаракатида «бўрғиб» турар эди. Улар (қабилалардан айна «ўсиб» чиқишаётганидан) қавм-қариндошликни юксак тутишарди. Айниқса, Онани муқаддас деб билишар, Онага зигирдек терс қараб озор етказган кишини одам сафига қўшмаслик керак, деган ақидага риоя қилишар эди.

Тағшода буни бехос пайқганидан, ўша кунгек шахсан чақалоқни кўтариб, қасрдаги Хотин подшоҳга тегишли хонага кирди.

Хотин подшоҳ болани бағрига олиб, алланималарни пичирлади.

Унинг кўзларида бир ўт ярқ этган ва қайтиб сўнгандек бўлди.

25

У ўлка нотинч эканлигига қарамай, ўғли қовоғи солиниб, норози бўлганига ҳам қарамай, бир неча бора баҳорда, кузда қўл остида қолган уч-тўрт хизматкор-мулозим қабатида Ромтин (Ромитан)га бориб қайтди. Отда юриш оғир эди (баданни пўла қилиб ташлайди), туя устига ўрнатилган тахти-равонда йўл кечди. Куч, ҳол йўқ, дейиш баҳона қилишга ўхшарди. Одамий бурчдан ташқари, элчилик! — бормаса бўлмасди.

Ёш улғайган сайин ёнингдаги одамлар аёвсиз ўтиб кетаётганини сезар экансан! Урушлар, ёнғинлар, ҳар хил тасодиф ҳолатларни айтмаганда ҳам, ўлим рўпарада шумшайиб турар экан!

Онаси дунёдан ўтди.

Отаси қазо қилди.

Бир янга, бир язна (поччаси) кўз юмишди.

Мана, энди Хотин подшоҳга ҳам ўлим — муқаррар эканлигини эслатаёпти.

Хотин подшоҳ Ромтин (Ромитан)га сўнгги қатла ўзи туғилиб ўсган жойлар, ўзи учун азиз инсонлар билан кўнглида хайрлашиш (видолашиш) учун борди. Ҳарҳолда, ҳеч кимга индамаса ҳамки, биз қайтиб кўришолмасак керак, деган гап кўнглидан кетмаётган эди.

Тахтада ўтирган ўн беш йил ичида уйга ўн беш марта ҳам киргани йўқ. Хатто шу яқин ўртада от сурганча «юриб», яқинлари билан кўришолмаган пайтлари учрайди. Унинг уйи — сарой (Арк) эди. Бу томонга эмас, аксар ўша ёққа талпинарди. Назарида, ҳозир тахтни тарк этиб, подшоҳ бўлмайд қолганида одамлар унга қайрилиб қарамасликка ҳақли эдилар. Бундан ҳам баттари, араблар ўтказаетган зулм, ўғли Тағшода кўрсатаётган бедодлик сабаб, сен юртни кимларга топширдинг, деб уни айблаб, унга таъна тошлари отишга ҳақли эдилар. Ахир, бировга сенинг ўтли, шиддатли руҳингга жисм либоси хиёнат қилиб, қирқ ёшдан ўтиб-ўтмай ожиз-нотавон кампирга айланиб қолганингни тушунтириб бўлмайди! Қани, ҳамон озгина қудрат, озгина имкон топилса! Жилла қурганда, от миниб, қилич чопа олсанг! Аммо ҳар гал болалик кунлари кечган масканга сафар қилганида, халқнинг бағрикенглиги, олийҳимматлиги, ўтган подшоҳни ҳам (агар унга қадрли бўлса!) Подшоҳ деб билишини сизди. Яна у сиздики, халқ сенга шуҳратинг, давлатинг, салтанатингга қараб эмас, одамий-инсоний белгиларга қараб меҳр қўяди. Сени ҳурмат қилади (ёки ичида ҳурмат қилмайди).

Ҳар гал (қанчалик бунга истамасин!) Хитфар Бухорхудотдан қаттиқ нафратлангани ва бир пайт Ромтин (Ромитан) яқинида, дарё бўйида қилич солгани ҳам Хотин подшоҳнинг ёдига тушарди. (Ё Тангри! Бу қандай кўрғилик?!) Хитфарни эслагани заҳоти, хаёлида ўғли Тағшода қомат қилар эди. (Халқ — қарвон, унга ақлли бир сарбон керак!)

Хитфар билан Тағшодани ёнма-ён қўйиш оғир.

Бундан ҳам, ўз фарзандинг сенга «бегона» эканлигини ҳис этиш оғир. Тағшода худбинлик, манфаатпарастликни Хитфардан ҳам ўтказиб юборди! Бутун Бухоро

халқи кул бўлиб яшайдими, битта қолмай қирилиб кетадими?! — Тағшодага барибир, тегирмон айланса-ю, одамлар оғиз очмаса, тик қарамаса, бас. Бу «қоида»га ҳатто Хотин подшоҳ бўйсунишга мажбур!

* * *

У сўнгги сафардан қайтгач, яна хобхонага «қўнди». Ахён-ахён қасрдаги ўзига тегишли хонага чиқар, келини Сокина, бошқа аёллар билан учрашарди. Қўпинча гап-лашадиган гап йўқ. Шикоят китобига айланган суҳбат зерикарли.

Мудрагани-мудраган.

Ниманидир кутаётган эди.

Дастлаб Сокина енгил бўлишини кутгандек эди.

Кейин, болани бир кўришни кутди.

Кўнгли тўлмади.

Нимани кутаябди?! Мавҳум эди.

Кун ўтди.

Ой ўтди.

Йил ўтди.

Йиллар ўта бошлади.

На тузалиб оёққа туриш бор. На ўлим.

Ҳаёт давом этмоқда эди.

Сокина Тағшодага яна икки ўғил туғиб берди.

Биринчи ўғилни Қутайба деб арабларга мос аташган бўлса, буларга одатдаги исмлар беришди. Бирини Сукон дейишди. Иккинчисини Бунёт.

Бир қиз ҳам туғилди. Унга яна арабларга мос Зайнаб деб исм қўйишди.

Бу пайтда умуман, арабларга «аралаша» бошлагандан, араб исмлари ҳаётга кириб бораётган эди.

Хотин подшоҳга неваралар бир оз куч, умид бахш этгандек бўлишди.

У тунлар, уйқуси ўчганда араблардан келган айнак (айн — кўз, кўзойнак) тақиб, оташпарастларнинг Катта Китобидан танлаб-кўчириб олинган дуолар китобини ўқир, эзгулик ва ёвузлик (яхшилик ва ёмонлик), ёруғлик ва зулмат, ҳаёт ва ўлим (Ахурамаздани «таниган»-ларга ўлганидан сўнг роҳат-фароғат буюриши-ю, қарши турганлар жаҳаннам азобига маҳкум этилиши) ҳақида ўйлар эди. Лекин энди ўтга ҳам, бутга ҳам сиғинмас (ибодатхоналар, бутхоналар саройдан тортиб бутун ўлкада бузиб ҳам ташланаётган эди), гарчи ҳамон кўнгли-

нинг аллабурчида тўрт унсур — олов, сув, ер, хавони муқаддас деб билса-да, тоат-ибодат қилмас эди.

Бухорода арабий китоблар ҳам тарқала бошлаган, унга келтириб беришган эди. Уйқусиз узун тунлар бу китобларни ҳам мутолаа қилар, ўзини гоҳ оташпараст-бутпараст, гоҳ мусулмон каби сезар эди. Бизга дунёда нега бундай аро йўлда тентираш тақдири ёзилди, эътиқодни билган инсоният осмонга юксалиш ва жарликка юзтубан қулаш бири-бирдан аён ажралиб турган бу дунёда бир умр адашиб-улоқиб юришида маъно (ҳикмат) нима, деган хаёлга борар эди. Инсоннинг азал-абад гуноҳқор (осий банда) бўлиб яшаганига ажабланар эди. (У Ровийга ўхшаш фикр юритишга ўргана бошлаган эди).

Кундузлари саҳардан хуфтонгача беш карра жоме масжиди томондан азон товуши келар, аксар бировнинг Қуръон ўқиётгани элас-элас эшитилар эди. Улуғвор ва ҳазин овоздан Хотин подшоҳнинг вужуди мум бўлиб эрир, баъзан кўзлари ёшланар эди.

26

У бир пайт қараса, саҳрода бораяпти.

Отда эмас, туя устидаги тахти-равонда ҳам эмас, пиёда, яна ялангоёқ, ялангбош, шамолда оппоқ сочлари тўзғиб, кум тепаликлари орасида учгандек — юзиб бораяпти.

Бир ўзи эмас, унга ёнма-ён лак-лак одам, ундан бўлак барчанинг оёғида кишан, елкасида занжир. Соядек секин судралган.

Офтоб қиздирилган чилдирма. Даранглайди.

Атрофда сувми, саробми жимирлайди.

Бехос пайқади. Кулми-асирлар орасида, олдинги сафда — Саййид ибн Усмон. Бошидан, елкасидан, кўксидан қон оқаяпти.

— Сизга нима бўлди, султоним?! Ахир, бошқаларни сиз асир, кул қилмасмидингиз?! — деди Хотин подшоҳ.

— Ўзини кул ҳам, асир ҳам қиладиган бизнинг ўзимиз! — деди Саййид ибн Усмон «доно»лик билан. — Лекин мен сизнинг асирингиз, қулингизман! Мен Мажнунман!

Хотин подшоҳ диққат қилса, одамлар ғойиб бўлган, ёлғиз Саййид ибн Усмон йиртиқ кийим, афтода ҳолда, Хотин подшоҳга ҳам эътибор бермай, саҳро қаърига қараб кетаяпти.

— Тўхтаг!

Саййид ибн Усмон тўхтамайди. Қум тўзонида кўри-
ниб-кўринмай, энди у — пардек учиб-юзиб, — ўзининг
чиндан Мажнун эканлигини исботламоқчидек, бақириб
шеър ўкиб борапти:

*Мен лабим босган бу ер
Сенга таниш остонадир, —
Ўпганимдан изларинг,
эл дер мени девонадир.*

*Не ўзи ошиқлику
ишқ лаззати, билмайди эл,
Унга мен бегонаман,
сахро йўли бегонадир.*

*Айрилиб, аммо сени —
чиндан яна излаш жунун,
Бошиму эгним каби —
кўнглим бу кун вайронадир.*

*Гарчи эркинлик насиб,
жайронлару қушлар билан, —
Ўтли сахро биз учун
ҳасратли оташхонадир.*

Хотин подшоҳ сергакланди. Бухоролик Маликзода-
лар ва Дехқонлар Саййид ибн Усмонни ўртага олиб,
қиндан ханжарми-пичоқ чиқаришаяпти. Шошганча яқин-
лашиб кўрса, ўртадаги одам негадир Саййид ибн Усмон
эмас, Тағшода.

Бухорога араблар келганидан буён Одам Ато даври-
дан бошланган удумга кўра майитни кафанга ўраб кўмиш
расмга кирган. Лекин баъзи жойларда ҳамон оташпа-
растларнинг эски даҳшатли одати ҳам давом этар эди.
Улар мурдани очиқ даҳмага ташлашар, гўштини калхат-
қузғунлар чўқиб, қуртлар еб, тозаланган суякни кейин
чукур ўраларга сочиб юборишарди. Шу боис, уларнинг
ибодатхоналарида ҳам суяклар уюлиб ётганини кўриш
мумкин эди. Тағшоданинг ҳам шундай, гўштини суяги-
дан ажратишди.

Хотин подшоҳни (Саййид ибн Усмонмикан?!) ким-
дир бу манзарадан узоқроққа олиб кетди. У кўкси нола-
га тўлиб, ингранаётган эди.

Бир тепаликда кемага ўхшаб турган нарсага кўзи тушди.

Борса, қатор терилган учта тобут.

Шу пайт яна қаёқдандир Саййид ибн Усмон пайдо бўлди. Ёнида қуролланган икки араб.

— Мен Абу Муслим, — деди араблардан бири.

— Мен Наср ибн Сайёр, — деди иккинчиси. — Айб бизда эмас.

Хотин подшоҳ гап нима устида бораётганига тушунмай, тобутларга энгашди. Не кўз билан кўрсинки, Тағшоданинг уч ўғли — Қутайба, Сукон, Бунёт ётишибди.

— Қутайбани, биродари Сукон, уларнинг аҳли оиласини мен ўлдирдим, — деди Абу Муслим. — Суконни ўз кўшида Куръон ўкиб ўтирган бўлса ҳамки, ўлдирдим. Диндан қайтгани учун! Бунёт Варахшада, дарча олдида шароб ичиб ўтирган экан, халифа Махдийнинг фармонига кўра уни ҳам ўлдиришга тўғри келди. Лекин Бунётнинг битта-яримта бола-чақаси тирик қолдирилди. Бухорхудотлар ҳозирча подшоҳ бўлиб тургани маъқул.

Дунёнинг нобакорлигидан ўртаниб, аччиқ-аччиқ йиғлаётган Хотин подшоҳга биров меҳрибон тикилаётган эди. Зайнаб экан!

У Зайнабни бағрига босмоқчи эди, Наср ибн Сайёр кучоғига тортди:

— Тағшода бу қизни менга ваъда қилган. Ўзи ўлма-са, хотинликка бермоқчи эди...

Қаттиқ шамол туриб, челақлаб ёмғир қуя бошлади.

Хотин подшоҳ қаршисида қайтиб лак-лак одамни кўрди. Асирлар, қуллар ёмғирда усти шалаббо бўлиб, лойга ботиб, олдингидан ҳам секин судралиб бормоқда. Араб саркардалари-ю, аскарлари ҳам шу ерда. Кўпчилиги отлиқ, баъзилари туя минган.

Сахро — ўша сахро, шу билан бирга, олдинда қандайдир тепалик, нарёғи тубсиз тик жар.

Одамлар сафма-саф суриниб, шу жарга тушиб кетаяпти.

Хотин подшоҳ ҳар томон югуриб, уларни тўхтатишга, орқага қайтаришга уринмоқда. Аммо улар аксинча, Хотин подшоҳни ҳам «ўзлари билан юриш»га имлаб илдам боришаяпти.

У бўғилиб:

— Гуноҳ! Гуноҳ! Гуноҳ! — деб ҳайқирди ва...

бирдан уйғониб кетди.

Бу албатга, тасодиф.

Қутайба ибн Муслим ҳам ёмон тушлар кўрди.

Қараса, оқ отда кетаяпти.

Рўпарада, қора бир отда Саййид ибн Усмон турибди.

— Қаёққа, таксир?!

— Марвга, — деди Қутайба ибн Муслим. — Фарғонага бориб, Хўқандни фатҳ этдим. Чуқур кечувдан ўтиб, Шарқий Туркистон, Туркистон Чини сари юрдим. Кичик уйғур хонлари билан жанг қилиб, анча осон ғалаба қозондим. Хан Зу вилоятигача эгалладим... Будда уяси бўлган Тяншон атрофида, Қошғарда, Хўтанда, Турфонда Ислом дини қарор топди. Менгача ҳеч ким бу ишни бажармаган ва мендан кейин ҳам даргумон...

— Шошманг! Мен биламан, бир куни мусулмон оламида сизнинг номингиз, ҳатто менинг номим Ҳазрат деб тилга олинади. Олис ерларда мусулмонликни йўлга қўйганимиз сабаб, барча хатоларимиз, гуноҳларимиз кечирилгандек бўлади. Лекин бизнинг тақдиримиз оғир, ё душман, ё ўзингники ўлдиради! Бировларнинг тўкилган қонини ўз қонимиз билан ювамиз! Халифаларимиз аввалдан тушунсайди, шафқат бор, ваҳшат бор. Инсон ваҳшийликдан қутулмагунича унинг эътиқоди пуч. Улар бизга пешво бўлишолмади.

Қутайба ибн Муслим паришонланиб, эътироз билдиришни ўйлаганича, бошини кўтарса, Саййид ибн Усмон йўқ, қора отга халифа Валид ибн Абдулмалик миниб олган.

— Жаноб халифа...

— Мен энди халифа эмас. Паймонам тўлди. Ана, биродарим...

Қутайба ибн Муслим диққат қилса, нақ йўл устида, саҳрода, ярми кумга кўмилган тахтда Сулаймон ибн Абдулмалик кўр тўкиб ўтирибди. Язид ибн Маҳлаб деган саркарда тахтнинг бир у-бир бу томонига ўтиб, янги халифанинг қуловига алланималарни пичирляпти.

— Жаноб халифа, мен сизга итоат қиламан, — деди Қутайба ибн Муслим. — Фақат талабим, йўқотинг бу суллоҳни. У болаликдан менинг душманим, рақибим.

— Эй, сиз қизиқ одам экансиз! Ҳаёти қахрамонликлар билан тўла бир киши шунчалик ҳам содда бўлади-

ми?! — деб кулиб, гапга аралашди Валид ибн Абдулмалик. — Сиз ҳали Марвга етмай туриб, Сулаймон орқадан сизнинг ўрнингизга Язидни Хуросон амири қилиб тайинлаб қўйган.

— Агарда у Хуросонга амир тайин қилинса, мен сизга итоат қилмайман. Бош тортиб, исён кўтараман! — деди Кутайба ибн Муслим қатъий.

Сулаймон ибн Абдулмалик қолиб, яна, кафанини бўйнига ташлаб олган Валид ибн Абдулмалик гапга аралашди:

— Эй содда экансиз! Содда! Сиз халифага қарши очиқ урушишни ўйлаяпсиз. У бўлса, аскарларингиз орасига аллақачон ўз тарафдорларини яширин киритиб, бошқа бир исёнга тайёрлаш билан машғул. Ҳолингиз хароб, саркарда.

Кутайба ибн Муслим эс-хуши оғиб, атрофга аланглади.

Унинг сон-саноксиз лашкари саҳрони тўлдирган эди.

У от чоштириб, барчага жамланиш, сарфланишни буюрди.

Сўнг, баланд овозда мурожаат қилди:

— Ўғилларим! Фарзандларим! Жигарларим! Мен сизларни йиққанимда кўпчиликнинг егани талқон ва ёвғон эди. Нон билан сувни тансиқ бир таомдек кўрган кунларингни эсланглар! Мен ўзим учун эмас, халифат учун, сизлар учун Эрон ва Турон хазиналарини очдим. Сандиқ-сандиқ мол-мулк тўпладим. Мана, энди бойликларингиз ҳар бирингизнинг авлод-авлодингизга етиб ортади. Муҳими, шонли ғалабаларга эришдик. Хуросон амирлигини имкон қадар муваффақият билан идора қилдим. Туркистонни ҳам яхлит маъмурий шаклга келтирдик. Ислом дини учун узокдаги Шарқда тобеъ ва кучли бир мамлакат барпо бўлди. Аммо мусулмонликка хилоф иш тутишдан уялмаган, ўз одамлари, улар хизмати қадрини билмаган, мунофиқ халифалар, шоҳлар замонида тартибсизликлар, бахтсизликлар юз беради. Алданманглар! Адашманглар!

Кутайба ибн Муслим ваъз-насихати тугаб-тугамасдан, аскарлар сўзини ҳар қачонгидек диққат билан эшитиш-маётганини сизди.

Нутқ охирига етганида, Вакиъ ибн Абу Асвад ва Хиён ибн Иёс деган унга яқин — эрка саркардалар

қилич яланғочлаб, ҳамла қилишни мўлжаллаб келишаётганини кўрди.

У ҳам қиличини қўлига олди. Икки номард хоинга, аввал Хиён, кейин Вакиъга қилич солмоқчи, уларни чавақлаб ташлаб, аскарларни тартибга чақирмоқчи эди, гурр этиб яна беш-ўн киши илдам суринганига кўзи тушди.

Унинг аскарлари олдинги «фарзандлар, ўғиллар» бўлмайд қўйишган эди.

Оломон шу экан! Хукм қўлингда бўлганида сенга қайишиб, ип қўлингдан чиққанида сендан юз буриб кетаверар экан! Бошини силаб меҳр кўргазганларинг унутилар экан!

Қутайба ибн Муслим кескин олишувга тушди.

Бироқ у ёлғиз эди.

Энди қора бир отда Саййид ибн Усмон ҳам, Валид ибн Абдулмалик ҳам кўринмасди. Қора отнинг ўзи нотинч кишнаб, тўрт томонга югурмоқда эди.

Сулаймон ибн Абдулмалик тахти билан осмонга кўчган, қорайиб бораётган булутлар орасидан пастга кўз ташлаб, хиринглаб кулаётган эди.

Исёнчилар Қутайба ибн Муслимга қўшиб унинг биродари (укаси)ни, хонадон аҳли ва барча қариндошларини қилич дамидан ўтказишди. Ўзаро адоватли бўлиб қолган аскарлар бири-бирини ўлдиришмоқда, саҳрони қонга белашмоқда эди...

Қутайба ибн Муслим сесканиб уйғонганида, жикқа терга ботган, хансираб-титраётган эди.

28

Минг йиллардан буён саҳроларда макон қурган қароқчилар ўлкадаги шаҳар-қишлоқларга зулмат-зимистон тунларда бот-бот хужум қилишарди. Ва бундан изтироб чеккан бухороликлар, кўчманчиликни барча ёвузликларни келтириб чиқарадиган ҳаёт тарзи, деб қараб, қоралашар, дехқончиликни эса аксинча, яхшилик белгиси, деб тушунишар эди. Бу — уларнинг минг йиллик дини-эътиқоди-га ҳам мос эди.

Улар шу боисдан, арабларни ҳам дастлаб қароқчи-кўчманчилар тарзида қаршилашди. Бунга араблар нуқул дарахтларни кесиб ташлашлари ҳам сабаб бўлди. Лекин, «сув бир чайқалиб тингач», аёвсизлик баробари-

да, араб оламидаги маълум эзгуликлар бора-бора кўзга ташлана бошлади. Ислом тафаккури тарбия мактабига айлана бошлади.

Илмда, тақводорликда тенгсиз, хушхулқ араб қозилари маҳкамаларда — қўлда инсоф тарозиси, иш юриштишга киришган, бухоролик (ўзини Бухорий деб, яна масалан, Кўлобий, Вобқандий, Наршахий деб атаган) қозилар ҳам улардан қолишмасликка бел боғлашган эди:

«У қозилик қилганида, одамларнинг икки дирҳамига ҳам адолатсизлик қилмади... Икки дирҳам кўп, бировга тариқча ҳам зиён етказмади».

«Унга қозиликни берган эдилар, қабул қилмади (ката бир уламо ўзини бу вазифага муносиб кўрмади). Қозиликка муносиб деб топилган, лойиқ кишилар номини санаб, бўлмаса, танлагин, дейишди, буни ҳам қабул қилмади».

Масжиди жоме, Намозгоҳдан кейин гузарларда тиклана бошланган масжидлардан ташқари, ҳали Арабистоннинг ўзида деярли бўлмаган илк илм масканлари — мадрасалар қурилиб, очила бошлади. Бу дорилфунунларда араб уламолари қатори, Ислом Динини қабул қилган Бухоро мударрислари дарс беришар эди. Арабларнинг ўзи, форслар, тоторлар, уйғурлар Бухорога келиб таълим олишаётган эди. Бухоро мадрасаларида ўқишни кўпчилик шараф деб билар, мадрасада фалсафа, тарих, жуғрофиядан адаб илмигача ўргатилар эди.

Адолат ҳукми, маърифат билан бирга, ўлкада интизом ҳам қарор топа бошлаган эди... Дарвоқе, араблар маълум муддат умуман тунда кўчага чиқишни ман қилган, рухсатсиз биров чикса, гуноҳига қараб ҳатто ўлим жазосигача бериш расмга кирган эди. Бу тадбир натижаси — шаҳар-кишлоқларда «тунги кўланкалар» — қароқчилар, ўғрилардан турли шубҳали кишиларгача кўринмай қолган, гумдон бўлган эди.

* * *

Хотин подшоҳга ногоҳ хабар қилишди:

Қутайба ибн Муслим у билан учрашиб, икки оғиз сўзлашмоқчи экан!

Кунлар, ойлар, икки-уч йил ниманидир кутган ҳолда юрган Хотин подшоҳ дафъатан ҳис этди. Умрининг сўнгги дамида худди шу — Қутайба ибн Муслимнинг ўзи уни кўргани кириб келишини кутаётган экан!

Бунинг унга нима кераги бор?!

Энг аввал, унинг қонида сақланган подшоҳлик иззат-нафси буни талаб қилаётган эди. Қолаверса, у — шу юртдаги Эна, Момо эди, унга бирров салом бермаслик беписанд қарашга, унинг бор-йўқлигини сезмаганга олиб, топтаб ўтишга ўхшар эдики, Аёл бўлгани учун ҳам унга бу малол келаётган эди.

Булардан бўлак, Хотин подшоҳнинг ҳам ҳеч ким эмас, шахсан шухратли бу араб саркардаси билан сўзлашадиган «дард»лари бор, хаёлида неча бора «сўзлашган» эди. У, ҳар бир юртнинг босиб олинишини (ёки бир юртга эгалик қилишни) барча таслим бўлди, деб тушуниш кечирилмас хато эканлигини англаганидан, мағрур саркарданинг юз-кўзига тикилмоқчи эди.

Яна. Хотин подшоҳ Қутайба ибн Муслим қиёфасида гўёки Саййид ибн Усмон билан «қўришиб», видолашмоқчи эди.

Қутайба ибн Муслим-чи?!

У олдиндан Хотин подшоҳ билан кўришишни ўйлаган, лекин кўнглида минг хил гумон бўлганидан, буни пайсалга солган эди.

Уни ўн беш йил гоҳ жанг қилиб, гоҳ сулҳ баҳона муносабат ўрнатиб, Бухорони қўлга киритишдан арабларни «тўхтатиб турган», «яқин йўлатмаслик»ка ҳар гал чора топган бу Хотин ким, деган савол бирон пайт тарк этмаган эди. Бунинг устига, Саййид ибн Усмон вақтида ошиқ бўлган бу Хотин ким, деган қизиқиш ҳам унга осойишталик бермаётган эди. Қутайба ибн Муслим ёшликдан Саййид ибн Усмонни танир, билар эди. Бухородан Арабистонга қайтиб борган Саййид ибн Усмон қатл қилингунича ўз муҳаббатидан азобланиб, сару-сомонини йўқотган ҳолатда юрганини ҳам эшитган, сезган эди.

Мана, энди Қутайба ибн Муслим Бухородан Шарқий Туркистон (Туркистон Чини) сафарига отланаётиб, кўнглидаги ниятни амалга оширишга шахдланган эди. Ёмон тушлар кўриб, саросималангани ҳам бунга уни қандайдир даъват қилаётган эди.

Яна. У одамлик бурчини бажариб, Хотин подшоҳдан «ўз муҳаббатини ўлдирган» Саййид ибн Усмон учун узр сўрамоқчи эди.

Сарой (Арк)да ҳамма тараддуланиб, югуриб қолган.

Айниқса, Тағшода тинч туролмаётган эди. У бир томондан, кутилмаган ташрифдан суюнаётган, иккинчи

томондан, бу гап қаердан, нега чиқди, деб ажабланиб, ташвишланаётган эди. (Ичида Қутайба ибн Муслимдан ҳам, Хотин подшоҳдан ҳам кўркарди.)

Қутайба ибн Муслим то ҳозир — Тағшода таклиф қилганига қарамай, — саройга кирмаган эди. Унинг учун афтидан, бутун юрт кўли остида бўлгач, саройни кўриш шарт эмасди. (Эҳтимолки, яқин-узокда эътиборли, жумладан Бухорога келиб-кетган барча араб саркардалари ақлли, доно деб тан олган Хотин подшоҳдан истиҳола ҳам бунга йўл бермаган эди. Уни ўз мавқеи, обрўсини ўйлаб қадам босишга мажбур қилган эди.)

Ниҳоят, Хотин подшоҳ қасрдаги ўзига тегишли хонага чиқди.

Тағшода Қутайба ибн Муслимни бошлаб келди.

Хотин подшоҳ разм солди.

Қутайба ибн Муслим ёши қирқдан ўтган, хушқомат, хушсурат киши эди. Ўзини содда ва муносиб тутганидан, у шиддат билан қанча манзил-мароҳил кечиб, қанча аёвсиз қилич чопгани, не-не ҳукмдорларни итоат рикобида тиз чўқтирганини тасаввур қилиб бўлмасди.

Қутайба ибн Муслим ҳам Хотин подшоҳга синчиклаб кўз ташлади.

Хотин подшоҳнинг сочи оқарган, ранги сўлгин. У юмшоқ курсида бир ҳовучгина пардек, чўкиб ўтирарди. Илк қарашда, уни кўғирчоқми, бутми, деб ўйлаш мумкин эди. Лекин юзи ингичка, нозик, манглайи очик, кўзлари тирик, ўтли.

Қутайба ибн Муслим диққат қилиб, кул босган чўғларда бир кунлардаги гўзаллик алангасини кўрди.

— Йўқлаганингиз учун ташаккур, саркарда, — деди Хотин подшоҳ киноясиз, кибрсиз ҳолатда.

— Сизга ҳам ташаккур, — деди Қутайба ибн Муслим ва бунинг сабабини изоҳлашга уринди. — Сизга ҳурматим бор. Арабистонда юргандаёқ сиз ҳақда эшитганман.

— Сиз бизни тарк этинг, ўғлим, — деди Хотин подшоҳ Тағшодага. У суҳбатда бўладиган ҳар хил баландпаст гапни Тағшода «териб ўтириши»ни истамаётган эди.

Тағшода бир унга, бир Қутайба ибн Муслимга илтижоли қаради. Қутайба ибн Муслим имо қилгач, ноилож бўйнини қисиб, хонадан чиқди.

— Шу кунлар нохуш ҳолдаман. Ёмон тушлар кўрдим.

— Ажаб! Мен ҳам, — деди Қутайба ибн Муслим.

— Ўзимдан ташвишим йўқ. Оз қолди. Хаёлим бошқа оламда! Бегона шарпани сезиб турибман, — деб сўзни давом эттирди Хотин подшоҳ. — Умр кўз очиб юмгунча ўтди... Мен дала-дашт фарзанди эдим. Баъзилар шаҳарда бургутни лочиндан, ўрдакни ғоздан ажратмайди. Қуён-суяк нима, илоқ нима, етмак нима билар, ҳар ўт-ғиёхнинг хислати-хосиятини айтар эдим. Менга ердан гапириш одам тўғрисида сўзлашдан осон эди. Гоҳ ялангликларда от чоптирар, гоҳ тўқайзорларда ит етаклаб ов қилар эдим. Отам билан, опаларимдан кўра кўпроқ акаларим билан дўст эдим. Ёш, содда эдим. Малика, кейин подшоҳ бўлиш хаёлимга келмаган эди... Мана, энди дунёдан кетаётиб ҳам, юртнинг ободонлиги, раиянинг бахтини ўйлайман. Бир кун подшоҳ бўлган киши — подшоҳ, дахлсиз туролмас экан!

— Бу улуг подшоҳлар насибаси! — деб лутф кўрсатди Қутайба ибн Муслим.

— Гап бошқа... Қачондир: «Саҳро бизга қоронғи олам. Уммон каби! Осмон каби!» деб тушунар эдим. Ҳолбуки, доим одамнинг ўзи савол экан! Ҳар қандай офат, йиртқич-вахшийлардан кўп, одам бири-бирига зулм ўтказар экан... Бухоро устида эгри халифалар шу қадар ёвузлик қилишдики! Мен энди яхши бир оқибатга ишонмайман.

— Бухоро халқи бир оз биздан озурда, албатта. Лекин халифалар ўтади. Пайғамбари киром тутган йўл, таълимот қолади! — деди Қутайба ибн Муслим.

— Шаҳар майли, биз болаликда кўрган ҳатто даладашт нотинч. Инсу жинс ҳаловатини йўқотган. Саҳро бу кун қароқчи-кўчманчилар, босқинчи подшоҳлар эгаллаган жой. Жанглар борган, асирлар судралган... Шўрлик Мажнун! Энди одамлардан у қочадиган саҳро йўқ! Мен сезаман. Бизга бу жанглар, бу қурбонлар ўз гуноҳларимиз учун жазо! Ноаҳиллигимиз учун! Ўз қорнимиз тўқлиги, устимиз бутлиги йўлида бошқаларни топтаганимиз учун! Эскидан келган ёмон урф-одатлар учун! Бир жаҳонгир айтган экан: «Агарда сиз гуноҳкор бўлмасангиз, Тангри сизнинг жазоингизни беришга мени юбормас эди!»

— Хато, гуноҳ ҳар ерда, ҳар кимда учрайди! Биз ожиз ва осий бандалармиз! — деди Қутайба ибн Муслим. — Лекин буни Яратганга тўнкаш жоиз эмас! Албатта, Оллоҳнинг иродаси бўлмаса, бировнинг бошидан бир тола соч узилмайди! Қирқ йил қирон келса, ажали ет-

ган ўлади! Шу билан бирга, инсон олий мавжудот, унга фикр қил, дейилган... Уруш нега чиқади?! Бир юрт қашшоқланиб, подшоҳ чора излайди. Ёки, бир ҳукмдор ўзини барчадан устун билади. Ёки, мамлакатлар ичида адоват туғилади. Бизнинг жангимиз асосан, дин учун борди...

— Сиз, араблар бузган ибодатхоналарда, эътибор берганмисиз, саркарда, кеча-кундуз олов ёнар эди, — деди Хотин подшоҳ. — Минг йиллар шундай келган. Яна минг йиллар одамлар ўчмас олов ёкишади, қўлда машъал тутишади... Бухорода доим ҳар хил эътикод юрган.

— Бухорои шариф бундан сўнг мусулмондир. Иншо-оллоҳ!

— Бухоро бўлмаса, бошқа ерда барибир ўтга, бутга топинадилар. Суратга чўкинадилар. Барчани бир динга мансуб қилишнинг иложи йўқ. Дунёқараш бир бўлмайди.

— Балки! Бухорода ҳам биз ўзга юрт кишиларига ортиқ талаб қўймадик. Баъзи шартларни бажариш билан беэён қолдилар... Лекин кофирлар, ғайридинлар тинч турса экан! Бошқа дин кишилари яширин ўз динини тарғиб қилишади. Бировларни йўлдан оздиришади. Улар аксари Оллоҳ Каломига шак келтириш, мусулмонларни мазах-масхара қилишдан баҳра оладилар. Гоҳо мусулмон либосини кийиб, мусулмон турқига кириб, ичдан низо чиқаришга урунадилар.

— Мен зардуштий эдим. Ислом келгач, иккиландим, — деди Хотин подшоҳ. — Менга булардан бирини танлаш қийин. Барча динлар тўғри бўлиб туюлади. Тангри ягона. Одамга нафрат билан қараёлмайман. Мана, сизни ҳам дўст тутиб ўтирибман.

— Валлоҳки, мен Бухоро дўстиман. Бу юрт халқи дўзах азобидан қутулишини истайман.

— Дўзах азоби Ерда. Аввал ундан қутулиш керак... Ёниб ётган ўлка менга осойиш бермайди!

— Жанглар ўтди, тарқоқлик, нотинчлик битди, — деди Қутайба ибн Муслим. — Яхши кунларга ишонгаймиз.

— Хўп. Ўтганга саловат... Инон-ихтиёр сизда. Лекин англашимча, айти фурсатда Бухорода бўлиб турганингиз дуруст. Сафар қилганда ҳам, Бухородан четланмаганингиз дуруст.

Бу гап Қутайба ибн Муслимга ёққан бўлса-да, эзилганроқ кўйда:

— Маъно нима? Сабаб нима?! — деб сўради.

— Бухорода машаққат билан, азоб билан ҳозир хуш бир ҳолат юз берди. Саййид ибн Усмон вақтида шунга яқин ҳол кўринган, бунинг кадрига етилмаган эди. Сиз кетсангиз, янги саркардалар келиб, яна кўп босқинлар бўлиши, исён кўтарилиши, қон тўкилишини сезиб турибман. Юртдан, элдан, боламдан, невараларимдан хавотирдаман.

— Менга биродарим ҳам шу ерда мустақил подшоҳлик ташкил этилишини маслаҳат бераётир. Шунда муваффақият қозонишни башорат қилаётир.

— Менинг тилагим ҳам шу! Бутун Туркистон бирлиги. Оға-ини, яқин эл-элатлар мушт бўлмагунича бу ерда ҳаёт тинч йўлга кирмайди. Сизнинг ёрдамингиз керак... Арабларда ҳам туркийлар каби ҳар қачон аҳиллик етавермайди. Сизнинг тақдирингиз учун ҳам кўнглим алағда!

Сухбат қизиганидан, Қутайба ибн Муслим кўрган тушини унутмаган эди. Бехос эслаб, юраги орқага тортиди. Чуқур хаёлга ботди. (Воқеа айни шундай, тушида бўлгани каби кечишини ҳис этди.) (Хотин подшоҳнинг тушидаги башорати ҳам амалга ошади.)

У Саййид ибн Усмон биринчи навбатда халифа (ўшанда Муовия) чизган чизикдан чикмай, Арабистонга қайтиб кетиб, хатога йўл қўйгани ва энди унинг ўзи ҳам шу хатони қайтариши мумкинлигини ўйлади. Халифа (Валид ибн Абдулмалик) ва ноиб (Ҳажжож ибн Юсуф) учун қанча хизмат қилиб, уларга қанча бойлик тўплаб берган бўлмасин, биров бунинг кадрига етмаслиги, Марвдан, Хуросондан тортиб Арабистонда ҳеч ким уни интиқ кутиб олмаслигини тасаввур қилди.

Бироқ дам ўтмай, ўзи-ўзидан норозиланди. Фаши келди. Мен арабман, Туркистонда менга нима бор, Саййид ибн Усмон қолса, муҳаббат учун қолар эди, менинг оилам, яқинларим ёнимда, мен билан бирга келган, бирга кетади, деган хаёлга борди. Кўрган ёмон тушга (ёки, ўз укаси маслаҳати ва Хотин подшоҳнинг таклифига) қараб, белгиланган йўлни ўзгартиш унга эриш туюлди.

— Ҳеч ким ўзга юртда узоқ туролмайди. Эғалик ҳам қилолмайди, — деди ниҳоят. — Биров бошқа ердан келиб ҳатто подшоҳлик қилган пайтлар бўлган, албатта.

Вақтида Саййид ибн Усмонга балки бу ярашар эди. Ҳозир ундай имкон йўқ. Ҳамма нарса омонат! — Шунини деб, Қутайба ибн Муслим дуо қилди: — Оллоҳ умримизга, ишимизга баракот берсин!

Хотин подшоҳ ошкор мусулмонликни қабул қилмаган бўлса-да, ғолиб саркарда, меҳмон ҳурмати, у ҳам дуога қўл очди.

29

Унга шубҳасиз, бировлар юртда узоқ туриши-ю, эғаллик қилиши ёқмас эди. Қутайба ибн Муслим бунини пайқаган ва тўғри таъкидлаган эди.

Аммо Бухорода замонлар бўйи турли эл-элат яшаганидан, Хотин подшоҳни шу сонияда араблар аҳолининг бир қисмига айланиб, юрт тезроқ ўнгланиб олиши қизиқтираётган эди. Шаҳар-кишлоқларнинг қоқ ярми ҳамон афтода. Уларни тиклаш, тижоратни, ҳунармандликни янгидан йўлга қўйиш учун салтанатнинг аҳволи яхши бўлиши керак. Тағшода (ёки Айюб ибн Ҳассон) бир ишни бундай эплаш эмас, қўлларига тутқазилган чинни идишни тушириб синдирадиган алпозда эканликлари кўриниб турарди. Шу боисдан, Хотин подшоҳ бутун умидини Қутайба ибн Муслимга боғлаган эди.

Сухбатдан кейин, у тақдирга тан беришдан бўлак чора қолмаганлигини сизди. Қатъиятли саркарда чигал бир вазиятда қатъият кўрсатолмаганига ўқинди.

Ҳол-мадори қуриган эди. Хобхонага кириб, ўринга чўзилди.

Худди шу дамда қайтиб ўрнидан туролмаслиги-турмаслигини пайқади.

«Ё Тангри! Бу қандай кўргилик?!»

Аллаким уни «Ой-н-ур» деб чақираётган эди.

*Айт, баҳорда гуллаган янтоқ,
гўзал алвон гилам!*

*Бир умр гам домида
бўлди ўлимми сўнги гам?!*

*Сен, наҳот, йўлдан қолиб,
эдан қолиб, тилдан қолиб,
Кимсасиз вайронада
милтиллаган гўёки шам?!*

*Келса мумкин дилбарим,
қаршимда ойми ёки нур,
Кўзларига, во ажаб,
зулматни беркитган санам.*

*Йўқ, у оҳудек келар,
минг қатла қонимга қасам, —
Сурма тортмай кўзлари
оҳу кўзидан бўлса кам!*

*Бу, кириб саҳродаги
кулбамни айланган шамол —
Тобакай ўртар мени
қўйган каби ёрим қадам?!*

*Эй Худо! Шу онда ҳам
бўлмас эса васли nasib —
Ўт қўярман мен бу дунё,
сўнгра у дунёга ҳам.*

У ўша, уни чақираётган аллакимни кўмсаётган эди.

Унинг кўз ўнгида яна — тушида кўрганидаги сингари, саҳрода лак-лак одам судралиб борар, булар орасига Саййид ибн Усмон ҳам кириб олиб, қонга беланганича, илдам босар — шу манзара жонланган, қотган эди.

Эҳ Саййид ибн Усмон! Саййид ибн Усмон!

Хотин подшоҳ сергакланди.

Ётган жойида бурилишга уриниб, каттакон деразага каради.

Бу кеч ой кўринмас, нур кўринмас эди.

Ҳатто қатъий бурила олмаслигидан ажабланди.

Демак, инсон аслида одамлар химоясига мухтож бир вужуд экан!

Демак, инсон ўзи-ўзига ёрдам бера олгунича яшар экан!

У ҳаётни, тирикликни сезиб-сезмаётган эди.

Биров оёғидан уни тик жар томон тортмоқда.

Мен ҳам кулми-асирлар билан бирга тепалиқдан тушиб кетаябман шекилли, деб ўйлади.

Шу паллада даҳрий бўлмагани, аммо бирон дин-эътиқодга ҳам қаттиқ берилмаганини эслади. Тақдир шундай шаклланган эди!

Кўп кишилар ўзларини ҳамма нарсани тушунгандек

тутадилар, маъноли-маъноли бош тебратадилар; мен дунёга келиб ҳеч нарсага тушунмадим, деган хаёлга борди: биров туғилгандаёқ мажруҳ, ночор, бахтсиз эканлиги ёки асосан, умри омадсизлик, қашшоқликда ўтиши, бировнинг аксинча, туғилмасданок манглайда юлдуз порлашини, бундай азалдан тенгсизликни қандай тушуниш мумкин?! Офатлар, хасталиклар қачон, қаерда, ким учун келиб-кетишини, бировнинг оёғи остида хазина, бошқанинг оёғи остида фалокат турганлигини қандай тушуниш мумкин?! Телба, саркаш бир тўфондек, одамларнинг бири-бирига ғараз, бири-бирига зулм билан, ноҳақлик, бедодлик, жаҳолат ичида сурон солиб ўтиб кетишаётганини қандай тушуниш мумкин?!

Тўхта! Шошма!

У бир нарсани тушунган эди.

Кимдир нолон ғижирлаган аравада юриши шарт!

Ҳаётни ҳарҳолда олдинга суриши шарт!

Унинг бутун-бор умри — тушида бўлганидек, ўнгда ҳам, — ўша тўфон йўлини тўсиш, одамларни тўхтатиб орқага қайтариш билан ўтди. Одамларни имкон қадар огоҳлантиришга уринди. Маҳзун ой нури бўлиб, атрофни ёритди.

Шу холос.

Бир инсон умрида бундан ортиғи мумкин эмас!

Лекин тўфон энди уни ҳам учуриб бораябди.

Ахир, у ҳам жангларда одам ўлдирди, бировларни кул қилиб ишлатди, яқин кишиларга кам меҳр кўрғазди, дунё мулк-безагига қизиқди. У ҳам одам наслидан бўлган гуноҳкор бир жон!

Хотин подшоҳ, руҳи осмонга кўтарилаётиб, барибир осмон олдида кўркаётган эди. Пичирлаб:

— Зардушт ота... — деди. Кейин: — Оллоҳ... — деди.

30

Кутайба ибн Муслим хайрон бўлди.

Кеча дуппа-дуруст сўзлашиб ўтиришган эди. Яхши суҳбатлашишган эди. «Пишиб қолган» экан-да!

У Хотин подшоҳнинг жасадини тобутга солиб масжиди жомега олиб чиқишни буюрди.

Жумаи муборак эди. Одатда, масжид тўладиган кун.

Бироқ бу кун эрталабдан одамлар кўчаларда тўплана бошлашган эди.

Вақт пешинга бориб-бормай, мусулмонлар қатори бошқа дин вакиллари, ҳатто белида зуннор боғланган очиқ кофирлар ҳам масжидга қараб йўл олишди.

Бутун Бухорода хотин-халаж, болалар кўчага чиқишган, дарвозалар олдида уюлишган эди.

Одамлар Алп Эр Тўнга (Афросиёб)дан кейин бундай мотам бўлмаган, дейишар эди.

«Энамиз! Момомиз!» деган нидо ўлка устида юзиб-чайқалаётган, барча ўз онаси, момосидан айрилгандек, аччиқ-аччиқ йиғлаётган эди.

Жума намози ўқилгач, имомлик қилган Қутайба ибн Муслим айвондаги янги келтириб ўрнатилган мармар минбарга кўтарилди. У эҳтирос, самимият билан, ўзи ҳам покланаётгандек ҳолатда ваъз айта бошлади. Шаҳар сув қуйгандек сукутда эди. Кўча муқолишларида, супачалар устида қомат тиклаган хатиблар унинг сўзларини баланд овозда, дона-дона, узоқ-узоққа етказиб туришди.

— Муҳтарам жамоа! Бухоро аҳли! Оталар, биродарлар, ўғилларим! — деб халққа мурожаат қилди у. — Бу кун мусибатли кун. Улуғ бир подшоҳ оламдан ўтди. Фоний дунёдан боқий дунёга йўл тутди. Бу биз барчамиз борадиган дунёдир. У дунёда ҳар кимга яхши амаллар учун мукофот, ёмон амаллару чун жазо Оллоҳ томонидан ваъда қилинган. Ана, Момо ҳозир шу, биз ҳали кўрмаган, билмаган дунё эшигида турибдилар. Расули Акрам қизлари Фотимага: «Қизим! Мендан ёрдам беришимни кутма! Мен сен учун жавоб бермайман!» деган эдилар. Албатта, ҳар биримиз Оллоҳнинг мағфиратидан умидвормиз! Албатта, Пайғамбари киром шафоат қилишларига ишонамиз! Лекин ҳар ким ўзи учун жавоб бериши ҳам барҳақ! Момо гарчи Исломига кирмаган бўлсалар-да, биз бу кишини мусулмон, муслима, деб мусулмон тартибида жаноза ўқиб, дафн этамиз. Бундай ҳол мустасно тарзида баъзан учрайди. Муҳаммад алайҳиссалом соллаллоҳи алайҳи васалламнинг суюкли амакилари Абу Толиб аниқ Исломига кирмаганларига қарамай, бутун қилган ишлари мусулмонликдан иборат эди. Биз у кишини номусулмон, деёлмаймиз. Кўксида иймони бўлган киши, жумладан Момо ҳам моҳият эътибори билан мусулмонликка дохил. Гуноҳ ва савобни ажрим қилганда, биздан ҳам кўра бу кишининг тўплаган савоби кўпроқ-

дир. Биз аксаримиз иймон келтириб, фарзу суннатни бажариб, амалда умримизни номақбул ишларга сарфлаб ўтказишимиз, кўнглимизда, хаёлимизда Оллоҳни унутиб юришимиз сир эмас. Ваҳоланки, Оллоҳ атроф-оламда, ҳар бир баргдadir. У бизнинг ошкор ва махфий ишларимиздан кўнглимиз, хаёлимиздан кечганигача «кўриб» туради! Бир нафас ҳаётлик даврида Момо одамлар душманлик эмас, дўстлик қилиб яшашларини истадилар. Шунга ҳар қачон кўшиш билдирдилар. Бизга инъом этилган бу дунёда адолат ва интизомни маҳкам тутдилар, ҳар бир банда яхшироқ, бахтлироқ яшашига иш ва сўз билан ёрдам беришга уриндилар. Бу биз учун сабоқ. Васият ҳамдир...

Қутайба ибн Муслим тобут олдиға келди.

— Салоти жаноза! — деган овоз янгради.

... Ровий Хотин подшоҳни уч марта кўрган бўлса, шундан ҳам — охириги марта тобутда олиб кетишаётганида кўрди.

... Орадан уч-тўрт кун ўтгач, шуҳратли араб саркардаси Шаркий Туркистон (Туркистон Чини) сари йўл олди.

У ердан Марвға қараб кетди.

(Хотин подшоҳға нисбатан эҳтироми бўлгани ҳолда, ўз билгича иш тутган эди.)

Тағшода омонат подшоҳлигини давом эттира бошлади.

Марвда арабларға қарши Муқанна бош кўтариб, Мовароуннаҳр томон юрди.

Унда-бунда кўзғолиб куч олаётган исёнлардан норозиланган араб халифалари Хуросон ва Мовароуннаҳрға янги амирлар, саркардалар юбора бошладилар.

Бухородаги кўпчилиги ёғочдан тикланган уйларға ўт тушиб, мустаҳкам тош бинолар, юксак қошоналарға ҳам ўт кета бошлади.

Яна уруш.

Яна талон-тарож.

Яна сулҳ.

Яна хирож.

Шаҳар-кишлоқларда қон тўкилиб, саҳроларда (эркин Мажнун эмас) оёғида кишан, устида занжир — асирлар, қуллар судралар эди.

* * *

Хотин подшоҳ вафот этган кунлар кўча-бозорда одамлар Ровийдан сўрашди:

— Хотин подшоҳдан нима қолди?!

— Бухоро аҳолисига, Бухорога меҳр қолди. Бухоро билан фахрланиш қолди, — деди Ровий. Кейин, кўшиб қўйди. — Худои таоло юртимизни барча офат ва балолардан сақласин!

2003—2006 йиллар.

ЭГИЛГАН БОШ

Эгилган бошни қилич кесмайди...
Эски мақол

Биринчи дафтар

1

В о қ е а

Қайиқ — енгил сузиб бораётган қайиқ, бирдан тўнта-рилиб кетди.

Ақл бовар қилмайди: шамол йўқ, тўлқин йўқ, лекин шундай бўлди.

Уммон, тўрт томон сув.

Буниси гўрга. Аброр сузишни билмайди. У жон-жаҳди билан оёқ-қўлларини типирчилатиб, сув юзида туришга, қайиқни топиб минишга урина бошлади. Аммо қайиқ синган экан шекилли, ахийри — хайрият! — бир парча тахта унинг қўлига тушди. Аброр аввалига, болалик пайтлари дарахтга чиқиб шохга ёки, дейлик, деворга мингани сингари тахтага чирмашди. Кейин тахтани маҳкам кучиб, устига ётиб олганича, кўзларини чирт юмди...

Орадан оз вақт ўтдимиди, кўпми, бир маҳал у тахта устида кескин сурилиб, боши нимагадир урилгандек бўлди...

Аброр кўзини очди. Қараса, ер.

У суюнганича, икки қўли билан қирғоқдаги алафларга ёпишиб, қуруқликка чиқиб олди. Эгнини сиққанча, титраб-қақшаб, атрофга аланглади. Бу ер, афтидан, қандайдир кичик, жимитгина орол эди, теграда ҳамон осмонга туташиб ётган мовий денгиз.

Аброр оролни айлана бошлади. Қаёққа қарама, тўқай, ботқоқлик... Йўқ, манзара секин-аста ўзгарди. Тиник, кўм-кўк кирлик. Анвойи гуллар. Ингичка, ипдай чувал-

ган ариқчалар. Мевазор... ёввойи узум, даштда ўсган қовоқдай қатга, қучоққа сигмайдиган тарвуз, анжир-анор...

У айланиб юраверди, юраверди. Ўқинадиган жойи, шундай ажойиб оролда тирик жон кўринмайди. На парранда, на дарранда. Ҳеч бўлмаганда, биронта капалак учиб ўтса, уч-тўртта чумоли ғимирласа... Бехосдан Аб-рорнинг кўзи Одамга тушди. Биров ариқча бўйида бели-гача ўтга кўмилиб ўтирипти.

Аброр қотиб қолди. Бу ерда Одамни учратгани ях-шилиқ нишонасими, ёмонлик?

Аммо Одам унга беозор илжайиб қаради. Кейин — соқов эканми, имо-ишоралар билан ариқчадан ўтқазиб кўйишни сўраб, илтижо қилди.

Аброрнинг кўнгли юмшади. У, э, биродар, мастми-сан, мажруҳми, нима бало, деб ғудранганича, Одамнинг ёнига борди. Ариқчадан елкасида опичиб ўтишни ўйлаб, кифтини тутди.

Одам уни бўйнидан қучоқлади. У ариқчадан сакра-ди. Лекин...

Шу аснода қандайдир илон унинг белига камарга ўхшаб зич ўралгандек бўлди.

Аброр ажабланиб, орқа-олдига қаради. У энди ту-шунди: учратгани — ярми одам, ярми сўргичли узун пайпаслагичлардан иборат, махлук. Рўдапо...

Аброр елкасида ўтирган балодан қутулмоқ истаб, сап-чиб-ирғишлашга тушди...

— Аброр ака... Ў, Аброр ака...

Бундай диққат қилса: ёнида хотини. Зухра... У, хо-тиним оролда қаердан, қандай пайдо бўлди экан, деб гангиб-эсанкиради.

— Сен бу ерда нима қиляпсан?

— Эсингиз жойидами ўзи? — деди секин Зухра.

Аброр яна диққат қилиб, тўшақда ётганини пайқади. Хотини қаравот четида ўтирарди. Демак, туш кўрибман, уйда эканман, деб ўйлади. Бироқ у ёқ-бу ёққа кўз югур-тирса, бу барибир уйи эмас, бошқа жой. Аброр хотини-дан, биз қаердамиз, деб сўрагиси келди. Аммо яна тан-беҳ эшитишдан кўрқди. Бунинг устига, Зухра энди кома-тини тиклаб, ундан узоқлашган эди.

Аброр ўрнидан туриб ўтирганича, чуқур ўйга толди.

У ҳеч қачон денгизда юрган эмасди. Кемага ҳам, қайикқа ҳам миниб кўрмаган. Умрида фақат бир марта Бокуга бориб, Каспий бўйида айланган, холос; денгизни,

кемалар, ҳар хил катта-кичик қайиқларни соҳилда туриб шунчаки томоша қилган.

Аброрнинг болалик йиллари дашт-сахрода ўтган эди. Шу боисдан, у ўшанда ҳайратга тушиб, соддадил кишиларга хос, денгиз ҳам сахродай чексиз экан, деган фикр хаёлидан кечган эди.

Аммо Аброр, денгиз, турли-туман оролар билан иши йўқлигига қарамай, «рўдапо» сўзига шоирларнинг шеърлари, адабиётда кўп тўкнашган. Ундан ташқари, болалигида аллақайси китобдан рўдапо тўғрисида қизиқ бир матал ҳам ўқиган. Ҳозир унинг кўргани аслида тушми, ўша эски матални хотирлашми — айтиш қийин эди.

У кўзларини юмиб, бошини кўксига солинтирганича, узилиб қолган тушининг охирини кўришга, тўғрироғи, маталдаги кейинги воқеаларни хаёлида жонлантириб, ўзи бевосита аралашган ҳолда «яқун»лашга уринди. Лекин қанча саъй кўрсатмасин, ундай қилолмади... қулоғи остида гўнғиллаётган аридек, бу ер орол бўлмаса, мен қаердаман, деган савол муҳимроқ туюлиб, унинг хаёлини ўғирлади.

Бошини кўтариб, яна у ёқ-бу ёққа кўз ташлади. Эй, дарвоқе...

Аброр ҳаммасини бирин-сирин эслай бошлади...

Кеча оқшом у оқ шойи кўйлак, хотини шундай оқ кофта устидан янги — ёзда Навоийга меҳмон бўлиб боришганида Аброрнинг опалари совға қилишган — вилюр деган матодан тикилган чиройли костюмларини кийишиб, қўлтиклашганича кўчага чиқишди. Зухранинг дугонаси Истатхоннинг туғилган куни эди. Истатхоннинг кўнгли учун «шариат»ни ҳам бир оз бузишга тўғри келди. Алламаҳалда Аброр билан Зухра, уйга кетиш керак, деб тараддулланишганича эшикка йўналишди. Бироқ уй эгалари, тун яримдан ошди, унинг устига «оз-оздан» олгансизлар, яхши эмас, деб уларни ҳоли-жонига қўйишмади. Зухранинг, ойим қари, болалар уйда ойим билан қолган, дегани ҳам инобатга ўтмади. Қисқаси, мезбонлар гапига кириб меҳмонлар эгниларидаги пиджакни ёнма-ён илгакка илишиб, даҳлиздан қайтиб хонага киришди. Шу ерда ётиб қолишга мажбур бўлишди...

Аброр буларни эслагач, ўрнидан даст кўзгалди. Ташқарига чиқиб тошнов ёнида чўнқайганича, шошмасдан юз-қўлини ювишга тутинди.

Боя ғойиб бўлган Зухра, унинг изидан Истатхон

қўлларида дастурхон, чойнак-пиёла кўтариб Абборнинг ёнидан ўтиб кетишди. Артиниб, иягини қашлаб, Аббор ҳам уларга эргашди.

— Чой тайёр... келинг, — деди Истатхон.

— Бўриной қаерда? — шунчаки, хаёлига келганини сўради Аббор.

— У киши барвақт ишга кетди... бориши зарур эди...

— Соат неччи бўлди? — бу гал хотинига мурожаат қилди у.

— Ҳн...

— Ҳн-н?! — капалаги учди Абборнинг. Эрталаб қотиб қолганини ўйламаганди ҳам. Деразага кўз ташлаб, офтоб чарақлаётганини энди пайқади. — Нега мени уйғотмадинг? — деди эзилиб. — Ўзинг биласан-ку, идорада ҳозир тўс-тўполон... текшир-текшир... ўлдим! — Кейин, яна Истатхонга юзланди. — Кечирасиз, чой бошқа пайт... кетиш керак... — У олдинга отилиб, бирдан тўхтади. Хотинига қаради. — Сен бугун ишга бормайсанми?

— Бораман, — деди секин Зухра. — Олдин базага кириш керак. Болалардан ҳам бир хабар олсамми...

— А, бўпти, — гудранди Аббор, учадиган қушларга ўхшаб эшикка интилиб турганича.

У дахлизда бир нафас гангиб қолди. Ниҳоят, илгакдаги икки янги пиджакдан бирини апил-тапил кийиб, ташқарига рўйирост «парвоз» қилди.

Истатхонлар уйи Тошкентнинг бир чеккасида эди.

Аббор бекатга келиб, асабийлашиб автобус кута бошлади.

Бекатда Аббордан бўлак, ёш, келишган бир қиз ҳам бор эди. Унга қараб-қараб қўйиб, юзини четга бурганича, илжайди.

У айрим қизлар, жувонларнинг шундай тикилиб, истигно аралаш илжайишини олдин ҳам кўп кузатган. Дунёда енгилтабиат аёл оз эмас... Йўқ, Аббор хотинидан бошқа аёл зотига қарамайди. Идеал дейдиган даражада садоқатли. Аммо кўнгил барибир кўнгил экан. «Ёшим қирқдан ўтди, — ўйлади шу сонияда ўзича беихтиёр. — Лекин мени ўттиз-ўттиз бешда дейиш мумкин. Қоматим тик, ўзим ҳам қиличдайман. Сочимда битта ҳам оқ кўринмайди...»

Автобус келди. Тиқилинч. Бояги қиз олд эшикдан, Аббор орқа эшикдан суқилиб кирди.

Кўп ўтмай, одамлар сийрак тортишди. Ўтирадиган

жой йўқ, аммо Абрордан ташқари тик турган кимса ҳам қолмади... Аброр бояги қизнинг тушиб кетган ёки ўтириб олганига қизиқсиниб — бунинг унга нима ҳожати бор! — ўзи ҳам билмаган ҳолда, тўғри олдинга ўтди ва ҳайдовчи кабинасига елкасини суяб турганича, ўтирганларга эринмай разм солди.

Бояги қиз кўринмади. Лекин йўловчилардан бир-икки хушрўй хонимлар Аброрга аллақандай қизиқсинган кўйда тикилишиб, илжайишди.

У янги шаҳар марказида автобусдан тушди. Катта-катта қадам ташлаб ўзи ишлайдиган идора томон йўл олганича, бир ёқдан, Зухра уйғотиб, киши камдан-кам кўрадиган фаройиб матал-тушнинг ярмида узилиб қолавергани, иккинчи ёқдан, аксинча, Зухра вақтида уйғотмай, хизматга кечикканини ўйлаб, ўқинди. «Нима бўлганида ҳам, бугун хотин ишни расво қилди!» — деган хаёлга борди.

Аброр қармоғида бир неча ўқув юртлари бўлган катта ташкилот хузуридаги Маданият уйида хизмат қиларди. Бу ерда йиллар бўйи иш тинч, осойишта эди. Маданият уйида уймалашган йигирмага яқин хизматчи ҳам ишга мудрагандай келиб, мудрагандай юраверишарди. Асаббузарлик йўқ, озор йўқ, одамлар мамнун... Аброрга негадир худди шундай туюларди! Аммо бу — аслида ҳам шунақа, ҳамма иш жойида, дегани эмас экан. Бехосдан поезд кескин силтангандек бўлди! Гап шундаки, кутилмаганда ташкилот раиси, кўп ўтмай унинг икки муовини ишдан бўшатилиб, буларнинг ўрнини янги раҳбарлар эгаллашди... Кейин... бундан уч ойча муқаддам Маданият уйига ёши қайтган, лекин ҳамон чиройли, ҳаракатчан бир аёл бош суқди. У «хизматчилар ўз вазифаларини қандай бажаришаётганини кўздан кечирмоқчи экани»ни айтиб, директор хонасининг бурчагидаги курсига чўкканича, роппа-роса икки ой қимир этмай ўтириб қолди. Буниси майли. Аёл ора-сира хизматчилардан кимнидир ёнига чақириб: «Буни хато қиляпсизлар... ана буниси ҳам чакки...» — дея бошлади. Хонага у кириб келган соатдан Маданият уйининг директори Қобулов ранги оқариб, хизматчилар билан титраганми, аламзадами товушда эзиб гаплашишни одат қилди. Орадан икки ой ўтиб, бояги аёл хонани тарк этганидан сўнг ҳам бошлиқ олдинги бедард, бепарво ҳолатга қайтмади. Бирок, афтидан «бўрон тинган», ҳаёт яна ўз изига тушадиганга

ўхшар эди... Йўқ, кеча эрталаб Қобулов одатдагидек хизматчиларни хонасига йиғиб, негадир столидаги қоғозларни титганича, пала-партиш кўрсатма берди. Кейин, хонасини ичдан маҳкамлаб, бир оз ўтиргандек бўлди. Тушликка бориладиган пайтда катта портфель кўтариб шошганича қаёққадир чиқиб кетди ва қайтиб келмади... Кечга томон «бошлиқ бўшабди» деган миш-миш тарқалди...

Аброр Қобуловни кўп йилдан буён танир, кўли остида ишлаб-ишламасин, ўзини у билан дўст, оғайни, деб биларди. Биринчи навбатда, нега бошлиқ менга бир оғиз «дарди»ни ёрмади, нега ақалли мен билан бундай хайрлашмай кетди, деб ўпқаланди. Бирок, тез орада бу гинаси унутилиб, умум хаёлини банд этган ташвиш аста-секин унга ҳам юқа бошлади: Энди нима бўлади? Кимни директорликка тайинлашаркин? Қобулов қайси йўсинда ишдан кетди-ю, бу қандай баҳоланиши кутиляпти?!

Ўша куни идорадаги ахвол шундан иборат эди...

Идора шаҳар марказида, сокин хиёбон пинжидаги кўп қаватли бир иморатда жойлашган эди. Аброр ташкилот эшигида, иккинчи қаватга кўтарилаётиб зинада, Маданият уйига тегишли йўлакда ҳеч кимни учратмади. У соядек сирғалганича, ўзи ишлайдиган хона эшигини очди.

Шифти паст, энсиз бу хонада тўрт киши ўтириши керак. Булардан иккисини режиссёр, Аброр билан дераза олдидаги столни эгаллаган Қодиржонни методист де-йишади.

Режиссёрлар йўқ; улар ҳар куни эрталаб кўриниш бериб, кейин иш билан турли ўқув юртларига кетишади. Хонада Қодиржон бир ўзи қоғозга кўмилиб ўтирарди.

Бу йигит Абрордан уч-тўрт ёш кичик. Лекин ҳеч қачон ортиқча мулозамат кўрсатмайди. Мана, ҳозир ҳам ўрнидан турмади. Аброр хоҳласа, ўзи келиб кўришгани қўл чўзишини кутди.

Аброр олдинги кунлар, бошқа ундай қилмайман, деб шахд этганди. Аммо ҳозир кечиккани учун хижолат чекаётганидан, эшикни очганидаёқ бош силкигани етмагандек, яна беихтиёр Қодиржоннинг столи ёнига борди, кўлини узатди.

У эшикда кўрингандаёқ, Қодиржон негадир ишшайиб, унга бошдан-оёқ разм солганди. Аброр яқинлашгач, тагин ўшандай ишшайиб қаради.

Хамкасбининг хатти-харакати довдираб турган Аброрни баттар эсанкиратди. У ўз ўрни — эшикдан ён томондаги столга ўтиб ўтираркан, аввалига, бу шарт-шароит билан ҳисоблашмай кечикканим учун шундай қиялпти, деб ўйлади. Аммо, кейин... бекатдаги қиз, автобусдаги хонимларни бирдан эслади. Улар ҳам энди унга илжайишдан кўра кўпроқ ишшайишгандек туюлди. Унинг баъзан бепарволигидан оёғи лой, шимига доғ-дуғ тушиб юриш одати йўқ эмас, балки шу сабабдан... У Қодиржонга сездирмай, стол панасида секин оёғи, шимини синчиклаб кўздан кечирди. Йўқ, назарида, усти бугун бинойидек эди.

Аброр тортмалардан бир даста қоғоз чиқариб, стол устига қўйди. Сўнг ҳамма нарсага бирваракай аниқлик киритишга умидланган кўйда, Қодиржонга юзланиб, савол ташлади:

— Тинчликми? Мени ҳеч ким сўрамадими?!

— Раис сўрадилар, — деди ҳамон ишшайиб Қодиржон. — Икки-уч сўрадилар.

Аброр бунини кутмаган эди. Ташкилотнинг олдинги раиси фақат Маданият уйи директори билан муомала қиларди, хизматчиларни яхши танимасди ҳам. Янги раис вақт-бевақт кимнидир чақириб, бемалол гаплашаверишни расмга айлантирди. Бироқ идорада ишнинг кўлами кенглигидан, бу раис ҳам бировни ҳеч қачон босим суриштирмайди.

— Қанақа иш билан? Нега? Индашмадими? — ишонгиси келмай гудранди Аброр.

— Билмадим, лекин... эртага мажлис бўлади, дейишяпти, — лаб-лунжини энди сал йиғиб, жиддий тортганича сўзланди Қодиржон. — Қобуловни муҳокама қилишса керак. Янги директор...

Мажлис бўлишини ҳам, Қобуловнинг исми-шарифи тилга олиншини ҳам Аброр кўнглида ҳис этган эди. Бу ҳаммаси тушунарли. Аммо унга бу гапларнинг нима дахли бор? Раис, қандай иш тутайлик, тақсир, деб маслаҳат солмайди-ку, ахир! Интизомни бузиб кечиккани учун, уни чақириб, қойиши мумкин... лекин бунинг учунгина раҳбар босим суриштириши ҳам ақлга сиғмайди! Хўш, нега бугун эрталабдан раиснинг унга кўзи учди экан?!

Аброр хаёлини банд этган саволга жавоб тополмади. У трубкани даст кўтариб, қабулхонага кўнғироқ қилди:

— Гулжон... салом алайкум, кечирасиз... бу мен... Шариф Рустамович сўраган эканлар...

— Ха... Қаерда юрибсиз? — уни рахбар ўрнида тергади котиба. — Хозир ёнларида одам кўп. Бўшасалар, айтаман... Хеч қаёққа кетмай туринг...

Аброр котибанинг кўрсатмасига биноан кимира эрмай ўтиришга қарор қилиб, олдидаги қоғозларни бирма-бир кўздан кечира бошлади. У кечгача телефон жиринглашини мутелик билан кутишга тайёр эди-ку, ичаклари кўкқисдан сурнай чалиб, шунинг баробарида, кўнгли дам сайин беҳузур бўлиб қолди. Аброр кеча оқшом «шариатни бузгани» устига, бугун эрталаб оғзига ушоқ олмаганини эслади. Буниси майли. Иягини қашлаб ўтириб, соқолини қиртишламай ишга келавергани ҳам ёдига тушди. Раис афт-ангор, уст-бошга синчков қараб, танбеҳ беришни ёқтирадиган киши, раиснинг олдида бу аҳволда кириб бўлмади!

У ўрнидан сапчиб туриб, мен тез қайтаман, деганича эшикка йўналди.

Дастлаб бир қултум қаҳва ичиб, кейин соқол олдиришга қарор қилди. Бироқ, ҳар куни шу пайтда очик турадиган буфет аксига берк эди, асабийлашиб, пошганича кўчага чиқди. Хиёбон томонда, сартарошхона ёнида ошхона бор, ўша ёққа қараб кетди.

Кўчада, ошхонада апил-тапил қаҳва ичиб ўтирганида унга яна уч-тўртта аёллар эрталабига ўхшаб фалатирок қарагандек бўлишди. Бироқ, Аброр уларга эътибор ҳам бермади; унинг бутун хаёлини, раиснинг менда нима иши бор экан, деган савол чулғанган эди.

«Наҳотки, мени директорликка қўйишмоқчи бўлса?!» Бу гап бирдан хаёлига келиб, Аброрнинг кўнглига гулгула тушди... У бундан йигирма йил муқаддам институтни битириб, Маданият уйига ишга келган, шу ерда ишлаб қолган эди. Ўз ишида баъзан қоқилиб, дакки эшитган, аммо рўшнолик ҳақида ҳеч қачон гап бўлмаган идорада. Шунинг учун ҳам, рахбарлар бугунгидек кўкқисдан йўқлаганда, Аброр доим, бирон дилсиёҳлик рўй бермаганмикин, деб кўрқар ва бирон катта ўзгариш кутилмаётганмикин, деб умидланарди.

Ошхонадан чиқиб, сартарошхонага кирди. Хайрият, бу ерда одам кўп эмас экан. Лекин сартарош йигитча, мулла ака, хизмат, деб негадир унга худди Қодиржонга ўхшаб ишшайди. Хизмат ўз-ўзидан маълум-ку, бу ерга кирдингми, соч-соқолни тартибга келтириш зарурати бор, демак... Аброр шунга қарамай, соқолни бир оз, деб

чайналгандек бўлди. Яхши, мулла ака, яхши, деб йигитча уни ўтиришга таклиф қилди.

Бўш курсига ўтириб, ойнага қарагач, Аброр дабдурустдан донг қотди: хотинининг кийими!!! Биринчи галда кўкрак чўнтагидан учи чиқиб турган гулдор рўмолчага кўзи тушди. У кеча кўкрак чўнтагига оқ рўмолча солиб қўйган эди. Кейин, эгнида бели ингичка, кўкси кўтарилиб турган пиджак билан юргани ошкор бўлди-қолди... У эрталаб ишга шошганида адашганига шубҳа йўқ эди!

«Бугун хотин ишни расво қилди!» — деб ўйлади Аброр тагин. Аммо тишини-тишига босиб, ҳеч нарсани сезмагандек алпозда, соқолини олдирди. Ниҳоят, сартарошхонадан чиқиб, йўл бошида серрайди.

Бу намоишда қайтиб идорага кирган, айниқса, раисга учрагандан одамнинг ўлгани яхши, албатта. Хўш, нима қилиш керак?!

Х о т и р а

Кишлоқ чеккасидан энли, чуқур ариқ ўтади.

Пахтага чиққан талабалар ҳар куни эрталаб ҳам кечқурун мана шу ариқ бўйида қатор тизилишиб, юз-қўллари ювишади.

Лекин ҳали кун энди ёришяпти. Қирғоқда ҳеч ким йўқ.

Эски олача чопонга ўраниб олган Аброр ариқ бўйига шошмасдан, эҳтиёт бўлиб чўкканича, бир қўлини сувга солди: муз. У қўлини тез тортиб олди.

Шу пайт сув бирдан шалолади. Аброр қараса, қандайдир қиз чўмиляпти. Оқ елкалари, ёйиқ сочларидан, уни пари деб ўйлаш мумкин. Лекин дам ўтмай, у Аброрнинг рўпарасида пайдо бўлди; бўйнигача сувда, йигитга бақрайди. «Алвасти!» — деб ўйлади бу сафар. Аброр ўзича.

- Совуқ эканми? — ундан сўради бехосдан қиз.
- Совуқ, — иқрор бўлди Аброр.
- Шаҳарликмисиз? — кулумсираб сўради яна қиз.
- Йўқ.
- Бўлмаса, нега кўркасиз?
- Ўзим, — гудранди Аброр.
- Тескари қаранг, — буюрди қиз.
- Нима-а?

— Мен чикишим керак...

Аброр кўлини сувга солиб, юзини мушукка ўхшаб наридани бери ювди. Кейин, ўрнидан туриб, қишлоқ томон илдам кета бошлади. Бироқ, беш-ўн қадам юриб-юрмасдан, эғнида ҳамшираларникига ўхшаган енгил халат — бояги қиз унинг ёнида пайдо бўлди. Аброр қизнинг сувдан чиқиб кийинишга қандай ултурганига тааж-жубланди.

— Сиз барибир шаҳарликка ўхшар экансиз, — кулумсираб гапни узилган жойидан давом эттирди қиз.

— Сиз-чи?

— Биз қишлоқда тувилганмиз, кейин шаҳарга кўчганмиз.

— Мен саҳрода ўсганман. У ерда сув йўқ, — деб тушунтириш берган бўлди Аброр.

— Сиз кинога бориб турасизми? — сўради қиз, кутилмаганда мавзунни ўзгартириб. Колхоз клубида деярли ҳар оқшом томоша кўрсатиларди.

— Кино? Баъзан... — деди Аброр. — Нима эди?

— Мен сизни олдин учратмаган эканман...

... Ўша куни Аброр клубга борди. У томошадан кўпроқ қизни кўрмоқчи эди. Нега? Бу ерда кўпчилик йигитлар қизлар билан учрашиб юришади. Аброр умрида бирон қиз билан танишиб, эркин гаплашмаган. Лекин бу муҳим эмас... Қиз Аброрни кинога таклиф қилгандек бўлди. У худди қиздан қочгандек иш тутишни истамайди...

Аммо клубда қизиқ воқеа рўй берди. Қиз дугоналари билан эртароқ келиб, қатор ўтиришган экан, Аброр уларга яқин бир жойни танлади. У билан қиз: «Сиз ҳам шу ерда экансиз-да? Ҳа, биз ҳам шу ерда!» — кабилида кўз уриштиришди, холос. Томоша бошлангач, олдинроқда ўтирган аллақандай йигитчалар папирос тутата бошлашди. Клуб унча катта эмас, буни ҳамма пайқади, бироқ ҳеч ким миқ этгани йўқ... Фақат ҳалиги қиз бехосдан портлади: «Бу ерда чекманглар! Сенларга айтяпман!» Йигитчалар, э сен қолувдинг гап ўргатмаган, дегандек тўнғиллашди. Фильм қолиб, кўпчилик буларни томоша қилишга тушганди. Қиз эса бўш келмади. «Мен сенларни танидим. Ҳозир ҳамманг ўчирмасанг ўзларингга кийин!» — деб ўрнидан ярим қўзғалгандек бўлди... Йигитчалар папиросларини ўчиришди...

Томоша тугагандан кейин, Аброр клубдан чиқиб ке-

таётиб, шунчаки ўзидан-ўзи қиз билан ёнма-ён келиб қолди. Буниси майли, кўчага чиқишгач, дугоналаридан ажралиб, қизнинг ўзи у билан ёнма-ён кишлоққа йўл олди.

— Яхши фильм экан. Сизга ёқдими? — сўз қотди Аброрга.

— Ёқди, — деди Аброр. Сўнг қиздан сўради: — Кечирасиз... Сизнинг исмингиз?

— Зухра, — деди қиз.

— Бир гап айтсам, хафа бўлмайсизми, Зухраҳон?

— Айтинг.

— Қиз бола... нега бундай ҳар нарсага аралашасиз?

— Клуб холасининг уйи эмас. Ўт чиқса, нима бўлади?! Катта кинотеатрлар ёнган шунақалар дастидан...

— Тўғри, лекин... — деди секин Аброр.

— Бировлар ўзини тутолмаса, безорилик қилса, индамай кетавериш керакми?

— Йўқ, албатта... Шунга қарамай, қиз бола... Аҳмоқ одамлар билан ўчакишиб...

— Ҳамма бало шунда! — деди Зухра. — Биз кўрқиб, мум тишлаб ўтираверамиз, безори ўзини эркин сезаверади... фақат безори эмас, ҳар қандай бемаъни одам истаган, хаёлига келган қабихликни қилаверади. Самолётда бир қизчанинг суратини гиламга осиб қўйишипти. Осмонда қўли ифлос одамларга тик келиб, ҳалок бўлганими, шунақа... Девдай йигитлар ҳам бўлгандир-ку, ўша самолётда, ялпайиб ўтираверишган шекилли. Менга шунақа туюлади... Йигитлардан биронтаси овозини чиқармагандан кейин, ўртага тушасан-да, қиз бола. Бошқа нима қилишинг керак...

— Бу ҳаммаси тўғри, лекин ҳаётда... одамлар бекорга сукут сақлашмайди. Ўлган ўлиб кетаверади, ифлос одамлар истаганча... — ғудранди Аброр. — Қанча буюк одамлар ўтган, ҳаётни тузатиш қийин эканми, барибир...

— Э, йўқ, мен сизнинг бу фикрингизга қўшилмадим...

Улар шу оқшом анчагача кўча айланиб гаплашиб баҳслашишди... Эртаси ариқ бўйида яна учрашиб қолишди. Кечкурун клубда...

Одатда, йигитлар қизларни ёқтиришиб, уларнинг изидан юришади. Аброр бунга ортиқча саъй кўрсатгани йўқ. Аксинча, Зухра унинг изидан юргандек бўлди. Аброр тез орада, ҳали ўзи Зухрани севиб-севмаганини билмай

туриб, Зухра ўзини ёктириб қолганини ҳис этди. Мағрур, ўқтам, ҳаракатчан, олижаноб бу қизга Аброрнинг нимаси ёқди — тушуниб бўлмади. Пошшонинг кўнгли қурбакага тушибди, деявериш мумкин... Балки, унинг соддадиллиги, беозорлигини қадрлагандир Зухра? Муҳаббатда баъзан икки қутб ҳам бирлашар экан-да!

... Мана, Аброр эғнида Зухранинг кийими, Зухра эса унинг эғнини кийиб, қаердадир йигитчалардек юғриб-елиб юрибди. Қаерда? Пиджак алмашинганини сезган бўлса, бир йўла болалардан хабар олгани уйга кирдимикан? Ёки, Истатхонниқидан тўғри базага кетдими? Базадан иш жойига қайтган бўлса-чи?!

В о қ е а

Қадимдан шундай таомил бор... жанг-жадалда жонини қурбон қилганларни — шаҳид, тирик қолганларни — ғозий, дейишган. Ўзи уруш кунлари туғилган болани нима учун, Ғозий, деб аташ керак экан — англаб олиш мушкул. Ғалабага умид, ишонч, дегандек қўяверишганмикин?!

Буни ким қандай тушуниб, қандай баҳоламасин, қисқаси, Қобуловнинг исми Ғозиддин эди...

Биз ҳикоя қилаётган кунда у ҳар қачонгидек сахарлаб уйқудан турди. Спортчиларга ўхшаб кийинганича, кўчага ошиқди. Кўчада у ёқдан-бу ёққа яйраб югура бошлади ва... бирдан таққа тўхтади.

Кеча ишдан бўшатилгани эсига тушди Ғозиддиннинг... Хўш, шундай экан, бунча барвақт туриб, юғуришга бало борми?! Инсон эртанги саломатликни ўйлаб, тонг билан кечки пайтлар югуради. Ғозиддинни эртага нима кутяпти — маълум эмас, у қамокқа тушиш, гўрга бориш учун саломатлигини мустаҳкамлаяптими?!

Йўқ, дам ўтмай Ғозиддин бу фикрдан қайтди. Инсон токи тирик экан, у югуравериши керак. Бошга тушган кулфат, бало-қазодан қутулиш учун ҳам югуради инсон...

Бирон соат чамаси яна бадантарбия қилди. Ниҳоят, уйга қайтиб келиб, обдан ювинди. Кийинмоқчи бўлиб, тоза-озода костюмини тайёрлаб қўйди-ю, тагин ишдан бўшатилганини эслади. Меҳмонхонага ҳорғин кириб, диванга чўзилди.

... Кўзи илинган экан, уйғониб уйни айланганича

қараса, боя ичкари бўлмада ухлаётган хотини аллақачон ишга кетибди. Даҳлиздаги телефон турган курсича устида бир варақ қоғоз, хотини ёзиб қолдирган хат.

— «*Фозий ака!*

Бўш экансиз, уйда ҳадеб бекор ётавермай, баъзи бир ишларни қилиб қўйсангиз.

1. Балконда эски газеталар сочилиб ётибди, тартибга келтириб тугсангиз ёмон бўлмасди. Ҳафсала қилсангиз Горький ҳайкали ёнидаги дўконга элтиб топширинг.

2. Уйда картошка билан пиёз тугаган. Бозорга бориб, қиммат бўлса ҳам уч-тўрт килодан олиш керак.

3. Балконда икки челақ ахлат. Ўзингиз, кеча тўқман, деган эдингиз.

4. Уйда Тошкент суви тугаган. Қарарсиз.

5. Бугун кундузи соат 2 да қизингиз мактабида ота-оналар мажлиси. Мен етиб келолмайман.

6. Уйни қачон пилесос қиласиз? Ваъда берганингизга, сен қўявер, ўзим тозалайман, деганингизга икки ойдан ошди.

Яна нимадир ёзмоқчи эдим, эслолмаяпман. Эсласам, телефон қилиб айтарман...

Имзо».

Хотини биринчи марта бундай рақам қўйиб, унга уй ишларини юклаётгани йўқ. Олдиндан шундай, ҳамма нарсани бирма-бир ёзиб, остига албатта имзо чекади. Бироқ, бугун Фозиддин хатни кўздан кечириб, бошига тўқмоқ тушгандек бўлди.

Ўз жонажон хотинингки элдан бурун бўшаганингни сенга эслатиб, ҳар қачонги уй ишларини бу гал писанда билан бажаришингни талаб қилса, бегоналардан марҳамат кутмай қўя қолган маъқул! Хотин кишидан асли дўст чиқмас экан. Эрининг мавқеи, обрўйига қараб муомала қилар экан-да, хотин киши! Лекин буниси ҳалво... Хотинлар — барометр. Уларнинг уйда муносабати қай йўсинда ўзгарганига қараб, бошқаларнинг муносабати қандай эканини тасаввур қилаверасан!..

Фозиддин қафасга тушган қушдек хонада гир айлана бошлади. Айтганларидан биттасини ҳам бажармайман, финг деса, портфелимни кўтариб, уйдан чиқиб кетавераман, гап тамом, деб ўйлади. Хўш, унда нима билан шу-

фулланиш керак? Бўйнингга сиртмоқ тушишини кутиб ётавериш керакми?!

Бу саволлар гангитиб қўйди Ғозиддинни. У бозорга бориб, биринчи навбатда картошка билан пиёз харид қилишни ўйлаганича, эшикка йўналганини ўзи ҳам билмай қолди.

Бозордан қайтгач, ахлатни тўкиб келди. Кейин, Тошкент суви келтирди. Ниҳоят, уйни йиғиб, супуриб-сидириб, эски газеталарни ҳам тартибга солди... Яна уйда гир айлана бошлади.

Қўққисдан телефон жиринглади. Ғозиддин, хотиним бўлса керак, деган хаёлда истар-истамас телефонга яқинлашди.

— Ал-ло...

— Ўртоқ Қобулов, Ассалому алайкум...

— Ваалайкум... Гулжон? Ўзингизми? — деди котибаинг товушини таниб, ҳаяжонланганича Қобулов.

— Мен, — деди котиба лоқайдроқ қўйда. — Раис сизни чақиряптилар. Эртага соат бешда. Албатта, келишингиз керак экан...

— Хўп бўлади. Яхши... Бораман, албатта... — деди Ғозиддин итоаткор оҳангда. У яна нимадир дегиси келди-ю, гапга оғиз жуфтлашга улгурмади, трубкадан қисқа гудок эшитила бошлади.

Раис суриштирганига Ғозиддин бир сония алланечук мамнуният ҳис этди. Демак, иш ўнгланиб кетиши ҳам мумкин. Раис оддийроқ бир вазифани таклиф қилса ҳам майли, қўпчилик орасида шарманда қилмаса... қаттиқ жазо бермаса бўлди...

Э, йўк... Тез хушёр тортди Ғозиддин. Раис яхши ниятда чақиртирса, ўзи гаплашарди у билан. Котиба орқали айттиряптими, ишлар пачава!

Ҳозирча вақт бор, аммо... Нимадир қилиш керак! Наҳотки, Ғозиддин дарров жон берадиган аҳмоқ бўлса... Нега унинг чекига кулфат тушяпти ўзи? Нимадан бошланди ҳаммаси?!

Телефон яна жиринглади. Бу — хотини экани аниқ... бошқа ким ҳам унга қўнғироқ қиларди? «Э, сен ҳам жонимга тегдинг!» — деб ўйлади Ғозиддин трубкани ҳафсаласизлик билан қўлига оларкан, телефонданми, хотиниданми инжиган алпозда...

Х о т и р а

Каттакон темир дарвозанинг бир табақаси очиқ эди. У тўғри ичкарига кирди. Рўпарада — уч-тўртта мевасиз дарахт. Маъюс куз офтобида сарғайган барглар ёлқинланмоқда. Чап кўлда — олди айвон икки қаватли гиштин иморат. Ўнг кўл — узун баланд девор. Фақат худди сартарош дўконини эслатган пастак ёғоч уйча деворнинг пинжига тикилиб турибди... Фозиддин ҳовлига киргани заҳотики, уйчадан қандайдир елкадор, миқти киши чиқиб, шахдам босганича унинг қаршисига келди.

— Хўш, йигитча, хизмат?

— Ассалому алайкум, амаки. Яхшимисиз? Ҳорманг, — деди Фозиддин саволга жавоб қайтаришга шошмай.

— Сало-ом... Раҳмат, — деди бояги киши сал ўнғайсизланиб, паришонланган кўйда. Кейин, барибир яна сўради. — Сизга нима керак эди?

— Сизга айтишмадими? Мен Ҳақназаровнинг қариндоши бўламан, — деди Фозиддин ҳамон осойишталик билан. — Бугун иккимиз кўришмоқчи эдик...

Елкадор киши одми кийинган, турқи-тароватидан ҳам соддадилми, ақли ноқисроқми одамга ўхшарди. Аммо, йўқ, у илк қарашда туюлганидек анойи эмас экан. Фозиддиннинг қаршисида кўксини қалқон қилиб турганича, яна савол ташлади:

— Ўртоқ Ҳақназаров биладиларми?

— Нимани? — сўради Фозиддин.

— Сизни... Бундай келишингиз... — деди халиги киши чимирилиб. — Бўлмаса, бизга гап тегади. Мумкин эмас.

— Билмай нима. Қизиқ одам экансиз-ку, — ўзига нисбатан кўрс муомаладан иззат-нафси оғриган намоёйишда тўнғиллаб деди Фозиддин. — У киши чақирмаса, мен келиб нима қиламан?

Одми кийинган халиги киши шундан сўнг иккиланган ҳолатда йўлни бўшатди. Иккилангани учундир, у дарҳол нари ҳам кетмади. Фозиддин айвонга кўтарилиб, эшик ёнидаги тугмани босиб, ичкаридан кимнингдир чиқшини кутиб тураверди.

Эшикни ўн-ўн икки ёшлардаги пахмоқсоч қизалоқ очди.

— Сиз Раънохон бўласиз, а? Шундайми? Мен адашмаяпманми? — беозор кулимсираб сўради Фозиддин. У энгашиб, қизчанинг манглайдан ўпиб ҳам кўйди. —

Дада бизга қараб ўтирибдилар. Шундайми? Кираверайликми?

Қизалоқ ийиб-илжайиб, бошини тебратганича:

— Ҳа, киринг, — деди секин.

Фозиддин миқти кишига, мана бизнинг муносабатимиз қандоқ, кўриб қўй, галварс, дегандек елкаси оша маъноли, кибрли, мағрур қараб қўйиб, уйга кирди.

Эшикка юзма-юз юқори қаватга чиқиладиган зина. Ўнг қўлда йўлакка уланиб кетган хона. Яна ўнгга бурилса, эшик — меҳмон қабул қилса бўладиган каттагина хона эшиги.

Фозиддин эғнидаги вижимланган ёмғирнўш, оёғидаги лойли туфлини ечиб, олдинга босар-босмас, атлас қўйлак кийган, бошини ҳам раққосалардек дурра билан танғиган қирқ ёшлардаги хушрўй жувонга рўпара келди.

— Ассалому алайкум, опоқи. Яхшимисиз? — деди у кулимсираб, шу билан бирга, сал букилганича, тавозе билан.

— Келинг, яхшимисиз? — деди жувон ҳам беихтиёр эшилиб, илжайиб. Кейин, катта хона эшигига имо қилиб, аллақандай ўйчанми, ҳорғинми пичирлади: — Сиз бемалол кириб ўтираверинг. Мен ҳозир домлани айтаман...

Фозиддин дадил олдинга босиб, эшикни очди.

Эшик томондаги девор этагида устига кимхоб ташланган ҳайбатли диван. Икки ён томонда шифтга кифтини тираган жавонлар: булардан бирида китоблар, кейингисиди ҳар хил биллур ва чинни буюмлар. Эшикка рўпара девор — яхлит дераза, катта-кичик ойналар билан қопланган. Дераза ёнида япасқи хонтахта, бир неча юмшоқ курси.

Фозиддин пастда турган курсига осойишта ўтиб ўтириб, ташқарига кўз ташлади. Бу тарафда анча-мунча мевали дарахтлар ҳам бор экан: олма, олхўри...

Зина вичирлагандек бўлди.

Ниҳоят, тилла ҳошияли кўзойнагини қўлида ўйнаганча, бўйи ўртадан паст, жуссаси кичиклигидан қаримсиқ болаларни эслатган киши эшикда пайдо бўлди. Йигитга жилмайиб қаради.

— Яхшимисиз, Жума Назарович? — ўрнидан сапчиб турди Фозиддин.

— Ничаво... Ўтираверинг, — деди Ҳақназаров кўришаётиб. Сўнг Фозиддинга юзма-юз курсига ўтиб ўтирди.

Улар гап кутгандек бир-бирларига ўйчан тикилишди. Бу анча узоқ давом этди.

— Сиз ҳалиги газетадан. Интервью... Мухбир, шунақами? — сўради ахийри асабийлашиб, тоқатсизланганича Ҳақназаров.

— Нима десам экан. Мен мухбирлик... Бунинг устига, баъзан очерк, баъзан ҳикоя, — саволга шошмасдан, аммо мужмал жавоб қайтара бошлади Ҳозиддин. — Бешолти йилдан буён юрипмиз...

— Йўқ, сиз қайси газетадан? Мен сизни танимаяпман! Сиз кимсиз ўзи? — сўради Ҳақназаров кескин, бу гал олдингига сира ўхшамаган нохуш, совуққон қараганича.

— Ҳаммасини ҳозир билиб оласиз. Мени Қобулов дейди, — ҳамон пинагини бузмай, тушунтира бошлади Ҳозиддин. — Қишлоқда ўсганман. Битта хўкиз, битта эчкиси бор оила. Отам ёшлари саксондан ошган, деҳқон киши. Онамиз ҳам далада... Мен бахт, омад қидириб бўёқларда юрибман, қишлоқни қолдириб...

— Яхши. Лекин бу гапларнинг менга нима алоқаси бор? — ажабланди Ҳақназаров.

— Алоқаси... айтаман, — деди Ҳозиддин. У хонтахта устидаги чойнак-пиёлага ўйчан қаради. Шошмасдан чойнакка кафтини босиб кўрганича, ўзига-ўзи чой куйиб хўплади. — Биз тупроқдан ташқари юрган одаммиз, Жума Назарович, яшираётганим йўқ, — сўзида давом этди Ҳозиддин шундан кейин. — Аммо газета-журнал ўзимизники... Бешинчи курсда ўқияпман. Журналистика...

— Мен газетадан одам кутаётган эдим, — деди Ҳақназаров. — Демак, нима қилганда ҳам, сиз у эмассиз...

— Йўқ, мен у эмас, — иқрор бўлди Ҳозиддин. — Сизлар шунчаки адаштирдиглар.

— Хўп, бўлмаса, сиз нега келдингиз? — Ҳозиддинни энди рўйирост сўроққа тутди Ҳақназаров.

— Сизни кўрмоқчи эдим, — деди Ҳозиддин лоқайд, бепарволик билан чой хўплаганича.

— Нима учун? Мақсад?

— Мақсад-ку, аниқ... аммо билмадим... — чайналди Ҳозиддин. — Очiq гапираверсаммикин...

— Гапираверинг, — рухсат берди Ҳақназаров.

— Бу жуда нозик масала, Жума Назарович... Лўнда қилиб, буни қандай тушунтирсам экан?

— Гапни чўзманг, — жеркинди Ҳақназаров сабр ко-
саси тўлиб. Сўнг бирдан паст тушиб, илтижо қилишга
тушди. — Менинг вақтим зиқ, дўстим. Китоб ёзйпман.
Қоғозлар сочилиб ётибди. Бу етмагандай, кутилмаганда
газетадан... ана-мана келади!

— Хўш? Мен сизга совчилик, дегандай... — пичир-
лади Ғозиддин.

— Совчилик? Қанақа совчилик?! Сиз жуда ҳазил-
каш экансиз. Қўйинг! — ғудранди Ҳақназаров заҳархан-
да қилиб. — Нима, сизни биров вакил қилиб юбордими?
Мени институт директорлигидан юқорироқ лавозимга
кўтаришмоқчими? Илмий даражамдан каттарок бирон
унвон?!

— Мен бошқа нарсани айтйпман, сиз тушунмаяп-
сиз, — деди Ғозиддин. — Мен сизни кўзда тутганим йўқ.
Мен тўғри маънода. Қизингизни айтйпман. Ноилани...

— Ноила?! — оқариб-бўзариб, саросималанди Ҳақна-
заров. — Хўп, яхши, — деди ниҳоят. — Лекин билсак
бўладими, кимнинг номидан келдилар, гап йўқ, сўз йўқ,
бундай икки қўлни бурунга тикиб?! Қайси аҳмоқ юбор-
ди?! — у қалтираб-титраганича, хонага кирганидаёқ хон-
тахта четига қўйган кўзойнагини қўлига олиб, асабий
ўйнай бошлади.

— Нима десам экан. Тўғрисиани айтаверсам, жаҳлингиз
чиқади, сапчишга тушасиз... Э, Жума Назарович...

— Айтавер! Айт! — чийиллади Ҳақназаров, сенсир-
рашга ўтиб.

— Мен ўзим учун ўзим. Шахсан ўз номимдан...

Ҳақназаров қўлидаги кўзойнакни хонтахтага тарс эт-
казиб урди, кўзойнак синиб, хонтахта устига шиша со-
чилиб кетди.

— Вой, мутахам! Вой, подлец! — ингранди Ҳақназа-
ров.

— Сиз мени сўкманг, Жума Назарович, — деди Ғо-
зиддин креслога ястаниб олганича. — Ҳаққингиз йўқ.

— Ҳаққим йўқ! — ўрнидан сапчиди Ҳақназаров. —
Мен сени, биласанми... сен аҳмоқни, қоровулни чаки-
риб...

— Сиз ундай қилолмайсиз. Ўзингиз уятга қоласиз,
— деди Ғозиддин ҳамон бепарволик билан. — Дўшпи
тор келса, кўчада мухбирни кутиб, гаплашиш ҳам мум-
кин...

— Вой, муттахам! Вой, подлец! — кўксини чангаллаб қолди Ҳақназаров.

Шу пайт атлас кийган жувон эшикни кўрка-пуса, секин очди.

— Иссиқ чой дамлаб берайми? — сўради у, бир хона ўртасида қаққайган эри, бир креслода эрка ўғилдай ялпайиб ўтирган Фозиддинга анграйиб.

— Йўқ, сиз ош ҳам дамлаб келинг! Йўқол! — хотинга бақирди Ҳақназаров.

— Ўтиринг, — деди Фозиддин Ҳақназаровга буйрук охангида, жувон қайтиб эшикдан узоқлашгач. — Яқинда қариндош бўладиган одаммиз. Сўкманг ҳадеб...

Ҳақназаров уни ортиқ сўкмади. Бироқ, унинг буйруғини ҳам бажармади.

— Мияннга қурт тушипти, бола, — деди хона ўртасида турганича, истехзо билан. — Сенга кизини берадиган аҳмоқ йўқ. Тошингни тер, бола. Гап тамом...

Фозиддин бунга жавобан бир нима дейишга ошиқмади. У индамай яна чой ҳўплаб, ўрнидан турди. Ниҳоят, Ҳақназаровга тик қадалди.

— Мени қизингизга зор экан, деб ўйласангиз, хато қилипсиз, оқсоқол, — кулимсираб, дона-дона сўзланди Фозиддин. — Қизингиз ўзи, тегаман, деб ўлиб юрипти. Мен фақат, шунчаки олдингиздан ўтгим келди. Бермангиз, олиб ўтираверинг қизингизни. Менга барибир...

У бошини мағрур кўтариб, эшикка йўналди.

Ҳақназаров хона ўртасида қаққайганича қолаверди...

2

В о қ е а

Сартарошхонадан чиққан Аброр йўл бошида бир оз серрайиб тургач, ҳозирги намоишда Зухрани ҳаммаёқдан қидириб юрмай, дастлаб уйдан хабар ола қолишга қарор қилди. Уялганидан, эгнидаги пинжакни ечиб, билагига ташлаганича, автобус бекатига қараб кета бошлади.

Аммо шу асно етти ухлаб ҳеч кимнинг хаёлига келмаган қизик иш бўлди...

Тошкентда олдин қачондир бундай бўлганини биров эсламаса керак... Октябрь янги бошланган... Куз аллақачон келганига қарамай, бирон марта осмон қорайиб, ёмғир томчиллагани йўқ, деярли ҳар йили ёз ўрталари-

даёк сап-сарғайиб, дув тўкиладиган, хиёбонларга қалин тўшаладиган барглар бу йил, битта-яримта заъфарон доғдуғларни айтмаганда, ҳали асосан кўм-қўк. Шу кунлар, айниқса, ҳаво иссиқ, дим эди. Бугун ҳам... эрталаб офтоб чарақлаб турганди. Айрим ёши катталар костюмда, қолган кўпчилик яланг кўйлақда кўчага чиққан... Вақт тушга яқинлашганди. Бирдан кучли шамол қўзғалди. Осмонга қоп-қора булут қалқди. Кейин... тасаввурга сирмайди, лап-лап қор ёға бошлади. Ҳадемай ер, чор атроф оппоқ оқарди...

Аброр саросималаниб, кўпчилик қатори жони ҳузурини ўйлаганидан, кулган кулаверсин, менга нима, деб қўлидаги пиджакни қайтиб эғнига кийиб олди. У шошиб-югурганича бекатга етиб келиб, энди сабрсизлик билан автобус кута бошлади. Аммо тикилган қозон қайнамайди, автобус тез орада қорасини кўрсатадиганга ўхшамас эди. Бекатда одам кўп. Қор гирдибод урмоқда. Совуқ, худди чилла...

Аброр шу кўйда ҳали узоқ туриши мумкин эди, бироқ қутилмаганда қорга бурканиб кўчанинг нариги бетидан ўтиб бораётган қора костюмли кишига унинг кўзи тушди. Бу — Қодиржон эмасми? Ўша... Қўлтиғига нимадир қистириб олган, шамолга, қорга парво қилмай илдам одимлаётир...

Аброр овоз бериб, Қодиржонни тўхтатгиси, раис мени яна чақиртирмадим, деб сўрагиси келди. Шунинг баробарида, Қодиржон тушлик пайтидан фойдаланиб қаергадир боряпти, шекилли, деб ўйлади. Лекин, қаерга? Қодиржон, одатда, эрталаб идорага бир кирганича, кечкурун кетадиган эди, унинг кундузи кўчага чиқиши камдан-кам учрайдиган ҳол, дабдурустдан айниган об-ҳавода бундай қилиши ҳатто ақлга сирмайди... Аброрнинг беҳосдан эсига тушди: тўғри шу кўча бўйлаб кетаверса, бу ердан беш-олти чақирим нарида Қобуловнинг уйи! Бир кун ичида собиқ бўлиб қолган директордан кўнгили сўрагани бормаётганмикин Қодиржон?! Иккисининг муносабати зўр эмасди! Шунга қарамай, ўтган ишга сават, деб Қодиржон балки ҳиммат кўрсатаётгандир?! Одамларни билиб бўладими!.. Аброр Қодиржонни тўхтатиб, буни ҳам аниқлагиси келди... Аммо шу аснода, Қодиржон унинг эғнига қараб, ҳалиям шу ҳолда юрипсанми, масхара бўлмай ўл, дегандек албатта тиржайишини тасаввур қилди. Буниси гўрга. Аброр қанчалик ўзини бе-

озор тутмасин, табиатан «ичимдагини топ» қабилдаги бу йигит унга арзирли ҳеч нарса айтмайди... У Қодир-жон билан ҳозир гаплашиб-гаплашмасликка иккиланиб колди...

Йўқ, Аброр уч-тўрт кадам олдинга босди: барибир гаплашиш керак! Лекин шу пайт...

Кимдир, қаттиқ, илғадек қўллари билан қўққисдан Аброрнинг елкасини тутди:

— Қалайсиз, хўжайин?!

Аброр сесканиб тушиб, қаради: Насим... Институтда ундан бир йил кейин ўқиган, анчадан буён эски шаҳардаги ўқув юртида дарс беради.

— Э... юрипмиз, — деди Аброр секин, дафъатан милиционерга юзма-юз келган жинойтчидек, қисиниб-нохушланганича.

— Бизда иш хуржун... Бир-иккита ифлос бор, кун бермаяпти... — кўзларидан алланечуқ учкун чақнаб, кўпириб гапира бошлади Насим. — Қачон одам бўламиз, билмадим. Қаёққа қарама, расво...

— Хаёт... — деб ғудранди Аброр, энди уриб кетаётган сувнинг йўлига шошиб бир кетмон тупроқ тортган одамга ўхшаб.

— Йўқ, сиз ташкилотда, раҳбарлар пинжида ишлайсиз. Мана, бир мисол, эшитинг...

— Майли, — ғудранди яна Аброр. — Лекин ҳозир...

— Эшитинг. Икки оғиз...

— Идорага бир келинг. Мен, ҳозир иложим йўқ. Шошяпман. Қолаверса, кайфият...

— Борганман, идорангизга. Бормайман, — тўнғиллади Насим. — Нима фойда? Сиз олдин гапни эшитинг...

Бу Насим дегани шунақа... Бемаврид ёғаётган қор билан ҳам, одамлар автобус кутиб бўғилаётгани билан ҳам, Аброрнинг тажангланиб тургани билан ҳам унинг бир чақалик иши йўқ. Қўлига тушдингми, гирибонингдан тутуди. Икки оғиз деб, ярим кун афғон чекади. Бундайларга нима дейиш керак?!

— Эшитмайман, — деди Аброр беихтиёр кескин.

— Ий... — Аброрнинг юз-кўзига ажаблангандек синчков қаради Насим.

Кейин... яхши бўлмади. Аброр енгил машинага кўзи тушиб, югурганича қўлини кўтарди, тез миниб жўнади.

Унинг кўнгли ғаш, кир эди. У хоҳ таниш, хоҳ нота-ниш бўлсин бировга қизишиб, зарда билан муомала

қилишга одатланмаганди. Ҳа, Аброр учун минг йилда бир марта гишт қолипдан кўчиши мумкин. Бугун Насимнинг олдида негадир шундай бўлди.

Уйга яқинлашгач, бир дунё даҳмаза ичида қолдим, деб ўйлади ўзича Аброр. Шундан сўнг у яна рўпарасидан кўчада қорга бурканиб ўтиб кетган Қодиржонни, Қобуловни эслади. Қобуловдан кўнгил сўраш Қодиржон эмас, менга муносиб эди, менинг оғайнилим қаёқда қолди, деган хаёлга борди. Уни шу палла, директор нега кетди, нималар бўляпти ўзи, деган саволлар яна домига тортди.

Х о т и р а

Бир пайтлар Тошкентда эски, захда ётиб ҳилвиллаб қолган қоғоздек алфасана ҳовлилар кўп эди. Иккита болохонали, баланд, иккита паст уйдан иборат ҳовли ҳам шулардан бири. Бунинг устига, у жар ёқасида жойлашганди. Гужум дарвозадан кириб, йигирма қадам босилса, тўғри жар. Бу томонда девор йўқ, уйларга девор ўрнида ёввойи тут, ҳар хил буталар туташиб кетган. Ҳовлида қуриб, илондек ерда буралиб ётган биргина ток бор, холос. Шу боисдан, кирган захоти, жар орқасида парда тортиб турган бир парча осмон кўзга ташланади...

Аброр қия очик дарвозани аста туртиб очиб, ичкарига йўл олганида, Ғозиддин жар бўйида, мана шу бир парча осмон бағрида, осмонга юзма-юз, тахтадек қотиб турарди. Оёқ шарпалари эшитилгач, театр сахнасидаги Цезарга инжиб-ўқрайган Марк Брутга ўхшаб, елкаси оша совуқ, кўнгилсиз қаради. Йўқ, бирдан унинг кўзлари, юзи порлаб, лаблари табассумга келди.

— Аброр! Жоним... Бормисан?! — У қучоқ очганича, тез юриб, Аброрни самимий, каттиқ бағрига босди. — Кел, сени битта ўпиб қўяй, — деб бетидан ўпиб ҳам олди. — Буни қара, ишонмайсан, ҳозир сени эслаётгандим, — деди шундан кейин. — Пахтадан қачон келдинг?

— Ҳамма қатори. Уч-тўрт кун бўлди, — деди секин Аброр.

— Номард! Уч-тўрт кундан бери келмай юрипсанми?! Сени ўлдириш керак ўзи! — койинди Ғозиддин. Ниҳоят, дардини ёрган бўлди: — Мен уйдан чиқмай ётибман. Зерикиб кетдим, ҳеч нарсадан хабарим йўқ...

Газета-журналлар учун бир нарсалар ёзаяпман. Роль ёдлаяпман...

— Роль?

— Тўғарақда пьеса қўяяпмиз. Институтни битириш олдидан бир маҳоратимни кўрсатай... Янги йилда уйга бормоқчимисан?

— Йўқ. Мен келяпман уйдан... — деди Аброр. — Бирга кутишимиз мумкин.

— Шошма! Қани, юр-чи, бундай...

Улар жар этагидаги — кекса кишининг суяқларидек томи босиб турган уйга киришди. Бу ер бошқа жойлардаги талабалар турадиган фақирона кулбалардан фарқ қилмайди: иккита темир каравот, битта бесўнақай стол, тумшуғи учган чойнак, иккита пиёла, деворлардаги катта, чуқур тоқчаларда китоб-дафтарлар, пойгакда примус, қорайиб-сарғайиб кетган алюмин чойнак, дўппидеккина қозон...

Фозиддин примусни бағиллатиб, чой қўйди. Индамай, бир нарсадан ғазабланаётган кишидек лабини тишлаб, қошлари тугилганича, нон ушатди, пиёздай юпқа қилиб қолбаса тўғради. Ташқарига чиқиб, қаёқдандир битта қотиб кетган балиқ ҳам топиб келди.

— Мен кеча сени поездда эсладим, — деди Аброр. Фозиддин чой дамлаб бўлиб, дераза томондаги каравотга мўғул хонларини эслатган бир намоишда тўкилиб ўтиргач. — Ўқишга кирган йил поездда танишганимиз... Одам кўп, иссиқ, ифлос вагон... биз бўлсак, туни бўйи ухламай, гоҳ бир бурчакда бикиниб ўтириб, гоҳи йўлакда шамдай қотиб гаплашиб чиққанимиз...

— Эй, сен бунчалик яхшисан! — беш йил бурунги воқеани эслаб, суюниб-яйради Фозиддин. — Гапир! Гапир! Гапир!..

— Ҳамма ўзи билан ўзи овора, биз парвойи фалак, Абдулла Ориповдан бир-биримизга шеърлар...

— Адашдинг, — деди Фозиддин. — Унда Абдулла Орипов ҳали йўқ эди. Эркин Воҳидов ҳам асосан Сергей Есениндан таржималари билан танила бошлаган эди...

— Шуқур Бурҳонов, Олим Хўжаевлар тўғрисида баҳс... Биров қараётгани, биров кулаётгани билан ишимиз йўқ, Навоий билан Ҳамлетдан монолог айтганларимиз, қироат билан, ўзимизча кифтини келтириб... Битта патирни иккимиз икки четидан юлқиб еганимиз... ҳамма-

си худди кўз олдимдан ўтди, қисқаси... ўзимни қандайдир бахтли сезиб, роҳатландим...

— Эй, сен бунчалик яхшисан! — деди яна завқланиб Ғозиддин. Кейин беҳос афти буришиб, қўшиб қўйди. — Лекин шунга қарамай, мен бу гал Янги йилни сен билан кутмайман...

— Сен Бухорога боряпсанми? — сўради Аброр.

— Йўқ. Мен шу кунлар муҳаббат можаролари билан бандман. Баҳорга бориб, уйлансам керак...

— Ҳазиллашяпсан...

— Йўқ, жоним, шунақа бўляпти. Менга қолса-ку, ўтгиз беш-қирқкача юраверардим, лекин ҳаётни ўйлама-са бўлмайди...

— Кимга? — секин сўради Аброр.

— Сенга барибир эмасми? — кулди Ғозиддин. — Битта шахс... инсон... Ноила дегани бўлар, балки... — У тиззасига шапатилаб, қаҳ-қаҳлаб юборди. — Сенга ҳаммасини айтиб берайми?!

— Билмасам... — гудранди Аброр.

— Ҳақназаров деган олим бор... ўзи унақа олим ҳам эмас, корчалон, бировларнинг қўли билан иш кўриб юрадиган одам. Лекин уйига борсанг, эшикда қоровул турипти. Мен ҳайронман... меҳнаткаш, ҳалол одамнинг мол-мулкани, халқнинг бахти, фурури, кўз қорачиғи бўлган тенги йўқ, масалан, улуғ бир инсоннинг ҳаётини ҳар хил бемаъни хавф-хатарлардан қўриқлаш керакдир, албатта, аммо бу сассиқ алафни, босиб ётган ҳаром давлати билан бирга, нима учун асраб-авайлаймиз?! Ўзини тутиши, шароитини кўриб, бу бирон бекми, амирми, деб ўйлайсан. Алланечук томоғинг қичишиб, кўзингга ёш келади, алам қилади, жоним...

— Мен ҳеч нарсага тушунмаяпман, — деди секин Аброр.

— Шошма! — деди Ғозиддин. У пиёладаги совиб қолган чойни ичиб, сигарета тутатди. — Ёшлиқдан сен ҳам кўп қийинчилик кўргансан, албатта. Сену биз уруш даври болаларимиз. Лавлаги, шолғом еб катта бўлганмиз. Лекин менинг кўрганимни биров кўрмасин. Мактабни битиргунимча яхши бир уст-бош қийганимни эсламайман. Доим очин-тўқин юришни айтмайсанми?! Одам ўзига ота-она танламайди, ота-онани қишлоқда тупроқ ялаб юргани, тўғрилигию соддалигидан қўли қисқа экани учун айблаб ҳам бўлмайди, шунга қарамай, барибир,

қариб-қуриб қолган ота-она қўлида вояга етиш қийин экан. Ўзинг тасаввур қил, мен то ҳозир дадамдан нимадир сўрасам, ғўрани кўрсатиб, майизни сотсак — айтганинг сеники, болам, дейди. Беш йил Тошкентда қандай ўқиб, қандай юрганимни ўзим биламан. Мана, менинг эгним, мана, менинг туриш-турмушим... Хўш, камбағаллик айб эмас, дейишади. Лекин бундай қарасанг, атрофдаги баъзи бир қорин қўйиб, кекириб юрганлар учун сенинг камбағаллигинг айб! Бундай кўчага чикиб кўр, сенга биров салом берармикин? Мана шу ҳовлининг эгаси бозорда паттачи, яхши гаплашиб юргани билан, мени ўзига тенг кўрмайди. Баъзан маҳалладан ликобчада ош кўтариб келади: «Ғозижон, сизга олиб келдим, оч ўтирманг!» Худди олижаноблиги тутиб, етимчанинг бошини силаб қўйгандай... Қанчалик тўқ, ялтироқ кийган одам учраса, сени шунчалик эзғилайди. Дунёда ҳамма чинакам тенг бўлиши учун ҳали анча-мунча курашиш... ахир, сен бориб биронтасининг машинасини тортиб олишга уриниб кўр, менда йўқ, сен ҳам қўя қол, дегин-чи, нима қиларкин? Эскироқ одам бўлса, уйдан болта, замонавийроқ бўлса, милтиқ кўтариб чиқади...

— Сен чалғиб кетдинг шекилли, уйланаман, деб... — гудранди Аброр.

— Йўқ, жоним. Шошма! Гапнинг индаллосини энди айтаман, — деди Ғозиддин. У беҳосдан яна кулди. — Мен Ҳақназаровнинг қизини олмоқчиман...

— Сен ақлдан озганмисан, нима бало! Бутун гапнинг телба-тескари... — беихтиёр тўнғиллади бу гал Аброр.

— Ўлгудай соддасан-да, жоним, оғзингга чайнаб бермаса, ютолмайсан, — кулди Ғозиддин. — Наҳотки ҳеч нарсага тушунмаган бўлсанг?!

— Йўқ. Ўзи... унақа одам сенга берармикан, кизини? — ажабланди Аброр.

— Биласанми, ҳар куни эрталаб ҳовлига чиқиб қушларга дон сепсанг, қушлар сенинг қўлингга ўргана бошлайди... Бу қизлар ҳам шунақа. Кўнглини топиб, бирикки гаплашсанг, атрофингга ўз-ўзидан айланишга тушади. Қизи менинг қўлимга ўрганиб қолгач, бермай қаёққа ҳам борарди?! Хўш, оёқ тираб, бермаган тақдирда, барибир, менга эмас, ўзига қийин. Қизига... Мен кетдим. Уругига қирон келгани йўқ. Ачиб ётипти... — Ғозиддин кулимсираб ўрнидан турганича, тўрдаги токча ёнига борди. Китоб-дафтарларни нари-бери суриб, орқа-

дан қандайдир пойабзал қутисини олганча, стол устига келтириб кўйди. Қутида нималардир ёзилган захил қоғозлар қатор тахланиб турарди. — Мана, бунақалардан бир даста... Каталог тузганман. Ҳаммасининг ота-онаси, уй-жойини суриштириб-аниқлаб, хатга туширганман. Бири-биридан яхши жойлар...

— Қизик. бу ишдан мурод нима?! — баттар анграйиб, оғзини очиб қолди Аброр.

— Айтдим-ку, сенга! Ҳалиям тушунмадингми, ландовур?! — жаҳли чиққандек бўлди Фозиддиннинг. Кейин юмшаб, ўзидан мамнунми, Аброрни эркалаганми оҳангда кўнглини оча бошлади. — Мен шундай қилиб, анави Ҳақназаровлардан интиком олишни ўйлаганман. Қизини олиб, мана, мен билан муомала қилмай, ҳисоблашмай кўр-чи, деб Ҳақназаровларни ер билан яксон қилмоқчиман... Бу кураш, исён, жоним, билсанг... Мен ҳеч кимга, сенга ҳам индамай, кўпдан бери бунга тайёргарлик кўрганман. Энди вақти етди, ерга кўмиб кўйган бомбадай портлайман...

— Мен билмадим, аммо дунёда одамнинг ҳар туридан топилади. Демак, сен айтган одамлар оз эмас, — деди Аброр ўйчан. — Гапингга қараганда, бир йўла ўнта ёки юзта қизга уйланмоқчисан чоғи?

— Йўқ, жоним, биттасига, албатта, — деди Фозиддин. — Лекин, битта манманни синдириб ташлаш ҳам катта иш, билсанг. Ҳамма йигитлар шунақа қилаверса, одамлар тенглашиб, мутаносиблик пайдо бўлаверади... Бунинг мен учун ҳам фойдаси бор... Сен ҳали ўйлаб кўрмагансан, бир куни келиб тушунасан, бизга ўхшаб аввалдан иши юришмаганлар ўзини тиклаб, одам бўлгунича жуда узоқ масофани босиб ўтиши керак. Масофани босган билан, яна манзил насиб этадими, йўқми? Оталаримиздек бир умр четда қолиб кетиш мумкин... Мен шу масофани қайчилаб ташламоқчиман. Тез қоматимни кўтариб олиб, кейин ҳамма ҳайрон қоладиган ишлар қилмоқчиман. Шунча бошимни эгиб юрганим этади. Одамлар оғзимга қараб, Фозиддин ака, Фозижон Умарович, ўртоқ Қобулов, демагунча кўймайман. Шунақа, жоним. Олдин имкон яратмай, кимлигингни кўрсатиб бўлмайди!.. Нега индамаясан? Мум тишлаб қолдинг! Мен нотўғри гапиряпманми?!

— Ўйлаяпман, — гудранди Аброр. — Сен ақлли йигитсан. Билимли... Мен сенга нима ҳам дея оламан?!

В о қ е а

Энди хотин қўнғироқ қилаётгани аниқ, деб ўйлаб трубкани ҳафсаласизлик билан кўтарган Ғозиддин яна адашган эди...

— Алло... Ғозижон! Салом... Дурустмисиз?!

— Раҳим Ғуломович? Ассалому алайкум... — Ғозиддин таъсирланиб, овози титраб кетди. Бу — ташкилотнинг собиқ раиси, вақтида уни директорликка тайинлаган киши.

— Мен бир қўнғил сўраб қўяй, деб...

— Эй, пешонада бори... Раҳмат... Шунақа бўлиб қолди...

— Йигит ҳам дарров чўқар экан-да. Ўзингизни қўлга олинг! — буюрди собиқ раҳбар. — Ҳозир нима қилясиз?

— Ётипман, ака...

— Бизниқига келинг. Гаплашамиз. Маслаҳат бор...

— Ҳозир мактабга боришим керак эди. Қизимнинг мажлиси... — ўйланиб қолди Ғозиддин.

— Боришингиз шартми?

— Бормасам ҳам бўларди, лекин ўнинчи синф... Бурҳон Тиллаевичнинг ўғиллари бирга ўқийди, мабодо келсалар, кўраманми, деб...

— Буни яхши ўйлапсиз, — деди Раҳим Ғуломович. — Майли, мажлисдан кейин кутаман...

Ғозиддиннинг елкасидаги тош қулаб тушиб, худди икки қўлтиғи қичиганча, қанот ўсиб чиқаётгандек туюлди... Демак, ҳозирдан мотам тутиш ёр боланинг иши. Қўллайдиган одамлар бор экан, уни жин ҳам урмайди. Аксинча, фалокатни четлаб, олдингидан ҳам яхшироқ гуллаб кетаверади... Қандинги ур, йигит!

У эрталаб тайёрлаб қўйган тоза костюмини, устидан чарм куртқасини кийиб, бошига янги шляпасини қийшиқ қўндирганича, эшикка йўналди. Бирок, энди эшикни очганида, телефон яна жиринглашга тушди.

Одам ишламаган пайтда уй ҳам идорага айланиб қолар экан, деб ўйлади ўзича Ғозиддин ва хаёлига келган гапдан мамнунланиб кулимсираганча, трубкани олди.

— Ғозий! Бу мен... Ноила ҳозир телефон қилди, бу қанақа аҳмоқчилик, ишдан кетибсан, мен билмайман?..

— Ўзи кеча кечкурун, да-да... — Ғозиддин Ҳақназаровнинг ўшқирини эшитиб, юзига тарсаки тушган бо-

ладек довдираб қолди. — Айтишга тилим бормай, да-да...

— Ахмоқсан-да, касални ўтказиб қўяман, деб ўйла-майсан! Тили бормаган эмиш! Дардингни менга айтма-санг, кимга айтасан? Сенинг мендан бўлак кимга кера-гинг бор, латга? Ноила айтди, hozир мактабга боришинг-ни... Чикиб, тўғри кел. Мен кутиб ўтираман... — труб-кадан қисқа гудок эшитила бошлади.

Салом йўқ, алик йўқ, бўралаб сўкишга уста чол! Лекин унинг ачиқ гапи, кескинлиги тагида меҳр, кую-ниш борлигини билади Ғозиддин, шунинг учун хафа бўлмайди. Қайнотасининг бу қўнғироғи ҳам, аслида, унга далда, тақдирга тан бериб, қўл ковуштириб ўтирмаслик-ка даъват. Қани, олға, мулла Ғозиддин!

Ярим кун ёз, ярим кун киш... кўчада киши буни ўйлаб ҳайратланмаслиги мумкин эмасди. Кўм-кўк барг-лар майли, алвон гуллар қор остида чўғ бўлиб ётарди. Лекин атроф, асосан, оқ ҳарирга бурканган, шунақанги оппоқки, кўз қамашади...

Икки қаватли чиройли ёиштин иморатдан кўчага чиқ-қан Ғозиддин остонада бир дам тўхтаб, кўксини тўлди-риб эркин нафас олганича, ўзини бедард, бахтиёр хис этди. Умуман, у туйқусдан рўй берадиган ходисалару ҳолатларни ёқтирарди. Масалан, қоп-қоронғи, зулмат ке-чада қаердадир ёнғин чиқиб, бирдан осмонга олов ўрла-са... Ёки, айни саратонда сел келса... Сахарлаб хотиним-ни эркалайман, деганингда қўйнингда мушук ётган бўлса... Одамзод ҳаёти шундагина зерикарли бўлмаслиги мумкин!

Мактаб яқин эди — катта йўлнинг нариги бетида... У йўлни кесиб ўтгач, беҳосдан қизини эслади: бугун мак-табга енгил оқ шойи қўйлақда кетган эди! Ғозиддин, қизимга уйдан қалинроқ нарса олсам бўлармиди, деб ўйлади. Лекин орқага қайтгиси келмади: Динора ҳали ёш, бу совуқ ҳеч нарса эмас, чиниксин!

Мактабда Ғозиддиннинг иши юришмади: ота-оналар мажлисига нукул оналар тўпланишипти. Бурхон Тилла-евични қўйинг, Ғозиддин, дурадгорми, бўёқчими бир йигит, қайсидир ўқувчининг бобоси бўлса керак — ор-ден таққан қандайдир партизан чолдан ташқари эркак зоти йўқ эди.

Ғозиддин кўчага чиқиб, ўйланиб қолди: аввал кимни-кига борган маъкул, Раҳим Ғуломовичнинг уйигами ёки Ҳақназаровнинг?

Хотира

— Ноила, сен бу ерда ўтираверма, болам. Биз эркакларнинг ўзимиз гаплашадиган гапларимиз бор, — деди қизига Ҳақназаров. — Сен ойингга қараш, айт, еб-ичишга бирон нарса келтирсин бизга...

— Дадам секретсиз туролмайдилар! — илжайди Ноила. У хонадан чиқиб кетгач, Ҳақназаров Ғозиддинга қаради:

— Хўш, куёвтўра... эшитайлик...

— Нимани?

— Нима бўлса ҳам... гурунг... Хўп, майли, мен ўзим... Ота учун кизини эрга бериш, доим оғир. Лекин қадимдан таомил шу экан, давлатим деб асраб юрганинг бировнинг давлати бўлиб чиқаркан... — Ҳақназаров чуқур хўрсинди. — Мен қизимни барибир сенга бермасдим, йигит. Ваҳимага тушиб, сен билан ҳисоблашиб берганим йўқ, — сўзида давом этди Ҳақназаров. — Қизнинг кўнглига қарадим. Кейин, бўғилишиб танишганимизга қарамай, сенинг қатъий хатти-ҳаракатинг менга ёқди...

— Раҳмат, оқсоқол!.. — тўнғиллади Ғозиддин.

— Мана, тўй ҳам ўтди... Билиб қўйки, ярим мошин қовун-тарвуз, битта қўйнинг ўзи билан тўй бўлмайди! Лекин мен эзмаланиб ўтирмадим.

— Мен олдиндан шароитимни айтганман, Жума Назарович, — асабийлашди Ғозиддин.

— Биламан. Гап бошқа, — деди Ҳақназаров. — Кўриб турибсан, мен мардман. Сенларнинг бахтинг йўлида жонимни тикканман! Фақат шуни сен ҳам тушунишингни истайман...

— Тушундик, оқсоқол, — унга нохуш, анча лоқайд жавоб қайтарди Ғозиддин.

— Йўқ, аввало, мен энди Жума Назарович ҳам, оқсоқол ҳам эмас, дада бўламан сенга. Да-да! Кейин, икки дунёда бирлашмайдиган одамлар бирлашиб қолдикми, марҳамат қилиб, айрим нарсаларни аввалдан шартлашиб олишимиз керак... Шиоримиз — бир-бирини қўллаш, бир-бирига ёрдам... Ҳар қандай шароитда!.. Номардлик қилганнинг кўзини қарғалар чўқийди. Мен шундай бўлишига ваъда бераман!.. Хўп, ишга қўчайлик. Гаплашиб қўйдим, яқинда ижара уйдан янги жойга кўчасанлар. Мендан яна нима ёрдам керак, қандай режалар бор?!

— Мен партияга ўтмоқчи эдим, аризам ётипти, — деди ўйланиб Ғозиддин.

— Яхши. Ҳал қилиб бераман. Яна?

— Бу йил битирганлардан биттаси ҳам Тошкентда қолмайди, дейишяпти. Мен Ноилани олиб, Бухорога кетаверишим ҳам мумкин.

— Шу ерда қоласан. Ҳали сени зўр одамлар билан яқиндан таништираман. Улар орасида арбоблар, халқ артистлари, прокурор, министрлар бор!.. Биз ҳар биримиз битта бармоқ, бирлашганда қўл, тугилганда муштмиз!.. Яхшилик қиладиган, яхшиликни биладиган одамлар!.. Хўш, дунёда олишнинг бериши бўлади. Мен сендан энди бу ишлар эвазига нима олдим, болам? — Ғозиддиннинг юз-кўзига хира, пала-партиш ёзилган хатни ўқиётган кишидек тикилди Ҳақназаров.

— Олганингиз сизники, — ўзинингми, Ҳақназаровнингми устидан кулиб, деди Ғозиддин.

— Йўқ, ишда аниқлик яхши, — деди Ҳақназаров. У ўрnidан туриб, китоб жавони ёнига борди, жавон пастидаги ғаладонни очиб, қалин папка билан катта бир китобни олганича, Ғозиддиннинг ёнига қайтди. — Мана, кичик бир қўлёзма, арзимаган... Шунини устидан кўриб, тартибга солиш керак. Мана, бу китобдан белгилаб қўйилган жойлар таржима қилиб қўшилади...

— Кичик қўлёзма?! Кичиги шу бўлса... — папкани очиб, кўздан кечираркан, Ғозиддиннинг эси оғай деди. — Саккиз юз бет-а!

— Бу менинг ишим эмас, бир дўстимизники. Керакли одам, — чайналди Ҳақназаров. — Сен ёшсан, кучинг кўп, зиёни йўқ... — У хонтахтага имо қилди. — Қани, энди овқатга қара...

3

В о қ е а

Аброр Юнусободда баҳайбат кемаларни эслатадиган уйлардан бирининг тўққизинчи қаватида туради. Ҳовлида бир қатор темир қути — гаражлар. Аброр машинани орзу ҳам қилмайди, унинг уйида хаттоки телефони ҳам йўқ, шунга у баъзан ўкинади. Ҳозиргидек бир ташвиш чикқанида, телефон бўлса олам гулистон эди, иш анча энгил кўчарди... Дарвоқе, Зухра ишлайдиган кутубхона-

да ҳам телефон йўқ, Зухрани фақат бориб топиш мумкин...

Аброр уйга кираётиб, бугун хотин ишни расво қилди, деган гап яна хаёлидан ўтди. Назарида, фақат кийим алмашингани эмас, идорадаги тўс-тўполон, Қодиржоннинг писмиқлиги-ю, кўчада учратган Насимнинг ҳақиқат-парастлиги учун ҳам, ҳаттоки кутилмаганда пардай тўзғиган қор учун ҳам Зухра айбдор эди.

Шу хаёллар билан эшик тугмасини босди. Эшикни қайнонаси очди.

— Мунир опа, Зухра қаерда? — сўради Аброр хали остона ҳатламасдан.

— Келинг, ўғлим, тинчмисиз? — деди Мунира опа унга нисбатан ўзини босиқ тутиб. Кейин, қўшиб қўйди. — Уйда меҳмон бор, Шамсия опангиз келган...

Аброр сувга тушган бўлка нондек бўшашиб қолди. Меҳмон-ку, яхши, лекин вилоятдаги жон-жигарлар олдин бировни кутишга шароитинг борми, йўқми шуни бундай бир ўйлаб кўришса... энг катта фожиа: уларга буни айтиб ҳам, тушунтириб ҳам бўлмайди...

— Зухра келмадими? — сўради Аброр, йўлакка кириб оёғидаги ёзлик юпка туфлини ечгач, бир оз сиполаниб.

— Зухра эрталаб болалардан хабар олиб, ишга кетди, — деди Мунира опа. — Бошқа келгани йўқ... Нима бўлди?!!

Аброр, гўр бўлди, бало бўлди, демоқчи эди-ю, ҳозир мавриди эмаслигини ҳис этди. Қайнонасига индамай, эгнидаги пиджакни ечганича илгакка осиб, ичкари хонага йўналди.

Опаси ўрнидан турган, эшикка қулоғи динг эди.

— Опа, қалайсиз?! Ассалому алайкум, — деди Аброр, мулозамат кўрсатишга уриниб илжайганича. Опаси уни кучиб, пешанасидан ўпди. Шу аснода Аброр хотини билан Навоийга охирги борганида, опалари яхши кутишиб, уларга мана шу сабил қолгур вилюрни кийинглар, деб совға қилишганини эслади.

— Ўзинг яхшимисан? Болалар тузукми? — деди Шамсия опа. — Кечқурун поездда Масковга кетяпман. Сенларни босиб ўтишга кўнглим бўлмади... Ярим кун вақт борлигига суюниб, бир бошимни суқай, кўнглимда гап билан кетмай, деб ўйладим...

Падарига лаънат шунақа турмушининг, деб ўйлади Аб-

роҳ ҳозиргина опаси келгани учун бўғилганини эслаб. У яна мулозамат кўрсатишга уринди:

— Ўзимни яхши кўрган опамсиз-да!.. Бир кеча ётиб кетсангиз нима қиларди?.. Сиз доим шошасиз...

— Балки қайтишда яна кирарман, бирон ҳафтадан кейин... — деди Шамсия опа. — Болалар ҳозир мактабдан келаркан, кўрарман. Зухраҳонни ҳам бир кўрмоқчи эдим-у, бўлмайдиганга ўхшаяпти. Сизларнинг ҳам ишларингиз кўп...

— Иш ўз йўлига. Қўяверинг, — гудранди Аброр. — Тўйибди опам яхшими?

— Юрипти... Самолётга минингга кўрқади. Поездни ҳам ёқтирмайди, юраги қисади. Жойидан қимирлаши қийин...

Мунира опага балли, онадан ўтадиган қайнона-да, бу хотин! Аллақачон қозонни илган экан, ярим косадан ёғли шўрва кўтариб кирди. Шамсия опа коса юзидаги ёғни қошиқ билан секин сидириб, чой ичаётган пиёлага солди, лекин шўрвани қолдирмай ичди.

Аброрнинг икки ўғли, бир қизи бор. Каттаси тўққизинчи синфда, ўртанча ўғил еттинчида, кенжатой — қизалоқ бешинчида. Кеча оқшом ҳам, бугун қор ёққанида ҳам Аброр оиланинг эркатойи — қизчасини ўйлаган эди. Зухранинг ҳам, унинг ҳам назарида, бошқа болаларини жин урмайди, мана шу эркатойни асраш керак! Нозик! Фаришта! Бир даста гул!.. Аброр шу вайдан амаллаб ҳали мактабга ҳам бир кирмоқчи эди, аммо шўрвани ичгунча, учала азамат бирин-кетин ўзлари келиб қолишди. Аброр яна Мунира опага тан берди. Қайнонаси ҳаво ўзгаришини олдиндан билгандек, болаларни ҳарҳолда юпун кийинтирмаган экан!

Аброр болаларни кўриб, кўнгли таскин топди: ҳайрият, Шамсия опани уларга топшириш мумкин! У аста йўлакка сирғалди.

— Қизингиз ойнага бундай бир қараса бўлармиди! — деб тўнғиллади қайнонасига, оёғига иссиқ ботинкасини илар экан.

— Бола-чақали одам, нима кераги бор?! — рашк қиляпти, деб ўйладими, қизининг ёнини олди Мунира опа.

Аброр гап нимадалигини тушунтириб ўтирмай йўлакдаги шкафдан бошқа уст-бош олиб кийди. Зухра учун ҳам бир-икки кийим танлади.

— Опам хафа бўлмасин, яхши қаранг, ойи, — деди остонада тўхтаб, пичирлаганича.

Қор ҳамон тинмаган эди. Энди кепак бўлиб сепиляпти. Изгирин юзга игна санчади. Наҳотки, қиш бошланган бўлса?!

Аброр автобусда хотини ишлайдиган кутубхона томон кетаётиб, ўйлади. Зухра совуқ қотмаганмикин?! Уйга киришга кириб, устини алмаштирмабдими, демак, у ҳам ўзига эътибор бермаган! У майли, наҳотки, базадаги, кутубхонадаги қизлар ҳеч нарсани пайқашмаса?! Аёллар шим кийиб, бошига шляпа қўндирадиган замонда, улар эркак эғнида юришни ҳам мода деб қабул қилишганмикин?!

Кутубхона Бешёғоч томонда, ишчи клубидаги кичик бир хонада жойлашган.

Аброр уйда сезмаганди, бу ерда ҳис этди: совуқ эшик-деразалардан ўрмалаб, кўчадаги сингари бинолар ичи ҳам музхонага айлана бошлабди.

Зухра эса — эғнида эрининг пиджаги, бепарво, янги келтирилган китобларни тартибга солиш билан овора эди. У Аброрни кўриб, аввалига ажабланди. Кейин унинг қўлидаги кийимларга қараб, меҳрибон табассум ҳадя этди.

Бу биринчи марта эмас, доим шундай... Аброр баъзида инжиб, хотинини қаттиқ койиб қўйишга чоғланади, масалан, бугун ишни расво қилдинг, хотин, шунақа ҳам бўладими, дегиси келади. Аммо у билан юзлашгач, унинг юз-кўзидаги бир дунё меҳр, садоқат, унинг вужуд-вужудида акс этган фидойиликни кўриб, гапиришга забон йўқ, серрайиб қолади. Зухранинг баъзан тўнғиллаб қўйишлари ҳам унга мойдай ёқиб, таранглашган асабларини ўрнига туширади.

Мана, ҳозир ҳам... Зухра эътибордан ийгани, одатдагидан ҳам дилкаш термилиб турганини пайқаб, Аброрнинг юрагини кемирган норизолик тамаки тутунидек тарқади-кетди. У хотинига ўз ҳокимлигини кўрсатиш учунгина қовоқ уйган кишига айланди-қолди...

Зухра унинг қўлидаги кийимларини олиб, ўтиришга курси қўйиб берди.

— Уйга кирибсиз-да!.. — деди шундан сўнг. — Болалар келибдими мактабдан?

— Ҳа, уйда... Шамсия опам йўл устида кирган экан, уни ҳам кўрдим...

— Кечаси қолмас эканларми?

— Йўқ, Масковга кетяпман, дейди.
— Сиз нега бунақа сарик кийдингиз? Носга ўхшаган... — деди бирдан Зухра, энди эрининг устига диққат қилгандек.

— Олдин ўзингга бир қара! Ойналаринг йўқми?

— Менга нима қилипти? Сизнинг кийимларингиз менга ярашади, — завкланиб кулди Зухра. — Уйда ҳам баъзан кийиб-кўриб юраман...

Аброр эслади: Зухра унинг устини шунчаки кийиб кўришдан ташқари, уйда кўпинча унинг тўни, яктагига ўраниб юришга ишқибоз. Йигитча кийинганинг билан йигит бўлармидинг, хотин!.. Адашганини сезгандан кейин ҳам, пинак бузмай юраверганга ўхшайди бу Зухра!

Йўқ, у...

— Ечинг буни, сарғайиб юрманг, ярашмайди, ичингизда гуппичангиз бор экан, совуқ емайсиз, мана ўзингизникини кийиб олинг, — деб эрининг эгини алмаштирди. — Бунисини мен уйга олиб кетаман, сиз кулгига қолиб, одамни уялтирманг, — деб ярим кун эри қандай аҳволда юрганини ўйламай, энди эрини масхара бўлишдан асраш ташвишига тушди.

— Бир ўзинг ўтирипсан? — ўрнидан турган Аброр сўради шунчаки.

— Қизлар ҳозир ошхонадан овқат олиб келишади. Ўтиринг, биз билан...

— Овқат едим... Бугун ёлчитиб ишламадим. Борсам бўлмайди, — деди Аброр. Кейин хотинини қойий олмаганидан, ҳасрат қилишга мойил, эзилиб деди: — Яна раис чакиртирган, тополмай ўтиришгандир. Аслида, михлангандек қимир этмаслик керак эди, мен бўлсам... ярим кун кўчада санқиш билан ўтди! — У деразадан ташқарига фаромуш, кайфиятсиз қаради. — Ҳалиям қор ёяпти...

— Сизнинг ковоғингиздан ёяпти қор, — кулди Зухра. — Майли, ҳечқиси йўқ... Ҳаётда ҳар нарса бўлади. Шунини деб сизни уришмас раис...

— Гап раисда эмас. Раис балки индамас... Лекин бари бир... — ғудранди Аброр. — Сен одамларни билмайсан. Одам китоб ўқиса бўлди, тарбия топади, деб жонингни жабборга бергансан. Ҳолбуки, савод, ҳаттоки, илм бошқа, маърифат бошқа нарса экан...

— Сизнинг ишингизга китобнинг нима дахли бор? — тушунмади Зухра.

— Дахли бор. Мана, Насим дегани... Навоий, Шекспир, Белинскийни кўймай ўқирди. Қайси гўрдан институтда, ётоқхонада кўришиб юрган эканмиз... ўз танишим, жабр чеккандир, ёрдам бериш керакдир, деб бир гал шикоятини эшитганимни биламан... Қачон учраса, йўлни тўсади. Гапиргани оз, қўлида доим йигирма беш-ўттиз бет қоғоз, ҳаммани хатга солиб юради. Қани, унинг қўлини уриб синдирадиган бирон мард бўлса!.. У мана бугун мен билан тўнғиллашди. Мени ҳам эрта-индин хатига кўшиб ёзади...

— Э, гап буёқда денг! Сиз шунга қовоқ уйиб юрибсизми, — Зухра яна кулди. — Қизиқ одам экансиз, Аброр ака, сизнинг остингизда катта бир курси йўқки, тортиб олишади, деб кўрқсангиз! Нимага кўрқасиз мунча?! Бир парча нон топилар...

— Сен айтасан-да... — деди Аброр. — Буёғи Қобулов кетди, идорада дўст бўлганимизни билишади... саводли ёзилган битта хат етмай турипти. Раис менинг холаваччам эмаски, шу болани тинч қўйинглар, деса... Иш кўчада ачиб ётгани йўқ.

— Фам қилманг! Сизни ўзим боқаман! — кулди Зухра. — Китобга кўп тил теккизманг лекин. Ифлос одамлар учун китоб жавоб бермайди! Майли, боринг энди. Кечқурун кеч қолиб кетманг...

— Ха, бориш керак, — деди Аброр кўзларидаги мудроқ қочиб, бирдан жонланиб. — Иш барибир иш... кутишяпти! Ўлдим! — У орқада хотини кулиб қолаверганини ҳис этганича, шошқин, югургилаб чиқиб кетди...

Х о т и р а

Қўлидаги тўр халтада иккита балиқ консерва, ўнточа тухум, ярим буханка нон, магазин эшигидан чиқаётиб, бировга урилиб кетди. Бошини кўтариб қараса — бу ўнгми, тушми! — рўпарасида сипо кийиниб, бўйинбоғ таққан...

— Фозиддин... вой, кечирасан, дўстим, — деб юборди Аброр.

— Жиннимисан, кечирим сўраб... — уни кучган бўлди Фозиддин. Сўнг эшикдан четга тортди. — Сени қандай шамол учирди?

— Қаердан? — деди анқайиб Аброр.

— Нима, сен Карманада эмасмисан?

— Йўк, ота-онам ўлиб кетган, биласан, айтгандим... бориб, опаларнинг бўйнига яна ўтириб олиш...

— Буёқда уй-жой қилдингми, дейман? Хотин?

— Учрашиб юрипмиз... — қизариб гудранди Аброр. — Бўлар...

— Умуман, ўзи қалайсан, жоним? Гапир!

— Яхши. Ўзинг... Ўзинг қалай? Уйлар? — сўради шошиб Аброр. Шунинг баробарида, Фозиддиннинг кўзи тушмасин, деб харид қилган нарсаларини орқага олди.

— Эй, юрипмиз тупроқдан ташқари, — деди Фозиддин унинг саволига жавобан. — Тошкентда бўлсанг, нега мени қидирмадинг, номард?

— Мен сени кўп ўйладим, — деди секин Аброр. — Лекин уйингни билмайман. Ишни...

— Сен қаерда ишляяпсан, ўзи? — Аброр сўнгги сўзда қоқилган асно, шу сўзга ёпишиб олгандек бўлди Фозиддин.

— Бир иш ҳал бўлган, лекин бошқа бир жойдан ҳам ваъда беришяпти. Иккиланиб...

— Қара, айтган жойларинг маъқул келмаса, мен ишга киришингга ёрдам беришим мумкин, — деди Фозиддин.

— Мана ҳув кўришиб турган муюлишдан ўнгга беш юз кадамча юрилса, катта иморат... Маданият уйи деб сўрайсан, ташкилотнинг ичкарасида... умуман, келгин, бунақа олти ойлаб йўқолиб юрма.

— Яхши, бораман, албатта, — гудранди Аброр.

...У бирон ҳафтадан кейин Маданият уйини суриштирди. Магазин олдидаги учрашувни эслаганида ҳам, идо-рага кириб келганида ҳам, Аброр Фозиддин тўғрисида, ҳозир у тўғарақда юрганмикин, тўғарақ раҳбаримикин, менинг ишимни ким билан, қандай гаплашаркин, деб ўйлаганди. Аброрга ўзи Фозиддин билан ёнма-ён қайсидир тўғарақда ўймалашадигандек туюлган, шундай бўладиганга ўхшайди, деб ишонганди. Шу боисдан, Фозиддинни суриштирганча оғайниси ишлаган хона эшигига бориб, эшикда:

Директор

ҚОБУЛОВ Ғ. У.

деган ёзувга кўзи тушганда, хайратдан қотиб қолди. Унинг бутун хаёлидан кечирганлари пахсадевордек қулаб туш-

ди... У худди шу хона остонасигача дадил келганди, энди бирдан қисниб, ўзини ҳаяжонми, ваҳимами босаётганини, томирлари бўшашиб, оёғи титраётганини ҳис этди: кирсамми, кирмасамми?! Мансабдаги бу дўст билан қандай муомала қилиш керак?! Ҳаммадан ҳам... Аброрнинг назарида, яқинда кўчада яхши кўришгани билан, Ғозиддин бари бир ундан энди анча узоқлашиб кетгандек эди...

Йўқ, сени биров бу ерда осмайди-ку, натижа чиқмаган тақдирда ҳам, кир, кўриш, ўлмайсан, деб ўзини мажбур қилганича, эшикни очди Аброр.

Ғозиддин ўрнидан туриб, ҳар қачонгидек кулимсираганча уни кучиб, хона тўридаги ўз ўрнига эмас, диванга у билан ёнма-ён ўтирди. Кабинет эгаси бўлиб, ёш арбоблардай сипо кийинганига қарамай, афтидан Ғозиддин ҳамон ўша — олдинги дўст, қадрдон эди.

— Келганинг яхши бўлди, жоним... Биз бир-биримизни йўқотмаслигимиз керак. Ёшлиқдаги дўстларни қадрламаслик хунук ҳол. Кейин, дўст топилмайди... — деди Аброрга ошнаси, гўё унинг ўйларини ўқиётгандек. — Хўп, гапир, нималар қиялпсан?

— Мен... ўзим... — чайналди Аброр.

— Шошма! Иш бошладингми бирон ерда, йўқми?

— Йўқ... ҳозирча...

— Бошқа жойдан топмаган бўлсанг, мен сенга иш таклиф қиламан, — деди Ғозиддин. — Катта иш эмас. Ойлиги ҳам ўзига яраша... Лекин тоза, озода иш, ғалваси йўқ. Менинг ёнимда бўласан. Бирга юраверамиз. Ўйлаб кўр...

— Ҳа, мен бир ўйлаб кўрай, — деди бунга суюнишини ҳам, суюнмаслигини ҳам билмай, гангиб қолган Аброр.

В о қ е а

Кўчада иккиланиб туриб, ниҳоят, биринчи навбатда Раҳим Ғуломовичнинг уйига боришни маъқул топганича бекатга йўл олган Ғозиддин, беҳосдан тўхтаб қолди... Унга нимадир етишмаяпти?! Нима?! Машина, албатта... йиллар давомида уни ташиган арава! Мактабга кириб-чиққунича, бу хаёлига келмаганига ажабланди. Хўш, идора бугун машинани тортиб олган экан, ўзиники бор, сандиқдаги матоҳдай гаражда турипти, нега минмаслиги

керак?! Хўш, шофёр бўлмаса, қўлига чипкон чиккани йўқ, ўзи хайдайверади. Аллақайси автобусларга миниб, овора бўлиш шарт эканми?! Айниқса, ҳозир... ишни тезроқ хал қилиш, этакни ёпиб олиш керак!

У орқага қайтиб, йўлга энди ўз машинасини миниб чиқди.

Кўчани арзимаган фурсат ичида булутдай қор босган, юриш қийин. Бунақа об-ҳавода одам машинангга жабр қилмаганинг дуруст. Лекин ҳозир буни ўйлаш ортқача... Ҳайда, Ғозиддин!

Раҳим Ғуломовичнинг уйи — Навоий театри яқинида, эски, аммо анча обрўли иморат. Бир йиллари эринмай нақшлар ўйиб, гуллар солиб, эътибор бериб қуришган. Ойналари катта, бинонинг ичи ёруғ. Кенг йўлак, мрамар зиналар...

Эшикни Раҳим Ғуломовичнинг ўзи очди. Эски улфатларга хос илтифот билан уни идорадагилардан кам фарқ қиладиган, шкаф, ёзув столи, ҳар хил курсилар турган кабинетга бошлаб кирди. Оқсоқол қозонга олов ҳам ёқиб қўйган экан, бугун сизга девзирадан қўлбола бир ош қилиб бермоқчиман, деди.

— Раҳмат, Раҳим Ғуломович, — деди Ғозиддин таъсирланиб. — Лекин иложи бўлса... ошни қўяверинг. Бошқа пайтда...

— Ошни қўйиб, тўғри ишга ўтаверсак, қандай бўларкан? Халқимизда, меҳмондўстлик, деган гаплар бор... — ўйланиб қолди Раҳим Ғуломович. Кейин, столдаги бир чойнак чой, ликобчада қанд-қурсни Ғозиддиннинг олди-га суриб: — Унда чойга қаранг, — деди. — Иш... Мен ишга ёрдам кўрсатишим учун олдин сиздан баъзибир нарсаларни сўрамоқчиман, Ғозижон.

— Сўранг, ака.

— Бу маслаҳат учун... Мен энди раис эмасман, қисинмай-қўркмай, очиқ гапираверсангиз бўлади.

— Нимани?

— Сизни қайси жиҳатлардан айблаш мумкин? Қандай гуноҳларингиз бор? Ҳаммасини айтаверинг. Бир бошдан, — деди Раҳим Ғуломович. — Мен ўрта-ўртада сизга савол бериб тураман.

— Ҳаммасини? Ноқулай... Сиздан киши уялади, бари бир, — тўнғиллади Ғозиддин.

— Шариатда шарм йўқ, деганга ўхшаб, бу масалада уялиб ўтириш қони зиён. Қани, марҳамат...

— Адашмасам, зилзиладан бошланди бизда бошоғрик, — деди Ғозиддин. — Унгача тўғри юргандим... Зилзила пайти бир деворга чизик тортилиб, шифтдан уч-тўртта кесак тушди. Биз буни хужжатлаштиришга киришдик. Хужжат дегани пул экан. Кейин, табиий офатдан зиён кўрди, деб стол, курси, чинни буюмларга акт туздик. Улар ҳали бинойидек эди, уй-уйга ташидик. Биз бу ишга қаттиқ шўнғимасдик, ҳаёт учун хавfli, деб топилган бинодан ҳозирги янги идорамизга кўчадиган бўлиб қолдик, янги иморат учун янги ашё, янги жиҳозлар харид қилиш керак, деган гап чиқди, қўлимиздаги нарсалар бамисоли чиқитга ўхшади, уларни йўқ қилиш имконияти туғилди. Булар орасида очилмаган мебель, гилам, музика асбоблари... эга топилмагани учун жой-жойига тарқатдик. Ўзингиз бу гаплардан хабарингиз бор, Раҳим Ғуломович, мисол тариқасида айтяпман...

— Бу, аввало, эски гап, йигирма йил бурунги ишни ҳозир ҳеч ким кавлаштириб ўтирмайди, — деди Раҳим Ғуломович. — Ундан ташқари, у пайтда ҳамма нарса пухта қилинган. Барча хужжатлар вақтида тахтлаб қўйилган экан, ҳеч ким қўлингиз бандидан тутолмайди. Фақат ўзингиз оғзингиздан бировга гулламанг...

— Хўп бўлади. Демак, бу гапни кўмдик, — ўйчан пичирлади Ғозиддин. — Одам каердандир битта игнани олдинги, кейин ғалтак-ипни ҳам олишга ўрганар экансан, ётган матоҳга ҳам қўлинг чўзилиб қоларкан... Битта магнитофон, битта рангли телевизор гарданимда турипти, жойига олиб бориб қўймоқчи эдим, ана-мана, деб улгурмадим.

— Буниси чатоқ экан, — тумтайиб, бир нуқтага тикилди Раҳим Ғуломович. — Хўп, яна қанақа даҳмазалар?

— Вилоятлардаги директорлар устимизга тўн ёпиб, қўлимизга тилла соат таққан пайтлар кўп бўлган...

— Берганнинг юзига қарама, дейишади. Ҳаммамиз ҳам совға-салом олганмиз. Берган ҳам, олган ҳам буни гапирмайди. Бу айб, лекин ҳозир биров эслаб ўтирмаса керак. Хўп, бевосита бажарган вазифангизда бўлган қусурлар? Айбларингиз? Менимча, муҳим нуқталардан бири шу...

— Эй, иш ўзи дабдала. Нега бундай бўлиб қолди, тушунмайман, — деди Ғозиддин. Раҳим Ғуломовичнинг афти-ангори дам сайин жиддийлашиб борганидан, у энди

Ғозиддинга худди терговчига ўхшаб кўринди. — Мен ҳеч нарсани билмайман. Менга бари бир, — тўнғиллади Ғозиддин беихтиёр.

— Асабни эҳтиёт қилинг, ҳали керак бўлади, Ғозижон, — деди юмшаб, юзига нур югуриб Раҳим Ғуломович меҳр билан ачиниш қоришган бир оҳангда. — Ўзингизни қўлга олинг, ўйинни бузманг.

— Анча-мунча кўрикларга ҳаваскор ўрнига профессионал санъатчиларни жўнатганмиз, шунақа кўзбўямачилик билан совринлар олганмиз. Ғаваскорларимиз даражаси паст, олдинга тортолмайди... Ишламаган, ёки «Ўлик жонлар»да ёзгандек, ўзи йўқ одамларни рўйхатга киришиб, пул тўлаганмиз баъзан. Шундан, ҳужжатлар бир оз пала-партиш... Бошқа касбдаги одам, масалан, инженерни рассом, деб ишга қабул қилганмиз. Асосан, шунақа нарсалар.

— Иш ҳақиқатан ҳам дабдала экан. Киши раҳбарлик қилганинда, эътибор бермай, ҳаммаси тўғри, деб кетаверар экансан, мана, мен энди тушуняпман... — столни паришон чертди Раҳим Ғуломович. — Охирги битта саволим қолди, кейин яқун ясаймиз. Кўлингиз остидаги, аппаратда ишлаган болаларнинг сизга муносабати қанақа? Сизни улар қўллашадими?!

— Билмадим, ака, — бўшашиб деди Ғозиддин. — Абзор деган йигит, журъати етса, балки... дўстлашиб юрганмиз, ҳарҳолда! Иккита режиссёримиз у ёққа ҳам, бу ёққа ҳам ўтадиган... Қодиржон деган яна бир методист... Мен билан аввалдан қони кўшилмаган; бир камбағалга жабр бўлмасин, деб ачинса, яхши, ўзининг одампарварлиги йўқ эмас, лекин тескари иш тутаверса, ўша мени ейди... Эй, атрофимга бундай одам ҳам йиғолмаган эканман!

— Демак, гап бундай, — ўрнидан туриб, хонада нарибери юрганича нутқ ирод қила бошлади Раҳим Ғуломович. — Уйга ташилган магнитофон, телевизорни ҳужжатини тўғрилаб, бугун-эрта идорага қайтарасиз. Яъни, қизимнинг тўйи яқин, шунга олгандим, деб хат қилинади, тўртта кўшни қўл қўйиб, маҳалла комитети муҳр босса бўлди. Менимча, буни уюштира оласиз... Вазифангизни ёмон бажарганингиз учун идорада сизни муҳокама қилишади, албатта. Лекин сиз кўрқманг. Умар Хайём айтганларидек: «Бу дунёда гуноҳ қилмаган ким бор?» — дейсиз, айбни ҳаммага юклаб, ёйиб ташлайсиз.

Менинг томоркамга ҳам тош отаверинг, мени ҳеч ким тергамайди.

— Мен сизни қўшолмайман, Раҳим Ғуломович, — бўғилди Ғозиддин. — Акамсиз...

— Гапни бўлманг! — деди Раҳим Ғуломович унга ўқрайиб. — Бунинг чораси шу... Хўп, яна нима қолди?

— Ҳеч нима... тамом...

— Йўқ, иккита муҳим масала. Раисингизга қўнғироқ қилиш керак, биз узоқроқ ишлаганмиз, биламиз, дунёни ҳадеб тагидан олавермасин. Буни мен ўзим бўйнимга оламан, бугун кечгача гаплашаман...

— Эй, биз сизнинг кадрингизга етмай юрган эканмиз, Раҳим Ғуломович, — таъсирланиб, пичирлади Ғозиддин. — Кўрмиз-да! Кўр!

— Сиз ҳовликманг... Иккинчиси менинг қўлимдан келмайди, белим синиб қолади. Аммо усиз қилган ҳар қандай тоат-ибодат бир пул... Редакцияда фельетон ётипти, деб айтишди...

— Фельетон?

— Ҳа. Бугун газетани қарадим, чиқмапти, лекин эртагаёқ чиқиб кетиши мумкин. Уни тўхтатадиган одам керак.

Х о т и р а

Бу қишлоқлар ўзи Бухоронинг пинжида. Бухоро тумани худуди, дейилади-ку, шунга қарамай, шаҳардан бу томонларга қадам ранжида қилишни ўйлаган киши, жаҳаннам азоби меники, деб олдиндан розилик бергани маъкул. Йўқ, қишлоқларни ёмон деб бўлмайди, халқ уй ҳам қуради, уй-жойи кўзга яқин, чиройли кўриниши учун ҳам қайғуради, бунинг устига боғлар, узумзорлар, экин-тикин майдонлари етарли атрофда. Фақат йўл оғир. Йўллар ҳаддан ташқари хароб. Баланд-паст, ўнқир-чўнқир, эгри-бугри. Юрганда тиззагача тупроққа ботасан...

Дарвозахона — шу қишлоқлардан бири. Дарвозанинг ўзи қаерда, нега бу ер «йўлак» мазмунида ном олган — ёшлар тугул, ҳозирги кексалар ҳам аниқ гап айтишолмайди, шаҳарнинг этаги, деб шундай аталган бўлса эҳтимол...

Қишлоқ катта эмас, ўттиз-қирқ хўжалик яшайди, ҳамма бир-бирини жигарим дейди. Қизиқ жойи, йўлнинг

боягидек эканлигига парво ҳам қилмай қишлоқдагиларнинг доим бир оёғи шаҳарда: ким турли корхона, идораларда бу ердан қатнаб ишлайди, ким бозор баҳона... Йўлда ҳар куни бир хил ашула:

— Бердикул, қалайсиз, отам?

— Михдай!..

Бу гаплардан, қишлоқда ҳеч ким бундай ишламас экан-да, деган ҳаёлга бормаслик керак. Қишлоқдагиларнинг асосий қисми колхоз аъзоси, пахта екишади, дондун, сабзавот... пилла тутишади, мол-ҳол...

Қишлоқдан қишлоқ ҳаттоки одамлари билан ҳам фарқ қилади, деган гап бор. Дарвозахонадагилар содда, тўғри, киши ҳайрон қоладиган даражада ишонувчан одамлар. Дунёда шунақа одамлар ҳам бўладими, деб биров шубҳаланиб ўтирмаслиги учун биргина мисол келтириш мумкин: масалан, дарвозахоналик бошқа қишлоқлик ошнаси билан шаҳарда кўришиб қолиб, магазинга киради. У, пештахтада қанд-курс сочилиб ётганига қарамай, сотувчидан, қанд-курс борми, деб сўрайди. Унинг ошнаси, шумлиги тутиб, панада турганича, сотувчига қўли билан «йўқ» маъносида имо қилади. Сотувчи бу имога тушуниб:

— Ҳозир қанд-курс йўқ эди-ку, дўстим, — дейди.

Дарвозахоналик:

— Афсус, биз қидирган нарса топилмади, — деб магазиндан чиқиб кетаверади. Булар мени кулги қиялпти, деган гап унинг ҳаёлига ҳам келмайди.

Дарвозахонада урушдан кейинги йиллар ҳали олди юз йигирмага, орти тўқсонга кирган чоллар бўларди. Уруш асорати — безовталиқ, очлик, уйқусизлик, фарзандлардан ажралиш, фарзандлар мажруҳлигини кўриш — ҳаммаси секин-аста таъсир кўрсатар эканми, ҳар қалай, қишлоқда бора-бора қариялар камайиб қолишди. Ёши саксондан ўтган, тўқсонга етмаган атиги тўртта отахон бор. Қишлоқдагилар аҳил бўлишганидан, буларни бошларида кўтариб юришади. Тўйми, маъраками етаклаб келиб, тўрга ўтказишади. Ёш-яланг шундай ҳурмат кўрсатишиб, оксоқоллар суҳбатини олишгани учун ҳам, уларнинг ҳаётини деярли ипидан игнасиғача билишади...

Худди бир оилага айланиб кетган ҳамқишлоқлар орасида, умуман, бировнинг ҳаётидан беҳабар қолсин, деб бошқанинг кўзи олдига парда тортиб қўйилмаган. Шу сабабдан, ҳалиги отахонлардан бири — Умаркул отанинг ҳаёти ҳам ҳаммага беш қўлдай маълум...

Кечаги кунни яхши билмаган бирон кимсага, Умаркул ота икки марта уйланиб, ўн бешта фарзанд кўрган, лекин шулардан фақат биттаси тирик қолган, десангиз, унақа бўлмайти, тўқипсан, дейди... Ўша кимсага, Умаркул ота қирк йил амирлик даврида яшаган, деҳқончилик қилган, аммо уриб-суриб сарбозликка ҳайдаб кетилган пайти ҳам бўлган, зиндонда ҳам ётган, десангиз, эътироз билдирмаса ҳамки, гапингизни эртақ, деб қабул қилади... Аммо булар айни ҳақиқат!

Оқсоқол ҳозир чарчаб қолган. Кетмонни кўтарса, кетмон билан бирга ўзи ҳам ерга бош кўядиган ҳоли бор. Иккинчи уйланганида олган хотини — Анор биби ундан йигирма ёш кичик, кампир ҳали анча бақувват, уни суяб юради...

Чол-кампир тирик қолган якка-ягона нуридийдаларини яхши кўришади, қишлоқдан ҳеч қачон бундай одам чикмаган, чикмаса ҳам керак, деб ўйлашади. Ҳаммадан ажралиб туриш гўёки шарафдек, уни болаликдаёқ ҳаммадан ажралиб турарди, дейишади. Кўп ўқирди, гапдон, шўх-нотинч эди, деб эслашади. Баъзан ёқа ушлашади: бу бола тўққиз-ўн ёшидан шаҳарга катталардек қатнаб, бозор-ўчарни эплаб кетаверган! Шу боладан олдин қишлоқда ҳеч кимнинг боласи, Тошкентда ўқийман, деб жўнашга журъат қилолмаган, улар бу билан фахрланишади... Чол-кампир, Ҳожижон ўқишни битириб Тошкентда қолишга шахд этганидан ҳам мамнун, уларга Тошкентдагилар барчаси бухороликларга нисбатан катта одамлар бўлиб туюлишади...

Ҳожижон ўқиш йиллари қишлоққа келиб-келиб турган, бироқ хат ёзмаган, чунки чол-кампир хат танишмайди... Кутилмаганда ундан хат келди, чол-кампир саросималаниб, қўшинининг бўйи етган қизини чақиришганча, конвертни унинг қўлига тутишди. Қизгина тутилиб-қизариб, бир варақ қоғознинг икки томонини ҳам ўқиди. Ҳожижон уйланипман, тўй бўлади, деб ёзибди... Чол-кампир ҳаяжонланишиб, кўзларига ёш келди, кейин баттар саросималанишди: оқсоқолнинг Тошкентга борадиган мажоли йўқ, кампир эса Тошкентдек узок бир жойга боришдан кўрқади, унинг устига, чолини ташлаб, Тошкент эмас, ҳеч қачон Бухорога ҳам бориб кўрмаган... Нима қилиш керак?!

Улар ўйлаб-ўйлаб, ахийри маслаҳат солиш учун колхоз раисининг олдига боришди. Раис бригадирни чақи-

риб, сенга уч кун жавоб, чол-кампир, бутун кишлок номидан бориб тўйни ўтказиб келасан, деди. Муқим-жон — бригадир, чол-кампир йиққан совға-саломга ўзиникини қўшиб, юк машинасида Тошкентга қараб кетди... Уч кундан кейин қайтиб келиб, чол-кампирга, тўй яхши ўтди, энди куллуқ бўлсин, деди, тўйхонадан кўтариб келган нарсаларини уларнинг олдига қўйди... Ўша куни Анор биби бир ўзини кийсанг баданинг кўринадиган янги қўйлакни бошқа қўйлаклари устидан кийиб, кўчага, далага чиқди. Умрида соатга иши бўлмаган Умаркул ота, қўлига соат тақиб, меҳмонга борди, ўғлимиз Тошкентдан юборибдилар, деб енгини тирсагигача кўтариб, уни ҳаммага кўрсатди... Кишлоқда халқ: «Куллуқ бўлсин, куллуқ бўлсин!» — дейишга тушгач, чол-кампир ўйла-ниб қолишди: бунга жавоб қилмаслик одамгарчиликка кирмайди... Улар супрада қолган-қутганини қоқишти-риб, кишлокни уйга чақиритди, куёв йўқ, келин йўқ, худди ўликка ош тортгандек, кичик бир тўй ўтказишга уринишди. Тўғриси, тўй ёмон ҳам бўлмади. Шаҳарда қатнаб ишлайдиган йигитчалар, шаҳарда яшаб, кишлок мактабида дарс берадиган муаллим йигит-қизлар рақсга тушиб, ашула айтишиб, чол-кампирни хурсанд қилиш-ди...

... Фозиддин Ҳақназаровга:

— Мен ишдан командировка олдим. Бухорога бир бориб келмоқчиман, — деди. Сўнг мулозамат юзасидан, қўшиб қўйди: — Сизлар ҳам юринглар.

— Мен-ку, бормайман, — деди Ҳақназаров, — лекин Ноилани олиб бор. Бухорони кўрмаган... — У ўйла-ниб туриб, хотинига қаради. — Истаса, Донохон ҳам бор-син, уйда зерикиб қолган...

Ҳақназаров кизи, хотинини Фозиддинга юклагани эва-зига ҳиммат кўрсатди: сен машина олганингча йўқ, унга-ча шунақа пайтларда менинг машинам сеники, миниб кетавер, йўлда бемалол Самарқандни ҳам кўриб ўтасан-лар, деди. Бу таклиф Фозиддинни шунчаки суюнтирган бўлса, Самарқанду Бухоро сафари тўғрисида ўйлаб, аёл-ларга жон кирди. Улар чуғурлашиб, дарҳол йўлга тайёр-гарлик кўришга тушишди...

Уйда бошланган хурсандчилик Самарқанд, Бухорони кўриб, қадим обидалар, қўчалар, магазинларни эзиб то-моша қилишганида ҳам давом этди. Аммо кейин... бутун

дахмаза Ғозиддин ниҳоят машинани ўз қишлоғи томон ҳайдаган пайтдан бошланди.

Ғозиддин Дарвозахонага ҳеч қачон машинада келиб-кетмаган. У, ойналар очиқ, тез ҳайдаб келаётиб, бирдан тупроқ йўлга кириб қолди, машина ичига бир ботмон тупроқ чўкди. Ойналарни ёпиб олгач, тирқишлардан бари бир кираётган чанг устига, аёллар баттар димикиб, уларни йўтал тутди.

Буниси майли, ҳайдашни яхши ўрганмаган, асфальт йўлда машинани амаллаб юргизган Ғозиддин энди бир гал уни муволишдаги каттакон тошга олиб бориб уришига, бир гал эса ариқ ичига тушириб юборишига оз қолди.

Энг яқин одамларинг ҳам сафарда билинар экан. Доноҳон индагани йўқ, сал буришиб ўтирди, холос, лекин Ноила йўл бўйи инқиллашни қўймади:

— Қишлоғингиз ҳам қуриб кетсин. Машина ўзингизники эмас-да, ичингиз ачимайди. Дадамга ким жавоб беради?

Ниҳоят, қишлоққа ҳам кириб келишди.

Дарвозахонадагилар олдин қачондир бу ерга салобатли қора «Зим» ҳаттоки адашиб келганини ҳам эслашмайди. Улар учун бундай воқеа худди амир Олимхон тирилиб, фойтунда Бухорони бир қур айланиб ўтгандек гап эди. Амир Олимхоннинг падарига лаънат, унга ўхшагиси келганининг кетига чипқон чиқсин... аммо дунёда синчковлик деган дардисар бор: қишлоқ бир сонияда гувиллаб кетди. Умарқул ота билан Анор бибининг уйига одам устига одам ёпирилди... Чол-кампир Ғозиддиндан ҳам кўпроқ Ноила, Доноҳонни ялаб-юлқашди, қадамларингга ҳасанот, деб уларга ҳеч муболағасиз етти қават кўрпача тўшашиди, топган-тутганларини меҳмонларнинг оғзи-бурнига тикишди...

Аввалига Доноҳон ҳам, Ноила ҳам ўзларини бутун қишлоқ қаршилагани, иззат-икром, зиёфат-зарофатдан мамнун бўлишди. Бироқ кечга томон халқ бирин-сирин тарқаб, улар уйда ёлғиз қолиша бошлагач, яна очга пашша тушди.

Ноила, йўлда тоза чангга қоришдик, бир ювиниб олсакмикин, қабилида гап қилди.

— Ҳозир челақда сув келтираман, — деди Ғозиддин.

— Бундай бирон душ бўлса...

— Қишлоқда душ номаъқул қиладими! — асабий-

лашди Ғозиддин. — Ариқдаги сув лойқа, челақда тинишига роса бир кун кетади...

Ноиланинг қош-қовоғи солинди. У сал туриб, сўради:

— Энди шундай ўтираверамизми? Кўришга телевизор ҳам йўқдир?

— Телевизор ҳали шаҳарнинг ўзида ҳам кўп эмас.

— Биз қаерда ётамиз? Шу уйдами?!

— Шу уй... Каравот йўқ бизда. Оқ чойшаб ҳам йўқ, кутманг, — гапни чўзмаслик учун очигини айтиб қўя қолди Ғозиддин.

Донохон йўлдаги сингари эр-хотиннинг жанжалига аралашмади. Афтидан, унинг қизи билан фикри бир, лекин, ёшлар аланга олиб кетишмасин, деб нафаси ичиди эди.

Ташқарида куйманиб юрган Анор биби, унинг изидан Умаркул ота уйга киришди.

— Айланай, келинпошшо, ўзим садқа бўлай... келинг, мен сигир соғаман, қараб турасиз. Қишлоқ ишиниям сал-пал ўрганинг, қайнона, қайнотага хизмат урф... — деди Анор биби таклиф-талабдан кўра кўпроқ илтижо оҳангида.

— Бўлмаган нарсани гапирма, онаси, — деди Умаркул ота кампирига. — Одам кунига яраган ишни ўрганади. Буларга сигир соғишнинг кераги йўқ, — меҳмонларнинг машқи пастлигини кўриб, оқсоқол ўғлига қаради. — Ғозижон, уйда ўтиравермай, буларни колхоз боғига олиб бормайсанми, отам! Боғ яхши... гул кўп, мева ҳаммаёққа тўкилиб ётипти... сув...

Донохонга отанинг гапи маъкул келиб, ўрнидан турди. Аммо Ноила қимир этмади.

— Майли, сизлар бораверинглар, — деди у ойиси билан эрига. — Мен, бошим оғрияпти...

— Бўлмаса, сиз китоб кўриб ўтиринг, — деди Ғозиддин, ўзининг ўқувчилик давридан қолган бир даста китобларини хотинининг ёнига келтириб тўкканича.

Бундай кечки пайтда шаҳар боғларида одам қайнайди. Қишлоқдагилар ҳар бири ўз боғи, ери билан банд бўлгани учундир, колхоз боғида зоғ кўринмайди.

Ғозиддин қайнонаси билан боққа шунчаки бир шўнғиб чиқмоқчи эди, бироқ боғ унга олдинлар туюлганидан анча катта экан, нариги этакка боргунча деярли қоронғи тушиб қолди.

— Мени кечиринг, опа, сиз билан бир нарсани гап-лашмоқчи эдим, — деди Ғозиддин боғни оралаганча, орқага қайтишаркан.

— Гаплашинг, — деди Донохон.

— Ноила тўғрисида... Хафа бўлмайсизми?

— Йўқ. Айтинг-чи...

— Олдинлар Ноила ипакдай эди, хушсухбат, меҳрибон... Нега кундан-кунга серзарда, инжиқ бўлиб қолди, ҳеч тушунмайман. Мени қон қилишдан унга нима фойда?!

— Оиланинг асоси муҳаббат, дейишади. Мен билишимча, оила бир-бирингга бардош бериш... — тушунтирди Донохон. — Кўп ўйламанг. Ўтиб кетади... — У мавзуни ўзгартирди. — Бу ерда тез қоронғи тушар экан. Чироқ йўқ...

Ғозиддин қишлоқ шароити тўғрисида шошмасдан гап-пира бошлади. Шу пайт Донохон бирдан қоқилиб кетгандек бўлди:

— Қўлингизни беринг, — деди Ғозиддин, қоронғи қуюқлашиб чиндан юриш қийинлашганини пайқаб.

Донохон қўлини берди. Ғозиддин болани етаклагандек, унинг қўлини йўл-йўлакай тутди-ю, кейин, беихтиёр баданига иссиқ югуриб, хаёлидан аҳмоқона бир гап ўтди: «Ҳали қирққа бориб-бормаган чиройли жувон... қизи тахтадай, заҳил, бу унга нисбатан миқти, оқ! Қизининг феъли ҳам, ўзи ҳам муз... бу эса — олов!» Ғозиддин Донохоннинг қўлини энди қаттиқ қисиб, бармоқларини бирма-бир эзгилай бошлади. Шунинг баробарида: «Қизига уйланмаганимда бошқа гап эди, ҳозир яхши эмас!» — деб ўйлади. Аммо унинг хатти-ҳаракатига жавобан, Донохон негадир миқ этмади, аксинча, ширин энтикиб-титрагандек бўлди.

Ғозиддин дадилланиб, унинг орқасидан қўлини ўтказганича, аввал тирсаги, кейин белидан тутди. «Ўзи миқти бўлса ҳам, бели бир ҳовучгина экан!» Донохон қаршилик кўрсатмади, нима учундир: «Совук!» деб аста пичирлади. Ғозиддинга бу далда бўлиб туюлди. У Донохонни белидан қаттиқроқ тутиб, худди кўтариб оладигандек бағрига босди. Донохон яна миқ этмади.

Шу пайт Ғозиддин қайтиб боғ этагига келиб қолишгани, рўпарада қишлоқ чироқлари порлаётганини сезди ва бошидан бир челак сув қуйилгандек, бехос хушёр тортди. Донохоннинг белидан қўлини олди. «Дахшат! Ифлослик! Мен шу қадар тубан бўлиб кетдимми?! Тав-

ба! — ўйлади ўзича Ғозиддин, сўнг ҳамроҳи тўғрисида ўйлади: — Тубанликда менам ҳам ўтиб кетган экан-ку бу! Доно бўлмайдими ўл! Тўхта, демайсанми?!»

Эртаси куни йўлга чиқиш тараддудига тушишди. Ғозиддиннинг руҳи тушқун, кўнгли хижил, Ноила ўзича, Донохон ўзича нимадандир норизо эди. Чол-кампири ҳам, буларни хурсанд қилолмадикми, нега дарров кетишяпти, деб гангиб қолишган, бир Ғозиддин, бир унинг шериклари атрофида айланишгани-айланишган эди... Йўқ, Умарқул ота билан Анор биби тақдирга тан бериш кераклигини тушунгандек бўлишди. Улар Тошкентдаги қариндошлар учун, деб ичкаридан уч-тўртта тугун кўтариб чиқишди.

Меҳмонлар машинага минишаётганда, Умарқул ота қафти билан машина манглайини эҳтиёткор сийпалади.

— Олдинлар бўлса, сизлар билан катта йўлгача бориб, кейин ўзим қайтардим, — деди у ўтган давригами, машинагами ҳаваси келиб. — Ҳозир оёқ қолмаган. Ҳай, дунё шу экан!

Йўловчилар Самарқандга етиб боргунча бир-бирларига деярли сўз ҳам қотишгани йўқ. Лекин Самарқандда тушлик қилиб, яна йўлга тушишгач, бир-бирлари билан аста-секин одатдагидек гаплаша бошлашди ва бутун умрга ҳамма нарса орқада қолиб кетгандек бўлди...

...Ғозиддинга раис қабулхонасида ўтирадиган котиба кирланиб-ғижимланган, кимдир очган қандайдир конвертни узатди:

— Бу сизга шекилли, Ғозиддин Умарович...

Ғозиддин конвертни қўлига олгач, котиба бекорга тус-молламаганини ҳис этди. Конверт юзидаги ёзув антиқа эди. Адрес бундай ёзилганди:

*Гўрот Тошкент Катта идора Маданият уйи ўртоқ
Қабуловга*

Хатни йўллаган кишининг адреси эса бундай:

*Бухоро Қишлоқ Дарбозахона
Бахромуф*

Хатнинг Ғозиддинга юборилганига шубҳа йўқ эди. Аммо бу Бахромуф дегани ким?! Ғозиддин ўз кабинети томон кетаётиб, эслашга уринди, эслаёлмади.

У кабинетга кириб, осойишта ўтирганича, конверт ичидаги бир варақ хатни ўқишга тутинди.

«Салом мактуби

Ассалому алайкум ҳурматли Ҳозийжон

Дўстлик ўзи бир шиша

Синса асло тузалмас

Дўстлигимиз чин бўлса

Уни ҳеч ким бузолмас

Ушбу ёзаётган хатим тез кунлар ичида етиб маълум бўлсинким, гўзал Тошкентда яхши юрган Ҳозийжонга деб биласиз. Бу менинг хатимни ўқиб ким ёзган деб юрманг, дўстингиз, акангиз биргад Муқимжон бўлман.

Ҳай тинчмисиз. Ишингиз оғур қишлоққа вақтингиз йўқ, лекин бу орага қишлоқ обод турмуш жойига. Олти йилдан ўтди сўрамайсиз.

Ман бу хатни ёздимки, бандалик Умарқул бобо дунёдан ўтдулар кўмдук Биби соғу-саломат. Хатимни ўқуб мандан хафа бўлманг.

Муқимжон акангиз 5 август».

Ҳозиддин стол устидаги календарга тикилганча, қотиб қолди... Бригадир адресни оғзаки гапдан хотирасида қолганича ёзган, хат эгасини тополмай бутун Тошкентни айланиб чиққан... шу муносабат билан уч ойга яқин вақт ўтган!

Ҳозиддин, эртагаёқ қишлоққа бораман, деб ўйлади. Аммо эртаси идорада мажлис чиқди.

У, кечикишга барибир кечикдим, борсам, бирон ҳафтага тинч боришим керак, деб ўзига таскин берди.

Ана-мана деб юриб, орадан яна бир ойча вақт ўтди...

Ҳозиддин барвақт самолётда учиб, Бухородан такси ёллаганидан, қишлоққа бу гал эрталаб, куёш энди ёйилган пайтда келди.

У машинадан тушиб, ўз уйлари томон қарадию ажабланиб, серрайди: дарвозага қулф солинган эди.

Тўғри уч-тўрт ҳовли наридаги Муқимжоннинг эшигига борди. Тақиллатди.

— Кириг. Очик, — деган овоз келди ҳовлидан.

Ҳозиддин дарвозани туртиб очди. Эғнида пахталик,

бошида телпак, қалин мўйлов қўйган Муқимжон ҳовли юзига ёйиб ташланган майиз атрофида қуйманиб турарди. У Ғозиддинни кўриб, қўлини қоқиб, ўзи дарвозага қараб юрди.

— Келинг, — деди лоқайд, кўришишга қўл ҳам узатмасдан.

— Мен... онам қаерда? — тўнғиллади Ғозиддин.

— Биби ўлди... Олдинги ой, — деди Муқимжон. — Сиз тўхтанг... Сизга омонат бор...

У орқага қайтиб, уйга кириб кетди, ичкаридан қандайдир қоғоз ўрамини кўтариб чиқди.

— Ни... нима бу? — сўради Ғозиддин ўрамни қўлига олганича.

— Уй-жой, нарсаларни сотдик, жўра... бошқа илож бўлмади, — деди Муқимжон. — Бир копейкага ҳам текканимиз йўқ, хоҳласангиз, суриштиринг, идорадагилар билади, халк...

— Керак эмас! — деди Ғозиддин кўзларида ёш филтиллаб, ўрамни Муқимжонга узатганича. — Боғча... ясли... қишлоққа...

— Қишлоқ буни ишлатмайди! — деди Муқимжон. У бурилиб эмас, қандайдир тисарилиб, ҳовлига кирганича, дарвозани секин беркитди.

Ғозиддин бир қўлида портфель, бир чангалида пул, колхоз боғига тескари томондаги қабристонга қараб югурди.

Қабристон анча кенгайибди, эски қабрлар ёнига янги қўшилгани ҳам кўп.

Ғозиддин қайси қабр бошига боришни билмаганидан, дуч келган бир қабр устига ўзини ташлаб, оқариб ётган шўр тупрокни юзи, кўзларига сурди.

— Мен сотқин... сотқин... номард... хайвон...

У, ниҳоят, ўрнидан туриб, тупроққа ботганича, йўлга қараб кетди.

Бир маҳал чангалида ҳамон пулғимланиб турганини сезди.

— Мен буни ўзим боғча-яслига бераман... балки, мактаб... муҳтож одамлар... Бугундан тамом. Ҳаммаси ўзгаради. Янгидан бошлайман... бу ердагилар бир куни эшилтади...

...Шу куннинг оқшоми Ғозиддин телевизор қаршисида ўтирар, хонада хотини билан қизчаси у келтирган янги кийимларни ўз бўйларига ўлчаб кўришарди...

В о к е а

Кутубхонадан чиққан Аброр автобусда шаҳар марка зига келди. Юз-кўзига қор урилиб, ёқасини кўтарганича, шошилиб тўғри идора томон кета бошлади... Шундай кетаётиб, йўл четига тортилган темир панжарага кўзи тушди. Панжара узун, чоррахагача кетган, яқин ўртада йўлни кесиб ўтадиган жой йўқ эди...

Шу палла у қаердан ҳам, бир марта интизомни бузсам, ҳеч нарса қилмас, йўл қоқ ярмига қисқаради, деган бемаъни хаёлга борди... ҳар хил ёш-яланг панжарадан сакраб ўтиб кетаверишганини кўрган пайтлари бўлганди; уларга биров индамаган. Айниқса, бунақа қор уриб турганида... ким нима ҳам дерди!

У панжарага яқинлашганича чакқонлик билан тез ўтмоқчи бўлди, аммо бирдан... оёқ — касофат сирғалиб кетдими, панжара орасида тикилиб қолдими, ҳар қалай, Аброр аввалига қандайдир силтаниб, сўнг орқадан кимдир туртиб юборганга ўхшаб, ўмбалок ошиб, йўл этагидаги гулзорга, қор устига ағдарилиб тушди... Елкаси оғриб, бели санчди. Ўзича бунга эътибор бермасликка уриниб, ўрнидан даст кўзғалганича, уст-бошини апилтапил қоқа бошлади. Аммо шу аснода «чур» этган милиционер ҳуштаги эшитилди.

Аброр бир алам устига иккинчиси — энди ҳеч қаёққа қочиб қутулолмаслигини ҳис этиб, бошини кўтармай, устини ҳафсала билан қоқишга киришди.

— Қондани нега бузасиз? — аёл кишининг амирона товуши эшитилди.

Аброр бошини кўтарди. Унинг ёнига келган милиционер чувак юзли, кўзлари қисик ёшгина қиз эди.

— Лейтенант Қамбарова, — қўлини чаккасига қўйиб деди у. Кейин Аброрнинг юз-кўзига тикилиб, яна танбех берди. — Кап-катта одам... уялмайсизми, амаки?!

— Мен шошиб... иш... билмасдан... — ғудранди Аброр кизариб, ўзини оқлаган кўйда.

— Қўйсангиз-чи, баҳона қидиришингизни қаранг, — деди лейтенант. У елкасига осиглиқ сумкачадан қандайдир дафтарча чиқариб, бир варақ йиртганча, Аброрга узатди. — Штраф тўлайсиз?

— Штраф? — эзилди Аброр.

— Штраф. Бир сўм...

Аброр милиционернинг қўлига кирланган бир сўм тутиб, йиртилган қоғозни чўнтагига солганича, олдинга босди. Бироқ яна милиционер хушгаги «чур»иллади.

— Орқага! — кескин буюрди қизгина.

Аброр, худди ётиб олгандек панжарани кучиб, нариёққа қайтиб ўтишдан бошқа иложи қолмади.

У дарахтлар саф чеккан йўлкада икки қадам босар-босмас, елкаси, белидан ҳам кўпроқ оёғи оғриётганини, боя панжарага биринчи қўйган ўнг оёғини кўтаришга қийналаётганини сизди. Оёқ лат еганми, қайрилганми эди.

Аброр, бу қандай дилсиёхлик кун бўлди, менга ҳозир шу етмай турганди, деб ўйлаб азобланаётганидан беихтиёр ингранди. У амаллаб чорраҳага етганида, бир кўнгли жонини қийнаб ўтирмай, шарт уйга қайтгиси келди. Аммо ўйланиб туриб, бунга журъат қилолмади. Унга, нима бўлганда ҳам, идорага бир қур кирмаса мумкин эмасдек бўлиб туюлди. «Раис мени эрталабдан кутяпти... Бекорга шунча вақт ўтди. Ўлдим!» — деган хаёлга борди Аброр.

У оёғини судраганича, ниҳоят кўчанинг нариги бетидаги йўлкага етиб олиб, идора томон бурилганида, муюлишдаги ямоқчи дўконида, дераза олдида раиснинг шофёри қунишиб ўтирганини кўрди: «Бу кўчада ялло қилиб юриптими, демак, раис ишда, хонадан чиқмай ўтирипти!» Раис!.. Аброр эрталабдан бери безовта эди-ку, лекин ҳозир, мен нима қиляпман ўзи, деган гапни хаёлидан кечириб, қаттиқ хаяжонланиб кетди. У шошиб-тўлқинланиб, аммо машаққат билан олдинга, тикан устидан юраётгандек секин суринаркан, эслади... Шариф Рустамович бундан ярим йил муқаддам янги раис бўлиб келганида, бошқа хизматчилар қатори Аброрни ҳам суҳбатга чақиртирганди. Бироқ ўшанда ҳам Аброр эрталаб суриштирган раиснинг ҳузурига кечикиб, тушдан кейин кирганди.

Ташкилотда, раис, деганда Раҳим Фуломович сингари кекса, ҳорғин, фақат ўз-ўзи билан овора кишини тасаввур қилишга ўрганиб қолишган... Шариф Рустамович эса раисга кам ўхшайди. Аввало, ёш... қирқдан сал ўтган, нари борса Абрордан икки-учта кўпроқ қўйлак йиртган, холос... кейин, ҳаракатчан, бир оз инжик, тергашни ёқтиради.

Аброрнинг у ҳақда билганлари шу эди. Уларнинг

биринчи учрашуви, лекин жуда қизиқ бўлган, буниси Абдорнинг ҳеч ёдидан чиқмайди.

...У кабинетга қисиниб кирди. Раис қўл бериб кўришди-да, ўткир нигоҳини қадаб, ундан тўппа-тўғри, Асқаровмисиз, интизомнинг сизга дахли йўқми, ўртоқ Асқаров, деб сўради. Ўзини йўқотиб, эсанкираган Абдор ғудранишга тушди. Раис жажли чиқиб, сиз унақа чайналманг, дадил-дадил гапиринг, деди. Абдор баттар саросималаниб, уйда қизчамнинг тоби қочиб қолди, дори қидирдим, деган гапни тоза чайнаб берди. Раис ғижингандек бўлди. Ўзингиз қизариб турибсиз, ёлғон гапириб нима қиласиз, деди. Абдор мактаб бола ҳолатига тушганини ўйлаб, алами келганидан, олдингидан ҳам кўпроқ қизариб, ёлғончи эмаслигини исботлашга урина бошлади. Шундан сўнг, журъатланиб кетиб, мен ўзимни оқламайман; жойни эгаллаб, ишламагандан кейин... менга жазо бериш керак, албатта, деди. Раис унга тикилиб туриб, бирдан кулиб юборди. Сиз ўзи шунақа соддамисиз ёки ўйин қиялпсизми, деб ажабланганича сўради. Энди Абдорнинг кўзларида ёш милтиради. Раис шошилиб, тамом юмшаганича, одамни хижолат қилманг, қўйинг, қўйинг, дўстим, деб уни юпатди...

Сўнг...

Шариф Рустамович ўйланиб туриб, ундан сўради:

— Сиз эскидан шу ерда экансиз, Қобулов билан бир пайтда келганмисиз?

— Ҳа, энди... — ғудранди Абдор раиснинг қаршисидаги курси четига омонат ўрнашиб.

— Мен шунчаки... билмоқчиман... — деди Шариф Рустамович.

— У киши аввалроқ, мен сал кейин... Лекин олдиндан таниш эдик, дўстлашиб қолиб...

— Олдиндан? — қизиқсинди раис.

— Ҳа, ўқишга қираётган пайтдан... Қобулов Бухородан поездга минган эканлар, мен Карманадан миндим. Гаплашдик...

— Сиз Навоийданмисиз?

— Нима десам экан... Мингбулоқ деган жой бор. Қизилкумда... Ўша ерда туғилганман. Мактаб марказда эди, биздан беш-олти километр нарида, қум тепалиқларини оралаб пиёда қатнардик... Еттинчи синфда ўқиётиб, Кармана этагидаги қишлоққа кетиб қолдим...

— Нега? Ўзингизми? — ҳайратланиб сўради Шариф Рустамович.

— Карманада амаким сув идорасида ишлайди. Икки опам... ўзимизда етти синф ўқиб Карманага кетган, шу томонда мактабни битириб, турмуш қуришган... — Аб-рор сукутга чўмиб, чуқур хўрсинди... — Ота-онадан айрилгач, мен ҳам жўнадим шу томонга...

— Ота-онангиз кекса кишилармиди?

— Йўқ. Улар ёш эди... Отам урушда ўлган. Онам кейин...

— Мен сизнинг дардингизни янгиладим, хафа бўлмай-сиз, — деди Шариф Рустамович ўйчан. У яна сўради: — Демак, Қобулов билан ҳозир ҳам муносабатларингиз яхшими?

— Ёмон эмас, — деди секин Аброр.

— Қодиржон билан унинг муносабати-чи?

Аброрнинг назарида, уларнинг муносабатини англаш қийин эди. Гоҳо ўзларини бир-бирлари билан келишган-дек тутишар, гоҳида эса иккиси ҳам тўнни тескари кийиб юрар, салом-алиқни ҳам бир-биридан қизганар эди. Аммо буни раҳбарнинг олдида дастурхон қилиш унга ҳамкасбларига нисбатан хиёнат бўлиб туюлди.

— Ҳаёт мураккаб. Ҳар ким ўзи билади... — пичир-лади Аброр.

— Бўпти, иш давомида яқиндан танишиб бораверамиз, — деди Раис. — Интизом талаб қилганим учун мендан ўпкаламанг. Сизга муваффақият!..

Аброр оёғини зўрға судраганча идора томон кетаё-тиб, шуларни эслади... Янги раис келгандаёқ Қобулов-нинг тагига сув кетган экан-да, асли, деб ўйлади энди. Бу гал раис уни қандай қаршиларкин? Нималар дер-кин? Мабодо директорликни таклиф этса, қандай жавоб қилиш керак? Йўқ, таклиф этмайди буни, бу хомхаёл!.. Рост бўлганда ҳам, кўнмаган дуруст, чунки Қобулов-нинг олдида ноқулай, бир куни, сен ҳам сотқин экан-сан, дейди, номардликка ўхшайди ўзи бу иш... Раис, ҳар куни сенга интизомдан дарс ўқийвераманми, ўрнинг-ни бўшат, деб қолса-чи?! Йўқ, у ҳозир бундай демайди, бу ерда бошқа бир гап бор.

Х о т и р а

Ҳозиддин янги уйга кўчган пайт эди...

Аброр унинг қўл остида ишга киришиб кетган, ора-дан икки йилча вақт ҳам ўтганди.

Тонг қоронғисида ўрнидан секин туриб, ювиниб-ки-йинганича, оёқ учида эшикка йўналган Абборни ётадиган бўлмадан бехос чиққан Зухра тўхтатди:

— Сиз қаёққа?

— Сенга кеча айтмадимми, Ғозиддинниқига бориш керак, — ғудранди Аббор.

— Айтганингиз йўқ. Нима бор экан сахардан у ерда?

— Уста чақирган экан Ғозиддин. Уйини ремонт қиляпти, — Аббор қисинди. — Оз-моз ёрдам... дам олиш кунидан фойдаланиб...

— Мардикорчилик денг... Ўз ишингиз йўқми?

— Биласан, бунақа пайтда ҳашар... — эзилиб кетди Аббор.

— Бу одамларга зилзила ҳам таъсир қилмайди, дарров янги уй ҳам олаверади, уста ҳам чақиради. Дўстингиз, инсофи бўлса, сизга ҳашарга келмайдими? Турган жойингиз бировнинг уйи, девор ёрилиб, ҳаммаёқ тўзиб ётипти. Эртага эгаси келса, нима дейди?.. Яна бошқа жойга кўчамизми?! Сиз уй ололмасангиз!..

— Уй беришади... ҳаммаси яхши бўлади, — деди секин Аббор.

— Бу зилзиладан кейин, сизга ҳозир ким уй берар экан?! Мени алдаганингиз алдаган. Ўзим ҳаракат қилмасам, сиз бировга хизмат қилишни биласиз, холос...

— Менга ишнинг ўзи ҳам йўқ у ерда. Кўнгул учунда, — оқланишга уринди Аббор. — Тез қайтаман! Раҳбар, катта одам, илож қанча... Бир томондан дўстлик, иккинчи томондан бу...

— Одам ҳам шунақа ҳимоясиз, муте бўлар экан-да! Умрим ёқа ушлаб ўтадиганга ўхшайди! — Зухра асабий ўгирилганича, қайтиб ичкарига кириб кетди.

Аббор бир нафас серрайди. Кейин, ўйчан, паришон ҳолатда эшикка босди.

Зухра ҳақ. Аббор Маданият уйида ишлай бошлаганидан буён ўтган икки йилга яқин вақт орасида у билан Ғозиддиннинг муносабати олдинги холис дўстликдан бошқача шаклу шамойилга кириб борди. У энди ёшлик даври, талабалик йиллари, дилкаш суҳбатларни эсласа, Ғозиддин гапни қисқа қилишга уринади, баъзан энсаси қотгандек бўлади. «Сен киму мен ким?!» — Ғозиддиннинг ўзини тутишида шундай маъно йўқ эмас. Аббор буни ҳис этганидан кейин, ахийри бир куни Ғозиддинни «сиз»-лаб гапиришга ўтди. Ғозиддин уни ҳамон «сен»сирайди.

Икковлари ҳам буни, табиий хол, деб қабул қилгандек тутишади ўзларини... Аброр баъзан «Ғозиддин» деб мурожаат қилганида, «ака» сўзини ҳам қўшаймикан, қўшмайми, шунчаки исмини айтаётганимга у хафа бўлмаётганмикин, деган хаёлга боради...

Зухра ҳақ. Аброр Ғозиддиннинг олдида ўзини маълум даражада мутедек тутди. Ғозиддин нимадир иш буюрса химоясиз одам холига тушиб, дарҳол бажаришга ошиқади... Мана, шу ҳашарни олайлик. Ғозиддин, эскироқ уст-бошингни кийиб, наҳорда бизникига кел, улбулга ёрдам берасан, деди. Аброр шундай қилиши керакми-йўқлигини ўйлаб ҳам ўтирмай, бошини силкитди...

У Ғозиддинникига бораётиб, кўп гаплар хаёлидан кечди... Бундай муносабатга чек қўйиш керак! Мен дилроқ бўлишим, ўзимни тенг тутиб муомала қилишим зарур! Лавозим, турмушимиздаги тафовутга қарамай, одам сифатида бизнинг бир-биримиздан баланд-паст жойимиз йўқ! Дўстлашиб юрганимизни ҳам унутиб, арзимаган фурсат ичида Ғозиддинга эгилган — мен, ўзимда айб! Бугун у билан бир пайтлардагидек «сен»сирашиб кетавераман. Мен, ўз ишларим кўп, ҳорма-бор бўл учунгина келдим, дейман, мардикорчилик қилмайман; менинг бутун хатти-харакатим, олдинги муносабатга қайтайлик, деган маънони билдиради! Ғозиддин мени тушунса, яна бирга юраверамиз, мабодо унга бу ўтиришмаса, мен бошқа иш кидираман. Ҳозир хор-зор одамни кечаси чироқ ёқиб ҳам тополмайсан. Очликдан ўлиб қолган одам йўқ, кўрарман бир кунимни! Нима қилганда ҳам, хотиннинг олдида юзим ёруғ бўлиши учун курашаман! Ҳамма нарса эви билан...

Аброр шу хаёллар оғушида, шахдланиб Чилонзорга келганича, янги тушган уйлардан бирининг олдида тўхтади. Ана шу!.. Ғозиддиннинг жойи тўрт қаватли бинонинг биринчи қаватида экан, у тез топди.

Эшикни, энди уйқудан турганми, эғнида этаги ерга теккан узун кўйлак, кўзлари, қовоқлари шишган Ноила очди.

— Ассалому алайкум... кечирасиз, Қобуловнинг уйлари... — пичирлади Аброр.

— Ҳа, шу, — деди Ноила, Аброр гапини охирига етказмай. — Сиз устами ёки идорадан?

— Идора... — деди Аброр. — Мен Асқаров... Аброр дегани бўлман, балки эшитгандирсиз?..

— Эсимда йўк, — деди Ноила. У дарҳол мақсадга кўчди. — Бошлигингиз орқа томонда, ер кавлайпти.

— А, яхши... — гудранди Аброр, эшик қоқиб остонада турган кибор бу жувонни бекорга безовта қилганидан хижолат чекаётган одам ҳолига тушиб.

Уйнинг орқасида шудгорни эслатадиган, ҳали бирон-та ниҳол ҳам ўтқазилмаган парча-парча ер. Ҳозирдин мана шу ернинг ўзига тегишли бир кесимида тош териб юрипти.

Аброр бинони айланиб ўтгани заҳоти, узоқдан Қобуловнинг нимадандир инжигандек тумтайиб, ҳар дамда эгилганча қўлига илинган тошни асабий четга ташлаётгани, орада гоҳ тўхтаб калтақдек қотганича, бинога пастдан юқоригача кўз тикиб қўяётганини кўрди. Шу туришда у худди отасини биров ўлдирган Ҳамлет!.. Ўша, аламзада шаҳзода эди!..

Аброр, Ҳозирдиннинг ҳам оромини бузиши кераклигидан хижолат чекаётгандек қисиниб, унга яқинлашди.

— Аброр! Молодцсан-да, номард! — шундай хитоб билан қаршилади дўстини Ҳозирдин, чехраси очилиб. — Айтган пайтда, офтоб ёйилмай келганингни қара! Ҳамма сендай бўлса экан!..

Аброр бошлигининг яхши кайфиятда кўришгани, айниқса «номард» деганига суюниб кетди, чунки Қобулов кўпдан буён унга ўзини яқин тутмаган ва бундай мурожаат қилмаган эди! Хўш, сени кўриб биров яйраётганида кайфиятини бузишга қандай қилиб ботиниш мумкин? Унинг устига, Ҳозирдин дўстликка зид нима ҳунар кўрсатибдики, Аброр ҳозир бўралаб сўкса?! Хотинлар гапираверади... Дунё — дунё бўлибдики, ўзини катта чоғлаб юрганлардан ҳам каттароқ одам чиқаверган. Бировнинг сандан даражаси юқорими, бўйсунушга мажбурсан, бўлма-са, катта кўча, тўрт томонинг қибла! Ҳозирдиннинг этагини бир тутдингми, тутавер охиригача! Махмадоналикни сенга ким қўйибди!..

— Сен... Сиз айтгандан кейин... Ишдан одам ўлмади! — дўстига беозор тикилди Аброр. У Ҳозирдинга ўхшаб, бинога пастдан юқоригача қаради. — Лекин уй яхши экан!

— Соддасан-да! Бунинг нимаси яхши?! Бу вақтинчалик жой, зилзила ўтиб, ер сал ором олсин, кооператив уйни гаплашганман, ана у яхши бўлади! — деди Ҳозирдин. — Шунга қарамай, ит ҳам ўтирадиган ўрнини думи

билан супуриб кўяди, дейишади, ремонт керак, одамдек яшашга ҳаракат қилиш керак...

Аброрнинг қулоғи остида Зухранинг «... янги уй ҳам олаверади!» — деган сўзлари янграгандек бўлиб, беихтиёр ўзини ҳаётда қандайдир хўрлангандек, ожиздек ҳис этди... Зухра гапираверади, дейлик. Майли. Дунё ўзи шунақа, баланд-паст дейлик. Аммо, ахир, бировнинг қўли узун бировнинг қўли қисқалиги, азалдан шундайлиги ақл бовар қилмайдиган ҳол эмасми! Нахотки, нега, деб сўрагинг келади, овозинг борича ҳайкириб!..

— Уй билан ишинг бўлмасин, — унинг хаёлини бўлди Ғозиддин. — Устанинг ўзи бўяб-бежайверади... Сен тошдан тозалаб, ерни кавлайсан. Дарвоқе, мана бу чекка томонни узунасига ариқми, хандаққами ўхшаган қилиб кавла... Ўра учун! — У девор этагида ётган кетмон, белкуракни олиб, Аброрнинг қўлига тутқазди. — Мен бозор қилмоқчиман. Қодиржон келса, айтасан, у ҳам сенга ёрдам беради... — Ғозиддин шундан сўнг муюлишга қараб кетди.

Аброр дўстининг томорқасида гангиб, ўйга чўмиб қолди: бу ерда имиллаб ишласанг уч кун, қаттиқ киришсанг, бир кунга етадиган иш бор. Қодиржон келса, тезлаштириш мумкин, аммо келмаса-чи?!

У Ғозиддинга ўхшаб энди гоҳ эгилиб, гоҳ белини ушлаганича серрайиб, тош тера бошлади. Бунга анча вақт кетди. Ниҳоят, кетмонни қўлига олиб, ер ағдаришга тушди. Офтоб тиккага кўтарилгунча бу ишни бажарди. Уни ҳаммадан ҳам ўра қазिश кўпроқ қийнади. Ернинг усти юмшоқ, лекин бир қаричдан пастки қатлами, — қатлам эмас, қурилиш пайтида тўкилиб, қоришиб-жипслашиб қолган қайроқтош, ҳар хил сим, ип, қотган оҳак, ахлатдан иборат эди. Ўзининг уйи бўлганда, Аброр бу ерда ўра қазидан воз кечиб қўя қоларди, ҳозир эса илож йўқ — дўстинг учун захар ют... У тушгача қора терга ботиб, ярим газ ерни наридан-бери қазиди, холос. Қизиқ, Ғозиддинга бунақа катта ўранинг нима кераги бор экан, деб ўйлаб, ажабланганича, асабийлашиб, барибир ишлайверди, кечгача бўлса ҳам тугатиш керак, бўлмаса уйга кетиши қийин, аввалдан мардикорчиликни бўйнига олдим, демак, қисмати шу...

Офтоб ғарбга оға бошлаганида Ғозиддин пайдо бўлди.

— Қодиржон қани? Келмадимми?! — сўради у ажаб-

ланган кўйда. Аброр «йўк» деган маънода бошини теб-ратди.

— Бу бола бизда ишлаш-ишламаслигини ўйлашга тўғри келади, — жаҳли чикди Ғозиддиннинг. — Бир-бирингга ёрдам беришни тушунмаса, илтимос қилганингга қарамай қочса!.. — У паришон, ғаш ҳолатда кўшиб кўйди. — Майли, кўрамиз... Юр, чой ичиб олайлик, кейин ишингни охирига етказасан.

В о қ е а

Ҳақназаров эллик ёшида қандай бўлса, етмиш ёшида ҳамон ўша — қаримсиқ болани эслатади. Кичик жуссаси яна сал кичрайиб, манглай сочи бир оз тўкилганини айтмаганда, унда деярли ўзгариш рўй бермаган.

У катта хонадаги ҳайбатли диваннинг бир бурчида аллақандай газета-журналларга кўмилиб ўтирарди.

— Салом, да-да... Яхшимисиз? — деди бошига қамчи тушишидан кўрққан кишидек, бўйни, елкаларини қисиб, хонага ботиниб-ботинмай кирган Ғозиддин.

— Ничаво. Мен яхшиман, — деди газетадан кўзини узиб, унга бошдан-оёқ разм солган Ҳақназаров. — Кўчага мунча пўрим бўлиб чикиптилар? Нима, бирон тўй-пўйга бормоқчимилар?

— Йўғ-э...

— Янги «Жигули»ни ҳам миниб чикдиларми, дейман?!

— Бу, ҳаво... машинасиз... — чайналди Ғозиддин.

— Ўтир! — деди Ҳақназаров кескин. Ғозиддин диван четига чўккач, унга яна зуғум қилди: — Сенга қачон ақл киради?! Шароитингни тушуниб қандай кийиниш, қандай юришни билмасанг... Бу аҳволда кимнинг сенга раҳми келади?! Ким, бола жабр кўрипти, ёрдам бериш керак, деб ўйлайди? — Ҳақназаров кичик жуссасига ярашмайдиган чексиз алам, ғазаб билан деразага тикилиб, сукутга чўмди. — Хўш, гапир. Ўзи нима бўлди? — деди анчадан кейин куёвига кўз ташлаб.

— Уч ойча олдин халқ контролидан одам келиб...

— Нега менга ўшандаёқ айтмадинг?

— Мен, ўзи тинчир, деб... Сизни безовта қилгим келмади. Умуман, ортиқча ҳеч гап бўлгани йўк. Ишлай-веринг, дейишганди. Лекин кеча эрталаб раис бирдан чақириб, сизга жавоб, деди...

— Сенга минг марта айтганман!.. — яна газабланди Ҳақназаров. — Минг марта орқа-олдинга қара, деганман. Буни қўяйлик. Сенинг энг биринчи айбинг шуки, одамларга муомалани билмайсан. Сенга айтганман, биз кўпчиликдан бошқача яшаймиз, демак, маълум даражада муттаҳаммиз. Шундай экан, муомалага зўр бериш керак. Учраган ҳар бир одам бамисоли эшиги берк хона, кидириб калит топишга мажбурсан. Ҳамма билан фақат жилмайиб мулойим гаплаш, деганман. Ўзингни туттишингга қараб, бошингга кулфат тушганида кўпчилик, ишида хато бор, лекин жуда яхши одам, дейиши керак... Хўп, контролдан мингтаси келмайдими, акам бўласиз, опам бўласиз, мен камбағал бир деҳқоннинг боласиман, соддалик қилиб адашган жойим бўлса, кўрсатинг, айланай сиздан, демайсанми, тўнғиз?! Буни ҳам қўйиб турайлик. Янги раисинг келганда айтганман, уч-тўрт олдига кириб ётиги билан, олдинги раҳбаримизга тишни-тишга қўйиб чидаб юргандик, мен у кишидан ёруғлик кўрмаганман, энди чинакамига ишлаймиз, дейишинг керак эди...

— Раҳим Фуломович менга ҳозиргача меҳр кўрсатиб келади. Мен қандай қилиб мунофиқлик... — тўнғиллади Ғозиддин.

— Сен менга мунофиқлик қилма. Унга энди яхши гапдан фойда, ёмон гапдан зиён йўқ. У ўйиндан чиқиб кетган одам... Сен у билан кўришдингми? Нима дейди?!

— Фельетон чиқаётган экан...

— Ўл! Мана, касални мадда олдиришнинг оқибати!.. — Ҳақназаров бир нафас ўйланиб, кескин деди: — Ялпайиб ўтираверма, тур ўрнингдан! Тез уйингга бориб, устингни алмаштир. Манови, миниб юрган ўйинчоғингни ҳам яшириб қўй жойига... Мен редакция билан гаплашиб кўраман. Бурхон Тиллаевичга айтдим, келсин, деди. Сен уйдан тўғри унинг олдига бор. Кўчадан менга орада телефон қилиб тур. Мен Турди Бахриев билан боғланишга ҳаракат қиламан, розилик берсалар, у кишига ҳам учрайсан...

— Раҳмат, да-да... — пичирлади ўрnidан туриб, эшикка ошиққан Ғозиддин.

— Менга қара, Бурхон Тиллаевичга, айниқса Турди Бахриевга учраганингда, бунақа хода ютгандай қаққайиб турма, тушундингми?!

— Ҳа, да-да...

— Йўқ, сен гапни яхши тушуниб ол. Иккаласига ҳам астойдил эгил, керак бўлса, тиз чўк, оёқларини кучоқлаб, туфлисини ўп, итлик қилдим, де... Улардан айбингни яширишнинг ҳожати йўқ, барибир билишади. Бир мартагина қўллаб юборинглар, юзларингни ерга қаратмайман, де. Бор энди, судралма!..

— Хўп, да-да... — пичирлади Фозиддин.

— Айтганларим биттаси ҳам эсингдан чикмасин...

— Ха, албатта, да-да...

Х о т и р а

1966 йил 26 апрель Тошкентда беҳосдан ер силкиниб кетганида, вақт кеч тун ёки сахаролди дейиладиган, уйқунинг айни ширин пайти бўлганидан, битта-яримта кечки сменада ишлаганларни мустасно қилганда, барча одамлар донг қотиб ухлашар эди. Айтишларича, юз йил бурун бу ерда худди шундай кучли зилзила рўй берган экан. Аммо шу кунларда буни ҳаттоки бирон тарихчи эслаб, шундай гаплар бор, дейишни хаёлига келтирмаган эди.

Ўшанда биров кийинган, биров шошиб тўшакдан тўғри сирғалгани учун ички кийимда — ҳамма кўчага чиқди, бутун шаҳар дарҳол ғала-ғовур бўлиб кетди.

Одамлар кўчага чиқиб улгурганида ер яна бир қарра кифт қокди.

Айрим гапдонлар фурсатни ўтказмасдан, тандирни совутмай нон ёпган бекаларга ўхшаб, ўз таассуротларини тезроқ халққа етказишга рағбат кўрсата бошлашди:

— Мен ит ҳуриб, мушук бағиллаганидан уйғониб кетдим. Қарасам, ер...

— Мен ўзимча худди поездда кетяпман, бундай кўзимни очсам, уйда дераза шақиллаётган экан...

— Э, бу ҳаммаси халво. Менинг шундай ёнгинамга эшик афдарилиб тушди!..

Росту ёлғон ҳикоялар ўз йўлига... қизиғи, ўша куни — зилзила деган фалокат юз йилда бир бостириб келганига қарамай, ҳеч ким даҳшатга тушиб, сочини юлгани, айюҳаннос солгани йўқ. Ҳамма бу воқеани — шароитга мослашиш умуман инсоннинг феълими? — худди олдиндан кутгандек, ўзини осойишта тутарди. Кўпчилик ёнидагидан ҳол-аҳвол сўраб, қайси кўни-кўшнига қандай ёрдам кераклигини аниқлашга ошиқарди...

Ўша, 26 апрель сахаридан бошлаб, ер гоҳ ҳар куни, гоҳ икки-уч кунда бир силкинадиган одат чиқарди. Бу ҳол анча узоқ давом этди...

Одамлар биринчи кундаги осойишталикни кейин ҳам йўқотишмади. Лекин Тошкентда, тўкиламан, деб турган эски бино кўп экан, шаҳардаги боғлар, дарахтзорларни ҳарбий лагерларни эслатган чодирлар тутди. Ер, нафаси бўғзига тикилгандек айна ҳансираётган кунларда:

*Тошкентда ёмон аҳвол,
Ёрдам қилинг Тошкентга... —*

дегандек, шеърлар ҳам ёзилди. Сирасини айтганда, бу «вахима» гаплар эди. Унинг устига, ёрдамчилар бировдан даъватнома кутишмаётганди. Дастлабки кунларданок уйи бузилганлар турган чодирлар каватида қурувчилар қатор чодирлар тикишди.

Тошкент ҳадемай янги кўрку либосда қомат тиклай бошлади. Орадан йил ўтмай, чодирларга эҳтиёж қолмади.

Бу — аллақандай ақл бовар қилмайдиган матонат, қахрамонлик нишонаси эди...

Халқ рўй берган воқеани ўз номи билан — табиий офат, деб атаган, унга қарши курашганди. Бироқ, шу даврда ҳеч ким диққат-эътиборини қаратмаган бошқа бир табиий офат ҳам рўй берганди...

Ер кимирлаганда тўкилган катта-кичик иморатлар атрофида ўша кунлари, худди ширинликка ёпишган пашшага ўхшаб, ажабтовур одамлар ғужғон ўйнай бошлашди. Улар афт-ангори дуппа-дуруст, юриш-туришидан маданиятли, ақли, одамшаванда кишилар эди. Ҳаммаси обрўли идораларда ишлайди, ҳурматга сазовор, уйда бола-чақаси фахрланади. Ҳеч ким, ҳеч қачон буларни ўғри, каззоб демайди. Деёлмайди ҳам, чунки тили бормайди, кўркади. Аммо ана шундайлар орасида тап тортмай бояги иморатлардан уйига ғишт, ёғоч ташийдиганлар пайдо бўлишганди. Бундайлар ишни бир бошлаб юборгандан кейин, уларни тўхтатиш қийин... Уларга атрофда ҳамма нарса эгасиз туюлади. Бир парча бўш ётган ер топилса, нега ўз томорқангга қўшиб олмас экансан?! Уйингни тартибга келтириш учун эски бинодан олган ашёлар кифоя эмас, нима учун янги қурилишлар бораётган жойларга омонат тахтадеворларни ёриб кириб, це-

мент, оҳак ташмаслик керак?! Ўзинг ишлаётган идорадан ҳам уйга бирон нарса кўтариб келмайсанми?! Сенга биров монелик кўрсатяптими?! Ерда нони-насиба тўлиботошиб ётипти, таги мўл... таги мўл... олавермайсанми — олиш мумкин пайтда?!

Зилзила рўй бергач, биров билан ҳисоблашмайдиган, бировдан кўркмайдиган ва уялмайдиган янги бир худпараст, ёвуз, очкўз тоифа майдонга келди. Бу тоифа кейин кундан-кунга янада «гуллаб-яшнаб» бораверди. Фозиддин шундай кишилар сафига беихтиёр қўшилган эди!

У, ҳамкасблари кўзига олақарға бўлиб кўринмасликни ўйлаб, Аброр билан Қодиржонни ҳам ўз йўлига тортиб олиб киришга уринди.

— Сени уйда шароитинг оғир, тешиб чикмайди, мана шу ёзув столи билан тўртта курсини олиб кет, — деди Аброрга Фозиддин дабдурустан. — Булар энди идорага барибир керак эмас, хаёлинг қочиб юрма...

Аброр аввалига дудмалроқ қилиб, ҳовлига чиқариб қўяйлик, машина бўлса олиб кетарман, деди. Аммо кейин, хотинидан кўркдими, ўзича хавотирланиб қўнгли чопмадими, олиб кетмади, ҳовлида буюмлар қор-ёмғир остида чириб, йўқ бўлиб кетди.

Қодиржон билан Фозиддин орасида эса шу иш устида биринчи марта гап қочди.

— Мана бу шкаф... — деб Фозиддин оғиз очганидан, Қодиржон унинг оғзига ургандек бўлди.

— Мен кўпчиликники бўлган нарсани уйимга олиб кетмайман.

— Бу бировнинг мулки эмас. Бу энди ҳеч кимники. Хизматини ўтаб бўлган, ўрнига бошқаси олинган, — бўғилиб тушунтирди Фозиддин.

— Қўйинг, мени ўз гуноҳингизга шерик қилманг, ака, — деди дангал Қодиржон.

— Нима гуноҳ?! Нима гуноҳим?! — баттар тажанг-лашди Фозиддин. — Идоралар йўлагиди йиллаб бунақа эски мебеллар чанг босиб ётибди. Ҳеч кимнинг иши йўқ. Бир камбағал олиб, ўз кунига яратса, шунга ота гўри қозихонами?! Одамлар жамоанинг минглаб, миллионлаб пулини ўмаряпти, кўкка совурияпти. Ана уни гуноҳ дейиш мумкин. Бу — шунчаки чиқит. Қолаверса, авлиё бўлишга бало борми?! Умуман, мен ўзимни ўйлаб ўлипманми? Сенга яхшилик қилгим келди. Олмасанг, олма...

— Олмаيمان! — деди қатъий қилиб Қодиржон. У

секин қўшиб қўйди: — Сиз менга яхшилик қилманг. Тинч ишлаб юрайлик...

Ҳамкасбларидан қўлини ювиб, қўлтиғига урган Ғозиддин ёлғиз қолди. Ер кимирлаган кунларда ҳам, кейин ҳам у идорада қўлига илинган нарсани бемалол уйига кўтариб кетаверди, бекор ётипти-ку, мен фойдалансам нима қилипти, деган гап унинг учун қонуниятга айланди... Ғозиддиннинг назарида, уни фақат бир киши — Қодиржон четдан кузатиб, мунтазам таъқиб қилгандек эди. У аслида Қодиржонни писанд қилмас, одам ўрнида ҳам кўрмасди. Бирок, қўли остида ишлаган шу оддий ходим билан ҳисоблашишга мажбур эди. «Бу бола йиллар бўйи менга қарши курашди. Лекин мен бутун қаҳру захримни аксар ичимга ютиб юрдим, унга ортиқча зиён етказмадим! — деб ўйларди энди ўзича Ғозиддин. — Муроса-мадора қилишга уриндим. Навбат Қодиржонга етди. У ҳам менга ҳеч бўлмаганда қўнгли ачиб, ҳиммат кўрсатармикан ёки ўз йўлини тутаверармикан?!»

Иккинчи дафтар

5

В о қ е а

Оёғини судраганча, азоб билан иккинчи қаватга кўтарилган Абдор ўзи ишлайдиган хона эшигини очгани захоти, аёл кишининг: «Мен энди нима қиламан?! Шармандалик!» — деган сўзлари қулоғига чалинди. У бир қўнгли орқага чекиниб эшикни ёпиб қўя қолмоқчи эди, лекин кечикканини ҳис этиб, ичкарига кираверди. Қодиржон дераза олдидаги ўз ўрнида ўтирар, ўйинчи қизлардан Санамжон дегани, қўзларида жикка ёш, ён томондаги курсида чўнкайган эди.

Абдор одоб юзасидан узр сўраб, эшик яқинидаги ўрнига амаллаб ўтиб олди. Шундан кейингина, у хонадагилар ўз гапларини ҳам унутиб, бақрайиб қолишганини пайқади.

— Оёқ... Кўчада бирдан қоқилиб кетиб... — қизариб-бўзариб ўзини оқлаётгандек оҳангда пичирлади Абдор.

— Уйга кетавериш керак эди. Идорада нима бор, бу

аҳволда?! — деди, ниҳоят хушини йиғиб олган Қодиржон, унга ачиниб.

— Раис... — гудранди Аброр, бошини чайқаганича.

Санамжонни Аброрнинг дард-алами ортиқ қизиқтирмади шекилли, йигитларнинг гапига қўшилишмади. Аксинча, ҳамон киприклари нам, олдингидан баттар инжиган, аламзада қиёфада тиззасида ётган сумкачадан рўмолча чиқариб, ҳафсала билан кўзларини артди. У йигитлар олдида ўзига оро бераверишга ўрганиб кетганми, кўзгу олиб юзи, кўзлари остига упа-элик ҳам суркади... Қодиржоннинг ёнига Санамжонга ўхшаган қиз-жувонлар кўп келиб туришади, уларнинг Қодиржонга қандай муносабатлари борлигини Аброр билмайди, кузатгани — гоҳ хона, гоҳ йўлакда кўришиб, алланималарни гўнғирлашиб юришади...

Санамжон ўзини тартибга солгач, ўрнидан турди.

— Бўпти, Қодиржон ака, бошқа келарман, — деди у ўйчан. Сўнг, мен ҳозиргина кўзимга ёш олганим ёлғон, дегандек табассум қилиб, хонадан чиқиб кетди.

— Раис бугун энди сизни қайтиб сўрамайдилар, ака, — деди Қодиржон Аброрга. — Катталарни биласиз-ку, кўпинча бир ишдан бошқасига чалғиб кетаверишади. Унинг устига, бу ҳавода, афтидан, бошқа ташвишлар... Ростдан ҳам, сиз уйга бориб ётаверинг, ўзингизни қийнамасдан... — Қодиржон қачон одатига зид мулозамат кўрсатса, Аброрга бу мазах, нари борганда, ўйин бўлиб туюлади, у Қодиржоннинг дилдан меҳрибонлик қилишига ишонмайди. Ҳамкасбининг сўзларини эшитиб, унда яна шундай таассурот уйғонди.

— Йўқ, мен уйга бормайман. Мен ундай қилолмайман, — деди у асабийлашиб, қайсарланиб.

— Ўзи оғрияптими? Шишганми?! — сўради Қодиржон.

Аброр шими почасини кўтариб оёғига қаради:

— Қизариб, шишипти бир оз...

— Уйга бормасангиз, медпунктга кирилинг, ҳеч бўлма-са... Иссиғида кўрсатмасангиз, ўз-ўзингизга азоб сотиб олгандай юраверасиз... — тўнғиллади Қодиржон.

Аброр бу гал ҳамкасбининг гапида жон борлигини хис этди. Душманнинг ҳам тўғри сўзига қиради баъзан одамлар! Қодиржон унинг душмани эмас-ку, айтганини қилиш керак!..

У ўрнидан туриб, эшик томон судралди.

Медпункт пастки қаватда. Кичик бир хона. Қачон қараманг, ёшгина ҳамшира қиз китоб ўқиб ўтиради. Икки-уч кунда биров кириб, бошим оғрияпти, дори беринг, ичиб олай ёки, қорин оғрикнинг давоси нима, демаса, унинг бошқа аниқ иши йўқ. Бу ерни кимнидир муолажа қилишдан кўра, шунчаки одамларга ғамхўрлик юзасидан очиб қўйишган. Аброрга ўхшаган кишининг бу ерга оёғини судраб, ранги ўчиб, инқиллаб кириши фавқулудда ҳодиса ҳисобланади!

— Вой мазангиз қочиб қолдимиз?! — сўради Аброрни кўриб ўрнидан сапчиган ҳамшира қиз ҳаяжонланиб.

— Оёк... қоқилиб кетиб... — пичирлади Аброр, ўзига кўрсатилаётган эътибордан таъсирланиб, кўзига анамана ёш келадиغان ҳолатда.

— Бизда сизни кўриб-даволашга имконият йўқ, — деди ҳамшира сал бўшашиб, шунинг баробарида, ташвишланиб. — Бунақа нарсаларга «тез ёрдам»ни юборишмайди. Машиналаринг қаерда?!

— Қанақа машина? — гудранди Аброр, қизнинг саволига тушунмай.

Ҳамшира, Қобулов, дейишни истамадими, бир оз буришиб:

— Директорнинг машинаси... — деди секин.

Аброр елкасини қисди. У Қобулов кетгач, машина бугун идорада қаровсиз қолганини хаёлига ҳам келтирмаганди. Олдинлар директор ишда бўлмаган пайтларда ўринбосари Сатторов машинага хўжайинлик қиларди. У киши ҳозир пахтада. Маданият уйдан ўнтача одамни олиб кетган. Демак, машина бекор ётган ё кўчада кира қилиб юргандир.

— Тўхтанг-чи, адашмасам, халигина шофёр зинанинг тагида нард ўйнаб ўтирганди, шекилли, — деди ҳамширанинг ўзи бирдан жонланиб. У югурганча хонадан чиқиб кетди. Кўп ўтмай, худди гарданига арқон ташлаб судрагандек, истаб-истамаган, хўмрайган ҳайдовчи йигитни бошлаб кирди.

— Бу кишини қўлтиғидан олинг, — Аброрни кўрсатиб ҳайдовчига буюрди ҳамшира.

Улар бино орқасидаги ҳовлига чиқиб, машинага ўтиришди.

Машина йўлга тушгач, Аброр хаёлга толди... Мен одам эмасман ўзи, деб ўйлади Аброр, идорада айни тўстўполон пайтда ярим куним эгним алмашиб, эгнимни

ўйлаш билан ўтди, қолган ярим кун энди бу лаънати оёқни деб ўтяпти... Қодиржон, сўрамайди, дегани билан шу орада раис яна сўраб қолса, нима бўлади?! Қоқилишга бошқа вақт қуриб қолган эканми, деса майли, қочиб юрипти, оёғини жўрттага шунақа қилган, деб ўйла-са-чи раис? Бу борадиган жойимизда мени узоқ тутиб қолишмасмикин?! Хўп, уйга бориб уч-тўрт кун ётиб олиш-га ҳақким йўқ, лекин иккинчи томондан, идорага қай-тиб, раисга учраган тақдирда... бунга тўғри келган тақ-дирда, раис мени кўриб ўйламайдими, рўдапо деб?!

Рўдапо...

Аброр куни бўйи ўз ташвишлари гирдобиди ўрала-шиб, эрталаб кўрган тушини унутиб юборганди. Ҳозир беихтиёр эслади... У бошда Ғозиддин ишдан кетган айни пайтда Рўдапони туш кўрган кизиқ, Ғозиддину атро-фидаги кишиларга Рўдапонинг нима дахли бор, деб ўйла-ди. Кейин, машина ойнасидан қорга бурканган, бурка-наётган оппоқ кўчага тикилиб, ишни, раисни бир четга суриб кўйганича, энди Рўдапо ҳақида ўзи болаликда ўқиган маталдаги воқеаларни яна хаёлида жонлантириш-га, бевосита аралашган ҳолда «якун»лашга уринди...

Ана, Аброр ариқчадан сакради-ю, белига қандайдир илон зич ўралди. У ўз устига миниб олган дардисардан қутулишга ҳаракат қилиб, сапчиб-ирғишлади, бутун кучини икки қўлига бериб, пайпаслагичларни баданидан юлқиб-ажратилшга шахдланди... Аммо шу он елкасида ўтирган Рўдапо унга қаттиқроқ чирмашиб, унинг боши, юз-кўзига аёвсиз шапиллатиб тушира кетди... Аброр бўйинини қисиб, бошини эгишдан бўлак иложи қолмади.

Рўдапо имо-ишора билан тамадди қилмоқчи эканини билдирди. Бу фалокатни кўтариб юриш кам, уни тўйин-тириш, унинг хизматини бажо келтириш ҳам керак экан!..

Аброр илож-ноилож оролчадаги тўқайлар, ботқоқ-ликларни оралаган эгри-бугри, узун сўқмоқлардан юриб, Рўдапони мевазорга — ёввойи узум, анжир-анор битта бўлиб тўкилиб ётган жойга олиб борди... Унга денгиздан қуруқликка чиқиб олганида жимит оролда об-ҳаво анча салқин туюлганди. Рўдапо ёпишганиданми, кўп юриб то-лиққани учунми, Аброрга энди орол ҳаддан ташқари иссиқ эканлиги сезилиб, баданидан қора тер сизиб оқа бошлади. Аммо Рўдапо уни эшакдек ниқтаб, дам сайин олдинга суринишини талаб қилар, тўхтаб нафас ростлай-

ман, деса бас, ваҳшиёна бўкирарди... Рўдапо дегани ўзи юхо бир нарса экан, ҳадеганда тўядиганга ўхшамас, ўзини тутишига қараганда, бутун мевазорни ямлаганда ҳам Аб-рорга раҳм-шафқат қиладигандек эмас эди...

— Тушмайсизми?!

Машина оқ бир иморат ёнига келиб тўхтаган, ҳам-шира билан ҳайдовчи орқа эшикни очганча, Аб-рорга қараб туришар эди.

— А, мен... — ғудранди Аб-рор хушёр тортиб. У машинадан бир амаллаб тушди.

Соғ-саломат юрганинга билмайсан, бу дунёда оёқ-қўли синган, қовурғаси пачокланган, бели чикқан одам оз эмас. Оқ иморатда улар худди атайин жамлангандек. Айниқса, бугун... киш келмасдан қор тушиб, бир ери оғриган зот борки, ўзини шу ёққа урганга ўхшайди. Мана, машиналар кети узилмай бемор ташияпти. Мана, хаста-ларни бир хонага етаклаб кириб, бошқасидан замбилда кўтариб чиқишяпти. Бу одамларнинг ҳаммаси ҳам Аб-рорга ўхшаб аҳмоқлик қилиб, ўз-ўзига иш ортиргани йўқ. Бировни корхонадаги янги ускунани текшираётди қўли бехос ражилган, дейишяпти. Наригиси курилишда оғир юк остида қолган...

Аб-рорни ҳамшира қиз тор йўлакдаги хонага бошла-ди. Врач аёл Аб-рорнинг оёғини кўриб, қўлига паттадек қоғоз тутқазганича, рентген кабинетига йўллади. Кейин у деворга осса бўладиган қатта қора қоғозни кўтариб яна бояғи хонага қайтди. Врач фотосуратни ёруғликка со-либ кўздан кечирганича, тўпикдан юқориси қаттиқ бир нарсага урилиб, тортилипти, икки-уч кунда ўтиб кета-ди, деди. Лекин шунга қарамай, оёқни барибир муолажа қилди: баданни музлатадиган нимадир дори суркаб, дока билан маҳкам танғиди...

Нихоят, қайтиб кўчага чиқишиб, уларни кутиб тур-ган машинага ўтиришди.

— Уйингиз қайси томонда? — сўради ҳамшира қиз Аб-рорга юзланиб.

— Уй?... Йўқ, мен уйга бормайман, — пичирлади Аб-рор. — Иш...

— Вақт кеч бўлиб қолди. Унинг устига, инсон учун аввало саломатлик. Иш, деб ўлиб кетмайди-ку одам, — койинди ҳамшира.

— Ҳозир барибир ётиб бўлмайди. Одамлар пахтада, мингта ғурбат... — тушунтирди Аб-рор. — Мен баъзи-

ларга ўхшаб йиқилиб қолганимда бошқа гап эди. Ҳалиям сизларни шунча овора қилдим, — у хижолат чекканидан кизариб-бўзарди.

— Овораси борми?! — деди хамшира. — Ихтиёр ўзингизда, албатта. Лекин даволаниш сизнинг ҳақингиз. Мен справка ёзиб бераман, сизга ҳеч ким бир нима деёлмайди.

— Йўқ, мен ундай қилолмайман, — пичирлади Аб-рор. Шу сонияда у ўз-ўзидан, нега, деб сўради. Падари-га лаънат... турмуш шу! Бундай одамдек оддий бир да-воланишга имкон тополмайсан! Югур-югур... гўёки поезд-дан қолиб кетаётгандек!..

Қодиржон хонада қоғозга кўмилиб ўтирарди. У эзма-ланишни ёқтирмаганиданми, энди. Абронни лоқайд қар-шилади, хўш, нима бўлди, деб сўраб-суриштирмади ҳам.

Аброр эрталаб ишга келганида тортмалардан олиб стол устига қўйган бир даста қоғоз куни бўйи қўл урил-маган ҳолда уюлиб ётарди. Уларни кўздан кечириб, қан-ча иш қилиниши керак эди бугун! Тоғни ағдариб таш-лайдиган шиддат билан киришганда ҳам, бир кунлик ишни энди бир соатда эплаёлмайсан! Тошбақадек имил-лаган кишини айтмаса ҳам бўлаверади!..

Қоғозларнинг кўпчилигида ҳали Қобуловнинг имзоси турибди. Қобулов! Шу паллада у қаерларда юриб, нима-лар қилаётган экан?

Аброр Қодиржоннинг бундан бир неча соат муқад-дам қорга бурканиб собиқ директорнинг уйи томон кет-ганини эслади.

У ҳамкасбини гапга солиш учун, одамгарчилик юза-сидан хўжайиндан бир хабар олсак бўлармиди, демоқчи эди-ю, журъати етмади.

— Мен кўчада кўрдим сизни бугун... кетаётган экан-сиз, — деди бир оз чайнаиб.

Аброр ўзича, Қодиржон бу гапдан довираб қолар, деб ўйлаганди, йўқ, у мулоийм кулимсиради.

— Ўғилча пахтада. Ўзимизда ўқув юртига кирган эди бу йил, — деди вазминлик билан. — Ёшлар ташки-лотидан Тўлқин ака бугун ўша ёққа бораётган эканлар, иссиқ бир нимча, у-бу олиб жўнатдим. Болаларга қийин бу қорда...

Аброр Қодиржонга нима деярини билмай қолди. Қо-булов энди тура-турсин... Аввало, машина керак бўлиб

директор ўринбосари Сатторовни эсламагунча, у «пахта» сўзини шунчаки хаёлидан ҳам ўтказмаган эди. Ҳамшира билан шароит тўғрисида гаплашганда яна бир гуруҳ хизматчилар, Маданият уйидаги ансамбллар пахтада эканлиги унинг ёдига тушганди, холос. Аммо минглаб талабалар — еттинчи, саккизинчи синфни битириб ўқув юртига кирган болалар қарийб бир ойдан, сентябрнинг дастлабки кунларидан бери далада юришганини ўйлаб кўрмаганди. Холбуки, виждони бор одам бугун қор учкунлаётгандаёқ, пахта нима бўляпти, болалар нима қилишяпти, деб ўйлаши керак эди! Мен қандай ёрдам кўрсатишим мумкин, дейишни қўйинг, Қодиржон, идорадаги бошқа кишилар куюнаётганда бунга унинг хаттоки фаҳми ҳам етмапти!.. Иккинчи масала: Аброр ўзи билан бир хонада, рўпарасида ўтирадиган Қодиржоннинг туриш-турмушидан деярли воқиф эмаслигини ҳис этди. Бу йигитнинг манглайида бори шу ўғлими ёки кейин ҳам у тирноқ кўрганми?! Унинг хотинига бир йиллари нимадир бўлганди... нима?! Кимлари бор унинг, қандай яшяпти? Ақл бовар қилмайдиган, лекин кадамда учрайдиган ҳол: ўн йил, йигирма йил ишлашган одамлардан баъзан бири ҳақида иккинчисидан сўрасанг, ланж аҳволга тушиб қолади. Аллабир муносабат билан борганмиз, аммо уйини яхши билмайман, дейдими... Унинг ота-онаси тирик бўлса керак, улар билан бирга турса керак, яна билмадим, дейдими-е... Саҳродаги бир ўтовга кириб, эллик чақирим наридаги ўтовда кимлар борлигини сўраб-аниқлаш мумкин. Қишлоқнинг бир четидаги одам у четидагининг таржимаи ҳолини сув қилиб ичган... Шаҳарни дала-даштга қарши қўйиш йўқ! Бироқ инсон ўйлашга мажбур: нима бўляпти бу шаҳарларда?! Бир эшикдан кириб-чиқиб, умри ёнингда ўтаётган кишининг исми-шарифини тугилиб эслаш, нахотки, табиий ҳол саналса?!

— Ўтиб кетади қор... Эрта-индин офтоб чарақлайди яна. Қишга анча бор хали, — деди бир оз сукутдан сўнг Аброр Қодиржоннинг кўнгли учун. У секин қўшиб қўйди: — Шунақа катта бўлиб қолган экан-да ўғилча?!

— Ҳа, катта. Йигит, — деди Қодиржон беозор жилмайиб. — Бу йил ўн бешга чиқди...

Аброр неча йиллар давомида биринчи бор дилдан гаплашишга рағбат туғилганига суюниб, Қодиржондан уйи, оиласи тўғрисида ҳам сўрагиси келди. Бояги Санамжон деган қиз нега обидийда қилди экан?! Бирварақай,

бу йигитнинг Қобуловга нисбатан муносабати мағзини ҳам чақишга умидланди. Зора, ўзи нималар бўлаётганини тушунсам, ҳаётнинг менга қоронғи жиҳатлари ойдинлашса, деб ўйлади... Лекин у лаб жуфтлаб, оғиз очишга улгурмади. Шу пайт телефон кескин жириглади.

Қодиржон трубкани кўтарди.

— Алло... Аброр ака? Шу ерда... — У Аброрга қаради.

Аброр столидаги параллел телефон трубкасини қўлига олди.

Х о т и р а

Униси сал олдин, буниси сал кейин ишга келган, улар иккиси ҳам хали бир-бири билан чинакам дўстлашишга мойил эди...

Идорадан чиққан Қодиржон эшикда хаёлга чўмиб, серрайиб турарди.

— Биров келмоқчимиди? — сўради хонани у билан изма-из тарк этган Аброр.

— Йўқ. Ўзим... — кулимсиради Қодиржон.

— Бўлмаса, кетдик. Юринг, — деди Аброр.

— Қаёққа?

— Қаёққа бўлса ҳам... Бизниқига борсак ҳам бўлади. Юринг, гаплашиб ўтирамыз.

— Бу, дабдурустдан... — ўйланиб қолди Қодиржон.

— Фарқи йўқ. Юраверинг, — деди Аброр.

Қодиржон андак иккиланиб, у қадамини секинлатди.

— Бўлмаса, тўхтаб туринг, ака. Мен ҳозир...

— Ҳеч нарсанинг кераги йўқ. Ҳамма нарса бор уйда, — унинг қўлини тутди Аброр.

— Мен билан сизга кераги йўқ, лекин болалар... — тўнғиллади Қодиржон. — Қуруқ қўл билан бир ёққа бориш яхши эмас.

— Болалар йўқ уйда. Ойисига қўшиб, қишлоққа юборганман ҳаммасини, — тушунтирди Аброр. — Ўзимиз суҳбатлашиб ўтирамыз.

Аброрнинг уйи ўшанда Шота Руставели кўчасида, идорага анча яқин, уч-тўрт бекатлик йўл эди. Навоий, Пушкин номи қўйилган кўчалар сингари шаҳардаги бу катта кўча ҳам, асосан, урушдан кейинги йилларда обод бўлиб, кўкка бурканган, бошқа жойларга қараганда бу ер зилзиладан ҳам камроқ зиён кўрганди.

Улар пойи-пиёда юриб, шу кўчага келишди. Кейин, катта бир иморатнинг орқа томонига ўтиб, тахта панжарага қўшилиб кетган омонат эшикчадан дарахтзор ховлига киришди. Узун зинадан пастга тушиб, бир табақали темир эшикни очишди.

Бу — одатдаги уй ҳам эмас, афтидан, устахонами, омборхонагами мўлжалланган нимқоронғи, зах ертўла эди.

Аброр Қодиржонни айлантириб, ўз «музофот»ини кўрсатди: учта хона, бир ошхона, деразаларининг ярми ерда қўмилиб турган бўлса ҳамки, ёруғлик тушиб туради, ёмон эмас, яшаса бўлади... Фақат деворлар оз-моз ёрилиб қолган, ямашга тўғри келади... болаларини қишлоққа юборганига сабаб ҳам, шу кунлар ремонт билан шуғулланмоқчи, уй эгаси Ленинградда ўқиётган бир бола, ана-мана келиши керак, уйга қарамай қўйибсиз, ака, деб жаврамасин учун, бу ишни вақтида бажарган маъқул...

— Жиянчаларни хаво олгани тез-тез юбориб турасизми қишлоққа?! — секин сўради Қодиржон.

— Йилига бир-икки бориб туришади, — деди Аброр. — Опаларим яхши, мен ўзим ўн икки-ўн уч ёшимдан уларнинг қўлида ўсганман, миннат нималигини билишмайди. Лекин ҳадеб боравериш ноқулай. Бунга имкон ҳам йўқ! — У газплитани ёқиб чой қўйди, қозонни илди. — Менга қишлоқдан биттаси хат ёзган экан, — деди шундан сўнг қутилмаганда мавзунни ўзгартириб. — Қандай жавоб қилишга хайронман. Мана, кўринг-чи.

Аслида, Аброр ҳозир шошиб мавзунни ўзгартирмагани — бу хатни эслатмаганию уни дарров топиб Қодиржонга кўрсатмагани, Қодиржон ҳам ўз навбатида уни ажабланганича қўлига олиб ўқийвермагани дуруст эди! Ахир, улар бунинг учун уйга келишган эмасди! Аммо бирдан, энди дилкаш суҳбатлашамиз, деб турганда ўз-ўзидан, шундай бўлди-қолди...

Қисқаси, Қодиржон кўздан кечиришга тушган номаи аъмолни Аброрга Тўйбиби опасининг қишлоқдаги қўшниси — Бодом деган қиз юборган эди. У қуюқ-сууюқ аҳвол сўрашиб, шеърга қизиқаман, амаки, шеърларим бирон газетада чиқишига ёрдам берсангиз, келгусида актриса бўлмоқчиман, мени устозим Сора опага таништириб, Рихси Иброҳимова билан Пўлатжон ака Саидқосимовнинг адресларини юборсангиз қабилида гап қилганди.

— Мен бунақа ишга биринчи дуч келишим, — сўзни

давом эттирди ниҳоят Аброрнинг ўзи. — Нима десам экан... Қишлоқда мен Аброр бўлганим билан Аброр Ҳидоятлов эмаслигимни билишмайди! Мен ёрдам қилишга тайёрман. Лекин бунақа ишларга менда ҳеч уқув йўқ. Масалан, Сора опага учраб, танишиб, қишлоғимизда бир қиз бор, у ҳам сиз билан танишмоқчи, дейманми?! Қулгили...

— Бунинг йўли осон, — деди дўстининг қуюниб-ҳаяжонланиб гапирганига сира мос келмайдиган лоқайд-бепарво кўйда Қодиржон. — Биронта редакция, кейин Ҳамза театри адресини юбориш керак...

— Йўқ, мен ундай қилолмайман, — эзилди Аброр. — Бодом редакция ёки театрға хат ёзганидан бир нима чиқишига кўзим етмаяпти. Хат ёзадиган ёшлар кўп. У мендан астойдил ёрдам кутяпти.

— Аввало, редакциями, театрданми, бирортаси унга эътибор бериши мумкин, — деди Қодиржон. — Сиз бекорға безовта бўляпсиз. Кейин, натижа чиқмаганда ҳам барибир...

— Тушунмадим, — гудранди нохушланиб Аброр.

— Бундан натижа кутишнинг кераги ҳам йўқ, деяпман.

— Ие, нега?

— Бу қизингиз яқин орада мактабни битиради, шундайми?

— Ҳа, бўй етиб қолди. Мен опамникига борганда уни кўриб юрганман...

— Лекин сиз унинг шеърини ўқиб, санъатини кўрмагансиз?

— Йўқ. Таланти борлигини сезмаганман.

— Ёзган хатига қараганда, бу қизингиз ҳали ўзига нима кераклигини ўзи яхши билмайди. Боши гангиб юрган пайт... Гаплари ҳам пала-партиш, алмойи-алжойи! — деди Қодиржон совуққонлик билан. — Орзуга айб йўқ, албатта. Лекин орзу бошқа, ҳавас бошқа. Талант деяпсиз! Талант қаёқда? Бу қизда озгина иқтидор топилганда, ўзи аллақачон редакциялар эшигини қоқарди. Ашуладами, рақсдами, қўлидан бир иш келса, қайсидир ёшлар кўригида қатнашарди, биз аллақачон унинг номини эшитардик...

— Хўш, сиз бу билан нима демоқчисиз? — сўради ўсмоқчилаб Аброр, худди ҳамқишлоғига кўшиб, ўзини ҳам биров камситаётгандек, асабийлашган ҳолда.

— Бу, Бодомхонга жиддий маслахат бермоқчи бўлсангиз, унга гап тушунтириш билан умрингиз ўтиб кетади, ака, — ҳамкасбининг бўғилганига парво қилмай, яна лоқайд сўзланди Қодиржон. — Унга жиддий ёрдам кўрсатаман, десангиз кўчага чиқиб, қайтишда ўз уйингизни тополмай қоласиз...

— Сиз жуда баланддан келяпсиз. Унчалик эмас! — гудранди Аброр баттар жаҳли чиқиб. — Бир оз шафқат керак... Билсангиз, бизнинг қишлоқ шароитида ўқувчи қизнинг ҳам шеър, ҳам театрга қизиқиши катта воқеа. Интилишнинг ўзиёқ — талант! Ҳеч ким осмондан оёқ узатиб тушган эмас. Мана шу ўқувчилардан эртага машхур одамлар чиқади, билсангиз. Фақат беписанд қарамай, хайрихоҳлик кўрсатиш керак... Гулзордаги бутун гул ҳам бирдан очилмайди. Бахилликни йиғиштириб қўйиб, ёрдам қилиш керак уларга...

— Тушунсангиз-чи, ака, далада ашула айтган тракторчини дарҳол театрга судраб келадиган даврлар энди ўтиб кетган, — асабийлаша бошлади энди Қодиржон ҳам. — Ҳозир бировнинг шоир ёки артист бўлишига ёрдамнинг ҳеч ҳожати йўқ! Зарур бўлса, бу қизингизга аччиқ ҳақиқатни ёзиш керак. Сора опадан кейин унга тенг бошқа битта Сора опа, Ҳалима опадан кейин унинг ўрнини босадиган бошқа битта Ҳалима опа чикмаяпти ҳозиргача. Тўртта роль бажариб, саккизта ашула айтиб, тос-кўзани йиғиштиряпти кўпчилиги. Ҳар ким шеър ёзиб, Фафур Фулом ҳам бўлавермайди! Донг қозониш осон эмас. Унинг устига, баъзан йиллар бўйи биргина одамни кўтар-кўтар қилиб, ёнидагига ҳеч ким қарамайди; таланти бўлса ҳам панада қолаверади... Хўп, буниси майли. Турли соҳаларда учраганидек, ҳозир кундан-кунга сифат тушиб, сон ўсиб боряпти. Ҳар йили неча юзлаб, минглаб йигит-қизлар ижодкор бўламан, артист бўламан, деб ўқишни битириб чиқяпти. Бир томондан бундай даста-даста журналист ёки адабиётчию театр бўйича мутахассиснинг кимга кераги бор, деб сўрайдиган одам йўқ. Иккинчи томондан, редакциями, театрдами бир жой бўшаса, мен шу ёққа кирай, деб ур-йикит... Сиз, ёрдам бераман, деб ҳамқишлоғингизни саргардон қилиб қўйишингиз мумкин, холос...

— Ҳамма буюк бўлиши шарт эканми? — қайсарланди Аброр. — Ахир, унинг ҳам ўзига яраша терадиган насибаси бордир!.. Халқ ўзини таниб, маданиятли бўли-

шига нега сиз қаршисиз, тушунмаяпман... Ҳали орзуга чулғаниб турган қизалоқнинг иши ташвишини қилаётганингиз кизик. Шунча одамларни андармон қилган иш унга ҳам топилади. Ҳозирги замонда ишсиз юрган одам йўқ...

— Тўғри, ишсиз қолмаяпти ҳеч ким, — тўнғиллади Қодиржон. — Лекин ўтин ёриш тўғрисидаги латифани эшитганмисиз? Биров ўтин ёрса, бошқачи четда «ҳаҳ, ҳаҳ» деб турганмиш... Бизда шунақа, бир ёқдан чуқур билим, хаттоки баъзан оддий фаросат йўқ, иккинчи ёқдан ўтинчидан «ҳаҳ» дейдиган кўп! Мисол учун ўз идорамиздаги «Бухгалтерия»га бундай бош сукиб кўринг, катта бир хонани тўлдириб, ҳисобчилар сизу бизнинг ойлигимизни ўнта дафтарга ёзиб ўтиришади. Биз ўйламаймиз, аммо ҳар биримизнинг исми-шарифимиз ўзимиздан ўн баравар оғир қоғозларда кўмилиб ётибди! Қайси соҳани олманг, битта ишлайдиганнинг ёнида иккита хайбаракаллачи туради. Ҳамма бунақа мулла бўлса, подани ким боқади, ахир?! Бу сафни қачонгача кенгайтириш мумкин?! Қизингиз илмгами, санъатгами чинакам ташна бўлса, бошқа гап эди!

— Бундан чикди, сиз билан мен ҳам хайбаракаллачи эканмиз-да! — деди «пода» сўзини ўзининг саҳродан эканлигига шама мазмунида тушуниб, беихтиёр адоватнафратга тўлиб кетган Аброр. — Биз ҳеч кимга кераги йўқ ишни қилаётган эканмиз-да?!

— Худди шундай. Ҳеч кимга кераги йўқ... — деди Қодиржон ўйчан. — Иш ҳалол йўлга қўйилса, нимагадир эришардик, албатта. Ҳозирги шароитда қийин...

— Бўлмаса, нега ишлайсиз? Сизга ёқмас экан, ишланг! — терс гапирди яна Аброр. Қодиржон беозор кулимсиради.

— Биз адашиб, чуқурга тушган одаммиз. Сиз бошқани ҳам бу чуқурга тортманг, деяпман, ака... Мен сезиб турипман, сиз шу кетишингизда Қобулов орқали қизингизга ёрдам беришга уринасиз. Иккита шеърини чиқартириб, балки бирон артистдан жавоб хати ҳам уюштирилар... Аммо кейин, бу яхшилик билан тугамайди.

— Кечирасиз, мен билмаган эканман... сиз бадбин одам экансиз, дўстим! Бадният, эзгуликни кўролмайдиган!.. — деди Аброр титраб-қакшаб. У Қодиржон меҳмон экани, уйга ўзи бошлаб келганини ҳам унутган эди.

— Мен мана бугун сизнинг шароитингизни кўриб,

сиздан кўпроқ қийналяпман, — деди Қодиржон ҳамон пинак бузмай. — Бировга оғир эканини, биров азоб чекаётганини пайқамайдиган ёки пайқаса ҳам яйраб юра-вера-диган, ёнидагилар оч пайтда қорнини дўппайтира-диган, бировларнинг алам-изтироблари устига қаср қура-диган одам бадният, ёвуз бўлса керак! Ҳақиқат учун хафа бўлаётган экансиз, ўзингизга жабр... Менга киш-локдаги чаласавод, эси кирди-чиқди бир қизнинг шаҳар-да бекорчи ёки саргардон бўлганидан, маданиятдан хабар-ри бор меҳнатқаш, «ўтинчи» бўлгани маъқул. Мени ҳар қандай одамнинг меҳнати билан унинг виждони қизиқти-ради... — У бир дам ўйланиб туриб, қўшиб қўйди: — Менинг ишим масаласига келсак мен шу ишда ҳам ўз вазифамни бажаряпман, қўл қовуштириб ўтирганим йўқ... Лекин менинг асосий ишим бу эмас. Мен бундан ташқар-ри шуғулланадиган бошқа вазифам бор...

Шундай қилиб, чойнакда дамланган чой, қозонда ов-кат қолиб кетди.

Қодиржон ўрнидан турди ва хайр-маъзур ҳам қил-май, хонани тарк этди...

Эртаси куни улар орада ўтган баҳсни эслаб ўтириш-мади. Худди олдингидек муомалани давом эттиргандек бўлишди. Бироқ уларнинг муносабатида энди қатъий бир ўзгариш рўй берган эди...

В о к е а

Ўша сентябрнинг дастлабки кунларида йигитча ҳам-мадан олдин келиб, бўм-бўш автобусга чиққан, орқага ўтиб бир бурчакка биқиниб олганди...

Ниҳоят, Маданият уйи хизматчилари, ансамбллардан бир неча хонанда-созандалар баланд товушда гапири-шиб, қий-чув кўтаришиб автобусни тўлдиришди. Улар, ҳайдовчининг оғайнисими, шогирдими, деб ўйлашган бўлса керак, йигитчага ортиқча қайрилиб ҳам қарашма-ди.

Автобус йўлга тушгандан кейин ҳам, ҳеч кимнинг у билан иши бўлмади. Аммо...

Далага етиб келиб, тахта баракларга жойлаша бош-лаганда, йигитча ҳам улар билан бирга қолди. Баракда ҳам у бир бурчакни эгаллади.

Йигитчадан, сен кимсан, нега бизга қўшилиб юрип-сан, деб сўрайдиган киши бўлмади. Кўпчилик, ташкилот

катта, балки янги ишга киргандир, деган хаёлга борди. Ўзи ёввойилик қилиб гапирмагач, ким уни тергаб ўтирарди!

Эртаси куни теримга чиқишди. Йигитча далада ҳам ҳаммадан четда пахта териб юрди. Лекин...

Орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас, ёрдамчилар ичида: «Санамжон яхши пахта тераётган экан! Барчамизни орқада қолдираётган экан!» — деган гап ўрмалаб қолди. Қўпчилик бундан беихтиёр саросимланди: «Санамжон пахтага келмаган эди, шекилли... Қани Санамжоннинг ўзи?!»

Санамжон йўқ эди. Худди кўзга кўринмаган қандайдир сеҳргар унинг номидан иш юритиб, унга обрў келтираётганга ўхшарди.

Ёрдамчилар бир томондан рахбар, иккинчи томондан бу ерда бригадир вазифасини ўтаган Бахшулла Сатторовни ўртага олишди: «Нима бўляпти, бизга тушунтиринг...»

— Бунинг нимасини тушунтиради? Санамжон, ана, юрипти! — истехзоли кулиб, халиги йигитчага имо қилди Сатторов.

Ҳамма янада эсанкираб, анграйди. Санамжон — суксиз бир вужуд. Нурга ўхшаган. Рақсга тушганида, усти ҳарирми, ўзи ҳарирми, ажратиш қийин. Отюз патилласоч бу йигитча қанақасига Санамжон бўлиши мумкин?!

— Бировнинг бошка одам учун пахтага чиққанини кўрмаганмисанлар? Намунча кўзларинг тешилиб қарайсанлар? — қойиш баробарида, тушунтириш бергандек бўлди Сатторов. — Ҳозир биз учун Санамжон шу!..

Ёрдамчилар доим бўлмаса ҳам баъзан кимдир ўзига яқин киши ўрнида дала айланиб кетишини яхши билишарди. Масалан, ота ёки онасини деб келган бола, севган хотинини ўйлаб йўлга тушган эр... Шу боисдан, улар, бу йигитча Санамжоннинг кими бўлди экан, дегандек саволга бир йўла жавоб топиш фикрига боришди-ю, кейин... йигит Санамжондан тўрт-беш ёш кичиклигига қарамай, ким билади... одоб юзасидан тил тишлаб қўя қолишди.

Ҳеч ким йигитчанинг асл касб-кори нималиги билан қизикмади. Далада, пахтада бунинг аҳамияти йўқ эди.

Ҳеч кимни унинг исми ҳам қизиктирмади. Ҳамма учун у аста-секин Санамжонга «айланиб» бораверди...

Сирасини айтганда, бир одамни иккита одам тарзида қабул қилишга афтидан кўпчилик эринган, бу уларга ортиқча даҳмаза бўлиб туюлганди. Чунки йигитчанинг бутун иш, бутун ҳужжатда исми аниқ, бир хилда: пахта топширганда ҳам — Санамжон Ашурова, иш ҳақини олганда ҳам — Санамжон Ашурова.

Даладан хабари бор кишилар яхши билишади: пахта теримида бир-бирига қизганиб қараш деган нарса йўқ. Кимнингдир олдинга ўтгани, кимдир кўп пул ишлаганига фаши келиб, тишини қиртиллатадиган зот топилмайди далада. Фақат ҳавас қилиш, баракалла, дейиш мумкин.

Йигитчага ҳам тез орада кўпчилик ҳайрон қолиб, таҳсин ўқишга тушди, холос.

Бахшулла Сатторов бригадир эмасми, тасодифан қўшилган йигитчанинг меҳнатда илғорлигидан суюниб, айниқса унинг «Санамжон» эканлигидан завқланганича ичида кулиб юрарди. Аммо бир куни худди мана шу икки нуқта туташган жойда ўт чатнаб, беҳосдан ишқал чиқди.

Кечки пайт Сатторовни штабга чақиринди. Штабда одам кўп; ташкилот раҳбарларидан ташқари, вилоят, туман вакиллари йиғилишган эди. Бу ерда бригадирни турғизиб қўйиб, дангал сўроққа тутишди:

— Сиз нега қўшиб-чатиш билан шуғулланыпсиз, ўрток Сатторов? Биров кунига 15 кило, бошқаси 150 кило теришини қандай тушунса бўлади?

— Мен... мен қўшганим йўқ... кол... коллектив ҳар хил... — довдираганидан тутилиб қолди Сатторов.

— Демак, биров дангасалик қилиб, ёнидаги қаттиқ ишляпти, шундайми?

— Шу... шундай...

— Нима учун қоқоқларни тартибга чақирмайсиз?!

— Мен... мен бутундан эътиборан...

Шундан кейин, оксоқоллар қизиқ гап қилишди: ҳафтанинг охирги куни далада ҳаммани тўплаб, кичик бир мажлис ўтказамиз; қоқоқларнинг пайтавасига қурт туширадиган энг яхши восита — илғорлардан уч кишининг номини алоҳида тилга оламиз; булардан икки йигитни соқол оладиган аппарат, мана бу Санамжон Ашурова деган қизни бир кийимлик атлас билан мукофотлаймиз; мажлисда Санамжон сўзга чиқиб, дугоналарига ўз иш тажрибасини тушунтиради.

Бундай ғалвани кутмаганидан эси орган Сатторовни

совуқ тер босди. У боя довираб-тутилган бўлса, энди қўрққанидан, аксинча, булбулга айланди-қолди.

— Мажлис?! Ҳозир ҳар қандай мажлис... менимча, ўртоқлар, ўзларингиз мендан кўра яхши биласизлар, пахта...

Унинг маҳмадоналигидан ҳамманинг энсаси қотиб, зардаси қайнагандек бўлди.

— Ие, бизга нима қилишни сиз ўргатасизми? — деди қоронғи бурчакда ўтирган вакиллардан кимдир чийиллаб.

— Йўқ, албатта... Мен фақат Санамжонни айтмоқчи эдим. Бунақа нарсаларга ҳозир уни қатнаштириш... билмадим, иложи бўлмаса керак.

— Хўш, нега?

— У касал, — тилига келганини қайтармади Сатторов. — Ўзи зўрға, ишонсанглар...

— Менга қаранг, ўртоқ Сатторов, — деди пахтада юрган ташкилот раисининг биринчи муовини асабийлашиб. — У касал бўлса, бу 150 кило пахтани ким теряпти?! Сизнинг қўшиб-чатиб ёзишингиз рост экан-да...

— Йўқ, мен бошқа нарса, — бўш келмади Сатторов. — Унинг касали, масалан... у ҳаддан ташқари тортинчок... шўрликка забон бермаган, гажир, дейдими... ҳатто туртиб қўйганда ҳам, овози чиқмайди... уни мажлисга чақириш азоб... лекин теришда, машинадай териб кетаверади...

— Сиз ҳам афанди экансиз, ўртоқ Сатторов, — деди раис муовини. — Бизга Цицероннинг нима кераги бор! Унинг пахта тергани муҳим. Мажлисида ўртага чиқиб, одамларга кўриниш берса, бўлди... Гап тамом!..

Сатторов штабдан эзилиб-гангиб қайтди. Санамжон бўлиб пахта териш, пул санаб олиш мумкин, аммо йигит киши Санамжон бўлиб ўртага қандай чиқади?! Аёллар ҳали очилмаган бир пайтлар театр сахнасида ёш, хушрўй йигитлар баъзан ўзларига оро беришиб, аёл ролини бажаришган экан! Афтидан, санъатга иши йўқ, ёввойи, камсуқум йигитчадан буни талаб қилиш қийин. Унинг турки-таровати ҳам аёлларга тўғри келмайди. Қўпол... Битта сохта Санамжон кам, бошқа бирон қиздан сўраб кўрилса... бу ҳам мушкул! Қиз бунга кўнадими?! Йигитча нима дейди?! Бу иккала ҳолда ҳам раққоса қизни шахсан таниганлар қоринларини ушлаб, қотиб қулишмайдами? Бунақада раҳбарлар қатнашган мажлисида жид-

дият қоладими? Оқсоколларга бор-буд ахволни билдириш мумкин эмас. Айниқса, энди гап чувалиб кетади. Уларга бу мазахдек туюлади... Бошда кулиб, сўнгида ўладиган бўлдинг, Бахшудлажон!..

Э, йўқ, бугунги кўйлак эртанинг эгнига мос тушавермайди доим ҳам... Сатторовнинг иши ўнгидан келди.

Хафтанинг охириги куни туман марказида катта бир йиғин ўтказилишини эшитиб, штабнинг режаси бузилди. Раҳбарлар мукофотни Сатторовнинг қўлига бериб, ўзинг топишасан, лекин ҳаммаси биз айтган тартибда бўлсин, дейишди. Сатторов бунга риоя қилмади, албатта. У атласни кўп пахта терган бир қизга тақдим этиб, сокол оладиган аппаратлардан биттасини йигитчанинг қўлига тутқазди: бу «Санамжон» бўлгани билан, ишни дўндиргач, соколни қиртишлаб туриши ҳам керак-ку, ахир!

Октябрь бошланиши — қўққисдан қор ёққан кунгача — яна далада ҳаёт олдингидек бир маромда давом этди.

Ўша куни эса... ёрдамчиларга эрталаб кейинги ўн кунлик иш ҳақи тўланиб, ҳамма мамнун теримга чиқди. Осмонни булут қоплаб, қор учқунлай бошлаганида ҳам аввалига ҳеч ким ишни тўхтатмади. Аммо ерга оппоқ кўрпа тўшала бошлагач, одамлар бирин-сирин баракка қайтишди.

Ёшлар ташкилоти котиби — Тўлқин деган йигит саҳарлаб енгил машинада шаҳарга кетган эди. У тушдан кейин юк машинасида қайтиб келди.

Одатда, шаҳарликлар ҳафтада бир марта даладаги ўз кишиларига илинган нарсаларини юбориб туришарди. Олдинги куни бундай «карвон» келганидан, ҳозир шаҳардан мадад кутилмаётганди. Бирок, қор ёққанини кўриб барча ота-она, ака-ука, опа-сингиллар идорага ёпирилишган экан, котиб баракдан-баракка ўтиб, ёрдамчиларга иссиқ кийим, ҳар хил совға-салом улашиб чиқди...

«Санамжон» деганимиз — йигитча ишсиз қолиб зерикканиданми, баракдан ташқарида, кичик бир тепалик этагида, қорга парво қилмай чўнқайиб ўтирар, қўлидаги чўнтак-радиони кавлаштириб, ўзича нималарнидир эшитарди.

Баракдан чиққан котиб билан Сатторов шу томонга қараб юришди. Улар йигитчани бегона одам, бунинг устига устак индамас, деб билишгани учун ҳам, унинг яқингинасида тўхтаб, бемалол гурунглашиб-сирлаша бошлашди.

— Бир кеча ётиб колмоқчи эдим, бўлмади. Бу дардисар қорни кўрмайсизми! — деди қотиб. — Раис, дарров орқага қайтинг, дедилар... келавердим. Лекин янги раис жуда одампарвар эканлар. Одамни овқат тутади, деб ўз фондларидан пул бердилар. Бугун дўппидеккина ош қиладиганга ўхшаб турипмиз...

— Идора ўзи тинч эканми? — кизиқсинди Сатторов.

— Тўполон ҳалиям... Дарвоқе, сизнинг акахонингизни ишдан бўшатишипти.

— Қанақа акахон?

— Қобуловни айтяпман.

— У нега менга акахон бўлар экан?! — Худди ўзига бало-қазо ёпишаётгандек типирчилади Сатторов. — Биз яхши эмас эдик... Қаёққа кетипти?

— Ҳали билиш қийин. Бўйнига нима қўйишларига боғлиқ.

— Раис мени сўрамадиларми? — алланечук умидвор пичирлади Сатторов.

— Йўқ.

— Бир оғиз ҳам гапирмадиларми? — эзилди Сатторов.

— Йўқ. Биз фақат қор билан пахта ҳақида гаплашдик...

Шу суҳбат давомида йигитча ўрнидан сирғалиб, секин барак томон йўналди. Суҳбатдошлар унинг ўзига бепарво қарашганидек, бу ишига ҳам эътибор қилишмади.

Чамаси ярим соатлардан кейин Сатторов баракка кирганида, йигитча эгаллаган бурчак бўм-бўш эди.

— Бу... Санамжон қаёққа кетди? — саросималаниб сўради Сатторов.

— У сизга индамадими?! Биз, унга жавоб бергансизлар, деб ўйлабмиз...

Х о т и р а

— Бошим оғрияпти. Асабдан шекилли, анальгиннинг фойдаси тегмади, — жавради Ноила, Фозиддинни уйқудан уйғотиб. — Ишга бормаи, десам иложи йўқ. Мингта ташвиш...

— Ишга бориш керак албатта, — тўнғиллади Фозиддин керишиб.

Эрининг кўнгили сўраш ўрнига нохуш гапирганию,

керишиб кўйгани Ноилага оғир ботиб, вашини келтирди. Аммо дарди ичида, индамай кийим алмаштиргани кўшни бўлмага чиқиб кетди.

Уйда ҳар куни бир хил тартиб эди. Ҳозиддин тонг қоронғисиди туриб бадантарбия қилиб, обдан ювиниб олгач, китоб ўқиб ўтирар, баъзан эса қайтиб бир оз мизғирди. Ноила соат роппа-роса еттида ўрнидан сапчиб Динорани уйқудан уйғотар, чой ичириб, мактабига жўнатарди. Кейин, ўзи ҳам нонушта қилиб, соат саккиз яримда эшикка йўналарди. У ҳам эри сингари мансаб эгаси — шаҳар касалхоналаридан бирида ташкилий ишлар бўйича бош врач муовини эди. Шу боисдан, эшикда уни машина кутар, соат тўққизда ишга кириб борарди. Ҳозиддин соат ўндан ишлагани учун ҳам, уйдан кўчага бошқалардан кечроқ чиқарди.

Ноила кийиниб, ойнага қараб, эрининг нонушта қилишига ҳамма нарса тайёрми-йўқлигини аниқлагач, эшик томон қадам босди. Эри билан муносабати кундан-кунга совиб, алланечук расмий тусга кирганлигини ўйлаб, энди бош оғриғи устига нечундир юраги санчишга тушган эди.

Баъзан бош врач, баъзан Ноила касалхонада бажарилган ишлар бўйича ҳисобот бериш учун Соғлиқни сақлаш вазирлигига кириб туришарди. Бугун Ноила касалхонага боришдан олдин вазирликка кириши керак эди.

Машина суви эрталабки офтоб нурларида жимирлаб-ялтираб оқаётган анҳордан ўтиб, мўъжазгина бино қаршисиди тўхтади.

Бошқа маъмурий идораларга ўхшаб, вазирликда ҳам иш соат ўндан. Аммо соат тўққиз бўлиб-бўлмайдик остона ҳатлаш керак, чунки бу ерда ҳисобот берадиганларни кўпинча бир даста қилиб чақиринишади, навбат олишига, сарғайиб кутиб ўтириш, яхши ишлайсанми, ёмонми, ҳамма қатори «чиғирик»дан ўтишга тўғри келади. Агар шаҳардан ташқари, вилоятдан ҳам одам чақирилган бўлса, бешбаттар кийин. Ёшлиқда эрка ўсган Ноила ҳар гал бу ерга келганида эзилар, юраги нақ портлаб кетадигандек бўларди. Лекин у қанчалик хўрлиғи келса, шунчалик мутедек ўтирарди. Чидамай, қаёққа ҳам борасан... Хизматчилик!

Мана, ҳозир ҳам ичкарига киргач, навбат олиб, қўлидаги ҳужжатлар солинган сумкани бағрига босганича, нари-бери одимлаб, соат ўн бўлишини кута бошлади.

Ишга келган вазирлик ходими кутиб турган одамлар билан шўх-шодон саломлашиб, ўзига тегишли эпикака қараб юрганича, Ноилага кўзи тушиб тўхтади. У Ноиланинг бугун ҳар қачонгидан ҳам машқи пастлигини пайкадим, кайфияти яхшилигидан кимгадир меҳрибонлиги тутдими:

— Сиз эртага келинг, Ноила Жумаевна, одам камроқ бўлади, — деди.

Бир жиҳатдан, Ноила учун ишнинг бугун битгани дуруст эди. Аммо иккинчи томондан, ҳозир ташвишдан фориг бўлганига суюнди. Миннатдорчилик билдириб, бинодан чиқди.

Қўлимдаги ҳужжатлар билан касалхонага боришнинг маъноси йўқ, деб ўйлади Ноила, эртага бу ерга яна уйдан олиб келишим керак. Бунинг устига, касалхонадагилар вазирликка киришимни билишади, ишга шошиб нима қилдим, сал нафасимни ростлаб олай! У боя қелганида машинага жавоб берганди, такси ёллаб, уйга жўнади.

Уйга етиб келгач, эшик олдида тўхтаб, қўлидаги сумкани кавлаштирганча, калит қидира бошлади. Шу пайт унга ичкаридан негадир магнитофонга ёзилган ашула эшитилаётгандек туюлди.

У ажабланиб, гангиб диққат қилди. Адашмаган экан, энди ашула сўзлари аниқ эшитилди:

Кипригининг соясида бир нафас жон сақладим...

Ноила ҳеч ким уйда йўқ пайтда бу кимнинг киприги соясида ким жон сақлаётганига тушунолмай асаби таранглашди. Ниҳоят, калитни топди. Бошда калит ўрнига тушмади, эшик ичкаридан... йўқ, эшик ёмон беркилган экан, ичкаридаги калит шарақ этиб тушиб кетди. Ноила эшикни очди.

У йўлакка кирган захоти, нотаниш бир бўй димоғига урилди. Кейин, йўлакнинг ўзида бир жуфт пошнали бегона туфлини кўрди.

Ноила жон ҳолатда магнитофон товуши келаётган катта хонага кирди. Кирди-ю... не кўз билан кўрсинки, бир томонда Ғозиддин, бир томонда қоп-қора сочлари елкасида тўзғиган қандайдир оппоқ жувон худди қадимги юнон ҳайкалларига ўхшаган аҳволда... қотиб туришипти...

— Табриклаймиз! Базми жамшид экан-да!..

Ноиланинг гапига жавобан, Ғозиддин индамай ковок уйганича, бошини кўксига солинтиргандек бўлди. Ноила у ён-бу ён аланглади. Бундай пайтлар уйингда қамчи ёки жила қурганда, яхши бир хивич туриши керак экан... томоша кўрсатганни диконглатиб ўйнатиш учун! Ҳеч нарса топмай, қўлидаги сумкаси билан ошиқ-маъшукнинг орқасига тушира бошлади. Нотаниш жувон шу пайт яшин тезлигида лаш-лушларини қўлтиғига кистирганича, ўзини эшикка урди. Ноила эса, Ғозиддинни қолдириб, телефонга ёпишди.

— Дада, уйга бир келинг, дада. Ҳозир... Бу ифлос биттаси билан... — У пиқ-пиқ йиғлади.

— Вой, муттахам! Вой, подлец! — эшитилди трубкадан.

Сўнг, бир пиёла чой ичгудек вақт ўтиб-ўтмай, қўлида ковбойлар тақадиган темир тўқали қалин камар, Ҳақназаров кириб келди.

У йўлакда ётган бир пой пошнали туфлини тешиб, тўғри катта хонага йўналди. Қўлидаги камар билан хона ўртасида серрайган Ғозиддиннинг бош-елкаси аралаш тушира кетди.

Отаси келгунга қадар эшик ёнидаги креслода пиқ-пиқ йиғлаб ўтирган Ноила, бу вазоҳат, бу шиддатни кўриб, ўзининг ҳам бошига калтак тушишини кутганидан кўрққандек кўзларини катта очиб, бақрайиб қолди.

Бироқ Ҳақназаров ўгирилиб, унга мулоим қаради:

— Мен сени хўрлатиб қўймайман, она қизим. Ишинг бўлса бор, боравер, йиғлама. Мен бу болани ўзим мулла қилиб қўяман...

Хотин барибир хотин экан. Ўзи отасини чақиртирган Ноила кўзларини артиб, ўрнидан турди-да, Ғозиддинга қараб қўйиб, аллақандай зорланган қўйда:

— Бошқа урманг, — деди.

У чиқиб кетгач...

Аслида Ғозиддиннинг кичик жуссали, питрак қариядан кўрқадиган жойи йўқ эди. Аммо айби бўйнида эканлигидан, у ҳозир қулдай қунишиб, боши ва елкаси аралаш яна ва яна аччиқ зарб тушишини кутиб турарди. Ҳар қандай гуноҳкор сингари, Ғозиддин буни, ўз гуноҳи учун тўлов, маълум даражада виждоннинг поклалиши, изтиробдан қутулиш йўли, деб биларди.

Йўк, Ҳақназаров, қизи айтсин-айтмасин, афтидан Ғозиддинни бошқа урмоқчи эмасди. У камарни қўлига ўраб,

Ноила бўшатган креслога бориб ўтирганича, Ғозиддинга энди ғазабдан кўра кўпроқ инжиб-ўпқаланган намоишда тикилди.

— Сен ҳам бошимга битган бало бўлдинг, болам, — деди вазоҳат-шиддатидан асар қолмай, беозорлик билан. — Парда очилишга очилдими, кел, очик гаплашайлик... Ўтир. Хўш, шўхлик йигит кишига ярашади. Сендан яширмайман, менинг ўзимда ҳам бунақа мегажиндан тўрттаси бор. Айтмоқчиман, бу ишни эплаган одам қилади. Уйингга оғирлиги тушиб, оиланг бузилмаслиги керак. Оила — муқаддас нарса!.. Хўш, сенга бошқа жой куриб қолганми? Олиб кетмайсанми, шаҳардан ташқари бирон ёққа, ўлиб юрган бўлсанг... Хотининг майли, шунақа пайтда мабодо қизчанг дарсдан қочиб, мактабдан келиб қолса нима бўлади?! Ўйлап керак. Елканг ачиш-яптими?

— А, йўқ, — тўнғиллади диван четида елкасини сийпалаб ўтирган Ғозиддин.

— Тўхтаб тур, спирт билан пахта қаерда?

— Шу ерда... — Ғозиддин шкафдан шишачада спирт билан бир чимдим пахта олди.

— Еч қўйлагингни...

— Эй...

— Шунча гапдан кейин, энди келиб-келиб мenden уяласанми, ярамас?

— Вой-вой...

— Чида. Ўтиб кетади... Ўтир, — деди Ҳақназаров. Ўзи ҳам қайтиб ўрнига ўтирди. — Дунёни тушуниш қийин, йигит. Ана бахтли бўламан, мана бахтли бўламан, деб қўлингни олдинга чўзиб чопаверасан... ахийри, қарасанг, қўлингда барибир ҳеч нарса йўқ. Алдамчи дунёда ёнингдагиларни асраш керак, демоқчиман... — у чуқур ўйга толгандек бўлди. — Нега бугун ишга бормадинг?

— Раисдан сўрагандим...

— Спирт ҳиди димоқни қитиклаб қўймапти. Ичадиган бирон нарсанг йўқми, оз-оздан олмасак бўлмайди-ганга ўхшаяпти...

В о қ е а

Машинани қолдириб устини алмаштириш учун уйга қайтган Ғозиддин уй олдидаги йўлкада юпун кийинган отюз, патиласоч бир йигит қорга бурканиб, қорни фирчиллатганича, у ёқдан-бу ёққа тажанг одимлаётганини кўрди.

Ғозиддин машинани тўғри уй ёнидаги гараж томон ҳайдаб, ўзича бу йигитчани қаерда учратганини хотирлашга урина бошлади. Башараси таниш, Ғозиддинни кутаётгани ҳам аниқ, аммо у ким, мақсади нима?

Ниҳоят, машинани тўхтатиб, шошмасдан темир қути эшикларини ланг очди. Йигитча унинг изидан етиб келганди. Аммо гап йўқ, сўз йўқ, бир четда Ғозиддинни кўйиб, янги «Жигули»га суқ ва аллақандай адоват билан тикилиб турарди.

— Хўш, хизмат?! — сўради Ғозиддин, йигитча ҳозир бурундан юқори нимадир дегудек бўлса, кулоқчаккасига рўйирост тортиб юборадиган кайфиятда.

— Ақчани чўзинг, муллака... — деди йигитча хумдан чиққандек овозда.

— Сен нима деяпсан ўзи? Қанақа ақча?!

— Тахминан бир ой дегандингиз. Бир ойдан ошди... 20 сўмдан келишганмиз. Менга фақат 5 кунга 100 сўм бергансиз, 25 кунга чўзинг, 500 манат...

Падарига лаънат... Ғозиддин гап нимада эканини эслади. Бу йигитни Санамжоннинг ўрнига ёллаб, пахтага жўнатганди. Наҳотки, Санамжоннинг бир-икки васли-висоли шунчалик қимматга тушган бўлса?! Дуч келган одамга 500 сўмни қуртдек санаб бериш осон гапми?! Жонингни суғуриб олган яхшироқ эмасми?

У индамай рулга ўтирди, машинасини темир қутига олиб кирди. Кейин, қути ичида айланганича, йигитчага юзланди:

— Сенга, укажон, терганингга ҳақ тўлашгандир, ахир? Ёмон тердингми?!

— Ёмон эмас. Лекин мен ўлганнинг кунидан бордим. Биз келишганмиз...

— Тўғри. Менинг гапим гап. Фақат ҳозир... — чайналди Ғозиддин. У, мен учун бу дард устига чипқон, демокчи эди, айтолмади.

— Жилпангламанг, муллака. Сизда лафз борми ўзи? Яхшиликча чўзинг. Бўлмаса, хотинингиз уйда экан... бир офиз...

— Бақирма. Қир бу ёққа, — деди Ғозиддин ғазабланиб.

Ўйигитча темир қутига кирди. Ғозиддин қўлига латта олиб, машинани арта бошлади. У дархол пулни тўламоқчи эмасди, албатта. Ўйигитчани қандай аврашни билмай, боши қотиб турарди. Бехосдан, меҳмонга келган одамдек, тўрга, бўшроқ жойга ўтган ўйигитчанинг худди орқасида, деворга тиркалиб турган узун, оғир чўқморга унинг кўзи тушди. Ғозиддин титраб кетди, машина остидаги чуқур ўрага қараб қўйди.

— Наридур. Бирпас... — деди у ўйигитчага яқинлашиб.

Ўйигитча афтидан унинг овози титраганини пайқамасди, машинанинг ён томонида ўтиб, ташқарига ўйчан, бетоқат қаради.

Ғозиддин чўқморга қўлини чўзди...

Ўйўқ, ташқаридан машина сигнали эшитилди — қайсидир қўшни ўз гаражига келган эди. Ғозиддин тўрда, оёғи остида ётган эски портфелни апил-тапил очиб, хотинидан яшириб юрган пулдан очилмаган бир ўрам бешталиқни олганича, ўйигитчага узатди:

— Ма... кет... Кет, деяпман... Аҳ-а...

Ўйигитча Ғозиддиннинг ҳолатига тушунолмайдан анграйданганича, пулни олиб чиқиб кетди.

Ғозиддин ўша бурчакда анча титраб ўтирди. Сўнг негадир қорни оғриб, оёқлари бўшашган алпозда ташқарига судралиб, темир қути эшикларини маҳкамлади...

Ҳа, Ноила уйда эди. Бирок, у Ғозиддинни остонада кўрди-ю, одатда бегонага айтадиган «келинг» дейишни ҳам қизганиб, орқасига бурилди-да, катта хонага кириб кетди.

Ғозиддин ўйигитчадан кўнгли тўқ, Санамжон тўғрисида гап очилмаганига имони комил эди. Шу боисдан, ишим орқага кетганига бу бунақа қиляпти, деган хаёлга борди ва эрталабгига ўхшаб, ўзича, хотин кишидан асли дўст чиқмас экан, деб ўйлади.

Лекин катта хонага киргач, манглайига доқа босилган Динора диванда чўзилиб ётгани, Ноила унинг оёғи учидан ўтирганини кўрди.

— Сиз бугун мактабга бормадингизми? — алам билан сўради Ноила.

— Йўқ, мен бордим... — шошилиб, гап тушунтирмакчи бўлди Ғозиддин.

— Мактабга борган жонивор, боланинг устига бир нарса олсангиз ўласизми?! — уни тўхтатди Ноила. — Қўлингиз акашак бўлиб қолганми?! Ёки, қор ёққанини ўйлайдиган бош йўқми?! Сизнинг дастингиздан иккита болам нобуд бўлди. Шу биттагина тирноқ... Одам эмас экансиз!..

Ғозиддин энди нима деярини билмай, шамдай қотди.

Динора алахлаб ётипти... Ноиланинг кўзлари жикқа ёш... Бу шароитда, ўз ташвишларим билан ўралашиб қолдим, деб оқланиш тугул, айб менда, деб тиз чўкиб, тавба қилишдан ҳам ҳеч қандай натижа чиқмайди. У бирон ёрдам ҳам кўрсатолмайди. Энди Ноиланинг йиғлаб-сиқтаб, дори-дармон билан қизини ўзи оёққа турғизишини кутиш керак. Кейин, боланинг уйда уч-тўрт кун ётгани ҳам, Ноиланинг ишдан қолиб қийналгани ҳам эсдан чиқиб кетади. Турмуш яна олдингидек давом этаверади. Дарвоқе, агар тинч давом эттиришга қўйишса...

Бирдан Ҳақназаров айтган кишиларга учраши кераклиги ёдига тушди. Тез бошқа бўлмага чиқиб, устини алмаштира бошлади. Ноила унинг ёнида пайдо бўлди.

— Нима, ҳаммолликка боряпсизми? — сўради унга ажабланганича қараб.

— А, йўқ... Да-дам айтдилар, битта-яримтага учраш... ёмонроқ кийиниб... иш...

— Дадам айтса, шунақа тасқара бўлиш керак эканда... энги йиртиқ, куя еган... Масхаравоз. Ечинг бунинг ҳаммасини...

Ғозиддин устини яна алмаштирди. Бу гал у пўрим ҳам, ғариб ҳам эмас, одмироқ қиёфага кирди.

Кўчада автобус кутиб ўтирмади. Такси ёллаб, Бурхон Тиллаевичнинг идорасига қараб кетди...

Х о т и р а

— Бу — кутилмаганда, фақат бир гал рўй берди.

Ўшанда...

Ҳали кеч тун бўлмаса ҳамки, одамлар чироқларини бирин-сирин ўчиришиб, уйқуга кета бошлашган, бемаҳал эди.

Эшик қўнғироғи босим жиринглади.

Мунира опа болаларни ухлатиш билан банд. Зухра

енг шимариб кир ювар, Аброр ичкари хонада телевизордан футбол томоша қиларди.

Шаҳар шароитида бемаҳалда биров келиши уй эгаларини доим безовталантиради. Аброр ҳам йўлакда бир оз куйманиб, ким у, деб сўраб, «мен, мен» деган сўзларни эшитгач, овоз эгасини барибир таниёлмаганлигидан оғриниб, ниҳоят эшикни очди.

Эшикни очди-ю, ўз хатти-ҳаракатидан хижолатга тушди: Ғозиддин...

— Э, келинг, ака... Бормисиз... — пичирлади Аброр эзилиш билан суюнч қоришган ажабтовур ҳолатда.

Улар телевизор турган хонага киришди. Ҳаш-паш дегунча, Мунира опа болаларни қолдириб, мехмонга дастурхон ёзди, чой келтирди. Ўлдирса, ўзбекни одамгарчилик ўлдиради, деган гап бор. Зухра уйдан секин сирғалиб, кўни-кўшнига учрадимиз, ҳар қалай, кўп ўтмай дастурхонда бир шиша коньяк ҳам пайдо бўлди.

Ғозиддин уйдагилар ҳамон югуриб-елишаётганини кўриб, Аброрга юзланганича:

— Ташвиш қилманглар. Илтимос, — деди.

— Нега?! Нега, ахир?! — ранжиб, ўпкालаниб ғудранди Аброр. — Сен... сиз бир марта... биринчи марта... Нима, биз одам эмасмизми?

— Одам бўлмасанг, келмасдим. Бекорчи гапларни кўй, жоним. Ҳали кўп ўтирамыз, — деди Ғозиддин. — Ҳозир сенга иш бор... Кийин, бундай бир айланишимиз керак.

Аброр асабийлашиб, паришонланиб кийинди.

Улар кўчага чиқиб, уй олдидаги узун йўлда пойи-пиёда одимлаша бошлашди.

— Қаёққа кетяпмиз? — қизиқсинди ниҳоят Аброр.

— Шу атрофда... шундай юриб гаплашамиз, — деди Ғозиддин. — Қайнонанг билан бирга турасизларми? — сўради у.

— Ҳа. Биз ижарада турардик. Қайнонамнинг ҳам кичик бир уйлари бор эди. Кейин ҳаммамиз шу уйга ўтдик.

— Сенга кийин. Яккақўл одамсан. Туриш-турмушинг ҳам шунга яраша, албатта, — деди Ғозиддин.

— Йўқ, нега? Эр-хотин ишлаймиз. Ҳарҳолда...

— Кўй, ўзингни оқлама ҳадеб... Сен инжиб-нолиманинг яхши. Лекин бундай дардингни яширишинг ҳам хожати йўқ. Мен кўриб турипман, — деди Ғозиддин. —

Мен ахлоқман. Минг-минглаб пулни қаёқларга кеткизиб, елга созуриб юраман. Ким-кимларга яхшилик қилмадим. Ўзимга яқин одамларга бўлса, бирон пайт зиғирча фойдам тегмади. Ҳолбуки, мана сен кўнгилдагидек яшашинг учун қандайдир ёрдам кўрсатсам, асакам кетмасди-ку...

— Сен... сиз ҳалиям... Ахир, мени ишга олиб... — ҳаяжонланди Аброр.

— Унақа дема! Мен зовутчи бой, сен ишсиз қоладиган йўқсул эмассан. Идора ҳукуматники. Жой бўшаган, кимдир кириши керак эди, сен кирдинг... Умуман, «ишга олиш» деган гапнинг ўзи бемаъни. Итоат қиладиган кулни олиш ёки олмаслик мумкин, биз хизматчи одаммиз! Хўп, ҳозир булар муҳим эмас, — Ғозиддин бир дам ўйланиб туриб, сўзида давом этди: — Биласанми, кейинги пайтларда мен ғалати бир касалга чалиниб қолдим. Сен билан бугун шу ҳақда фикрлашмоқчиман. Фақат сен мендан кулма...

— Э, мен... мен...

— Гапимни бўлаверма, илтимос... Арава қанча қуруқ бўлса, шунча тарақлайди, деганга ўхшаб, шовқин солиб, югуриб-елганим сайин ич-ичимда нимадир йўқолиб, мени гўёки ташлаб кетяпти. Худди бир хумман, ичим кундан-кунга бўм-бўш. Ўзимча баъзан яйраб, илжайиб юраман-ку, аммо кейинги пайтларда бундай жилла хурсанд бўлганимни эсламайман. Йўқ, гап оддий хурсандчилик устида эмас. Бунақасига мен ҳар куни хурсандман, дўппим осмонда... Лекин, масалан, киши эрталаб уйғониб, қушлар чуғурлаганини эшитганида, бадани яйраб кетиши керак. Барглар юзида шабнамни кўрганида ёки дейлик, ариқчада чулдираб сув оқаётганига қараб... Яқинда қайсидир китобда ўқидим. Ипсон ўз-ўзини ҳамма нарсадан хурсанд бўлишга ўргатади, депти. Менимча, бунга ўрганиш кийин. Бу одамнинг қонида, кейин ҳаётида бўлиши керак... Нима қилганда ҳам мен, кўнглим тусаган катта бир хурсандчиликни тополмаяпман. Аксинча, кундан-кунга ҳалигидай... ичим ўнгурга айланиб боряпти. Мен нега бу ҳолга тушдим?! Бунга сабаб нима? Қандай касал бу ўзи?! Айт, менга бирон нима де, жоним... Неча йиллардан буён ёнимдасан, мени кузатиб юрипсан, аччиқми, нордонми, ўз фикрингни тортинмай очик гапиравер. Гапир энди...

— Сен... сиз...

— Сен деявер, — буюрди Ғозиддин. — Мен сени дўст билиб олдинга келдим, дардимни ёрдим сенга. Илтимос...

— Раҳмат. Яхши. Мен ҳаммасини... Лекин, сен, дейиш ноқулай... Сиз... Сиз толиққансиз. Бирон жойда жиддий дам олиш...

— Менинг бутун ҳаётим дам олиш-ку. Яна қанақасига дам оламан?! — асабийлашди Ғозиддин. — Хўп, майли, ўзим сенга гапни бошлаб бераман. Менинг касалим ўқиган, оқ-қорани ажрата олган одамнинг билад туриб, тушуна туриб тубанлик қилишидан туғилган касал. Ўз қабихлигиндан ичинг ўпирилиб кетаётганини ҳис этиб, кимдир, қандайдир — номаълум ҳакам қаршисида кўриқиб, даҳшатга тушганидан ороминг йўқолгани... Бу ҳакам балки виждондир, балки диёнат... Ҳар қалай, мен у билан ҳисоблашмай, унинг темир қонунини бузиб, истаганча ифлослик қилдим. Энди у «Макбет»даги арвохларга ўхшаб, мени таъқиб қиляпти...

— Ўзингизни мунча лойга қорманг... Мени фикримча, инсон эзгулик билан ёвузликнинг ўртасида юради. Ҳаммамиз ҳам...

— Мен ўртада юрганим йўқ! Кейинги пайтларда нуқул бир томонда! — деди Ғозиддин жахли чиқиб. — Сен ўзинга қўшиб, мени ҳам дарров оқлашга тушяпсан. Мен жиноят деса бўладиган ишлар қилдим. Ўғирлик, порахўрлик, бузуқилик... сен бунинг юз фоизини билмасанг ҳам, эллик фоизини биласан. Жуда бўлмаса, йигирма беш фоиз... Нега очик айтмайсан?! Ўзим илтимос қилганимга қарамай, тиззанг қалтираб турипсан! Мен ёмон йўлга кириб қолдим, яна аҳмоқчилик қилаверишим мумкин. Лекин орқага қайтмоқчиман, ишон. Бунинг учун менга ёрдам керак. Мени уйғотадиган аччиқ ҳақиқат керак. Мен одам бўлгим келади, одам! Жоним, жон дўстим...

Аброр аччиқ ҳақиқатни айтиши, сен ёмон йўлга кирдинг, рост, ўзингни албатта, қўлга ол, орқага қайт, дейиши мумкин эди. Нима бўлаётганига ақли етарди. Бироқ Ғозиддин энди олдинги дўст эмас, унинг «елкасида ўтирган» киши эди. Оғиз очишга ботинмади.

Ғозиддин Аброрнинг икки елкасини чангаллаб, гўёки унинг вужудидан дилни дафъатан ёриштириб юборадиган керакли гаплар барг бўлиб тўкиладигандек, кескин силкита бошлади. Аброр нимқоронғи йўлкада Ғозиддин-

нинг кўзларида жикқа ёш кўрди. Шунга қарамай, бу унга ўтинчи ҳолат бўлиб туюлди. Ишонмади.

— Сен... сиз барибир... толиққансиз.

Ҳозиддин уни қўйиб юборди.

— Майли, бор хотинчангнинг ёнига! — деди вижиниб. — Қўркма, ишдан бўшатмайман, юраверасан...

— Ахир, мен... — яна оқлангиси келгандек қўйда гудранди Аброр. Аммо, қоронғида ярк этган Ҳозиддиннинг кўзларига қўзи тушиб, ортиқ гапиролмади. У аста чекиниб уй томон кета бошлади.

— Шошма! — деди орқадан Ҳозиддин. — Мен бир кун юзтубан йиқилганимда, сен ҳам тегиб ўтмасанг бўлди. Энди боравер...

В о қ е а

Аброр, раис чакиряпти, деб ўйлаб, столидаги параллел телефон трубкасини олди-ю, кекса кишиларга хос ҳорғин овозни эшитди.

— Аброржонми? Ассалому алайкум...

— Ассалому алайкум, — деди Аброр.

— Идорангиз баланд экан, ўғлум. Менга чикмоқ мушкул. Қоровулнинг қошларидан қўнғироқ қилганимга озор чекмайсиз, ўғлум...

— Мен ҳозир тушаман, ота, — деди Аброр.

Бу одам киму менда нима иши бор, деб ташвишланиб, Аброр ўрнидан турди-да, шошилганича эшикка йўналиб, бирдан оёғи зиркиради...

У эҳтиётланиб, судралиб йўлакка чиқди.

Кўча эшиги олдида қоровул стол-курси қўйиб ўтирар, ундан сал берида жуссадор бир киши каттакон ойнадан кўчага, оплок қорга тикилиб турарди.

— Оёқ озурда, демайсизми, ўғлум?! Биз бу осийлик қилибмиз! — бошини чайқади қария Аброрнинг оқсаётганини кўриб. Унинг мўйлови, ҳурпайган қошлари оқ, бошида ҳарбийларники сингари кенг айвончали кепка, эғнидаги пахталикнинг тугмалари очиқ, пиджакка қадалган қатор орден-медалларнинг бир қисми кўриниб турар эди.

— Зиёни йўқ, ота, — деди Аброр. — Мана, бу ёқда ўтирадиган жой бор, марҳамат...

Биринчи қаватнинг ўзида, ичкарироқда келган-кетганлар ҳордиқ чиқарсин учун япаски айлана стол, уч-

тўртта кресло қўйилган эди, у қарияни шу ёққа бошлаб келди.

— Ман, аввало, ўртоқ Қобуловни кўрмоқчи эдим, — деди қария креслога чўкиб нафасини ростлаб олгач. — Зероки, бизнинг ишимиздан Қобуловнинг кам-тум хабарлари бор... Локин у киши бўшаган экан. Тинчликми ўзи, ўғлум?!

Аброр қария шунчаки ахвол сўраяптими ёки илмоқли савол ташлаяптими, тушунолмади. «Бу оқсоқол бизнинг ички ишларимизга бурнини суқиб нима қилади! — деб ўйлади ўзича. — Дарди бўлса, рўйирост ёравермай-дими! Парадга чиққандай, бутун орден-медалларини тақибдими, демак hozir бир даҳмазани бошлайди! Менга бугун шу етмай турганди! Қандай қилиб, гапни қисқа қилсам экан?!»

— Менга катталар ҳисоб бериб ўтирмайди, ота, — қарияга анча нохуш жавоб қайтарди у. — Ҳукуматчилик. Биров келади, биров кетади... Ишингиз менга боғлиқ бўлса...

— Ҳа, сизга... Бу кўпроқ сизга тегишли, — деди шошиб қария. — Лекин бу иш Қобуловдан бошланган... Ижозат берсангиз, сувни сал наприроқдан очсак...

— Гапираверинг, — деди Аброр ҳамон тундлиги таркамай.

— Бизники Бухоройи шарифдан, ўғлум... Бир қизчамиз Тошкандда турмуш қурган, шу боис, ярмимиз бу ерда, — ҳикоя қила бошлади қария. — Мундан тўртбеш ой муқаддам бир неча бухоролик жамланиб, тасодиф давра бўлиб қолдик. Ўртоқ Қобулов ҳам манга рўбарў келиб ўтирдилар. Ундан-бундан чак-чак қилиб, алқисса, камина уруш кунларини ёдимга олдим. Бутун уруш бир суҳбатга сўғмайди, ўғлум. Давра учун, тўйдан халвойтар, деганларидай кичик бир улуш ажратиб ўртага қўйдим... Рухсатингиз билан, энди сувни бошқа тарафдан очайлик...

«Кетди! Тепалиқдан пастга суриб юборилган аравага ўхшаб бу оқсоқолни энди тўхтатиб бўлмайди! У даврада айтганини менга бошдан-оёқ гапириб беради, албатта, — деб ўйлади Аброр ўзича. — Даврадаги суҳбатни қайтарса майли, бунга ҳали шукур қилиш керак! Кўрган-кечирганларини дoston қилишга тушса-чи?! Мабодо таржимаи ҳолини ипга тизиб қўйган бўлса, қаёққа қочиш мумкин?!» Аброр қисиниб-асабийлашаётганига қарамай,

қариянинг негадир «сувни очиш» деб гапириши дикқатини тортиб, беихтиёр қулимсираганича:

— Очаверинг, — деди.

— Қримда Боғчасарой деган бир жой бор, — деди қария. — Борган, кўрган бўлсангиз керак...

— Кўрмаганман. Пушкиндан ўқиганман.

— Ман ўқиганим йўқ, ўғлум. Локин у ерга кўп борганман, — деди қария. — Ўша жойга борса, ўзимизни эски иморатларга ўхшаган хоннинг саройи турипти. Саройнинг худди орқасида кўз илғамайдиган қабристон. Шу ерда ман ўз қўлим билан кўмган яхши бир жўрам ётипти... Хўп десангиз, бу сафар сувни анча беридан очамиз... — Қария қўйнига қўлини сукиб, эскириб-сарғайиб кетган қандайдир сурат чиқарди. — Қаранг-чи, бу ўртага кимни тонийсиз?

Аброр қариянинг мақсади нималигини билмаганидан, шунчаки кўнгил учун қаради: кафтдек сурат... кўпчилик, қирқ-элликта аскар, бир-бирига ўхшаган... юзлари ингичка, фақат кўзлари бирдек порлаган. Ҳаммасининг кўзи кишига танишдек туюлади. Аммо бу суратдан билган одамингни ҳам фалончи деб кўрсатишинг қийин...

— Мана, бу — камина. Буниси жўрамиз, — деди қариянинг ўзи Абрордан садо чиқмагач, пастда оёқ букиб ўтирган икки йигитни кўрсатиб. — Алқисса, даврада биз шу жўрамизни гапириб бердик... — сўзни бошлаган нуқтасига олиб бориб боғлади қария. — Мақсадга ўтадиган бўлсак, жўрамизнинг исмлари Асрор, фамилиялари Асқаров эди. У киши бизга хандақда ётиб, ман Қизилқум саҳросидан келганман, деб бир айтган... Қизилқум катта мамлакат. Мундан йигирма йил олдин бош тиқиб кўрдим, жўрамизга яқин одам топмадим. Сизнинг исмингиз Аброржон, отангиз исми Асрор, фамилиянгиз Асқаров экан. Боз сиз ҳам Қизилқумга дохил экансиз, ўғлум. Жўрамиз, мабодо падари бузрукворингиз бўлсалар, сизни қабрларидан воқиф этай, деб келдим... Йўқ, бу бегона, десангиз суриштиринг, ман энди бу ишга ожиз... Мана, бу сурат ҳам сизга ёдгор. Ман Тошкандга охирги бор келганим, бошқа сафар қилишим оғур... Қобулов бизни таништирамоқчи эдилар, сизнинг дарагингизни берган эдилар, ўйлашимча, ўзимиз ҳаммасини жойига қўйдик... Сизга омад ёр бўлсин, ўғлум...

Аброр бўшашиб, ўрнига қапишиб қолган, эсанқираганидан нима қилиши, нима дейишини билмас эди. Қа-

рия эса негадир унинг қўлларини тутиб, қисиб қўйди, сўнг ўрнидан вазмин туриб, эшикка йўналди.

— Тўхтанг, ота! — томоғига нимадир тикилиб, ўрнидан сапчиди Аббор. У оёғини судраб, ошиққанича, останада туриб қолган қариянинг бўйнига ўзини ташлаб, хўрсиниб-ҳиқиллаб йиғлаб юборди. — Қаёққа мунча шошасиз?! Ис... исмингизниям айтмадингиз, — деди у йиғи аралаш.

— Ман Жалил бобо бўламан, — деди қария, Абборнинг кифтини худди отадек меҳрибон сийпаб.

— Йўк, кетмайсиз, уйга борамиз, гаплашамиз, — деди Аббор ҳамон кўзларидан вижир-вижир ёш оқканича, қариянинг юзи, қош-кўзларидан чўлп-чўлп ўпган алпозда. — Минг раҳмат сизга...

— Сизгаям раҳмат, ўғлум... — деди қария. Таъсирланганидан унинг ҳам кўзлари ёшланганди. — Уйингизга борамиз, ўғлум, албатта, борамиз. Вақти-соати билан...

Кейин у кетди...

Аббор — қўлида сурат, зинага қараб юрди. Ҳолсизланиб, шошмасдан икки-уч зина босгач, бехос қариядан уй-жойи, аниқ адресини сўраб олмаганини эслади.

У оёғини судраб, шошиб зинадан қайтиб тушганича, яна эшикка ошиқди. Аббор бу гал қарияни ростдан ҳам қўйиб юбормасликка шахд этганди.

Аммо кўчада қария кўринмасди.

Х о т и р а

Урушдан олдинги йиллар эмас, кейин ҳам, ҳозир ҳам бу ерда иккита ёш бир-бирини қўлтиқлаб, сайри боғ қилганини кўрмайсиз... Бу ерда боғнинг ўзи йўк, тўрт томон қумлик, унда-бунда, қум уммонидаги оролчаларда сийрак ўсган саксовул, юлғун, ковгар, ёвшан, янтоқ... боғ ҳам, хиёбон ҳам шу! Сахрода турмушнинг асоси — чорва. Хайбатли қумтепалар орасида бир ҳовучдан катта-кичик, ҳар хил ўтовлар сочилган. Буларда турганларнинг кўпчилиги қариндош-уруғ. Ҳамма ота-бола, ака-ука, оила бўлиб чўпонлик қилишади. Ўтовлар бир-биридан жуда олис. Аммо инсон — чумоли, қумтепаларни оралаган омонат сўқмоқларда кимдир мотоциклини тариллатган, кимдир туя ўрқачлари ўртасида чайқалган... нима қилганда ҳам, фалон ўтовдаги, тўғрироғи, озулда-

ги йигит фалончининг қизига хуштор экан, деган гаплар чиқиб қолади баъзан. Кейин, тўй. Кейин бола-чақа. Кейин, яна мол-ҳол ташвиши...

Аброрнинг ота-онаси ҳам тахминан шундай яшашган бўлса керак. Аброр улар тўғрисида кўп нарса билмайди... У онасининг бўйида бўлганида, отаси урушга кетган. Эсини таниганида, онаси билан мол боқиб юрарди. Амакиси опалари билан йилда бир-икки келиб-кетишар, доим гап Ота устида борар эди... Уруш тугаган. Отадан хат-хабар йўқ эди. Ниҳоят «бедарак йўқолган» деган мазмунда бир парча қоғоз келди. Бунга ҳеч ким, айниқса Она ишонмади... Минг кулоч ерга бир киши тўғри келган саҳрода одам йўқолмайди-ю, ҳар қарич ерда мингта киши ғужғон ўйнаган урушда йўқоладими?! Ўлган бўлса, қорахат юборишарди, демак у тирик, одам игна эмас, демак, у ана-мана қорасини кўрсатади... Она умидланиб, кутиб, йилдан-йилга шамдек сўна борди... шамдек сўнди бир куни. Амакиси ёлғиз қолган Аброрни ҳам Карманага олиб кетди... Аброр қадди ҳодадай тиккая бошлаганига қарамай, хали бола эди. Қишлоқда дарахтларга чирмашиб, деворларга миниб, алланечук яйраб, тез орада Отасини ҳам, Онасини ҳам унутгандек бўлди. Аммо кейин, ақлга киргани сайин, унинг юрак-бағрида овриқ уйғона бошлади...

Аброр саҳрога бор-йўғи қайтиб икки марта бош суқди.

Биринчи бор талабалик йиллари таътил пайтида амакисининг ўғли Хайдар, овга борамиз, деб уни ҳам таклиф қилди... Йигирматача одам тўпланишиб, битта юк машинаси, битта усти очик «Виллис»да Конимех чўллари орқали саҳрога қараб кетишди. Йўлда Аброр ҳар ер-ҳар ерда симёғочлар, ярми қумга кўмилиб, ярми юзада ётган узун қувурларга кўзи тушди, булар олдин ҳам саҳрода бормиди — эслаёлмади. Офтоб тиккага кўтарилгунича йўл босишиб, ниҳоят бир ерда тўхташди. Юк машинасидан эски бир намат, кўрпа-кўрпача туширишиб, ўтиришга жой қилишди. Машинага Карманадан битта қўй юклаб келишган экан, саранжомлаб, чўп-хашак тўплашганча, овқат пиширишга тутинишди... Овда қўлга киритилган «ўлжа» қозонга солинмагани майли, йигитларнинг Қизилқумга қўй етаклаб келишганининг ўзи Аброрга қизиқ туюлди... Тамадди қилишгач, улар икки киши биттадан милтиқ кўтариб, турли томонга тарқа-

лишди. Аброрнинг шериги Карим ака деган кексароқ шофёр эди, у милтиқни аллабир тўқайчаларга ўқтаганича бир-икки отиб, «куён... тегмади», деб қўйди. Сўнг Аброрнинг қўлига милтиқ тутқизиб, узоқда қорайиб турган нуктани кўрсатган қўйи «отинг... куён...» деди. Аброр милтиқнинг қўндовини кифтига тираб, тепкини босди. У ростакам ўқ-дорига ҳеч қачон иши тушмаганди, худди биров елкасига қаттиқ мушт туширгандек бўлди. Қўндоқ зарбидан чайқалиб кетди. Карим ака, «юринг, кўрайлик-чи», деди. Улар ховузга ўхшаган чуқурликка тушиб, рўпарадаги тепаликка қўтарилишди. Бу ерда кимдир худди супача шаклида ясагандек бир дўнгликка дуч келишди. «Супача»нинг у-бу томонида қандайдир туйнуклар... «Ичида куён бўлиши керак, кочди...» деди Карим ака. Аброр каттароқ туйнук оғзида негадир отнинг думини эслатадиган бир нарса осилиб турганини кўрди... Кечқурун машиналар турган жойга қайтиб келишди. Бошқалар ҳам тўпланишган, уларнинг кўлида ҳам ҳеч қандай «ўлжа» йўқ эди... Машиналарга миниб, орқага қайта бошлашди. «Йўлда баъзан чирокқа битта-яримтаси ўзини уради, қараб боринглар!» — деди Аброр билан «Виллис»га ўтирган Ҳайдар шерикларига... Кеча ойдин эди. Аброр ой нурларига чўмган саҳродан қайтаётиб, ўзини худди фантастик фильмдаги ой сатҳида кетаётган одамдек ҳис этди... Овчилар Карманага етиб келишгач, нариги машинадаги йигитлар, йўлда куён отдик, деб қонга беланган, бўғизланган мушукдек бир нарсани кўрсатишди... Аброр диққат қилиб қарамади ҳам... куни бўйи кулиб юрса-да, кўнгли кир эди... Озиб-ёзиб ўн йил деганда Қизилқумга бир борипти-ю, киндик қони тўкилган жойни сўроқлаб, азиз онажони қабрини зиёрат қилмабди. Унинг назарида, отилган куён онасининг чирқираган руҳи эди, ўқ ҳам нақ онажони бағрига санчилгандек...

Аброр иккинчи марта, ишлаб юриб дам олишга чиққанида, саҳрога атайин борди... Унинг ниятини билиб, ўт ўчириш командасида ишлаётган Ҳайдар ўзларининг қизил бўёғи ювилиб олачалпоқ бўлиб қолган эски бир машиналарини топиб берди. Машина икки кабинали экан, орқадагисига чарчаганда ҳордиқ оласиз, деб ўрин ҳам тўшаб қўйишди. Аброр ҳайдовчининг ёнига ўтириб, йўлга тушди.

Машина аввалига Нурота тоғлари этаклаб, гоҳ тизза-

гача, гоҳ белгача ўт ғовлаб ўсган чўлдаги иланг-биланг йўлда узок судралди. Сўнг ғилдираклар остида гоҳ кум, гоҳ кайроқтош шағирлаган сахро бошланди. Кўклам эди. Ким кўкламда саҳрони кўрмапти, дунёга келмапти. Ян-тоқнинг аллақандай сариқ соя тушган қизғиш гуллари, ховуч-ховуч оқ, сариқ, нофармон гуллар... кесилган тирноқдай ингичка барғлар... туяўти, қўнғирўт, юзган... машина пастда боряпти-ю, атрофдаги тепаликларда бир-биридан шан боғлар гуллаб, шовуллаб ётгандек туюлади... Бир тепалик, бир пастлик. Қизилкумда «булок», «кудук» сўзларига боғлиқ жойлар номи кўп, бу ташна саҳронинг ширин тушлари... Мингбулок — шулардан бири. Машина Зарафшонни четлаб ўтиб, ниҳоят, Мингбулокқа келди... Бир тўда ўтов олдида тўхташди. Кучуклар ангиллаб машинага ўзларини уришди. Болакайлар — ёрқин қизил, яшил кийган саҳронинг кенжатоилари катта жойлардан одам келибди, деб ўйлашиб, сиполик билан меҳмонларни қаршилашди. Болакайларга бир қозоқ чол қўшилишиб олди:

— Нени излайсен, широгим?!

Аброр бир пайтлар шу атрофда Аброр ва Нуржон деган эр-хотин чўпонлар бўлишганини, учта фарзанд кўришгани, кейин қисмат бўронида тўзиб кетишганини тушунтиришга уринди.

— Ай, они мен биламен-де... — деди қозоқ чол, бир дам ўйланиб. У меҳмонларни қўймай ўтовга бошлади. Кўп ўтмай, бошқа ўтовлардан эркак, хотин-халаж, бола-бақра бу ерга ёпирилишиб, қий-чув бўлиб қолди. Тўпланган аллакимлар, алланималарни эслашди. Аброр ҳам нималарнидир хотирасида тиклагандек бўлди. Мезбонлар меҳмонларни қуюқ зиёфат қилишди: аввал қовурилган гўшт, кейин бешбармоқ тортишди... Эртаси куни қозоқ чол уларга қўшилишиб машинага минди, анча йўл юриб, саҳродаги бир қабристонга келишди. Дашт-саҳродаги қабристонлар маълум: уларда мрамар тошлар, ёзувли сағаналар йўқ, чангалзор ичида қумга бурканиб ётган дўнгликлар... Қозоқ чол бир қабрни кўрсатиб, мана шу Нуржонники, деди. Аброр тиз чўкиб икки ховуч қумни юзига, лабларига босди. «Онажон, тупроғингиз енгил бўлсин...» — деб пичирлади. Қўзларига ёш олди... Яна чолнинг ўтовига қайтишди. Аброр унинг ҳисобидан бир қўй сўйишларини сўради. Шу куни ўтовда яна одам гавжум бўлди... Учинчи куни улар қайтиб йўлга чиқиш-

ди. Йўлда Аброр борган ери чиндан тувилган жойими, қабр онасининг қабрими — ўйлаб, ўйининг тагига етолмади. Тагин, меҳмон ноумид бўлиб кетмасин, деб саҳродагилар унга шафқат қилишмадимикан?! Аброр ўз дардини айтиб, улар ўз дардларини эслашган бўлишлари ҳам мумкин... Ахир, саҳро муайян шаҳар ёки қишлоқ эмас: кум тепалари кўчиб туради, ўтовларни ҳам йиғиштириб; бошқа ерларга ўрнатиб туришади, чархпалак... Йўқ, у бора-бора таскин топди. Айлангани яхши бўлди... Бир неча марта машинани тўхтатди. Бир гал диккайган юмронқозиқни — қочиб кетгунича томоша қилди. Бошқа гал катта-кичик иккита тошбақанинг имиллаб судралаётганини кузатди. Машина чуқурликдан юқорига чирмашаётганида, юқоридаги саксовуллар орасида кийикка кўзи тушди. Аммо, юқорига чиқиб, машинани тўхтатганларида, жонивор кўздан ғойиб бўлган эди. Аброр шу боришида онажони сингари саҳро билан ҳам ўзича хайр-хўшлашди...

Сўнги йиллар у фақат Навоийга бориб-қайтишга одатланди. У, бизнинг ерларимиз узоқ, жуда узоқ, деб Зухрани, болаларини ҳам ҳеч қачон Қизилқумга томон бошлагани йўқ. Умуман, Аброр етимлиги, машаққатли болалигини эсламаслик учун ота-онаси тўғрисида ҳадеб ўйламасликка қарор қилган эди...

7

В о қ е а

Ҳозир тақсидан икки қаватли бино олдида тушиб, устини тартибга солди-да, эшикка қараб юрди.

Эй, Ҳақназаров донолик қилгани билан баъзан балони ҳам тушунмайди. Ҳозирдинчалик гапга тўн кийдириб муомаланинг кифтини келтирадиган одам ўзи дунёда кам. Озгина умид, озгина кайфият бўлса бас, учраган одам билан у бемалол тил топишади.

Ҳозир кайфияти йўқ. Ўзи тушиб қолган қудукдан тирмашиб чиқа олишига умиди ҳам ярим-ёрти... Шунга қарамай, у кўпинча катта идораларга кирганида бўлганидек, йўлакда кўринган қизлар, жувонларни, Леночка, ласточка, Шурочка, милочка, қалайсиз. Назокатхон, қўлингиздан ўпиб қоламан, Маъмурахон, гўзалсиз, гўзал, деб эритганича, Бурхон Тиллаевичнинг кабинетига бир-

пасда йўл очди. Навбат кутиб эшик олдида сарғайиб турганлар оғизларини карнай қилиб қотиб қолаверишди.

Бурҳон Тиллаевич мактабга бормаган бўлса ҳамки, ота-оналар мажлиси эсида экан.

— Келинг, родитель, қалайсиз? — деб Ҳозиддинни кулиб қаршилади. — Бугун бордингизми мажлисга?

— Бордим. Яхши ўтди, Бурҳон Тиллаевич, — деди Ҳозиддин, гапнинг шундай бошланганидан мамнунланиб.

— Бизни азаматни сўқишмадимиз? — қизиксинди Бурҳон Тиллаевич.

— А, йўқ... аксинча, мақташди, — деди Ҳозиддин.

— Хўш, нималар дейишди?

Ҳозиддин мажлисда Бурҳон Тиллаевичнинг ўғлини биров тилга олиб, арзирли нарса айтганини эсламади. Аммо ўйлаб ўтирадиган пайт эмас, умуман синф ҳақида айтилган, хаёлига келган гапларни дарҳол Бурҳон Тиллаевичнинг ўғлига ёпиштирди:

— Одобли, камтар дейишди... Ақлли, жуда зийрак... ҳисобдан муаллимлар тиши ўтмайдиган масалаларни ечадиган...

— Камтарлик, одобнинг-ку, кўчасидан ҳам ўтмаган, лекин калласи ишлайди, буниси тўғри, — деди Бурҳон Тиллаевич. У тик турган Ҳозиддинга жой кўрсатиб, ўзи ҳам ўрнига ўтирди. — Бизда бир касал бор. Қаерга янги раҳбар келса, ишни аппаратни янгилашдан бошлайди. Баъзан шундай қилиш керак, албатта. Масалан, ишга келиб машинани қабул қилиб олган шофер ҳам аввало қисмларни алмаштириб, ремонтдан чиқаришга уринади. Лекин одамлар билан ишлаганда ҳаммани ўзгартириб ташлаш доим ҳам шарт эмас. Менимча, қозонни ҳадеб кавлаштираверса, овқат таъми бузилади... Ишини дуппа-дуруст бажараётган кишиларга, харҳолда, тегмаган маъқул... — Бурҳон Тиллаевич бир дам ўйланиб, сўзида давом этди: — Адашмасам, сиз турли олимпиадалар, фестивалларга бориб, совринлар олиб келгансиз, идора билан бирга бутун Ўзбекистоннинг обрўйини таъминлагансиз, шундай эмасми?!

Ҳозиддин ўзи қолиб, янги раиснинг пўстаги қоқилаётганидан бир ботмон семиргандай бўлди. Ишнинг бу томонини ҳам кўрадиган одам бор экан-ку! Тилингга асал, жигарим! Шу томонни ўпиравер, жонидан!..

— Айбимиз йўқ эмас, аммо сиз айтган ишлар ҳаммаси бўлган, — деди у нафаси бўғзига тикилиб.

— Менинг бу масалада ўз фикрим бор. Жума Назарович ҳам айрим қоронғи томонларни сал ёритиб бердилар, — сўзини яқунлай бошлади Бурхон Тиллаевич. — Шариф Рустамович билан бир оз туриб гаплашаман. Сизга ўхшаган кадрлар кўчада ётгани йўқ. Ўзига яқин одамни оламан, деб ўйин кўрсатмасин. Нуқсонларга қарши аёвсиз ўт очамиз. Лекин давр биздан кадрларни кадрлашни ҳам талаб қиляпти, буни ҳам ҳисобга олишга тўғри келади... Сиз бошингизни дадил кўтариб юравринг, мен бу ишни шундай қўймайман...

— Раҳмат. Ўлгунча сиздан қарздорман, Бурхон Тиллаевич. Сиз яхши одамсиз. Мен олдин ҳам билиб юрардим, ҳозир яна меҳрим товланди... Мени ҳам бир кунингизга яратсангиз эди, армонсиз кетардим... — Ҳозирдин гап тугагани, бу ердан чиқиб бошқа ташвишлар билан шуғулланиши кераклигини билгани ҳолда, анча ҳамду сано ўқиб ўтирди, бу иши Бурхон Тиллаевичнинг бир оз гашига тегаётганига ҳам парво қилмади. Шу паллада у нақ эркак кишига суйкалаётган хонимларни эслатарди. Ниҳоят, ўрнидан кўзгалди. — Дарвоқе, — деди хайрлашаётганида, тўхтаб, — сиздан маслаҳат сўрашим керак... Турди Баҳриевичга ҳам учрайми ёки ҳожати йўқми?

— Одоб юзасидан... мумкин, — деди Бурхон Тиллаевич. — Мен бир қўнғироқ қилиб кўрай-чи, бормиканлар ўзлари... — У рақам терди. — Баҳриевни... Турди Баҳриевични... ҳа, мен... Турди ака, яхшимисиз, ака, ассалом алайкум... Кечаги топшириқларингиз ҳаммаси бўлди, бориб келдим... ўзимизга фойда, сизнинг бизни ўйлаб юришингиз... Ишми? Йўқ... арзимаган нарса... Мана, бу Ҳозирдин аҳмоқлик қилиб... ҳа, ўзи яхши йигит, меҳнаткаш... тарбиялашни ўйлашмайди, одамни дарров чиқитдай... тарбияламаса, яна ғумай, ҳа... демак, ҳожати йўқ. Ўтирипти... яхши, ака, яхши... Қўли кўксиди, йиғлаб раҳмат деяпти... хўп, ака, хўп бўлади... — Трубкани ўрнига қўйиб, Ҳозирдинга қаради. — Мажлислари бор экан, биламан, раисга айтаман, деяптилар... Сиз у кишини бошқа безовта қилманг...

Ҳозирдин хуррам, бахтиёр бўлиб кўчага чиқди. Ишнинг ҳамирдан қил суғургандай кетаётганини кўрмайсизми! Аввало Баҳриевга учрашга эҳтиёж қолмади, кейин у ҳам Бурхон Тиллаевичдек қатъий ҳимоя қиладиганга ўхшаяпти!.. Раиснинг ўз кабинетига бошини чангаллаб ўтирганини тасаввур қилиб роҳатланди...

Хўш, энди яна нима иш қолди? Санамжон... Ҳақназаровга қўнғироқ... маҳалла комитети...

Х о т и р а

Аёл тахминан ўттиз беш ёшларда, аммо нозик бўлганиданми, диққат қилмаган киши уни бўй етган қиз ёки янги келинчак деб ўйлаши мумкин эди. Диққат қилган тақдирда ҳам, барибир унинг ингичка юзидаги гунча лаблари, айниқса суратдагидек қийиқ кўзлари кишини беихтиёр мафтун этарди.

У ўтирган хона тор, худди ямоқчининг дўконини эслатарди.

— Кечирасиз, менга Комилова керак эдилар, — деди Ҳозиддин эшик олдида туриб.

Аёл машинкани чиқиллатишдан тўхтаб, савол назари билан қаради.

— Комилова сизми, деяпман...

— Киригиз, — деди аёл чўзиб ўтирмай.

Ҳозиддин ичкари кириб, яна худди ямоқчининг дўқонидаги сингари эшик олдида турган курсидан жой олди. У гапни нимадан бошлашни ўйлаган кўйда аёлга разм солиб, беҳос кулимсиради:

— Сиз... Сизнинг исмингиз Гулсара. Бухороликсиз, шундайми?

Аёл унга ажабланиб кўз ташлади, бироқ Ҳозиддин кутганидек ийиб кетмади, инкорми, тасдиқ маъносида жавоб ҳам қайтармади.

— Сизни танидим. Бундай қарасам, сиз... Кутмагандим, — деди Ҳозиддиннинг ўзи. — Мени ҳеч эсламаяпсизми? — сўради у.

Аёл бу гал бошини шунчаки сарак-сарак қилди.

— Мен ҳам асли Бухородан... Сиз экскурсовод эдингиз. Талабалик йиллари уйга борганимда, шаҳарни айлашиб, сизни учратганман... Сиз жуда яхши ҳикоя қилардингиз. Бир марта ҳикоянгизни эшитиб, кунбўйи ёнингизда юрадиган бўлганман. Қарийб икки ой группаларга қўшилиб, жонингизга текканман... Лекин сиз Чашмаи Айюбми, Исмоил Сомонийми, Аркми, Моҳи хосами ҳақидаги бир хил ҳикояларни ҳар куни кизиқарли қилиб ҳар хил гапирардингиз. Мен ўшанда Бухорони, ёдгорликларни қаттиқ севиб қолганман. Сиз билан ҳам бир оз дўстлашган эдик...

Аёл ўтган кунларини эслагиси йўқми, Ғозиддиннинг «ўтли» ҳикоясини анча лоқайд эшитди, яна бир нарса демади.

— Сиз ҳозир машинистка бўлиб ишляпсизми? — сўради тоқати тугаган ҳолатда Ғозиддин.

Аёл ялт этиб қаради. Афтидан, у охир-окибатда гап шунга келиб тақалишини билган, бу унинг жонини оғри-тадиган савол эди.

— Ўзи кичик хизматчиман... Ишга келганимда, машинкани ҳам биламан, деб хато қилган эканман. Авваллига, илтимос, ёрдам беринг, дейишди. Кейин шу ерга ўтқизиб қўйишди... Иккита институтни битирганман, бу менинг ишим эмас, десам бировнинг қулоғига кирмайди... — Аёл Ғозиддиндан бўлак киши эшитиб қолишдан қўрққандек, тез-тез гапириб, дардини ўртага тўқди. Ғозиддиннинг унга қўнгли ачишди.

— Қайси институтларни битиргансиз?

— Экскурсоводлик ишидан ташқарими?

— Институт бўлса, албатта-да...

— Чет тиллари институти, француз бўлими... кейин, Маданият институтини сиртдан, диплом олганман... — Бу гаплардан фойда йўқ, деб у хушёр тортдим, қайтиб чехраси тундлашди. — Бир нима кўчиртирмоқчимидингиз? — сўради тикилиб.

— Э, йўқ... Ижарада туришга уй керак менга. Шуни кидириб юрипман. Эълонга қараб, дегандек... — суҳбат бошланмай тугаганига ўқиниб, тўнғиллади Ғозиддин.

— Мен ўғилчам билан тураман, қизлар бўлса, деб ёзганман-ку. Сиз оилангиз билан биргамисиз?

— Йўқ, ўзим...

— Менга ёш қизлар бўлгани яхши, болага ҳам қарашади... — Аёл Ғозиддиндан юзини буриб, машинкага ўйчан кўз тикди.

— Уй масаласи тушунарли... Мен сизни таниганимдаёқ, бу иш ҳал бўлмаслигини сезгандим, — деди Ғозиддин. — Бошқа масала... Келинг, тақдир тақозоси билан юзлашиб қолдикми, ёшлик йилларимиз ҳақи, мен сизнинг ўзингизга муносиб иш топишингизга ёрдам берай...

— Ҳожати йўқ. Менинг шикоятимни каллангиздан чиқариб ташланг, — деди Гулсара.

— Нега?

— Бундай таклифлар олдин ҳам бўлган, мен истамаганман...

— Нега, ахир? — бўғилди Ғозиддин.

— Мушук бекорга офтобга чиқмайди, деган гап бор. Кўпчилик бу дунёда ўз манфаатини ўйламай бир иш қилмайди. Айниқса, ҳозир одамлар шунақа бўлиб кетган. Мен ундай таклифларга қарасам, бу ерда ўтирмасдим...

Сирасини айтганда, Ғозиддин Гулсарага шу куни самимий, холис яхшилик қилмоқчи эди, бироқ англадики, бунга у ишонмайди... Умуман, кейинги пайтларда... кўча-кўйда кексалар, қўлидаги юкни олмоқчи бўлсанг, асабийлашади, бермайди, ишонмайди... Бирон танишингга шунчаки хол сўраб қўнғироқ қилсанг, салом-алиқдан кейин, хизмат дейди, сен қандайдир мақсадни қўзламай уни эслаганингга ишонмайди... Дунёда самимий, холис яхшилик борлигига ақли бовар қилмайди уларнинг! Айб уларда эмас... чунки уларни кўп алдашган, чунки эзгулик никобини юзга ёпганлар ёвузлик кўрсатиб, шўрини кўп қурирган!.. Мана, Гулсара... Тошкентга катта умидлар билан келиб, ҳеч нарсага эришолмаган Гулсара... Ҳозир у ҳақ. Бугун яхшиликни ўйлаётган Ғозиддин, эртага қандай йўл тутишини билармикан? Ўзига-ўзи кам ишонган Ғозиддинга нега у паққос ишониши керак?! Ўргимчакнинг тўр ташлашига ўхшайди бундай «яхшилик»лар!..

Ғозиддин ўрнидан турди.

— Майли, кечирасиз, ўртоқ Комилова, — деди у ярим ҳазил, ярим чин қилиб. — Адашиб, бир айтдик-да. Сизнинг ишларингиз ўзи яхши бўлиб кетади. Мен омад тилаб қоламан!.. — Аммо қўнғилдан, бу — хаёлпараст, тўғри одам, умри шу дўконда ўтади, деган гап кечди.

Ёшлик йилларини қўмсаб, Гулсарани бир неча кун эслаб юрди Ғозиддин. Бухородагидек унинг ёнида бўлгиси, ҳаяжонланиб-тўлиқиб айтган гапларини эшитгиси, у билан пайт топиб хаттоки Бухорога боргиси, мангу дўстлашиб қолгиси келди. Шунинг баробарида, таниш жувонга индамай, билдирмай, самимий, холис — нимадир яхшилик қилгиси келди. Уни бахтли, қушдек эркин киёфада кўргиси келди... Тошкентда иши ҳам, турмуши ҳам ўнганган бахтиёр кишилар оз эмас-ку, мадад қўлини чўзиб, уни гирдобдан тортиб чиқариш керак, холос...

Йўк, шундан сўнг булар ҳаммаси қолиб кетди; Ғозиддин яна ўзи ўйлаган асосий иш — ижара уй қидириш ташвишига тушди.

Уй хадеганда топилмади. Навбатдаги унинг уриниши ҳам муваффақиятсиз чиқди.

Ғозиддин адресга қараб, кўп қаватли бино яқинига борди-ю, йўлак оғзида тўхтаб қолди... Уй ҳам, йўлак ҳам таниш... боз устига, ичкаридан Ноиланинг синглиси Раънохон Динора билан чиқиб келяпти, денг...

— Почча, сиз нима қилиб турипсиз бу ерда?

— Мен шундай... божамни бир кўрай, деб... — чайналди Ғозиддин. У бир асабийлашиб, бир кулгиси қистарди. Ахир, келиб-келиб, янги турмуш қурган Раънохоннинг пинжидаги жойни таълайдими ижарага?! Адресни дафтарчага ёзганида, бу қаер ўзи, деб яхшироқ ўйламаганининг оқибати...

— Йўқми уйда божам? — сўради ўзини қўлга олиб.

— Йўқ. Ишда... Юринг, уйга қиринг...

— Сизлар қаёққа кетаётган эдинглар?

— Кинога. Опам сўрагани, Динорни олиб бор, деб...

— Майли. Мен кечқурун келарман. Юринглар, машинада элтиб қўяман... — жуфтакни тезроқ ростлаш учун машина томон йўналди Ғозиддин.

... Уй топилди ниҳоят. Ёши қайтган, аммо қалин ўсма қўйган бақалоқ бир хотинники. У эшиги бир-бирига юзма-юз икки квартирани эгаллаган, бирига одам қўймоқчи экан. Бўш квартира эшигини очиб, жойни кўрсатди Ғозиддинга; кичик бир хона, лекин ташлаб қўйилмаган, тоза-озода, жиҳозлар ҳам жой-жойида.

— Бунинг хақи қанақа бўлади? — қизиксинди Ғозиддин.

— Нима десам экан. Қоидаси бор, — деди уй эгаси.

— Қоида?

— Ҳа. Оилангиз билан келмоқчимисиз?

— Йўқ. Баъзан ўзим...

— Буниси менга барибир. Лекин қоидага риоя қилишга тўғри келади. Масалан, яқка ўзингиз келиб турсангиз, ойига йигирма беш сўм. Мабодо оғайнилариңгиз келиб-кетадиган бўлса, ўттиз беш. Борди-ю, аёлларни олиб келсангиз, элик...

«Мен-ку худо урган бир муттаҳамман, аммо дунёда мендан ҳам ўтадиган муттаҳам, безбет одамлар қанчалик кўп!» — деб ўйлади ўзича Ғозиддин. Аммо аёлга кулимсираб, ярим ҳазил, ярим чин гап қилди:

— Учаласини бирлаштириб юборса-чи?

— Унда олтмиш сўм тўлайсиз, — бўш келмади ўсма

қўйган хотин. — Намунча деб ўйламанг. Ҳар нарсанинг жавоби бўлади. Сизни сотмайман, беобрў қилмайман. Биров келганида чой-пой қилиб тураман, юз фоиз меҳрибонлик мендан... Маъкулми?!

— А, бўпти... — деди Ҳозиддин.

В о қ е а

Кўчада Аброр қарияни кўрмай, йиғламоқдан бери ахволга тушди.

У қачонлардир йўқотган нарсасини топган ва топган нарсасини шу ондаёқ йўқотгандек эди... Қўлидаги суратни қўйин чўнтагига солиб, қария бекатда турмаганмикин, деган ўйда ҳовлиққанича, юз-кўзларига қор урилиб, қорга ботиб, бекат томон судралди. Бироқ бекатда ҳам кўринмади қария.

Баъзан кунлар бир хилда ўтади. Рангсиз-жарангсиз ҳафталар, ойлар...

Ривоятлар, афсоналардаги қисмат ёки қиёмат сингари, нахотки зилзила, тўфонлар юз бериб, қабрлар ёрилиб, ер гирдибод уриб, ҳамма нарса «бугун» деган БИР КУНга жамланиб қолди. Худди мамлакат шоҳи ағдарилгандек, раҳбарсиз кун — бу кун. Шармандалиқни намойиш қилгандек, йигит киши хотини эғнида кўчага чиққан кун — бу кун. Олдинга дадил босиш имкони йўқлигини эслатгандек, оёқ кутилмаганда лат еб, оқсаб юрадиган кун — бу кун. Сенинг дунёда мағрур, ҳайикмай қон тўккан аждоқларнинг бор-ку ахир, дегандек, жисми аллақачон хоки туробга айланиб кетган оталарингни эслаб, номаълум одамлар орқали уларнинг фақат суратлари билан танишадиган кун — бу кун. Қор... Бу қор — мусиқа, рўй бераётган воқеаларни сен мукамалроқ хис этиб, англаб етишингга ёрдам бериш учун янграётган мусиқа... Уруш йилларида ҳозиргига нисбатан, анча қалин қор тушар, қиш ҳам ҳозиргига нисбатан аёвсизроқ эди. Сабаб — мусиқа, бу ўша кунлар даҳшатини одамлар хотирасида теран қолдиришни истаган Санъаткорнинг нидоси эди!..

Аброр баттар эзилиб, автобус бекатидан илож-ноилож идорага қайтаётиб, шуларни ўйлади, тўғрироғи, қони-жонида аламли, баёнсиз бир мусиқа янграгандек бўлди...

Қодиржон ҳамон хонада қоғозга кўмилиб ўтирарди.

Аброр ҳам ўрнига ўтиб, яна қоғозларни кўздан кечи-

ра бошлади. Аммо кўп ўтмай, у бугун жиддий ўтириб қоғоз кўришга на иштиёк, на мажולי борлигини сизди. Халигина узилиб қолган суҳбатни давом эттиришни ис-таб, Қодиржонга қаради:

— Гапимиз бўлиниб қолди.

— Нима эди? — паришонланиб сўради Қодиржон.

— Ўғлингиз... — пичирлади Аброр.

— Ўғлим? Яхши юрипти ўғлим... — деди Қодиржон.

У, афтидан, нимани, қандай гаплашишганини унутган эди.

Аброр бир оз саросимланди. У олдинги кайфиятга қайтиб, Қодиржондан ўғли, ховли-жойи, ҳаёти тўғриси-да муфассал эшитмоқчи, кейин ўз навбатида қўйнидаги суратни чиқариб, отаси ҳақида Қодиржонга ҳикоя қилиб бермоқчи эди. Аммо ҳозир пайқадики, бунинг иложи йўқ. Тандир совиган, энди нон ёпиб бўлмайди... бунинг устига, боя ўғлини, пахтада юрган болаларни эслаб юм-шаган Қодиржон қайтиб ҳамишаги унинг ҳамхонасига айланган. Бу йигит бировни ўз томорқасига яқинлашиш-га қўймайди. Сенинг дардингни ҳам берилиб тинглаши даргумон...

У кунбўйи ҳаёлидан кетмаган бошқа нарсани гапла-шишга қарор қилди:

— Биласизми, бугун бир ишимиз яхши бўлмади, — деди Аброр. — Ўз ташвишимиз билан ўралашиб, Қобу-ловдан хабар ололмадик бундай. Ҳарҳолда, одамгарчи-лик...

— Мен сизга кизиқ латифа айтиб берайми, ака? — бошини кўтариб, негадир ишшайди Қодиржон.

— Айтинг.

— Бир идорада Ҳасанов деган одам бор экан. Уни бўшатиб, ўрнига Хусанов деганни қўйишипти. Булар-нинг иккисини ҳам таниган уч-тўрт оғайни тўпланишиб, Хусановнинг ҳузурига киришипти. Табриклаймиз, энди ўрнингизни топдингиз, ўзи бу курси сизники эди, дейи-шипти. Кейин улар, бу ердан чиқиб тўғри Ҳасановнинг уйига боришипти. Биз бу идорада сизга суяниб юрар-дик, чатоқ бўлди, кетмасангиз нима қиларди, деган маз-мунда гапиришипти...

— Менга бунга нега айтяпсиз? — гудранди Аброр.

— Мен уларни тасодифан иккала жойда ҳам учрат-дим. Одамгарчилик, дейишди. Кузатиб, ҳайрон қолдим. Иккиюзламачилик ҳам одамгарчиликка кирадими?!

— Сиз мени билмас экансиз. Мен иккиюзламачилик қилмайман! — деди хафа бўлиб Аброр.

— Хафа бўлманг, лекин сиз ҳам барибир... бугун Қобуловдан кўнгили сўрайсиз, эртага янги директорнинг пинжиги кирасиз...

— Менинг янги директорга нима ишим бор! — деди баттар хафа бўлиб Аброр. — Қобулов дўстимиз эди. Биров билан кеча дуппа-дуруст гаплашиб юриб, бугун тўнингги тескари кийиб олиш, аксинча, иккиюзламачилик эмасми?!

— Унда, боринг, хабар олинг Қобуловдан. Ким сизга, борманг, деяпти. Лекин мени бирга судраш шарт эканми? Мен у билан ўлганимни кунидан муомала қилганман. Иккимиз курашиб келганмиз, билсангиз, — энди асабийлашди Қодиржон.

— Мен олдин эътибор қилмагандим. Ҳозир пайкадим, сиз Қобуловни ёмон кўрасиз, — деди Аброр, ҳамон инжиган кўйда. — Қизик, нима учун? Сизга ўхшамагани учунми?! Бир театр директорини эшитгандим. Ишга келиб, режиссёрга, нега артистларингиз қари-ёш, бўйбаста хар хил, деса, режиссёр жаҳли чиқиб, бу болалар боғчаси эмас, деган экан! Айримлар ўша директордай қарашади ҳаётга, ҳаммани бир қолига солмоқчи бўлишади. Бунинг ахир кимга, нимага кераги бор?! Бу кипкизил дахшат-ку!..

Шу аснода Аброрга ҳамхонаси оддий ҳақиқатга тушунмаётгандек туюлди. Наҳотки, Қодиржон неча минг йиллик дунёнинг рангинлигини билмаса?! Бу — ҳаёт. Бу — лойқаланиб, ўзини гоҳ ўнга, гоҳ сўлга уриб оқаётган сув; уни на занжирлаш, на муайян ўзанга солиш мумкин! Қанча инсоннинг тинкаси қуриган бунга уришиб. Бош мезон — муомала. Бировни ака, бировни ука дегандек... Битим! Умуман, ҳамманинг инкубатордан чиққан жўжага ўхшаб кетишининг ҳожати йўқ; хаёлпарастлиги бир куни бошига етмаса бўлди бу Қодиржоннинг!..

Қодиржон худди Аброрнинг гапидан таъсирлангандек, сукутга чўмганди. У ниҳоят бошини кўтариб, яна ишшайди.

— Мен боғдан келсам, сиз тоғдан келяпсиз. Одамнинг ҳар хиллигини мен тушунмайманми?! Бу ерда гап қабиҳлик, меров бўлиб хунар кўрсатиш устида боряпти, — деди дона-дона қилиб. — Сиз ҳамма нарсани унақа андаваламанг-да... — Кейин, сал шаштидан қайтгандек

бўлди. — Бир киши, балиқ овлайман, деб темир йўлда мурват бурашга тушган экан. Сен ундай қилма, поезд ағдарилиб кетади деса, бутун қишлоқ шунақа қилади-ю, менга қолганда ағдариладими, дермиш... Хўп, буни ўкигансиз, буни шунчаки жаҳолат, дейлик... Бир қишлоқ оқсоқоли ўртага қаттакон хумни қўйиб, бир косадан шарбат келтириб солингллар, давра қуриб, ўтириб ичамиз, депти. Лекин ишни бошлашга бошлаб, унинг ўзи, билинмай кетар, деган хаёлда хумга бир коса сув солворипти. Хумни ўртага қўйганда қарашса, бир томчи шарбат йўқ, ҳаммаси сув. Гап шундаки, бошқалар ҳам оқсоқолга ўхшаб, меники билинмайди, деб ўйлаб, сув солишган экан. Халқнинг кўзига чўп сукадиган бундай товламачиларни қандай яхши кўриш мумкин?! Сиздек ён бериб, уларга одамгарчилик сўзини туфлаб ёпиштирадиганлар етарли. Бизни ҳеч бўлмаса ўз ҳолимизга қўйинг, нафратланайлик ўзимизча улардан...

Аброр ҳозир, Қодиржон билан Қобулов тўғрисида, ораларидан фақат баъзан қора мушук ўтиб туради, деб ўйлаб хато қилгани, уларнинг муносабатини чиндан билмаганини ҳис этди. Ҳамхоналар бу ҳақда биринчи марта гаплашишаётгани учун ҳам, Қодиржоннинг адоват-нафратга тўлиб тургани Аброрни сал гангитиб қўйгандек бўлди: нега, ахир?! Шунинг баробарида, бу уни бирмунча ажаблантирди ҳам: Қобуловдан Қодиржонга нима алам ўтган экан? Буларнинг устига-устак, Қобулов баҳонасида калтакнинг бир учи Аброрга ҳам теккан эди. У, баъзан уйда Зухра билан баҳслашган пайтларида бўлганидек, қизариб-бўзариб, елкаларини қисди. Лекин Аброр низога, кескинликка сира тоби йўқлигига қарамай, дунёда унинг ўз ҳақиқати бор, у ҳар қандай шароитда шу ҳақиқатни химоя қилишга уринади. Мана, ҳозир ҳам бир дам ўйланиб, қайсарлик билан ўз фикрини илгари сургиси келди.

— Нафратланиш мумкин, — гудранди Аброр. — Фақат, улар ҳам сизу бизга ўхшаган одам. Одамга шафқат билан қараш керак. Камчилик ўрнида инсондан нафратланиш қаёққа олиб боришини биласизми?! Қобуловдан мабодо бирон айб ўтган бўлса, уни кетганидан кейин ҳам кечирмайсизми?! Мен биламан, Қобулов ҳам ўзимиздай тиришиб-гирмашиб, энди оғзи нонга етган киши. Ундан ташқари, ақлли, талантили йигит, ҳали янги директор келиб унинг ўрнини боса оладими, йўқми?! Биз,

бирга ишлаганлар, Ғозиддинга орқадан тош отишимиз инсофдан эмас.

— Қўйинг, мен сиз билан тортишмайман, ака, — деди кутилмаганда Қодиржон. — Чунки бундан барибир ҳеч нарса чиқмайди. Чунки сиз қачонлардир қулга айлангансиз. Сизда заррача эрк, исён йўқ. Сиз ҳеч кимга ёмон кўрингингиз келмайди. Аммо ўртада турганингиз билан биров сизни яхши ҳам кўрмайди, бугун оғизбурун ўпишган одамнингиз эртага сиздан юз ўгиради, чунки сиз дўст ҳам, душман ҳам эмассиз. Сизга ўхшаган кишиларни бетараф дейди. Бетарафлар миллион йиллар яшаган, яна шунча яшайверишади. Мен аслида Қобуловдан ҳам кўра кўпроқ сиздан нафратланишим керак, ахир сиз унинг қўйнига сув пуркаб юргансиз, дуч келган нарсага, шундай бўлиши керак эди, шундай бўлаверсин, деб йўл очиб бергансиз. Қўйинг, гапирманг, ишдан қолдирманг мени!..

У олдидаги қоғозларни кескин нари суриб, бошқа қоғозларни қўлига олди.

Аброр яна бир муддат саросималанди. Сўнг у ҳам олдидаги қоғозларни истар-истамас кўздан кечиришга тушди.

Бундан бирон соат бурунгидек телефон дабдурустан жиринглади...

Х о т и р а

Ўшанда Аброр олти ёшдамиди, еттидамиди...

Қиш қаттиқ келган эди. Ҳамма ўтовларни йиғиштириб, марказдаги уйларга кўчганди. Сахро аҳлининг, жумладан уларнинг ҳам, бу ерда ўз уйлари бормиди ёки бу умуман чўпонлар қишлайдиган шунчаки қўналғамиди — Аброр билмайди.

Марказда идора, мактаб, магазин... кейин, бор-йўғи беш-ўнта уй. Атрофда худди чинакам тоғларни эслатган, чўққиси осмонга найза бўлиб санчилган кум тоғлари.. Олис-яқиндаги бу кум таркиблари қачонлардир қотиб қолишганми, ҳар қалай, уларнинг ёнбағирларида арча, саксовул, юлғун шамолда гўёки тоғлар этагидаги дарахтзорларга ўхшаб шовуллаб-изиллаб турипти...

Ўшанда атрофни қалин қор қоплаган эди. Ер билан осмон туташган. Булут, қуюқ туман оралаб баъзан йилт этган офтоб ойдек заъфарон нур сепеди. Совуқдан у шамдек қотганга ўхшайди.

Кўраларга қамалган мол-ҳолга қараш бу ерда ҳам катталарнинг кундалик ташвиши эди. Болалар эса гоҳ уйда, гоҳ ташқарида — қор устида шовқин-сурон солиб ўйнашар, итлар вовуллаб-ангиллаб уларга қўшилишганча, қор тўзитиб ҳар томонга югургилашарди.

Шу киш кунларидан бирида чўпонлардан кимдир эрталаб ташқарига чиқиб остонада беҳол бикиниб ётган тулкини тутиб олганини Аброр ғира-шира хотирлайди. Уларга кўшни уйда турган чўпон нақ уйлар олдида бўрига тўқнаш келган, кўйнидан пичоқ чиқариб ўзига рўйирост ташланган бўри билан эртақдаги паҳлавонлардек олишиб, уни чавақлаганди. Қор устида чўзилиб ётган каттакон бўри, ипдек ҳар томонга тортилган кип-қизил қон Аброрнинг кўз ўнгида...

Лекин гап бу воқеаларда эмас. Гап — Нуржон — Она тўғрисида...

Уруш ва урушдан кейинги даврда уч бола билан қолган бу чўпон аёл кекса, майиб-мажруҳ эркаклар орасида белини эрдек танғиб юрар, ўша каттиқ кишда ҳам уйдан кўпроқ мол-ҳолнинг ёнида эди. Болалиқдан меҳнат, машаққатли сахро ҳаётига кўниккан, буни тақдир деб билган Нуржон, афтидан, учраган ҳар қандай кийинчиликни енгиб ўтишни инсон учун оддий ҳол, деб тушунарди. У барча саҳройилар сингари ғайратли, шиддатли ва шу билан бирга, ажабо, қандайдир ўта вазмин, осойишта эди. Барча сахро кишиларидек, Нуржон бу ердаги йиртқичлар, газандаларни одамнинг, мол-ҳолнинг душмани, деб қабул қилар, аммо шунга қарамай, уларга нисбатан алланечук шафқатли муносабатга одатланган эди. Овулга, кўрага йиртқич оралаганда, у бутун чўпончўлиқ қаторида жонини жабборга бериб жанг қилишдан қайтмас, бироқ саҳродаги йиртқичлар, газандаларни йўқотиш керак, деган гапни ҳеч қачон ҳаёлига ҳам келтирмасди. Оилада, фарзандлар тўғрисида, ўнта бўлса, ўрни бошқа, дейилганидек, унингча саҳрода даррандадан қумурсқагача жамики тирик жон мангу яшаб қолаверишга ҳақли эди.

Аброр эслайди: тулки, сўнг бўри воқеаси рўй берганида, онаси чўпонлар ишини маъқуллаган, лекин йиртқичларнинг ҳолига ҳам ачинганди.

— Шунча ит бор, парво қилмай тушиб келишипти, — деган эди ўшанда Она. — Нималаргадир умидланиб келишган, албатта... Бу совуқдан. Очликдан...

Ўша йили қишда яна бир қизиқ воқеа рўй берган эди.

Аброр онаси билан уйдан беш-олти кадам нарида билакдек йўғон чипор илонга тўкнаш келди. Илон бирон кулфат туфайли инидан суринганми, қор устида калтакдек қотиб ётарди.

Аброрлар биргина хонадан иборат, бир табақали эшик, битта деразаси бор уйда туришарди. Уйнинг пойгагида мўъжазгина тунука печь ловиллар, печнинг остига ҳам бир кесим тунука ташлаб қўйилган эди.

Она ўғлига эшикни очишни буюриб, ўзи илонни авайлаганча қўлларида кўтариб олди. Уйга кириб, уни печь остидаги илиб турган тунука устига жойлаштирди.

Кечки пайт эди. Тун кирди. Илон бирдек қарахт ётарди. Шу кеча Она ва унинг болалари илон билан бир уйда, шундоқ печь яқинида тўшалган ўринда тунашди. Болалардан кенжаси — илонга қизиқсиниб ҳамда ичидан даҳшат туйиб қараган Аброрни, Она бағрига босди, ёт, кўркма, у бизга зиён етказмайди, деди.

Илон чиндан уларга зиён етказмади. Эрталаб уйқудан уйғонишганида, у нақ остонада кулча бўлиб ётар, вишиллаб ташқарига чиқишга йўл кидирарди.

Она эшикни ланг очди. Илон ўрмалаб, аллақасқларга кетди.

Орадан кўп йиллар ўтгач, Аброр аллақайси хужжатли фильмда бундай манзарани кўрди: бир гуруҳ олимлар — фидойи кишилар ярим белларигача ботқоққа ботиб, лойга қоришиб қолган ҳайбатли тимсоҳларни гўр азобида қўлларида қуруқликка ташиганча, бошқа оқар сувга келтириб тушириб қўйишяпти... Аброр онаси вақтида мана шу олимлардек иш тутганини эслаб, ҳайрон қолди...

8

В о қ е а

Бурҳон Тиллаевичнинг ҳузуридан кўчага хуррам, бахтиёр бўлиб чиққан Ғозиддин ҳамон бўралаётган қор остида бир оз пойи-пиёда юргиси келди. У бошини кўтармай тўғрига қараб кетаверди ва бирдан... қандайдир жар ёқасидан чиқиб қолди.

Ғозиддин тўхтаб, кўзларини йирганича, атрофга

аланглади. Эй... талабалик йилларида турган жойи-ку бу!

Жарнинг икки томонида кўп қаватли янги иморатлар қад кўтарган. Эски ҳовлилардан биронтаси ҳам қолмаган. Фақат жар... ўша, Фозиддин этагида туриб осмонга тикилишни ёқтирган жар ҳали ҳам оёқ остида ястаниб ётипти.

У ёшлик даври ўтган ҳовлининг ўрнини аниқламоқчи бўлиб қаради. Хув ана... тўққиз қаватли иморат тушган ер. Ҳа, худди шу. Демак, чўнг бинонинг тагида қолип-ти-да, кадрдон кулба!

Фозиддин неча йилдирки, бу ерларга қадам босмаган эди. Шу боисдан, ўзи эски ҳовлида турган ўша палла ҳаётидаги энг ажойиб давр туюлиб, таъсирланиб кетди. Юзига урилиб, киприкларига қўнаётган қор, назарида кўзларидан тирқираб чиққан аччиқ ёш билан қоришган-дек бўлди. «Мен нақадар бахтсизман! Нақадар бахтсизман!» — деб пичирлади ўзича Фозиддин. Бояги хуррамлик, бахтиёрликдан асар ҳам қолмади.

У юз-кўзларини қафти билан сийпалаб артди. Қорга бурканганини пайқаб, устини ҳам наридан-бери қокди. Кейин, тўққиз қаватли иморатга яна тикилганича, ҳовлининг эгаси — паттачи амаки тирикмикан, яшириб қўйиб қаердалиги эсидан чиққан пуллари ҳовли билан бирга вазмин темир-бетон бинонинг остида қолиб кетмадикан, деб ўйлади. Инсоннинг ҳаёти шу: йиғаверади, аммо бир куни ҳаммаси қаердадир ёки кимларнинг қўлидадир қолиб кетади!

Бу ўй Фозиддиннинг ширин таассуротини бузаётган-дек бўлди. У тиришиб, ҳовлида турган пайтидаги яхши воқеаларни эшлашга уринди. Эй... амакининг барибир унга муносабати ёмон эмасди. Айрим уйини ижарага қўйган кишилардек уни оёқ учида кўрсатмасди. Ўзини унга тенг деб билмаганига қарамай, қандайдир хайиқармиди, ҳурмат қилармиди... Бунинг устига, Фозиддин ҳам ўшанда йигитмисан йигит эди. Янги кийишга доим ҳам қурби етавермас эди-ку, аммо шимига кунда икки марта дазмол босиб, деярли ҳар кеча қўйлаги ёқаларини ювиб қўярди. У баъзи бир талабаларга ўхшаб нафақа тегадиган кунни кутиб, ора-орада оч-наҳор ҳам юрмасди. Мунтазам тарзда мақола, лавҳа, очерк, баъзан ҳар хил ҳажвиялар ёзиб турар, газета-журналларда бири бўлмаса бири чикиб, унинг қўлига аксар нафақадан кўра кўпроқ

пул тегарди. Яшашга имконият бўлгани учун ҳам қалин-қалин китобларни сотиб олиб ўқишга, драма тўғарагида роль ўйнаб юришга эришган эди-да!..

Бу хаёллардан Ғозиддиннинг яна таъби хира тортди. Ўқишни битираётган йили уни театрга таклиф қилишган эди. У актёр бўлиши мумкин эди. Директорликдан ташқари, Маданият уйида бир неча йил драма тўғарагини ҳам олиб борганини айтмаганда, унинг бу борадаги орзу-умидлари аллақачон сўнгани аниқ. Журналистикани эса айтмаса ҳам бўлади. Газета-журналлардан ўша йиллардаёқ узилиб, узоқлашиб қолди.

Ғозиддин шу аснода ёзиб юраверганимда, ҳозир биров мени эмас, мен бировни фелъетон қилармидим, деб ўйлади. Кейин, Ҳақназаров вақти-вақти билан қўлимга тутқазиб турган риштдай қўлёзмалар мени еди, деган хаёлга борди.

У бехосдан сергакланди: тўхта! Шу фурсатда ўтган йиллар давомида эҳтимолки мингинчи маротаба ўз ҳаёти-ни ўзгартиргиси, қайтадан бошлагиси келди. Идорада ҳар қандай айбни мард бўлиб бўйнига олиш, Ноиладан ажралиш, қийналиб-покланиб, якка-ёлғиз қолиб, юраги буюрганича яшашни ўйлади. Аммо худди шу лаҳзадаёқ унинг кўз ўнгида дарғазаб қиёфада турган Ҳақназаров жонланди.

Ғозиддин, мен Ҳақназаровдан интиқом олмоқчи, ҳақназаровларни ер билан яксон қилмоқчи эдим-ку, шу сабабдан Ноилага уйланган эдим-ку, нега улар мени эгиб-букиб қўйди, деб ажабланди. Сўнг беихтиёр афти қаримсиқ болаларни эслатган жиккаккина Ҳақназаровнинг жисми-жонида катта ёвуз бир куч борлигини, мана шу кучдан ҳайиқиб йилдан-йилга унга юрагини олдириб қўйганини, танишган илк кунлардан бошлаб унинг измига тушганини ҳис этди. Ҳақназаровларни енгил осон эмас экан. Уларга бўйсуниб, эргашиш кам, аста-секин ҳаттоки махлиё бўлиб қолиш мумкин экан! Ғозиддин гўёки шу сонияда Ҳақназаров нақ рўпарасида тургандек саросималанди: да-да...

У шарт бурилиб, катта йўлга қараб югурди. Ҳозир эзмаланишни қўйиб туриш, тушиб қолган кудукдан амаллаб чиқиб олиш керак. Кейин... кейин, балки...

Йўл четидаги телефон ўрнатилган қатор темир қутилар ёнида тўхтади. Биринчи навбатда Ҳақназаровга қўнғироқ қилиш керакми ёки Санамжонга?!

Санамжонга, албатта. Чунки бу хоним аллақачон ҳам-маёққа шикоят қилиб юрган бўлиши эҳтимол. Шусиз ҳам ёниб турган ўтга мой тўкилишига ҳожат йўқ. Устига-устак, отюз, патиласоч йигитча, пахта масаласи...

Фозиддин шошилиб, қўли титраганча, рақам тера бошлади.

— Алло, алло... Санамжон?

— Фозий ака...

— Сизни тоза қидириб юрипман, — меҳрибон бўлишга тиришиб деди Фозиддин.

— Мен ҳам қидирдим.

— Сиз мени қаердан қидирасиз, билатуриб... Ёки эшитмадингизми?

— Эшитдим. Лекин барибир идора... кейин уйингизга телефон қилдим...

— Эй...

— Овозимни чиқарганим йўқ. Фақат сиз трубкани оласизми, деб пойладим...

— Мен ташвишлар билан... — деди Фозиддин. У дангал мақсадга қўчолмаётганидан нохушлана бошлади.

— Қаердан телефон қилаяпсиз? — буни ҳис этдими, дадил сўради Санамжон.

— Кўчадан...

— Мен ҳозир сизни кўришим керак. Юрагим тарс ёрилай деб турипман...

— Ёрилмай туринг, — деди гапни ҳазилга буриб Фозиддин. — Ҳозир ишим кўп. Сизга бир-икки илтимосим бор...

— Ярим соат вақт топилар менга. Мен нима бўлаётганини билишим керак, — қайсарланди Санамжон. — Қаерда турганингизни айтинг, мен машина тутиб...

Фозиддин ўйга толди. Унинг нима иши қолди ўзи? Ҳақназаров... маҳалла комитети... Ҳақназаровга қўнғироқ қилиш қочмайди. Бу қийин ҳам эмас, шунчаки икки овиз ҳисоб бериш. Умуман, буни Фозиддин одоб юзасидан бажариши керак, холос. Чунки, энди бир томондан Турди Бахриев билан Бурҳон Тиллаевич, иккинчи томондан Ҳақназаровнинг ўзи ишни тўхтаган еридан давом эттираверишади, унинг ўраланиб туришига эҳтиёж йўқ... Хўш, маҳалла комитети кечкурун ишлайди, ҳозир борган билан биров топилмайди... Демак, Фозиддин Санамжоннинг раъйини қайтарган тақдирда, яна уйга кириб-чиқишига тўғри келади. Уйда иситмалаб ётган Динора-

нинг инқиллаши, Ғозиддин ярим кун рўзорга тегишли бутун ишларни ҳалол бажарганини қадрламаган Ноиланинг қош-қовоғи... Булардан ташқари, Санамжонни телефонда гаплашиб эритиш қийинлигини ҳис этди у. Бундан ҳам муҳими, алланималарни жавраётан Санамжоннинг ипак овози... Ғозиддин дунёнинг дард-аламини унутиб, ҳали ёш, чиройли қизнинг кўксига бир нафас бошини қўйгиси келди...

— Нега индамаяпсиз? Алло...

— Менга қаранг. Бўлмаса, кўча эмас, ҳалиги жой... Лекин мени кўп тутмайсиз, иш... Келишдикми?

— Яхши-и... — ширин энтикди Санамжон.

Х о т и р а

Кўникма деган бемаъни нарса бор.

Дунёда инсон ҳар қандай жинойт, ёвузлик, одамнинг одамлик қиёфасини бузадиган турли-туман қабихликларга умрида қачондир биринчи марта юзма-юз келади. Орқага қайтса — яхши, қайтолмаса, бунга у ўргана бошлайди. Албатта, маълум муддат норозилик туйғуси шамдек милтираб туради. Аммо кейин, батамом ўчади. Кейин кўникма пайдо бўлади. Кейин эса... махлуқдан фарқ қолмайди. Кўздан ҳаё, юракдан диёнат кетади. Юз туянинг товонига айланади.

Кекса дунё кўникманинг минг-минглаб шаклу шамоъилини биледи. Шулардан бири — оиладаги кўникма...

Оила — кичик мамлакат. Бу мамлакатда баъзан не не қусурлар юзага қалқмайди, қандай хиёнатлар рўй бермайди. Бундай пайтларда табиий ҳолда нафрат туғилади. Инсон портлаши, исён кўтариши мумкин. Аммо кўпинча кўникма ўртага суқилади. У безбетлик, шармандалиқлар устига енгил-ҳавойи парда тортади.

Қисқаси...

Баҳор кунларидан бирида ёши ўн тўққиздан ўтиб, йигирмага қадам қўйган, тиббиёт институтининг иккинчи курсида ўқиётган қиз кўчада юксак биноларни этаклаб, бошини камтар эгганича, кўзи билан ер чизиб борарди. Унинг ўзини тутишида ясама оддийлик, сохта уятчанлик эмас, чинакам дилбарлик очиқ-ойдин кўриниб турарди. У шунчаки кўчада одимлаётиб, йигит кишининг юрагидан беихтиёр жой олар, ҳавасдан кўра кўпроқ ҳурмат, қандайдир эътиқод уйғотарди. Қизнинг қадди-қомати,

хусни ҳам жойида, лекин унда бошқа, инсонни мафтун этадиган катта бир ички малохат борлиги муқаррар эди.

Дарвоқе, кўкда қуёш чарақлаб турганига қарамай, хавонинг ҳали ҳарорати паст, қиз эса кўпчилик ёш-яланглар сингари элдан бурун баҳорни бошлаб юборган эди. У юпқа кўйлак устидан енгил оқ пиджак кийиб, оёғига ҳам ёзлик, «илоннинг оғзидан чиққан» нозик туфлини илиб олган эди.

Кўчада кетаётиб, қиз бирдан тўхтади. Сўнг... ўрнида сакраб қўйиб, оёқларидан бирини йиққанича, лайлакка ўхшаб туриб қолди.

Бировлар учун арзимаган ҳол, аммо қиз учун фалокат юз берган, оёғидаги бир пой туфлисининг пошнаси ўрнидан кўчган эди.

Одамлар томошага ўч. Йўловчилардан кимдир илжайиб, кимдир истехзоли, масхараомуз тикилиб, бошқалари қандай воқеа юз берганига тушунмагандай анграйиб, унинг ёнидан ўтишарди. У эса шу паллада дарҳол бирон чора топишга ақли етмай, худди лайлакдек қотиб турарди.

Қора костюм кийиб, бўйинбоғ такқан йигит ердан чикдими, осмондан тушдими... қутилмаганда унинг нақ рўпарасида қад кўтарди.

— Эй... — қизнинг гашини келтирганча, унга ачиниб бошини чайқади йигит. Кейин, дабдурустдан сўради. — Оёғингиз нечанчи?

— Нима? — деди қиз йигитдан жаҳли чиқиб, алам, зарда билан.

— Размерни сўраяпман, — деди йигит бунга парво қилмай, беозор кулимсираб.

Қиз кунбўйи кўчада бундай туролмаслигини ҳис этди. Шу боисдан, истар-истамас, аммо йигит қандайдир чора топармикин, деб умидланиб сал юмшаганча, пичирлади:

— Ўттиз беш...

Дунёнинг ишлари гоҳо кулгили... қиз турган жойдан йигирма қадам нарида пойабзал магазини бор, лекин шошганда лаббай топилмайди, дейилганидек у гангиб қолганидан, буни ўйлаб ҳам кўрмаган эди... Йигит эса тўғри магазинга қараб кетди. Кўп ўтмай, қўлтиғида қоғоз қути, қўлида қизнинг оёғидагидан бир оз одмироқ туфли билан унинг ёнига қайтиб келди. Қути, туфлини қизнинг оёқлари остига қўйди.

— Ҳозирча мана буни кийиб туринг. Уёғи бир гап

бўлар, — деди яна кулимсираб ва... ўз эзгу вазифасини бажарган хизрдек, шу ондаёқ одамлар орасида кўздан йўқолди.

Китоблар, газета-журналлар саҳифаларида «биринчи ёрдам» деган гап учраб туради. Кимдир ахволи оғирлашган одамни кўриб, дарҳол врач чакиради. Кимдир ёнғин пайтида одамларни ўйлаб, ўзини ўт ичига уради...

Киз учун нотаниш йигит мана шундай иш тутган олижаноб инсон эди.

У нима бўлганини англаб, раҳмат дейишга ҳам улгурмаганди. Хижолат чекиб, янги туфлини кийди. Сўнг шошиб, кўлидаги ҳамён ҳамда бояги қутини кўксига босиб олдинги туфлини кўлига олганича, пойабзал магазинга кириб борди.

— Опа... опажон... мана бу менга олиб чиқилган туфли... пулини...

Сотувчи аёл негадир кизнинг оёғига эмас, кўлидаги туфлига, қутига қаради. Кейин қутини очиб, ичига кўз ташлади. Бехосдан унинг киприклари учди.

— Нима киласиз, ўйин кўрсатиб... афтидан, дуппадуруст киз...

Энди киз ҳам қутига мўралади. Қутида муҳр босилган бир парча қоғоз ётар, туфлининг ҳақи тўланган эди.

Киз кўчага паришонланиб чикди... Бу йигит мени ёнида пули бўлмаслиги мумкин, деб ўйлаган. Мен ундан яхшилиги учун қарздор бўлганим етарли, буниси ортиқча. Уни топишим керак...

Йўк, ўша куни ҳам, орадан беш-ўн кун ўтгандан кейин ҳам йигитни тополмади. Неча марта йигит учраган кўчани атайин айланиб, одамларнинг юз-кўзига тикилди. Қизнинг излаганига ҳеч ким ўхшамас эди.

Унинг ҳафсаласи пир бўла бошлади. Бироқ ана шунда...

У дарсдан чиқиб, трамвайда кетаётганида, бехосдан кўчада кўксини кўтариб, босик, мағрур одимлаётган қора костюмли йигитга кўзи тушди.

Киз ҳаяжонланганидан нафаси бўғзига тикилиб, трамвай бекатга яқинлашиши билан ўзини эшикка урди. Кейин, йигит келаётган томонга қараб яна шамолдек елди.

У йигитга етиб олиб, худди йигитни йўқотиб қўйишдан кўрққандек кўлидан маҳкам тутди:

— Мен сизни излаб юрипман...

Йигит беозор кулимсираб, шу билан бирга, бу киз

киму мақсади нима эканлигини билмаганидан ажабланган алпозда, унга разм солди.

Қиз хансираб, туфли воқеасини эслата бошлади. Ниҳоят:

— Бугун аксига чўнтагим қуруқ... Лекин сиз адресингизни беринг, юбораман. Ёки аниқ бир жойни айтинг, келтириб бераман... — деди.

Йигит яна кулди.

— Қизик экансиз, — деди у. — Инсон учун нахотки шу муҳим бўлса. Қаерларда қолмайди баъзан арзимайдиган йигирма-ўттиз сўм...

— Эллик сўм! — аниқлик киритди қиз.

— Барибир, — деди йигит.

Қиз ўз гапида туриб олди. Шундай қилиб, улар эртаси куни қайтиб шу кўчада кўришадиган бўлишди.

Эртаси куни қиз туфлининг ҳақини йигитнинг қўлига тутқазди. Йигит пулга, эски, жонига теккан ўйинчокни қўлига олган боладек, ғалати қаради. Сўнг:

— Бу йўқ нарса эди. Мен олишим керак бўлса, келинг, ҳозир бунга иккимиз музқаймоқ еймиз... ҳаммасига, — деди.

— Ҳаммасига? — эси чиқди қизнинг, — томоғим оғриб қолади, — деди соддадиллик билан.

— Томоғингизни ўзим даволайман... агар оғриси, албатта... — тушунтирди йигит.

Улар яқин бир ердаги қаҳвахона айвонида ўтириб, музқаймоқ ейишаётганида қандайдир қизлар бош силкиб, илжайишиб, йигит билан кўришгандек бўлишди. Кейин, бошқа биттаси уларнинг ёнига келганича, йигитга театр тўғрисида алланималар гапириб, унинг фикрини эшитди.

Музқаймоқ еяётган қиз ўзи янги танишган йигитнинг қизлардан дўстлари йўқ эмаслигини пайқади. Рўпарасида ўтирган йигитга тикилиб, унинг кўзлари чиройли порлаб турганини, кўримсиз, чуваккина юзида ажиб бир улувворлик борлигини кўрди. Беихтиёр, у менга ёқади, мен уни ҳеч кимга бермайман, деган ўй кўнглидан кечди...

Ноила шу йўсин Ҳозиддин билан кўришиб, учрашиб турадиган бўлди.

Ҳақназаров бир куни, вой, муттаҳам, вой, подлец, деб совчиликка келган Ҳозиддинни сўқиб, бу йигит билан ошначилик қила бошлагани учун қизини тергашга

тушганида, Ноила кўз ўнгида дунё қоронғилашиб, севган йигитини йўқотишдан кўрққанидан, уйда бор овозича бакириб-ўкириб йиғлаган эди:

— У сизга эмас, менга керак. У олижаноб одам, сиз билмайсиз... Бўлмаса, яшамайман!

Уларнинг турмуши кўнгилдагидек бошланди. Ноила Ғозиддинга сифинар, суянар, уни мушукдек ялаб-юлқар, ўзини дунёда энг бахтли аёл деб билар ва дунёда у фақат бир нарсадан — севгилисини йўқотиб қўйишдан кўрқарди.

Тўғри, уларнинг ҳаёти машаққатли эди. Ноила ҳали ўқишни тугатмаганди. Ғозиддин гарчи хаш-паш дегунча мансаб курсисига ўтирган бўлса ҳамки, топган-тутгани баъзан рўзгорни тебратиш учун учма-уч ҳам келмасди. Бунинг устига, топганини у қаёқларгадир сочиб ҳам юрарди. Болалиқдан етишмовчиликни кўрмай, билмай ўсган Ноила бундан асабийлашар, изтироб чекарди. Аммо, эрим қўли очик, жўмард яшашга одатланган, мен уни тергашга ҳақим йўқ, деб Ғозиддинга лом-мим демасди. Хўш, улар аввалига анча камхарж бўлишгани, қийналишганини қўя турайлик... Бировнинг уйида туриш йигит кишига малол келади. Бунинг аёлга, айниқса Ноиладек ёш келинчакка қанчалар хўрлик, қанчалик кўзёшига тушганини тасаввур қилиш мумкин. Патгачи амакининг эшикдан чиққан Ноилага ҳар гал суяк пойлаб ўтирган итдай оч, югиниб, бошдан-оёқ тикилишининг ўзи... «Келин-жон, чирокни кечгача ёқманглар, майли-ку лекин...» деб ора-орада чайналишининг ўзи... Аммо Ноила тишини тишига босган эди. Хўп, бу ҳам майли. Уч-тўрт йил ичида унинг икки боласи нобуд бўлиб, юрагини сидириб кетди...

Йўқ, Ноила барибир бахтли эди. Ҳаётда учраган бу машаққатлар нима, минг чандон оғир юкни кўтаришга ҳам унинг қурби етарди. Умр бўйи қийналиб яшамайди-ми!.. Ноила бунга рози эди. У аввалдан муҳаббат йўлида маълум бахтиқароликларга йўлиқиш гарданида борлигини хис этган, ўзини шу ўтга парвонадек урган эди!.. Ноила ҳамон ўт кучиб, қанотлари куйиб, ниҳоят, бирдек липиллаётган ўтнинг пойида жизғанақ бўлишдан қайта-диган эмасди. Фақат... севган, ҳаёт-мамот деб тушунган кишиси, эри унинг орзу-умидларини барбод қилмаса бас, уни тарк этмаса бас.

Бироқ уларнинг турмуши кўп ўтмай Ноиланинг кутганидан бошқача кўча бошлади.

У болаликдан ота-онасига қаттиқ меҳр қўймаганди. Бунга сабаб, ота ва онаси орасида ҳам оилага кўрк берадиган бирон бир яқинлик кўзга ташланмасди. Икки ўртага қалин девор тушган, ота ўзича, она ўзича кун кечирар эди. Ноила аклини танибдики, кўпинча уйда ота иккинчи қаватда, она биринчи қаватда умр ўтказди, худди қўшнидай... У ўсиб-улғайгани сайин, уйидагилардан кўнгли баттар совий бошлаганди. Гап шундаки, Ноила кўп китоб ўқирди. Унинг хаваси келган, ич-ичида байроқ қилиб кўтарган китоблардаги эзгу қаҳрамонларга бутун мақсади еб-ичиш, яхши уст-бош, уй-жойни безашдан иборат бўлган ота-онаси сира ўхшамас эди. Ноила, булар мешчанга айланиб, бошқача яшаш кераклигини эсдан чиқариб қўйишган, деб ўйлар, ўзи бағрида унган хонадондан алланечук ижирғанарди.

У эрга теккан пайтида ҳам уйидагиларга нисбатан муносабати шундай эди.

Унинг назарида, Фозиддин бутунлай уларга ўхшамаган, ўхшаши мумкин ҳам бўлмаган одам эди. Айниқса, Фозиддин билан Ҳақназаров икки кутб, дунёда ҳеч бир куч уларни бирлаштиролмайди. Аксинча, Ноила борасида гап чиққанида, улар бир-бирларига нафрат, адоват билан қарашган, кескин тўқнашишганди...

Тўй ўтиб, қариндош-уруғлик қарор топгач, Ҳақназаров Фозиддинга ён бераётгандек бўлди. Фозиддин-чи? Тез орада у ҳам негадир Ҳақназаровга томон қайиша бошлади... Ноила аввалида бунга ортиқча парво қилмади. Буни табиий ҳол деб тушунди. Ахир, қайнота билан куёв бир умр кирпичок бўлиб юришмайди-ку!.. Улар орасида илик муносабат туғилган экан, бунинг нимаси ёмон?! Дунёда бир-бирига душман мамлакатлар муомала қилишади-ю!.. Аммо бора-бора Ноила адашганини сизди. У отаси билан эри уйдаги аёллардан махфий қандайдир ишлар билан шуғулланишаётганини, уларни номаълум мақсад, маслак бирлаштирганини ҳис эта бошлади. Ноиланинг энди отасидан жаҳли чиқди. Эримни отам бузаяпти, йўлдан оздирыпти, деб ўйлади. Дунёда нега бузуқ одамлар ҳамиша бошқаларни ҳам бузишга уринишади, ўзлари сингари бедаво бўлишга ўргатишади, бу қандай бедодлик, деган хаёлга борди. Эри учун курашиб, уни Ҳақназаровнинг дасти-панжасидан тортиб олгиси келди. Лекин орадан

яна бир оз вақт ўтгач, Ноилага гап фақат Ҳақназаровда эмаслиги ошкор бўла бошлади...

Йиллар давомида эса бутун манзара ойдинлашди-қолди.

Ноила, албатта, отасини оқламас эди. Ахир, нима қилганда ҳам, Ҳақназаров Ғозиддинни биринчи таниган пайтидан ўзи ўралашиб турган гирдобга имлади. Кейин, йилдан-йилга ошнабозлик, манфаатпарастлик, қўли эгриликдан унга дарс бериб келди. Ниҳоят, уни афтиангори зиёли одамга ўхшаган ростмана корчалонга айлангирди. Куёвини узлуксиз ўз фойдаси учун ишлатди. Ундан доим совға-салом кутгани етмагандек, қарз, деб тўппа-тўғри пул ҳам олиб турди. Устига-устак, Ғозиддинга арзимаган имкониятлар яратиб бериш эвазига, уни ўзи чизган чизикдан чиқолмайдиган шунчаки кўғирчоқ, шунчаки қул аҳволига солиб қўйди...

Ғозиддин-чи? У нега бунчалик қайишиб-майишиб, қайнотасининг иродасига бўйсунди?!

Ноила танишиб-дўстлашган кунларда ҳам Ғозиддин қизнинг ҳаёлидаги йигит эмасди. Улар илк дафъа кўчада юзлашган пайтдаги Ғозиддиннинг валломатлиги ҳам аслида бир ўйин эди! Тўғри, аввалдан унинг билим доираси кенг, Шарқ дейсизми, Ғарбми, бирон тўғрида гап чиқса, у билан бемалол суҳбатлашиш мумкин эди. Алишер Навоийнинг қайсидир машхур ғазалидан бир сатрини эсланг, Ғозиддин сизга шу ондаёқ иккинчи сатрни топиб берарди. Достоевский ва жиноятга қараш, Хемэнгуэй ва ов тўғрисида сўзлашмоқчимисиз, марҳамат! Уйда ётиб, отаси тўплаган даста-даста китобларни ўқиган Ноила кишлокда туғилиб-ўсган йигит қаердан, қандай қилиб, бунчалик билимли бўлганига ҳайратланарди. Маърифат эгаллагани учундир, у ўзини босик, мағрур тутарди. Бачкана хатти-харакат қилмас, бачкана гапирмас эди. Бунга йўл қўйган тақдирда ҳам, бу эркалашга, ҳазилмутойибага ўхшаб кетарди. Бирон ерда йигитлар қиз болага шилқимлик қилаётган бўлса, қизни химоя қилишдан қочмасди. Кимдир, айниқса аёл киши оғир юк кўтарганини кўрса, шубҳасиз кетаётган йўлидан тўхтаб, ёрдам бергиси келарди. Умуман, ҳолис, беминнат яхшилик қила оларди. Ахир, ўқишни тугатиб, янги директор бўлганида, у ҳеч қандай манфаатни кўзламай, ходимларни ишга қабул қилаверганди... Ҳа, унда муайян бир олижаноблик белгилари бор эди. Маърифат ва мана шу улуғвор-

лик туфайли, хали унинг юзи ёруғ, кўзлари порлар эди... Бирок ўшанда ҳам, Фозиддиннинг ҳар бир босган қадами, ҳар бир сўзида, мана мен шунақаман, деган маъно акс этарди! У табиий ҳолда, эҳтиёж юзасидан эзгу ишни бажаришдан кўра кўпроқ, мен бошқаларга ўхшамаслигим керак, деган ҳаёлга бориб, буни азбаройи ўзини кўрсатиш учун қиларди! Унинг ойнага узоқ тикилиб, эътибор билан кийиниши, ўзини кибор тутиши, кулимсираб гапириши — булар китоблардаги, тарихдаги ажойиб кишиларга тақлид натижаси эди, холос. Фозиддин ҳаммадан бурун одамлардан бир бош юқори кўтарилиш, рўёбга чиқишни ўйлаб-ўртанарди. Бунга қайси тарзда эришиш уни кам кизиктирарди. Ўшандаёқ у шундай йигит эди...

Кейин, ич-ичида беркинган истак йўлида Ҳақназаров унга қўл келди.

Фозиддин тап тортмай олдинга босди ва ўз мақсадига эриша бошлади...

Ота-онаси уйда тўқ-тўкинликка одатланган Ноилани дастлаб эрининг нима ҳунар кўрсатиб турмушни тез ўнглаб олаётгани ортиқча ташвишга солгани йўқ. Аксинча, оиланинг бахтини ўйлаган кўпчилик аёллар сингари, машаққатлар чекиниб, ҳаётнинг яхши бўлаётганига суюнди... Биринчи галда Фозиддиннинг ўзини тутиши, афтиангори йилдан-йилга ўзгариб, олдинги жозиба йўқолиб бораётгани унинг диққатини жалб этди. Сўнг... бунга сабаб излаб, уларнинг ҳаётига ҳам аллақачон ҳаромхариш аралашганини пайқади. Бу Ноилани дахшатга солди. Сўнг... Ноила бундан ҳам катгароқ дахшатни туйди. Унга Фозиддиннинг меҳр-муҳаббати йўқ, у Фозиддин учун мақсад йўлида шунчаки восита вазифасини ўтаган эди!..

Тилла деб қўлига олгани мис чиққан Ноиланинг руҳи сўнди. Фозиддиндан кўнгли қолди. Бу йигитга нисбатан юрагида кўтариб юрган оташин муҳаббат ўрнини совуқ нафрат эгаллади...

Мутгаҳам, каззоб, корчалон бир одам Машраб ёки Маркес ҳақида гапириб нима қилади? Ноилани эрига қаттиқ боғлаган ширин суҳбатларнинг ҳам умри тугади...

Одам сафарда билинади, дейишади. Йўлда-ку, ёмон ҳамроҳдан юз буриш, қочиш мумкин. Аммо оила аталган умр сафарида кўнглингга ўтиришмайдиган ҳамроҳдан қандай қутулиш керак?»

Ноиланинг бутун ҳаётдан кўнгли совий бошлади. Шу

орада Динора туғилди. Фарзанд онани ҳаётга кайтариб, унга барибир яшаш кераклигини тушунтиргандек бўлди. Лекин кундан-кунга янги даҳмазалар чиқди.

Ноила бир пайтлар уйда отасининг чўнтагидан қай-сидир аёллар исм-фамилияси билан телефон ёзилган хат чиқиб, онаси обдан юмдалашганини кўрганди. Кейин, бир гал йўлак бурчагида отасининг ёнига келиб юради-ган аспирант йигит негадир онасининг сочларини сийпа-лаётганини...

Фозиддиннинг аслида Ҳақназаровдан фарқи йўқ экан. Мана, у ҳам уй бўлса уй, бўлмаса, бошқа аллақаёқларда ўйинқароқлик қилади.

Ноила-чи?

Ноила ҳеч қачон эрига хиёнат қилмади. Бирок, у ҳам энди ўзгариб кетган. У ҳам олдинги Ноила эмас...

Орадан йиллар ўтиб, у ҳам ҳар қандай аҳмоқгарчи-ликка кўникма ҳосил қила бошлаган...

В о қ е а

Ҳақназаров зинани гичирлатиб, қўлида машина кали-ти, паришон кўйда иккинчи қаватдан пастга тушди.

— Редакция жавоб бермаяпти. Бу редакторлар ҳеч ўрнида ўтирмайди, — деди у, оёқ шарпасини эшитиб йўлакка шошиб чиққан Донохонга тикилиб.

— Бошлиғи билан гаплашмадингизми? — одоб сак-лаб, секин сўради Донохон.

— Раисми?! Раис билан гаплашишади, — деди Ҳақна-заров. — Ҳозир бу... дазмоллаш мумкин. Бу ердан кет-са, бошқа иш топилади. Газета ёмон. Пақ этиб фельетон чикса, тамом. Менинг ҳам тагимга сув кетади. Боринг-ки, тинч қўйишганда ҳам шаънимга доғ тушади. Шун-дан ҳаёлим қочиб турибди.

— Сиздай одам, ҳамма билади... — деди яна одоб билан Донохон, эрини бир умр бошида кўтарган аёл-ларга ўхшаган мўмин киёфада.

— Ўзим бундай бир бормасам... — гапни яқунлади Ҳақназаров. Донохон эрининг мақсадини тушунди. Шкаф-дан калта пальто, бўрк олиб, уни кийинтирди. — Се-нинг нега машқинг паст?

— Ноила телефон қилди, — сал тирилиб ҳаяжонлан-ди Донохон. — Буёғи нима бўлади, деб кўриб ўтирип-ти. Эримнинг ўзи аввалдан аҳмоқ экан, дейди...

— Энди тушуниптими? — аччиқ кулди Ҳақназаров. — Шунинг учун телефон қилиптими?

— Йўқ, — деди Донохон шошиб. — Қизи каттик шамоллапти. Иситмаси чиқиб, алахлаб ётибди экан...

— Ўзи дўхтир, қарамайдими? — бўғилди Ҳақназаров. — Бунга ҳам мен балогардон бўлишим керакми?! Шу қизинг мени куйдирди-куйдирди-да...

Донохон индамади.

Ҳақназаров ташқарига чиқиб оппок, калин қорни ғарч-ғурч босганича, тўғрига қараб кескин йўналди. Ўнг қўлдаги баланд девор этагидаги пастак ёғоч уйдан югуриб чиққан қоровул бош силкиб, андак саросималанганича, унга салом берган бўлди. Сўнг дарвоза томон ошиқиб, каттакон темир дарвозанинг иккала табақасини ҳам ланг очиб қўйди.

Ҳақназаров машинани секин, эҳтиёткор ҳайдаб, йўлга тушди.

У олдинги қора «ЗИМ» ўрнига бу оқ «Волга»ни олганига ўн йилча бўлиб қолди. Аммо авайлаб ҳайдаганидан ҳамон янгигина харид қилинганга ўхшайди. Вақти-вақти билан Ҳақназаров бу машинага пул харж қилган пайтлар ҳам бўлган, албатта. Лекин қайси қимматбаҳо буюм эгаси бундай қилмайди, дейсиз.

У редакция биносига яқин қолганида машинани тўхтатди.

Газета редактори Махсумжон ака қизик одам. У чекмайди. Бироқ ким биландир бафуржа кўнгилдан суҳбатлашишга тўғри келиб қолса, уни бехосдан биргина сигарета чекиб ташлаш хумори тутади. Суҳбатдошининг ёнида ҳам чекишга ҳеч нарса топилмаса, беихтиёр асабийлашади... Ҳақназаров кашандаликни ташлаганига анча йиллар бўлган. Шунга қарамай, редактордан қайси йўл билан бўлмасин, фелъетонни тўхтатиш, куёви, ўзини обрўсизликдан сақлашни сўрамоқчи, бунинг учун редактор билан дўстона, дилкаш суҳбатлашмоқчи экан, ёнида сигаретаю бир қути гугурт бўлиши шарт.

У машинадан илдам тушиб, гавжум дарахтлар орқасидаги қаҳвахонага ёнма-ён ўрнашган магазин томон одимлади... Дарахтзорда эгнига нисбатан катта, узун, негадир нархи ёзилган қоғози узиб ташланмаган янги плаш кийиб, айвончаси кенг янги шляпани қўлида ғижимлаганича, нари-бери юраётган, кайфи тароқ бўлса керак, ўз-ўзи билан гаплашаётган қандайдир отюз, патиласоч йи-

гитчага тасодифан кўзи тушди. Ҳақназаров бу йигитчани қаердадир олдин бир кўргандек эди.

Йўқ, у йигитчага ортиқча аҳамият бермай, магазинга кирди. Сигаретаю гугурт олиб, қайтиб ташқарига чиқди. Йигитча ҳамон дарахтзорда тентирарди.

Ҳақназаров энди олдинга босиб, ўзича бу ким бўлди экан, деб шунчаки ўйлай бошлади. Эслаёлмади. Аммо ўтиб кетаётганида, йигитча бошини кўтариб, бехосдан унга ялт этиб қаради. Кейин, суюнганми, эзмаланганми кўйда, ёйилиб:

— Домулло... — деди.

— Илёс! — Бу ном ўз-ўзидан Ҳақназаровнинг ҳам ичидан портлаб чиққандек бўлди.

— Яшанг! Мана, юрипмиз. Озодлик! Йўқ қилолмадингиз, домулло! — деди яна ёйилиб, ўз сўзларидан ўзи бир оз лаззатланиб йигитча.

— Бемаъни гапларни қўй, болам. Яхши эмас, — насихат қилди Ҳақназаров. — Ҳаётда инсон ҳамма нарса учун жавоб беради. Ўғирлик қилгани учун ҳам... Ўзинг машина баллонларини тешмагин эди. Яроқли анжомларини ўғирламагин эди...

— Мен ўғирлик қилганим йўқ, — деди Илёс энди афти-ангори тундлашиб, алам, надомат билан. — Мен... мен, майли, ўғри... Лекин менга ўхшаганлар арзимаган гуноҳи учун йиллаб жазо тортади... Нима, сиз тўғрими-сиз? Сиздай китлар олдида биз балиқча... А-ҳа, сизларни ҳам ҳозир тутишяпти, мен кўрган кунларни яқинда сиз ҳам кўрасиз, домулло!.. Менинг бутун ҳаётимни сиз буздингиз, сиз!..

— Бунақада мен сен билан гаплашмайман, болам, — қўлини силтади Ҳақназаров, йўлида давом этишга уриниб. — Сен ҳалиям тушунмапсан...

— Тўхтанг, нимани?

— Мендек зиёли бир одамни ҳақорат қиляпсан. Ҳеч бўлмаса, ёшимни ўйламайсанми? Мен сенга яна айтман. Ҳаётда инсон ҳамма нарса учун жавоб беради...

— Сиз-чи? Сиз нега жавоб бермадингиз?

— Мен нимага жавоб беришим керак?

— Билмайсиз-а... — заҳарханда билан кулди Илёс. — Опамни машинада олиб юрганингиз. Тегишганингиз... Мен шунга машинани бузганман. Опам шарманда бўлмасин деб, судда бунни айтмаганман. Сиз бўлса...

Ҳа, бундан бир неча йил бурун воқеа худди шундай

бўлган эди... Аёллар, қизлар ҳам ғаройиб халқ-да! Мана, шу Илёсдан уч-тўрт ёш катта опаси Руқия олима бўлгиси келиб, менга шахсан ўзингиз раҳбарлик қиласиз, домлажон, деганча Ҳақназаровни қўлтиғидан маҳкам тутиб олди. Аввалига Ҳақназаров бир оз қочиб юрди, кейин Руқия билан иш юзасидан кўриша бошлади. Қиз пинжида тургач, ахийри, уни машинага солиб юришга одатланди... Бу чол опамни машинада олиб юрмасин, деб Илёс машинани бузганини, анжомларини ўғирлаб қўйганини Ҳақназаров биларди. Бирок, ўзини билмаганга солиб, Руқиянинг юзини ҳам ўйлаб ўтирмай, милицияга шикоят қилди. Терговчи Илёсни тутиб, ишни судга оширди...

Бу ишнинг қизиғида довдирамаган Ҳақназаров энди ўзини йўқотармиди!

— Опанг! Опанг ҳозир ҳам менинг шогирдим, — деди у Илёсга ўйчан, ғамгин тикилиб. — Агар гапинг рост бўлса, демак, ўшанда сен аҳмоқчилик қилган экансан, болам. Менга бир оғиз айтмайсанми, машинага теккунча! Сен қаёқдан биласан, мен балки, ўз қизим, деб опангни пешанасидан ўпиб қўйгандирман! Кўча лой бўлганида, йиқилмасин деб қўлтиғидан олгандирман! Қиз бола ярим кечада юрмасин, деб машинага миндиргандирман! Тентак!.. Бугун қорда, шу ҳолда юришинг-чи! Бу ҳам тентакликдан бошқа нарса эмас, тушунсанг!..

Илёс бошини бир дам кўксига солинтирди. Кейин гўёки ҳозиргача оддий бир ҳақиқатларга ақли етмаган-у, айни сонияда кўзи бирдан очилгандек, Ҳақназаровга анграйиб қаради.

— Сиз мени алдаяпсиз! — деди секин.

— Эсимни ебманми, сени алдаб...

— Сиз яхши одамсиз, — негадир бемаъни илжайди Илёс. — Лекин барибир опам... — деди у ва бехосдан ўкраб йиғлаб юборди.

— Қўй, йигит кишига уят бўлади, болам, — Илёснинг елкасига қўлини қўйди Ҳақназаров. Ажабо, ўзи кутмаган ҳолда, унинг ҳам кўзларининг туб-тубида ёш йилтирагандек бўлди. — Вой, болам-э... менинг кўнглимни бузиб нима қиласан?! Бас, ўтган ишга саловат. Қайтипсан, яхши, энди ҳаётни ўйлаш керак... Менинг қўлимдан эзгулик келади, болам, мен мардман. Қаерда ишламоқчисан, айт, ёрдам берай... Унгача кунингга яратиб туриш учун пул... айтавер, қанча керак?

— Пул? Йўқ... Ана, ўзимда... ана, бемалол... —

Илѣс кўйинини пайпаслаб, кўлини хавога кўтарди. Бир даста бешталиқ қор устига сочилиб кетди.

Ҳақназаров энгашиб, шошмасдан пулни ердан териб олди. Ниҳоят, уни кўлида фикимлаб турганича, Илѣсга кадалди:

— Бундан чикди, ўғирлик қилипсан-да, яна...

— Мен ўғирлик қилганим йўқ, — бошини чайқади Илѣс. — Пахта... ишладим...

— Бутун гапинг телба-тескари, — жаҳлдан кўли титради Ҳақназаровнинг. — Сен бир ерда ишламасанг, сени ким пахтага юборади?

— Ўзим... Бир қиз учун... Қайлигим касал, ўрнига сен бор, деб бир йигит...

— Бир йигит?

— Ҳа, Қобулов деган... директор экан...

— Қобулов? — эсанкиради Ҳақназаров. — Сен уни қаёқдан биласан?

Илѣс ўзини оқлашга уришиб, куяниб нима бўлганини тушунтирди... у Ҳақназаровни кўриб гаплашишни кўнглига тугган экан. Ҳақназаровнинг уйи олдидаги бўш шиша қабул қиладиган дўконда бирон ҳафта шунчаки югурдаклик қилипти. Бу унга арзимаган чойчақа учун ҳам керак экан. Қобулов кўчадан ўтиб кетаётиб, унга кўзи тушипти-ю, уни эртасигаёқ далага жўнашга кўндирипти...

Ҳақназаров ҳамон бир даста пулни кафтига босиб турарди. Бундан бир неча кун бурун Ғозиддиндан пул сўраган, куёви чайналиб, ҳозир кўли қискалигига мингта ваз-қарсон кўрсатганди. Қайсидир оёғи суюқнинг эркалигига шунча сарфлаптимиз, демак, қуриб қолгани ёлғон экан-да! Демак, ўз қайнотаси — ўз отасини алдапти-да! Муттаҳам! Подлец!..

Ҳақназаров шу дамда редакцияга боришни йиғиштириб қўйиб, қаердан бўлмасин Ғозиддинни топгиси, ҳовучидаги пулни — буни Илѣсга бермай, куёвининг юзига рўйирост отгиси келди. Кейин, бу кунингдан баттар бўл, деб куёви билан юзқўрмас муносабат тутиб кетишни ўйлади.

— Домулло... чўзинг...

Ҳақназаров ҳушёр тортди. Илѣс биров билан кўришмоқчидай икки кўлини олдинга узатиб, хивичдек чайқалиб турарди.

— Ҳа, албатта, — деди Ҳақназаров. У пулни ўзи

авайлаб Илѣснинг қўйнига жойлади. — Фақат, кет. Тўғри уйингга бор. Тушундингми?

— Менми? Мен сизни ўпмоқчиман, — деди Илѣс. — Сиз яхши одамсиз...

Ҳақназаров қўл силтаб, кескин бурилганча, машинага қараб кетди. Машина ёнида устидаги қорни қоқди. Сўнг кабинада бир дам маҳзун ўтириб қолди.

— Подлец! — пичирлади ниҳоят ва машинасини юргизиб, редакция томон хайдади...

Х о т и р а

Кеча ойдин ва салқин эди.

Шамол ўт-ўланларни енгил шитирлатади, от ҳар дамда пишқиради, арава худди сўнгсизликда кетаётгандек туюларди.

Улар — икки киши арава устида ярмиларигача пичанга ботиб ўтиришарди. Ҳайбат муаллим ора-орада ўхчиб-ўхчиб йўталар, кўзлари ҳадеб ёшланаверар ва қўлларининг орқаси билан ҳадеб кўзларини артар эди.

Йўлдан узокдаги қайсидир нуқтага ўйчан тикилиб, тилга кирди:

— Хув, тепалик ёнида қорайиб турипти, қаранг... Қишлоқ! Боғиён дейди...

— Боғиён? Бу, сизнинг қишлоғингиздан каттами?

— Йўқ, бўтам... Кўрганингиз, бизнинг қишлоқларимиз ярим шаҳар, — деди Ҳайбат муаллим. — Бу фақат битта кўча...

— Лекин бу ерда ҳам боғлар...

— Сиз ўйлаган боғ йўқ бу ерда... Мен сизга айтсам, Жумавой, бу ном «боғ» эмас, «боғий», яъни осий деган сўздан олинган. Бу ерда боғийлар яшайди! — Қария нафаси қисиб, йўталишга тушди. Кўзларини қўллари орқаси билан арта бошлади.

— Нима осийлик қилган қишлоқдагилар? — тепалик томон қараб, қизиксинди Жума.

— Кўп, — деди Ҳайбат муаллим. — Ҳар замонда ҳар хил... Оташпарастиликдан бошланган. Арабларга бўйин бермаган бу қишлоқ. Пошшоликка қарши чиқиб, боғиёнликдан бир қанчаси оёқ-қўллари кишан-занжирланиб, зиндонда тизилиб ўтирган сурати бор менда... Бу ернинг одамлари доим қайсар бўлган. Улар ҳаммавақт бош бураверган. Ҳеч қачон, ҳеч кимга итоат қилмаган.

— Уларни нукул жазога ҳам тортишаверганми? — сўради Жума.

— Тортишган, — деди қария. У калта-калта йўталди. — Итоат қилмаган кимга ёқади, дейсиз. Бутун тарих бўйи уларни жазолашган. Улардан нотинчланган. Боғиён деганидан тушунмадингизми? Уларга гўёки лаънат тамғаси бу... Қишлоқни етти ёшдан етмиш ёшгача неча марта лаб қилишдан ҳам ўтказишган. Бу шундай қишлоқ, кичик бўлсаям...

— Демак, эркинлик...

— Эркинлик... бу даҳшатли бир эркинлик, бўтам, — деди Ҳайбат муаллим.

— Эрк — оддий тушунча. Ҳеч ким эрка шак келтирмайди, — деди Жума. — Мана, эрк учун Спартак замонидан бу кунгача курашлар... Янги давр келди. Оғзимиз тўлиб, кўксимизга офтоб тегди деяпмиз. Яхши... Лекин, подага ҳам чўпон керак, дейишади. Менимча, дунёда итоатсиз ҳам қийин. Мумкин эмас... Мен тушунмайман...

Қария қўлининг орқаси билан кўзларини артди.

— Ҳаммаси эътиқодга боғлиқ, — деди у ўйланиб. Сўнг, ой нурлари остида яна сирли ҳикоя қила бошлади. — Мен ёшлик пайтимда бир бола мактабга бормагани учун ота-онаси қўл-оёқларини уриб синдирган. Бу фақат жаҳолат... Эътиқод — эркин. Бировни мажбур қилиб эътиқодга киритиб ҳам, эътиқоддан қайтариб ҳам бўлмайди. Инсон умрида муайян эътиқодга ўзи етиб келиши керак! Баҳарнав, инсон қулдек букилиб, бошини эгиб кирадиган уй эмас — эътиқод! Итоат-чи?! Мен айтган боланинг ота-онасига ўхшаб, жаҳолатга суяниб, жохиллик билан итоатни талаб қилиш — телбалик, бўтам. Зўрлик кўрсатиб, эркин бўлиб эришилган итоатнинг умри қисқа. Бундай итоат қачондир барибир емирилади. Зотан, мағрур, ўзини таниган ҳар қандай одамнинг томирида озми, кўпми боғиёнликнинг қони бор!.. Алқисса, итоатдан эътиқод эмас, эътиқоддан итоат туғилгани мақсадга мувофиқ, бўтам. Бу ҳолда эркинлик йўқолмайди. Башарнинг азалдан интилган нуқтаси шу!.. — Ҳаяжонланиб гапирган Ҳайбат муаллим, яна нафаси қисиб, узоқ йўталди. Ниҳоят, кўзларини артиб, беҳосдан деди: — Кечаги Инқилобнинг маъноси — ўзгариш эди...

*Битсин энди эски турмуш,
Ул кулоҳу жандалар...*

Эски турмуш битди, бу йўлда қанча қон тўкилди, дейлик... Локин ҳамон катта-кичик аксар идораларда англишдан кўпроқ, биринчи навбатда итоат талаб қиляпмиз. Қаттиққўллик, деб баъзан зулм ўтқаргандек ҳол учраётир. Хўш, мисол учун, жамоада раис одамлар бошида сахардан қамчи ўйнатса, унинг кечаги золимдан нима фарқи бор?! Ёки, фойтун миниб ҳаммага терс қараб бораётган раҳбар Исфандиёрхонни ёдга солмайдими?! Эркинликни нотўғри қабул қилиш, эркин таҳқирлаб, эътиқодга шикаст етказиш содир бўлаётир...

Жума ўзи суҳбатни бошлаб бериб, қариянинг бу гапларини эшитгач, беихтиёр саросималанди. У бўйнини секин чўзиб, гарам пастида, олдинда ўтирган аравакаш томон қараб кўйди. Аравакаш ҳамма нарсани эшитаётган бўлса... билиб бўладими, эртага Ҳайбат муаллим билан бутун сайру саёҳат бурунларидан чиқиб кетиши мумкин. Ҳаёт тўғрисида мушоҳада юритиш керак, албатта. Ўйсиз тириклик йўқ. Фақат бунга эҳтиёткорлик билан! Ҳамма байроқ кўтариб инқилобни қўллаётган давр бўлса...

«Жума Назар» имзосини қўйиб, шу ўттизинчи йилларда мақолалари, илмий китоблари орқали халқ орасида танилган, анча шуҳрат қозонган ёш бу олимнинг ҳаётга муносабати қандай?!

У кўпдан буён бир ҳолатни кузатади... Қаёққа қарама, ўтмиш ёмон, эндиги ҳаёт фақат яхши, деган фикр ҳукмрон. Кечаги кун қоп-қоронғи, бугун ёп-ёруғ, заррача ғубор кўринмайди! Бутун забардаст шоирлар ёзаётган шеърлар ҳам, асосан, шу руҳда. Ўтмишни қарғаб, бугунги «бахт»ни куйлашяпти! Жума ҳам, шундай бўлиши керак экан-да, деб бор иқтидори, бор илмини шунга қаратган!

Жума, албатта, аҳмоқ эмас. Ҳаётда, чор атрофда аҳволнинг қандайлигини кўрмаслик, эшитмаслик учун қар ва кўр бўлиш керак! Бироқ бу ҳақда гапириш кийин... Ҳаким дейсизми, ҳакамми, арбоб дейсизми, фуқароми — ҳеч кимни бирон жиҳатдан айблаб бўлмайди. Одамлар «янги», «яхши»! Ҳамма нарса, ажойиб халқимиз, деган тушунчага мос! Қайсидир нуқсонлар, хатолар жонингни халқумингга келтириб, азбаройи тилинг қичиганидан икки оғизгина нордон гап қилсанг, тамом, кўнгилдагидай ишдан, туппа-тузук одамлардан айб қидириш уят эмасми, сен инқилоб зафарларини кўрмайсан, бадбинсан, дейишади... Лекин буниси ҳалво! Гулдай ҳаёт,

жондай одамларни камситиб, ёмонлик излаган одамнинг ўзи ёмон, деб қараш, «халқ душмани» тамғасини босиш расмга кирган! Сени эзгуликни кўролмайдиган муттаҳамга чиқаришлари турган гап!

Жума тушунади: бу, албатта, бемаънилик... Бундай шароит инсонни фаолиятсиз қилиб қўяди. Курашдан маҳрум бўлиб қолган инсонда инсоний ҳислатлар камайиб, у қашшоқ қиёфага киради!.. Ҳаммадан ҳам даҳшатли жойи, бу — бутун ўтмиш даҳоларининг фикр-қарашларига тўғри келмайдиган, бегона, тарих учун самарасиз бир йўл!..

Худди шундай! Аммо бу ҳақда очиқ-сочиқ гапириб юрмаган дуруст. Балки эртага ҳозирги иллатлар барчаси янада томир отиб, ниҳоят, сўнгги чегарага бориб тақалар, уларга қарши аёвсиз ўт очилар! Ҳаёт шакли ўзгарар! Бугун эса... дунёда қачон, ким ҳақиқатни ўз вақтида дадил сўзлаб боши балога қолмаганки, Жума ундан намуна ола... Бири дорга осилган, бирининг териси шилинган... Бирини тириклай ўтда ёқишган... Қолаверса, бояги боғиёнликлар... Йўк, яшаш керак!

Ҳайбат муаллим ҳам, Жума сингари, хаёлга чўмган, нафаси қисиб, ўхчиб-ўхчиб йўталиб, кўзларини қўллари орқаси билан артар эди.

Жума қария тўғрисида, туғилган қишлоғим, деб бошқа жойни кўрсатганига қарамай, бу одам асли боғиёнлик эмасмикан, деган фикрга борди. Унга Ҳайбат муаллим ҳали Боғиён ҳақида айрича меҳр, эътиқод билан гапиргандек туюлган эди! Шу сонияда у қариянинг бутун ҳаёти ўлим билан беркинмачоқ ўйнаган бир намойишда ўтгани, ҳозир ҳам пойтахт шаҳарда, шу устозингиз зап калтакбоп бўлиб юрипти, дейдиган зиёлилар, арбоблар, ҳар хил калондимоғ кишилар орасида ҳайикмай жанг олиб бораётганини эслади. Тун яна ҳам салқинлашдимиди, унинг эти сал сесканди... Жума шахсан эҳтиёткор иш тутиш билан бирга, Ҳайбат муаллимни ҳам қандайдир беозор йўсинда эҳтиёт бўлишга даъват этгиси келди. Лекин у гапга лаб жуфтлаганида, қария яна кўнглидагини тўка бошлади.

— Ота ўз фарзанди, устоз шогирди, катта эса кичикнинг олдида бир умр масъул, бўтам, — деди у. — Дунёда ёши улуғлардан ёшларга нима мерос бўлиб қолади? Одам боласи маймунга қиёс. Биз бебурдлик қилсак, эртага бутун ҳаётдан бурд кетади. Биз ёлғон сўзласак,

эртага бутун дунё ёлгон либос кияди. Инсондан инсон эзгулик дарсини олмоғи керак! Менинг насибам оз қолди, бўтам. Шу боис, буни сизга айтмоқдаман... Бизнинг халқимиз буюк бир инсонларни дунёга берган. Ақлли халқ, катта халқ. Лекин қарамлик, тубан муносабат сўнгги асрда уни диндан «чиқариб» юборди! У ўзига-ўзи ўхшамай қолди. Синди! Боз айтиш вазифам. Мен сиздан ифтихор туяман. Сизда истеъдод, иқтидор, илм бор. Халқ орасида шуҳрат топиб келаётганингиз ҳам шундан далолат беради. Локин сўнгги китобингиздан бир қадар хижилман. Мен унда эътиқод бутунлигини кўрмадим... Мисол учун, бир туманда уч кун ораси аёллар паранжи ташлади, депсиз. Аввало, бу ёлгон. Иккинчи, қайсидир нодон раҳбар, уч кунда шу иш тугасин, деб кўрсатма берган. Сиз, олим бўлсангиз ҳам, шу тегирмонга сув қуйгансиз! Шошма-шошарлик қилинган ўша туманда, қанча хунрезлик бўлганини биласизми?! Мени эҳтиёт бўлишга чорламоқчисиз. Кўриб турибман! Локин билиб қўйинг, бўтам, дунёда мард бир ўлади, номард минг...

Жума ўзининг ўй-хаёлларини бу қария қандай илғаб олганига ҳайрон қолди. У гўёки фикрларини рўйи-рост айтган, Ҳайбат муаллим унга жавоб қайтараётгандек эди. Шу дамда Жума барибир, қариянинг ақли суюлибди, мен унга ўхшашим шарт эканми, деб ўйлади. Сўнг, бу хаёлларини ҳам устози илғаб олишидан қўрққандек, овоз чиқариб, деди:

— Мен сизни яхши кўрганимдан, фақат авайлайман... Хатолар бўлса, тузатилар. Ҳаёт шу...

— Эҳтимол, эҳтимол... — деди Ҳайбат муаллим ғамгин.

Учинчи дафтар

(ёки кечинмалар, ўйлар)

Мана, ниҳоят, очик, юзма-юз гаплашиш мавриди етди. Менда тўртта дафтар тўлдириш нияти олдиндан тузилган эди.

Қўлга қалам олиб ёзишга киришганимда ҳамма нарсани биринчи шахс тилидан, — ўз номимдан ҳикоя қилиб кетаверсам ҳам бўларди, албатта. Аммо менга четдан туриб тасвирлаш маъқулроқ туюлди. Бу услуб, айниқса

бир жиҳатдан қўл келди: кўрган-кузатганларимдан ташқари, жамики тасаввур қилганларимни ҳам қоғозга туширдим. Дарахтнинг сояси ўзига ўхшайди, дейишади. Бошқача қилиб айтганда, соясига қараб дарахтни ҳам тасаввур этиш мумкин. Икки дафтар шундай ёзилди. Тўртинчиси яна шу йўсинда давом этади...

Мен нега бу ишга киришдим? Бундай дафтар тутиб ўз-ўзимни кийнашдан мурод нима?!

Дунёда лоқайд-бепарво яшаб юриб, дабдурустдан бошимга тушган савдолар мени жуда гангитиб қўйди. Ёзувчилик даъвоим йўқ. Лекин ўзим, атрофимдагилар тўғрисида ўйлаб, бировга айтмаган дардларимни ҳеч бўлмаганда қоғозга тўкмасдан иложим қолмади.

Шу ўринда яна бир нарсани таъкидлаб ўтишга тўғри келади.

Йигит умри, деган гап бор. Илк ёшлик даврим орқада қолди. Бугун ўттиз ёшлилар сафидан чиқиб, қирқни қоралай бошладим. Шоир айтмоқчи:

*Қирқ йил мунча узоқ муддат экан,
Хатто қариб, чўкипти сал — тоғ.
Райҳон аро унган каби тикан,
Сочларга ҳам оралабди оқ.*

*Қирқ йил мунча қисқа муддат экан,
Қирқ йиллик қор тоғларда оппоқ...¹*

Мен айтмоқчиман: кўнглимдагини ёки ҳозир ёзишим, ёки ҳеч қачон ёзмаслигим керак. Ёш улғайган сайин қон совийди, эхтирос сусаяди. Қолаверса, энди қандайдир кўрқиб, юрак-юрагимдан сезяпманки, умр ҳам боқий эмас...

Учинчи дафтар — ўз ҳақимда, бошдан кечирганларим, дунёни, турмушни, одамларни тушунишим, эътиқодим ҳақида. Мўлжалимда у борлиги учун ҳам қолган дафтарларда атайин ўзимга тегишли гапларга камроқ тўхталишга ҳаракат қилдим.

Мен бу дафтарни қисмларга бўлмаган, Воқеа, Хотираларга ажратмаган ҳолда, илова тариқасида ёзипман. Аммо шунга қарамай, демак, давом этаётган ҳикояга алоқаси йўқ экан, деб ўйламаган маъқул. Ҳикоянинг кемтик жойлари кўзга ташланиб, унга айрим аниқликлар кириши зарурлиги мени шундай йўл тутишга ундади.

¹ Шоир Хусниддин Шарипов шеъри.

Сўзни нимадан бошласам экан?..

Боя каламга олинган ёш олим Жума Назар (Ҳақназаров) устози Ҳайбат муаллим билан унинг қишлоғидан аравада шаҳарга қайтган кунлар — инқилобдан кейинги йилларда, Файзулла Хўжаевни кўриқлаган бир йигит бор эди.

Хўжаев қаерда бўлмасин, кўриқчиси ҳам ёнида юради. Хўжаевдан жонини ҳам аямайдиган ниҳоятда очиқ, тўғрисўз бу йигит пайти келиб, кекса ота-онасига ҳам қарамай, оиласини бошлаб номаълум сафарга чиқади, мусофирликни қабул қилади. Унинг оиласи: хотини билан биргина ўғли! Шу йўсинда, у Самарқандга, сўнг эса Тошкентга келиб қолади.

Пойтахт шаҳарда қўним топиб, орадан маълум фурсат ўтгач, қутилмаганда Хўжаевдан бахт, омад юз ўгиради. Хўжаевга қўшилиб, соясига айланган, иссиқ-совуқда унга эргашган йигитнинг ҳам хонумони куяди...

Шу одам менинг ота томонидан бувам бўлади!

Отанинг қисмати қай тахлит шаклланиб, қайси тарзда кечганини шундан тушунавериш мумкин: ота-онасидан айрилиб, ўсмир ёшига етиб-етмай етим-есирлик унинг чекига тушади. Дадам бечора уруғ-аймоқлари кимлигини, қаердалигини билмайди. Бунинг устига, бошини оғир юк бўлиб эгган кулфатни уларнинг бошига ағдаришни ҳам истамайди. Ҳеч кимни кидириб топмайди. Ота-онасининг ҳажри каби, бу ҳам унинг юрагида кейинчалик армон бўлиб қолади.

Аmmo бу — ишнинг муқаддимаси, холос.

У минг машаққат билан эндигина қомат тиклаганида, янги бир бахтсизлик бостириб келади: уруш бошланади. Отаси кирган давралардан узок — оддийроқ касб танлаб, бир артелнинг бўёқчилик цехида уймалашган дадам хизматга чақирилади. Урушдан у бошдан-оёқ ғажилиб қайтади: жангда унинг икки қўли — худди кундага қўйиб чопгандек, нақ тирсагидан учиб кетади. Бир одам боласига шу офатнинг ўзи етмагандек, кўзлари хира тортади, қулоғи том битади.

Дадам энди бир хона бурчагида тўнкадек ётиб, тўрт кунлик умрини амал-тақал ўтказиши керак эди. Бироқ у фалокатга бўйин бермайди. Иш кидиради. Ожизлар учун очилган артеллардан бири — хайрият, одамгарчилик шарти бор экан, — уни ишга қабул қилади. Олдин ҳам иш кўргани учунми, урушдаги хизмати инobatга олинибми, хатто тўғри цех бошлиғи қилиб тайинлашади.

Дадамнинг умри шу артелда ўтади. Унинг бу ердаги вазифаси маълум... Иккала қўлининг ҳам қирқилган жойи омбирга ўхшайди, жангда шунақа бўлганми, жарроҳлар шундай шаклга солишганми — айтиш қийин, буни ўшанда эс-хушини йўқотганидан ўзи ҳам яхши билмайди, — нима бўлганда ҳам, у қаламни мана шу «омбир»лардан бири билан тутиб, иккинчисига кистириб қўйганича, имзо чекади. Цехда юриб, унга-бунга кўрсатма беради. Ишни назорат қилади. Бор-буди шу!

Хўш, ойим-чи?!

Дадамга ўхшаб, ойимнинг ҳам тақдири анча чигал. У ҳам етимликда ўсган, унга ҳам уруғ-аймоқдан буюрмаган.

Умуман, ота-онамга ўз ўтмишларини эслаш малол эканлигидан, уйда деярли бу тўғрида оғиз очмаймиз.

Ойимнинг ҳам касби оддий: тикувчилик.

Дадамнинг аҳволи халигидай бўлгач, онажоним ишдан ташқари уй-рўзғорда қандай кун ўтказиши ортиқча изохни талаб қилмайди. Ўтин ёриш ҳам, кўмир ташиш ҳам унинг гарданида. Иккита болага — мен билан отамга қарайди. Отам ўзининг ночорлигидан азобланиб инжийди, мен эса — ҳадеганда ақлимни йиғолмаганим, дунёнинг баланд-пастига тушунмаганимдан. Кир-чир, козон-товок, бозор-ўчар... Қўли косов, сочи супурги, дегани шўрлик волидамга тааллуқли!..

Бундай шарт-шароитга қарамай, болаликдан эркаланиб-талтайиб ўсганимнинг сабаби бор: мен ҳам оилада биргина ўғил, ота-онам сифиниб-суянган биргина тирноқман!

Менинг таржимаи ҳолим бор-йўғи икки оғиз сўздан иборат.

Ота-онам бағрида, ўйинқароклик, тўс-тўполон билан мактабни тугатдим. Институтда ўқий бошладим. Лекин иккинчи курсни битиргач, тирикчиликни ўйламасам бўлмаслигини хис этдим: ўқишни кечкига ўтказиб, кундузи ишлашга қарор қилдим. Қўчада айланиб юриб, тасодифан Маданият уйи остонасига келиб қолдим. Эшикдан ичкарига бир кирдим узоқ йилларга — то ҳозиргача шу ерда қолиб кетдим...

Ҳаммаси мен бу даргоҳга дастлаб қадам қўйган кундан бошланди...

Ўша кунни негадир қабулхонада ҳеч ким кўринмас,

директор ўз кабинетида қовозга кўмилиб, кайфиятсиз ўтирар эди.

Одатда, раҳбар кишининг хузурига бостириб кирилмайди. Қабулхонада котибани пойлаш керак. Ундан раҳбарнинг қабул соатини аниқлаш, шундан кейингина ҳозир кириш мумкинми, йўқлигини суриштириш — ҳеч жойда ёзилмаса ҳамки, одамлар яхши биладиган қонун-қоида, тартиб ҳисобланади.

Мен эса эшикни шарт очдим. Назаримда, директор тўмтайиб-ижирғаниб, эзилган-инжиган кўйда: «Мен бандман! Кечирасиз, бандман!» — деб серрайиши, мен ўз навбатида эшикни қайтиб қарсиллатиб ёпишим аниқ-равшан эди. Бироқ иш бошқача кўчди.

Директор чехраси очилиб, мулойимлик билан, киринг, кираверинг, деди. Саломлашиб, ўтиргани жой кўрсатди. Ишга кирмоқчи эканлигимни билгач, сал хаёлга толгандек бўлди.

— Сизни бу ерга ким юборди? Биров юбордими? — сўради менга разм солиб.

Биров аралашмасдан, биров қўнғироқ қилмасдан туриб, ишга киришни ўйлаш анойилик, албатта. Аммо мен қисиниб ўтирмадим. Ўзим шунчаки йўл устида кирганимни дангал айтдим.

— Сизга бу ерда бўш жой бор деб айтишдими? — сўради яна директор.

Мен ҳеч нарсадан хабарим йўқлигини билдирдим.

— Исмингиз нима? — қизиксинди директор.

Мен унга исми-шарифимни айтдим.

— Қодиржон. Қодиржон... — ўйланиб пичирлади директор. — Сиз ҳам ўзимизга ўхшаган экансиз. Қўнгли очик. Содда, тўпори... Бу — яхши...

Шундан сўнг, зерикиб ўтирган эканми, иш борасидаги гапни унутгандек бўлди, мен билан бафуржа суҳбатлашишга чоғланди. Ўзининг исми-шарифи Ғозиддин Умарович Қобулов, бухоролик эканлиги, Тошкентда уйланганию яқин орада директорликка тайинлангани — ҳаммасини гапириб берди. Кейин менинг турмушим, авлодаждодимни суриштира бошлади.

— Бизнинг асли келиб чиқишимиз ҳам бухоролик, — дедим ўзим гира-шира билган ота томонидан бувамни эслаб, ялпайганимча.

— Буни айтиб юрманг, — шошиб мени огоҳлантирди Қобулов. — Сизни ишга оладиган бўлсак, ҳамшахарини

олипти, деб гапирадиганлар ҳам топилади. Одамлар ҳар хил...

Мен энди бир оз ховримдан тушиб, ота-онам, ўз ҳаётим тўғрисида қисқача сўзлашга уриндим. Қобулов диққат билан эшитди.

— Ўқишни тугатиб, келсангиз яхши бўларди-ю, лекин унда жой топилмаслиги ҳам мумкин! — деди ниҳоят. — Майли, сизни ишга оламан. Фақат астойдил ишлашингизга тўғри келади. Акс ҳолда, биздан хафа бўлмайсиз...

Шу кунни Қобулов менга жуда ёқди. Эсимда, хужжат тўлдиргани уйга қайтаётиб, бу қандай яхши раҳбар, бу қандай яхши одам экан, деб ўйлаб, ифтихор туйган эдим.

Маданият уйида ишлай бошлаган дастлабки кунларда ҳам Қобуловга ўзимча сажда қилардим. Унинг кийиниши, ўзини тутиши, кулимсираб, сени тенг кўриб ва шунинг баробарида, ғурурини билиб гаплашиши мен учун ибрат эди.

Менга, Қобулов сингари, ҳамхоналарим — Аброр билан Ато ҳамда Самар деган режиссёр йигитлар ҳам аввалига жуда ўтиришиб қолишганди. Улар илк қарашда самимий, холис одамлар эди.

Идорадаги ишни айтмайсизми! Маданият уйига тегишли каттакон, ҳашаматли залда муттасил репетиция, кунора концерт, томоша. Республикада номи чиққан санъаткорлар ҳам шу зал сахнасида бўй-бастларини кўрсатишни орзу қилишади. Улар ойлаб навбат кутишга ҳам тайёр. Кўнглида санъатга озгина меҳри бор киши учун бу даргоҳда кўз-қош бўлиб юришнинг ўзи қанчалар фахрли эканини тасаввур қилинг! Айниқса, бу ерда ўқув юртларидаги талабалар — санъатга ихлосманд ёш йигит-қизларни йиғиб тарбиялаш вазифаси биринчи ўринда туради. Маданият уйи уларни чинакам маърифат йўлига етаклаши керак. Дунёда бундан улўф мақсад бўлиши мумкинми, ахир!..

Мен Қобулов айтганидан ҳам яхшироқ ишлашга бел боғлаган эдим!

Аmmo, йўқ... Менинг мамнунлигим узоққа бормади.

Шу, олтмишинчи йилларнинг охирларида кўпчилик одамларда, мен бировдан қолишмаслигим зарур, деган кайфият пайдо бўлганди. Ҳамманинг ўйлагани, имкон борича катта давралар, зиёфатларда, биз ҳам бормиз, дегандек кўриниш бериб қўйиш... қизиқмаганингга қара-

май, биров кўрмаган фильмни томоша қилиш, биров қўлга киритолмаган китобни сотиб олиш... уйингга меҳмон чакириб ажаблантириш учун қора икра, 55 сўмлик «дори»ни дастурхонга териб чиқиш... ва шунга ўхшаган кеккайишлардан иборат эди! Бунга кучи етганлар гўрга, тиришганларнинг кейин бир йил бели оғриб юрганига кулгинг қистаб, аламинг келарди!..

Қобуловнинг шундай одамлардан эканини билгач, ҳафсалам пир бўла бошлади. У менинг назаримда беҳос тоғдан кесакка айланди.

Буниси майли... Кундан-кунга Маданият уйидаги иш ёлғондан иборат бўлиб, ҳаваскорлар тўғараги кўядиган арзон-гаров СПЕКТАКЛдан бошқа нарса эмаслигини ҳис эта бошладим. Концерт залидаги томошалардан хизматчилар ўз кўни-кўнжиларини қаппайтириш учун фойдаланишар экан. Талабаларнинг бирон нимага эришишини ўйлаш қаёқда, талабалик кўчасидан ҳам ўтмаган аллақандай шубҳали кишилар эрта-кеч шу даргоҳда уймаланишар эди...

Ҳаммадан ҳам, астойдил ишлаш, деганда Қобулов итоаткорликни кўзда тутган эканми, мендан ҳам ёлғон иш тутиш, ёлғон сўзлашни талаб қилишга одатлана бошлади.

Мен, ўйин кўрсатолмайман, шунақа тарбия кўрганмиз, деб оёқ тирашга тушдим. Идорада шундан сўнг Қобулов билан муносабатимиз терс бўлиб қолди.

Қобулов ва унинг атрофидагилар, худди эртагаёк адоий-тамом бўладигандек, ўладиган дунёда одамдек яшаш керак, дейишни ёктиришар, улар учун йўлини топиб турмушни ўнглаб олишдан бошқа дард, айш-ишрат, кайфсафодан бўлак тириклик лаззати йўқ эди.

Бошда ҳамкасбларимдан Аброрни хурмат қилар эдим. Менинг отам урушдан майиб-мажруҳ ҳолда қайтган бўлса, у отасини урушда йўқотган — қисматимиз уйкашлиги ҳам бизни яқинлаштиргандек эди. Аброрнинг ҳалол одамлигини, турмушда анча-мунча қийинчилик кўрганини билар, бундан таъсирланар эдим. Унинг боладек соддадиллиги, самимияти мени мафтун этганди. Энг муҳим жойи: Бахшулла Сатторов, Ато билан Самарлар Қобуловнинг хатги-ҳаракатидан мамнунланиб, бундан ўз тегиримонларига сув қуйиб туришга фойдаланишган бир пайтда, Аброр директорнинг кўп ишлари номақбул эканлигига тушунар, буни оқламас эди.

Аммо дунёда кимга ва нимага фидо бўлишни ҳам билиш керак экан. Аброрнинг Ғозиддинга нисбатан беғараз фидойилиги ҳам бора-бора ғашимни келтира бошлади. Мен, бу одамлар қандай халқ, бирлари ўзини шармандаликка уриб, бошқалари бунга бемалол чидаб, мутелик билан қўл қовуштириб тураверишса, деб бўғилардим. Йўқ, Аброр, афтидан, хушомадгўйлик юзасидан фидойилик кўрсатмасди. Ҳамма бало шундаки, у ёшлик хотиралари туфайли Ғозиддинни яхши кўрар, бу одамдаги барча қусурлардан тушунган-билган ҳолда кўз юмарди. Аброр қизиқ бир касалга мубтало эди: у, дунёда бахтсизлик, кулфат қадамда учраб туради, бир-биримизнинг қадримизга етиб, иноқ бўлайлик, деган фикрга ёпишиб олганди.

Бундай кишилар минг маротаба яхши одамлар бўлмоғи мумкин, аммо улар на эзгулик ва на ёвузлик қилишга қодир. Аксинча, уларнинг лоқайдлиги, бетарафлиги ҳарнеки қабихликнинг гуллаб-яшнашига майдон яратиб беради. Демакки, улар охир-оқибатда ёвузлик малайи вазифасини ўтайди.

Мен бора-бора Абрордан ҳам кўнглим қолди. Унинг ёнига, идорага баъзан келиб турадиган Зухрани кузатиб, ажабланаман: булардан қайси бири эр, қайсиси хотин? Наҳотки, йигитларда шижоат, кенглик, валломатлик, аёлларда аёлга хос назокат, ибо, иффат йўқолиб кетаётган бўлса?! Мен аёлни «зайфа, ожиза» деб қарайдиган бадбин эмасман, аммо хотинининг этагидан тутиб, унга эргашиб юрадиган муте эрни кўрсам, қоним қайнашини ҳам яшириб ўтирмайман.

Санамжонга ўхшаган айрим қизлар, жувонлар менинг нопоклик, сотқинлик қилмаслигимни билишганидан дардларини ёришади. Қобуловнинг қанчалик қабихлиги, муттахамлигини, бутун кирдикорларини фош қилишади. Кейин, яна унга алданиб, унинг кетидан югураверишади.

Бу нима, муҳаббатми? Шунақа муҳаббат ҳам борми дунёда?!

Қисқаси, Қобулов йилдан-йилга кўзбўямачилик, ўғрилик, муттахамлик йўлини тута бошлади. Унинг фаолиятини қўлламаганимдан, мени ишдан кетказиш пайига тушди. Иккимизнинг бошимиз бир қозонда қайнамаяпти, сенга жавоб, аризангни ёз, гап тамом, деб дағдаға қилган пайти ҳам, меҳрибон тус олиб, изҳори муҳаббатга ту-

шиб, менга унча-мунча жой эмас, тўппа-тўғри Маданият министрлигидан иш топиб беришга уринган пайти ҳам бўлди. Очиги, ўзим кетаверардим-ку, лекин кимдир бу ерда ҳалол ишлаши керак-ку, нега марҳамат кўрсатгандек ишни безбетларга қўшқўллаб топширар эканман, деб ўйладим. Энди қарасам, ўзим ҳам чақир тиканак эканман. Ҳозирдин Қобулов мени юлиб ташлашга ҳаракат қилгани сайин, унинг қўлини қоната бошладим.

Бир-бирига қараб думалаган икки тош орасида туриб бўлмайди, дейишади. Жамоатчилик қаёқда эди, деган гаплар бекор. Ўша йиллари, сен менга тегма, мен — сенга, қабилда иш тутиш расмга кирганди. Биров қайсарланса, кулок-чаккасига мушт туширилади ёки секин овзи мойлаб қўйилади, инсон — ожиз банда, шу иккисидан бири уни тинчитади. Хуллас, Қобулов билан ўрта-мизда адоватли муносабат пайдо бўлганини идорада ҳамма билар, аммо ҳеч ким аралашмас эди. Ташкилот раҳбарлари ҳам, баъзан ўт чиққанида, иккимизни чақириб, гўёки гап иш тарзи, идорадаги аҳвол ҳақида бормаяпти-ю, биров шунчаки эзмаланаётгандек, бундай қараса, яхши йигитларсизлар, тинчгина ишлаб юрмайсизларми, деб фақат насихат қилишарди.

Ахийри, гишт қолипдан кўчди. Бир куни иккимиз кескин тўкнашдик.

Идорага юқори ташкилотдан навбатдаги комиссия келган эди. Миқти, хушрўй бир киши. Ҳар гапга қиз боладек қизаради. Эшитилар-эшитилмас паст овозда сўзлашади. У бошқа ўртоқлар қатори мен билан ҳам суҳбатлашди. Мен иш издан чиқиб кетганини яширмадим. Ўз кўлимдан ўтган айрим ҳужжатлар нусхаси — бир даста қоғозни унга кўрсатдим. Булар орасида биров учун бошқаси имзо чеккан, бажарилмаган ишга ҳақ олинган тўлов варақалари ҳам бор эди. Суҳбатдошим қизариб, бошини чайқаб, булар менга керак, албатта бундай ишлаб бўлмайди, раҳмат сизга, деди. Жиддий кифада хонани тарк этди.

Ўша ҳафтанинг охири кутилмаганда Қобулов мени ҳузурига чақиртирди. Директор хонасига кириб, не кўз билан кўрайки, мендан бояги одам олган қоғозлар барчаси Қобуловнинг столи устида сочилиб ётарди.

— «Ҳоинлигингни билардим, лекин қотиллигингдан беҳабар эдим!» Шунча гап бормиди бир ерда? — мазах аралаш оҳангда деди Ҳозирдин столга имо қилиб.

— Сиз менга оғзингизга келганини ёпиштирманг! — дедим мен ҳам заҳарханда билан. — Бу бошқа одамга тегишли! Мен шахсан ҳужжатларни вақтида сизга, раисга кўрсатганман, натижа чиқмаган. Пинак бузмагансизлар. Комиссияни сотиб олган экансиз, бу мен эмас, сиз билан унинг виждонига ҳавола. Мен махфий иш тутганим йўқ, тутмайман ҳам...

— Илон! Илон! — Тиши орасидан аламли пичирлади Қобулов. — Сен бола, яхшилиқни билмаган нонкўр экансан! Мен сенга бирон ёмонлик қилмадим, сен бўлса менинг оёғим тагини кавлаяпсан! Хўш, сен бу билан нимага эришасан?!

— Дунёда эртами-кечми, ҳақиқат қарор топиши керак!

— Қанақа ҳақиқат?! Сен тушунмаяпсан, ҳақиқат бошқа ерда, оғайни. Мен даҳрийман, замон фарзанди, лекин эскидан қолган бир гапни айтай. Ҳар ким дунёга ўз қисмати билан келади, ўз билганича яшайди. Худо деймизми, табиатми, одамни шунақа яратган! Мен сендан кўрқмайман. Умуман, ҳеч кимдан кўрқмайман. Шунга қарамай, мен сенга чидаянманми, сен ҳам чида! Кел, бемаъниликни бас қилайлик! — Қобулов ўрнидан туриб, қўл бермоқчи бўлдими, ишшайиб мен томон бир-икки кадам кўйди.

Унинг сув юқтирмаётганидан ғазабим кела бошлади.

— Мен ҳайронман, — дедим унга тикилиб. — Нима, нотўғри нарсани тўғри дейишим керакми?! Кўриб турган нарсани кўрмаганга, билиб тургани билмаганга олишимни истаяпсизми?! Мақсад шу бўлса, мен ундай қилолмайман! Бир замонлардагидек, қуллук, бойота, деб ҳар кимга бош эгиб, ер чизиш қўлимдан келмайди. Ундайлар менсиз ҳам топилади. Менинг бувам, отам бошига қилич келса ҳам...

— Биз тўпнинг оғзига кўксини босган Тўйчи Эрйигитовмиз, дегин! — гапимни кесди Қобулов. У яна олдинга бир-икки кадам сурилиб, бармоғини кўксимга ниқтади. — Бўпти. Босавер! Лекин билиб қўй. Биз кучлимиз. Жуда кучли! Бизнинг олдимизда бўйинини чўзаверганининг бўйни синади. Сенга ўхшаган қахрамонлардан анча муңчасини йўқ қилганмиз. Шамолимиз тегиб, учиб кетган. Бу куруқ пўписа эмас! Сен ҳам ўзингдан тушуниб, эгилиб-букилмасанг, эгиб-букамиз. Йўлимизда ётиб олаверсанг, суриб ташлаймиз!

Кобуловга менинг жавобим қисқа бўлди: кўлингдан келганини қил.

Орадан кунлар, ойлар ўтди.

Мен балки буларнинг барини эслаб, батафсил ёзиб ўтирмасдим, бироқ...

Менинг қисматимда шундан кейин қандайдир жумбоқли ҳол юз бериб, бутун ҳаётим дабдурустан остинустун бўлиб кетди.

Бу — энди бошқа бир тарих...

Арқонни узун ташламаса бўлмайдиганга ўхшайди.

Мен мактабни янги битириб, институтга кирган пайтим эди.

Санъатшунос бўлмоқчиман. Ўқишим шунақа.

Нега санъатшунос? Менинг болаликдан санъатга бирор яқинлигим, жиддийроқ кизиқишим бормиди?! Йўқ, албатта. Умримда бу кўчадан ўтмаганман. Расм билан суратнинг фаркига бормаيمان. Хўп, буниси гўрга, дейлик. Театрга ойда-йилда бир адашиб кираман. Бунисини ҳам қўятурайлик. Бах билан Бетховен, Чайковский билан Ашрафий — мен учун бир! Танлаган соҳам нималигини билмайману оғиз кулоқда, бурун осмонда, сўраган-сўрамаган одамга, аканг қарағай санъатшунос, деб юрипман. Ҳавас деса ҳавасга ўхшамайди, телбалик деса... ўз ақлим билан кирганман ўқишга. Ота-онам-чи? Улар ҳам менга шу йўлни кўрсатишганмиди? Асло! Улар мен ҳам ўзларига ўхшаб оддий бир касбикор танлашимни орзу қилишарди. Ҳаммасига сабаб: менга шунчаки «санъатшунос» деган сўз ёқади, айниқса «шунос» деганини эшитиб, ўлиб қоламан — бундай касалга қайси ёшимда, қачон йўлиқдим, эслолмайман... Ҳозирлар кўча-кўйда, баъзан аллақандай «шунос» деб ном олган ҳар хил қаланғи-қасанғи кишиларни учратиб тураман: менга ўхшаган талабалардан охиروқибатда шунақалар чиққан бўлса ажабмас!..

Менинг ишим, умуман, уйда ота-онасининг аҳволи билан ҳисоблашмай эркаланган ўспиринга хос олифталик эди. Бу — биз акаси, журналист, биз акаси, артист, деб кеккайишдек гап! Ўшанда тушган бир суратимни кўрсангиз. Елкамга ёмғирпўш ташлаб бошимга шляпани қийшиқ кўндириб олганман, лабимнинг бир четига папирос кистирилган. Санъ-ат-шу-нос!..

Илк ёшлиқда ҳамма ҳам ўзига бир оз бино қўяди,

чунки бўйи чўзилиб, атрофга қарайдиган вақти келади. Лекин мен ўша йиллари жўн эмас, жиддий олифталардан эдим... Пошнали туфлининг йигит кишига нима кераги бор, аммо биз кийганмиз. Оқ, фақат оқ кўйлак, қора, фақат ялтираган қора шим бизники, бошга кўндирадиган шапкадан саккизтаси уйда михга қатор илиб қўйилган, об-ҳавога қараб кийилади. Каллада ҳеч вақо йўк, юриш-туриш, ўзни тутиш — мутафаккирона! Ёшгина йигитча баҳорда ёмғир томчилаши билан боши устида рангин, камалак соябонни очиб юборса — куясизми, ўласизми?! Бир нуқтага тикилиб ўйчан — албатта ўйчан бўлиши шарт, — ҳаёт ҳақида мулоҳаза юритилади. Доим кўчада кетаётганда, худди ариқдан сакраб чиққан қурбақани босиб қўйишдан қўрққандай, ҳар қадамни ўлчаб, санаб босилади. Қаергадир ўтирганда албатта рўмолча тўшалади... Э, олифталикнинг тури, кўринишлари кам дейсизми?!

Хуллас, мен институтга кирган ўша пайтда...

Бир куни, Тамарахонимнинг неча йиллигимиди, Алишер Навоий номли театрга барча талабалар бориши шарт эканлигини айтиб қолишди. Бормасам ҳам бўларди-ю, аниқ ишим йўк, унинг устига санъатшунос бўлганингдан кейин, баъзан шунақа ишларга аралашиш фойдадан холи эмас, деб ўйладим. Кечга томон ясаниб, бордим Тамарахонимни кўришга.

Институтда бизни бекорга қисташган экан. Театрда одам кўп, бир-бирингни елка билан туртмай, ичкарига кириб бўлмайди. Амал-тақал қилиб, ўзимни олдим ичкарига... Залда ўтиришни қўйинг, бундай оёқда туришга ҳам қулайроқ жой кўринмас эди. Бўлажак санъатшуносга ҳурмат-эътибор йўқлигидан хафа бўлиб кетдим. Бошимни кўтариб, юқорига қарадим. Учинчи қаватдаги айвонча четида уч-тўртта ўрин бордек эди. Бу ҳам қўлдан кетмасин, деб тўппа-тўғри учдим... Учинчи қаватга кўтарилгунимча, ҳалиги айвончага ҳам одамлар киришипти. Фақат қандайдир қизнинг ёнида биргина ўрин... Банд қилиб ўтирмаган бўлсин-да, ишқилиб! «Бўшми?» — деб сўрадим умид ва ишончсизлик қоришган ҳолатда. «Бўш!» — деди қиз менга қараб қўйиб, негадир қизарганича. Шу имкониятга ҳам суюниб, шошмасдан, шимнинг тиззасидаги дазмол йўқолмасин учун почани сал кўтариб, ўринга чўқдим.

Шундан кейин ёнимдаги қизга ортиқча аҳамият бер-

май, сахнага тикилдим, тезроқ чироқ ўчиб, чиройли қизил бахмал парда очилишини кута бошладим. Аммо кўп ўтмай ҳалиги қиз беихтиёр диққатимни жалб этди. У гўё машхур одам билан беҳос юзлашган ўқувчилардек, аллақандай қисиниб, нотинчланиб ўтирар эди.

Мен, бу қизга афт-ангорим кимнидир эслатган бўлса керак, деб ўйладим. Унга яна аҳамият бермай, чўнтагимдан рўмолча чиқарганча манглайимни артдим. Азбаройи олифталигимдан рўмолчани тиззамнинг кўзига босиб қўйиб, олдингидан кўпроқ интиқлик билан сахнага тикилдим.

Шу пайт чироқ ўчиб, қизил бахмал парда очилди. Сахна орқасидан оловдай ял-ял ёнган кўйлак кийиб, бошини заррин дурра билан танғиган Тамарахоним чиқиб келди. У қўлини кўксига қўйиб, халққа таъзим қилди. Қарсак... Зал ўрнидан туриб, гувиллаб кетди. Залга қараб биз, юқори қаватда ўтирганлар ҳам оёққа қалқдик.

Ҳамма қайтиб ўрнига ўтиргач, Тамарахоним сахна олдида туриб:

— Азизлар! — деди ниҳоятда ҳаяжонланган, шу билан бирга, ёш қизларники сингари янгроқ товушда. — Раҳмат сизларга, мени йўқлаб келганларингиз учун! Ҳар бирингизга бир бошдан минг раҳмат! Сиз менинг катта карвондай йўл кечган катта халқимсиз! Мен ҳам... чанглар ютиб, санъатга кириб келган ўзингизнинг кечаги жамалаксоч Тамарахонингизман!.. — Сўнг, Тамарахоним бу окшом ўзи тўғрисида ҳикоя қилиш баробарида, ашула айтиб рақсга тушишини, ора-орада эгнини алмаштириб келиши зарурати ҳам борлигини билдириб, уэр сўради. Ниҳоят, рақсга тушди. Кейин қуйлашга ўтди:

*Вой, ойижон, ойижон,
Бошгинам оғрийди-ё.
Бошгинангдан ойинг айлансин,
Нималарга оғрийди-ё...*

У бояги ўзи айтган — эгнини алмаштириш учун сахна орқасида ғойиб бўлганида:

— Кечирасиз, — деган овоз эшитилди, — рўмолчангиз тушиб кетди...

А, ёнимдаги қиз... Буни у, афтидан, соқов одамнинг гапириб юборганидек ҳолатда айтган эди.

Ҳали ҳамма қатори ўрнимдан турганимда ерга тушган рўмолчани олиб, чўнтагимга солиб қўярканман:

— Раҳ-ма-ат! — дедим қизга, сўзни салмоқлаб.

Қиз индамади. Аммо мен унга энди тузукроқ разм солдим. Кўримсизгина, ориқ-озгин. Фақат кўзлари катта, ёруғ... охуни эслатади.

Ахир, бу қиз менга таниш-ку, деган хаёлга бордим. Йўқ, қаердан, ахир?!

Тамарахоним яна рақсга тушди. Яна ашула айтди:

Дўстлар, ҳеч ким менингдек ёридин айрилмасин...

Мен қиз томон энгашиб:

— Кечирасиз, — дедим, — мен сизни кўргандайман.

Қиз баттар уялиб-қизаргандек бўлди.

— Мен холам билан ишлайман, — деди пичирлаб.

— Қизиқ экансиз, — дедим олифталигим тутиб, — ўзингизни бундай эслолмаяпман-у, холангизни қаёқдан биламан?!

— Жамила опамни айтяпман, — деди қиз.

Жамила?! Қанақа Жамила?! Эй... Ўз онажонимнинг исми Жамила эканлиги ҳадеганда эсимга тушмаганини қаранг!.. Олдинлари индпошив, яқиндан бери ателье деб аталадиган жойда бу қиз онам, кўп аёллар, қизлар қатори тикувчилик қилади. Энди ҳаммаси тушунарли! Мен онда-сонда бўлса ҳамки, ойимнинг олдига бориб тураман. Бир қаричлигидан онаси башанг кийимлар тикиб берадиган мендек олифта йигитга у ерда ёш қизлар баъзан энгикиб қараб қўйишади, албатта! Ёнимдаги қиз шу боисдан қисиниб-қимтиниб ўтирган экан, ўйласам. Аканг қарағайга қизларнинг муносабати шунақа яхши!

Биз бошқа гаплашганимиз йўқ. Тамарахонимга бағишлаб қизгин бошланган кеча қизгин тугади.

Ишонинг-ишонманг, мен театрда кўришган қизни кўчада пойлаб турадиган йигит эмасман. Одамлар оқими кўчага суриб чиққанидан кейин қарасам, ёнимда ҳалиги қиз турибди. Бундай паллада ўз йўлимга уриб кетаверсам — бу ҳам йигит кишига ярашмайдиган хунук иш.

— Келинг, кузатиб қўяй, — дедим. — Қайси томонда турасиз. Кеч тун, ҳарҳолда.

— Йўқ, йўқ, — деди қиз шошиб. — Сиз бораверинг. Мен ўзим... Шу ердан автобус бўлади. Илтимос, йўлдан қолманг...

И-е! Бояги менга нисбатан сажда қаёқдаю бунақа мени ҳайдаш қаердан чикди?! Очиғи, қизнинг хатти-ҳаракатига тушунолмай сал гангидим.

— Ахир...

Қиз ғалати гап қилди:

— Мени қийнаманг, илтимос. Сиз боринг, Кодир ака...

Қодир ака? Тавба, бу қиз мени исмимгача билар экан! Бу яқинлик белгиси эмасми?! Шундай бўлса, нега мени хадеб ҳайдаяпти?!

Иzzат-нафсим оғриди.

— Ихтиёрингиз... — дедим қизнинг юз-кўзига қарамай.

Хайрлашмай кетдим-у, шу тун, эртаси куни, эртаси тунда, бутун ҳафта бўйи дилкаш, дилозор қиз хаёлимни тарк этмади. Мен олдин ҳеч қачон бундай ҳолатни туймагандим. Нозиккина қизнинг катта, ёруғ кўзлари қалбим, хотирамга нақ мухрланиб қолганди... Биринчи навбатда, у мен учун қандайдир сирли, тушунуксиз эди. Нега театрда сиғингандай ўтирди-ю, нега кўчада мендан қочиш пайига тушди? Бундай қарама-қарши иш тутиш ҳали эси кирди-чиқди ёш қизнинг тентаклигими ёки ривоятларда битилмиш аёл макрининг нозик шаклими? Йўқ, иккаласига ҳам ўхшамайди... У негадир сўнгида: «Мени қийнаманг, илтимос...» — деди. Нега? Бунинг маъноси нима? Наҳотки, тунда қиз болани уйига кузатиб қўйиш уни қийнаш бўлса?! Мени шунчаки суюқ-олифта деб ўйладими?! Йўқ, шундай хаёли бўлса, аввалдан менга театрда сиғиниб ўтирмасди...

Ўз аҳволим ҳам ўзимга тушунуксиз эди. Мен қизнинг кўчадаги муомаласини, таҳқирлангандек қўйга тушганимни ўйлаб, мағрурлигим тутиб, қизга нисбатан қандайдир адоватга тўлиб бораётгандек эдим. Аммо ажаблнарли жойи — шу билан бир пайтда, негадир уни кўргим, ёнимга ўтқизиб, унинг катта, ёруғ кўзларига тўйиб қаргим келарди...

Бир ҳафтадан кейин, сабр-тоқатим тугади. Назаримда, бу ишга аниқлик киритмасам, портлаб кетадигандек эдим. Кундузи, машғулотдан чиқиб, ойимни кўриш баҳонасида уларнинг ишхонасига бордим.

Уч-тўрт эркак, қолгани аёллар, қизлар ишлашаётган хонага қадам ранжида қилдиму негадир ойимни эсдан чиқариб, биринчи галда мени изтиробга солиб юрган қиз томон қарадим. Қиз ҳам худди шу аснода бошқа биров эмас, шахсан мен кириб келишимни билгандек, менга ялт

этиб қаради. Кўзларида недир — севинчми, илтижоми бор эди. Сўнг театрдагидан ҳам минг чандон қисиниб, паришонланиб қолгандек бўлди. У ҳозир гўёки қаёққадир қочиб кетмоқчи-ю, қўл-оёқлари занжирда эканлигидан, илож йўқлигидан, ҳеч қаёққа қочолмаётгандек эди!

Эй, гап буёқда экан!..

Онамнинг ёнига келганларимда киз мени ёктириб қолганига, ўзимнинг ҳам ўша, Тамарахонимга бағишланган кечада унга шайдо бўлганимга шак-шубҳа йўқ эди! Бу қандай бахт, дунё! Менга сенинг ҳали шундай буюк марҳаматинг бормиди!..

Шу куни юрагим лиммо-лим нурга тўлгандек бўлди. Мен куруқ бир таёқдан яйраб-яшнаган, гуркираб ўсган дарахтга айландим. Вужудимга ўрнашган жунунни сирдиролмай, телба-девона кўйга тушдим энди мен... Тўғри, ҳамон ўзимга қарар, башанг кийинар эдим. Бироқ юриштуришим, ўзимни тутишимда олдинги олифталик йўқ, унинг ўрнида бошқача ёниш, мағрур туриб, жонингни кимларгадир нисор қилиш истаги...

Шундан кейин, онажонимга меҳрим «ошиб» кетди: гоҳ уч кунда, гоҳ ҳафтада уларнинг ишхонасига кираман. Онажоним бечора менинг феълим ўзгарганидан бир шод, бир ҳайрон. Бошқалар ҳам менинг бу ерга серқатнов бўлиб қолганимга эътибор қилишгани аниқ — кулимсираб қаршилашади. Йўқ, улар ҳеч нарсани билишмайди. Чунки, биз ҳар гал фақат кўзларимиз билан бир овизгина гаплашамиз: «Бормисиз?», «Борман, азизим!» Шу, холос... Албатта, қиз билан қаердадир кўришиб, сўзлашгим келади. Лекин алланималардан кўрқаман... Аввало, унинг кўришиб-кўришмай қочиб қолишидан, ишнинг буткул бузилишидан... ўзим билмасдан, уни хафа қилиб қўйишдан ҳам кўрқаман... Кейин, умуман, менга бу қиз насиб этмаслиги ҳам мумкинлиги, ҳаётнинг минг хил чигалликлари борлиги...

Мен барибир бахтиёр, умидга тўлгин эдим. Бир-бирига интилган икки қалб қачон бўлмасин топишмаслигига, қовушмаслигига ақлим бовар қилмас эди. Ҳаяжонланиб, ҳуркиб, бунинг вақти-соати етиб келишини кутардим.

Шундай юриб қишдан чиқиб олдик. Кўчалар, бозорлар гулга тўлди.

8 Март байрами арафасида, одатдагидек, онамнинг олдига борадиган бўлдим. Кўчада кетаётиб, хаёлимга ан-

тиқа бир фикр келди: эртага байрам бўлса, онам, дилбаримдан тортиб, ишхонадаги бутун аёлларни гулга кўмиб ташламайманми! Бу менинг қонимда ухлаб қолган олифталикнинг туйқусдан қайтиб уйғонишидек гап эди. Бунда ўзимни кўрсатишга уриниш йўқ эмасди, ҳар қалай.

Мен ҳаётдан ўша куни — ўзимнинг носамимий қилмишимга яраша «мукофот» олдим...

Яхшиси, тартиби билан.

Шу куни ҳаёлимга келган фикрдан шошиб-ҳовлиқиб бозордан бир эмас, ўн даста гул харид қилдим. Бу бутун бир хирмон эди. Машина ёллаб, бордим бостириб.

Ҳар қачонгидек одамлар ишлаб ўтиришган хонага кириб, кучовимга сифмаётган гулларни эшик ёнидаги яланг тахта устига қўйдим. Сўнг, анграйишиб туришган аёллар, қизларга маъноли тикилиб, бир гулдастани онажонимга топширганимча, қолганларини бўлиб, ҳар кимнинг ёнига бир, иккитадан гул ташлаб чиқа бошладим. Навбат кўз остимга олган қизга келди:

— Бу сизга...

Во ажаб... У менга қарамас эди. Гулни ҳам сал нарига суриб қўйди-да, қўлидаги иш билан машғул бўлаверди: менинг гўё бу ерда бор-йўқлигим унинг учун буткул аҳамиятсиздай...

Мен ҳайрон эдим. Аёллар, қизларни байрам олдидан табриклаб гул бераётганим — чиройли, яхши эмасми?! Ана, ҳамма аёллар, қизлар суюнишяпти-ку... нега суюнмайди бу қиз?! Ахир, аслида, мен унинг учун қиялпман-ку бу ишни!..

Довдираб қолиб, ёш боладек мадад сўраган кўйда ойим томонга қарадим... Қизиқ, онажоним ҳам негадир мен учун хижолат тортаётгандек эди!..

Мана, энди қилаётган ишим чиройли, яхши, аммо ақлли одамга оп-очик кўриниб турган бачкана ўйин эканлигига фаҳми-фаросатим ета бошлади. Мен уй қолиб, ишхонада табриклаб, онамни бир оз камситганимни пайқадим. Ҳали ўртамизда ҳеч муносабат йўқ, қиз учун гул келтириб, намойишкорона унинг олдига серрайиб, сен меникисан, мендан кутулиб қаёққа борардинг, дегандек иш тутиб, қизга ҳам озор етказганимни англадим...

Ким билсин, бу аёллар, қизлар чиндан суюнишяптими, мендан, онажонимдан, менга шу қадар сифиниб юрган қиздан қулишяптими истехзо билан?!

Сир бой бермасликка тиришиб, байрам яхши ўтсин,

деган мазмунда ғўлдираб, эшикка илдам босдим. Қоқи-
либ-сурилиб, тез ташқарига чиқдим. Ўз-ўзимдан нафра-
тим келган, кўнглим ғаш, кир эди. Лекин буниси ҳали
ҳалво экан...

Нима бўлганини чуқурроқ тушуниб олишни истаб,
ташқарида бир дам тўхтаганимча, папирос тутатдим. Худ-
ди шу палла кимдир — биров рўпарамда сояга ўхшаб
турганини сездим. Бошимни кўтариб қарадим — буюрт-
ма қабул қиладиган Зухур деган йигит.

— Дўстим, — деди у, илтифотдан кўпроқ алам ва
ғаразли бир оҳангда. — Гапириш нокулай, лекин бошқа
илож йўқ... Сиз анчадан бери Адолатга илакишиб юрип-
сиз...

— Нима-а?! Яна бир қайтар! — дедим бўғилганим-
дан муштимни дўлайтириб, уни хозир уриб юборадиган
жангари бир алпозда. — Сенга бунинг нима алоқаси
бор, қанжик?!

— Олдин йўқ эди, — деди Зухур ҳамон босиқ, аммо
алам билан. — Энди бор!.. Биз келишганмиз, турмуш
курамиз яқинда. Ҳамма нарса тайёр, фақат ҳаво сал
юришса...

Бирдан томирларим бўшашиб кетди. Ҳаёлимда даҳ-
шатли бир сўз янгради: тамом!

Зухурга зуғум қилмоқ ошиқча, шу тобда мени тир-
ноқча бола ҳам ер билан яксон қила олади. Бундан кўра
урмайсанми, мард бўлсанг, Зухур?!

Худди ёнғинда баданига ўт теккан одамга ўхшаб, бе-
хос югурдим. Қаёққа? Нега? Тўхтар, гандираклар, яна
олдинга — дуч келган томонга югурар эдим... Телба!
Бу дунёда кулфатдан, қутилмаган бало-офатлардан, бахт-
сизликдан юрган билан қочиб-қутулиб бўлар эканми?!

Уф-ф...

Шу кундан онажоним ишхонасидан қадам уздим.

Бир ой деганда мендан фақат чўп-устихон қолди.

Олифталик қайда, уст-бошга қараш ҳам йўқ. Ўқишга
борганда ёки бошқа иш билан кўчага чиққанда ҳам, ме-
нинг ўрнимда соям кезади гўёки...

Севимли китобингни, титиғи чиққанини билатуриб,
ёд бўлиб кетганига қарамай, гоҳ-гоҳ бағрингга босиб,
кайта ўқишга тутинганингдек, мен ҳам Адолат билан
муносабатимни бот-бот бошдан-охир эслаганим-эслаган
эди. «Мени қийнаманг, илтимос...» Зухур билан олдин-
дан қандайдир режа тузиб қўйилгани учун шундай де-

ганмиди Адолат! У мени яхши кўра туриб, бошқага тегадими?! Ёки у Зухурни мендан ҳам қаттиқроқ севадими? Аёлларни тушуниш нақадар кийин бу дунёда, нақадар кийин...

Менинг аҳволимни уйда ота-онам сезишмаслиги мумкин эмасди. Бироқ, мен уйдан, ота-онамдан ҳам бегонасираб қолгандек эдим. Улар билан деярли гаплашмас эдим.

Онамнинг ўзи бир оқшом дастурхон устида гап очди. Тўғрироғи, у менга индагани йўқ, дадамга, бақириб-чақириб, ишхонаси ҳақида алланималар деяётгандек бўлди:

— Шу, қизларимиз галати. Мени бир-бирларига рашк қилиб юришади...

Отам энгашиганча қулоғини тутиб, онамнинг сўзларига тушуниб, кулимсиради.

— Сени нега рашк қилади? — сўради у.

— Мен кизлардан Адолатни айниқса яхши кўраман. Бошқаларнинг рашки келади-да...

Адолат!..

Юрагим гурс-гурс уриб, бошим ғувиллади.

Ойим куюниб, отам эшитсин учун бақириб-чақириб, ҳамон нималардир дер, афтидан, ҳамон Адолатни мақтар эди. Мен ўрнимдан сапчиб кўчага югургим келар, аммо шу дамда қимир этишга мажолим етмас эди.

Агар гапираётган киши онажоним эмас, бошқа одам бўлса, мени атай ўртамоқчи, деган хаёлга борардим... Йўқ, Зухур билган нарсани — менинг Адолатга кўнгил қўйганимни ойим албатта билади. Унинг фаҳми-фаросатига шак келтириб бўлмайди. У менинг — ўз боласининг ярасига туз сепмаслиги ҳам турган гап!.. Хўш, оддий, аён ҳақиқат шу экан, онажоним нега бундай қиялпти?! Эй... Ойим, Адолат яхши қиз, фақат сен эмас, менга ҳам ёқади, уни қўлдан чиқарма, муҳаббат учун курашиш ҳам керак-да, демоқчи...

Отамга бақириб-чақириб гапириш баҳонасида ойимнинг мени туртиб қўйиши бежиз эмас! Унинг ўзи муҳаббатни теран ҳис этган, муҳаббати учун вақтида каттиқ курашган инсон, ахир...

Ахир...

Илк ёшлиқда бошига тушган кулфатлардан сўнг минг машаққат билан қад-қомат тиклаган дадам, ойимни тан-

лаб-топиб, никоҳдан ўтиб, «кичик бир тўй» ўтказмоқчи бўлиб турган паллада уруш бошланган.

Тириклик, бахт — ҳамма нарса кўзига муваққат кўринган, аввалдан турмушда аламзада бўлган дадам тўйни тезлаштириш пайига тушган, бироқ дўппи тор келиб қолган шу аснода ойим, йўқ, уруш кетяпти, энди тўй бўлмайди, деб туриб олган.

Табиийки, дадам бундан ранжиган. Лекин ойим барибир, қайсарланишни қўймаган. «Мен сизнинг никоҳингиздаги хотинингизман. Вафо билан кутганимни билишингиз керак!» — деган мазмунда гап қилган.

Дадам урушга жўнаган. У қонунан хотини, амалда қайлиғи бўлган ойимга фронтдан ошиқона хатлар ёзиб турган. Ойим уни кутиб, ҳар бир хатига иккитадан жавоб йўллаган.

Кейин... Кейин, дадамдан узоқ муддат хат келмай қолган. Ниҳоят, бундай аламли бир мактуб...

«Жамила! Ёлғизим, дунёга келиб, топган бахтим! Иродангни, бардошингни йиғ. Мен сенга аччиқ бир ҳақиқатни ёзишим керак. Жангда менинг бутун дабдалам чиқди. Бу оддий майиблик-мажруҳлик, деб ўйлама. Биров кўрса, даҳшатга тушадиган, қўрқиб кетадиган ҳолдаман... Жамилажон, сен бунча ақллисан, тўйни қолдириб тўғри қилган экансан. Шу хатим — сенинг эркинга кафолат. Мен сенинг бахтингга зомин бўлмайман, турмушни ўйла, эркам, сен уйли-жойли, ували-жували бўлиб кетсанг, мен ўзимни бахтли сезаман, ишон, менга дунёда бошқа ҳеч нарсанинг кераги йўқ. Мендан кўрклироқ, кўрса одамнинг ҳаваси келадиган қанча-қанча йигитлар ўлиб кетяпти. Мени ҳам шулар сафига қўш, унут... Мен сал ўнгланиб, бирон томонга бош олиб кетаман, менга ўхшаганлар учун белгили жойлар бор, деб эшитдим...»

Сени сўнги бор хаёлан қучиб, ўтиб:

Хаёт...»

Онам йиғлаб-йиғлаб унга бу йўсинда жавоб ёзган:

«Хаётим! Бу қандай шафқатсизлик! Нега мени бунчалик камситасиз, хўрлайсиз? Наҳотки, мен сиздан юз ўгирсам! Мен одам эмасманми? Токи тирик эканман, сизни бошимда кўтариб юрмасам, бу дунёга келиб, инсон бўлиб нима қилдим...»

Эрим! Халқ учун ўзини аямаган баҳодирим! Қанотларини синган лочиним!.. Тез қайтинг, тез...

Сизни интиқ-интизор кутаётган хотинингиз:

Жамила...»

Ойим бу хатни жўнатгач, кўнгли барибир тинчимаган. У дадамнинг қайсарлик қилиб, алам-аччиқ устида бир умрга қаёққадир ғойиб бўлишидан қўрққан.

Поездда осилиб, Москва яқинидаги госпитални ўзи топиб борган ойижоним. Йиғлаб-йиғлаб, дадамни олиб қайтган Тошкентга!..

Ойимнинг ўрнида бошқа аёл бўлганида, — бундайлар эса истаганча топилади, — дадамнинг ахволини билгач, айниқса, уни кўрганидан кейин, мен энди бу дарди-сарни бошимга ураманми, деб бурилиб ўз йўлидан кетавериши ҳеч гап эмасди! Ойим дадамни яхши кўргани-ю, одамнинг чиқити йўқ, деган ақидага риоя қиладиган аёл эканлигидан, ўшанда чексиз марҳамат кўрсатган, дадамни қайта тирилтириб, оёққа турғизган. Ана шундай инсон менинг ойижоним!..

Қисқаси, муҳаббат учун албатта курашиш керак.

Лекин мен нима деб, курашаман? Адолат билан Зухур яқинда турмуш қуришаётган бўлса, ҳамма нарса тайёр бўлса... Лоақал март байрами арафасида Адолатга озор етказмаганимда эди, у билан бир қур гаплашишга уриниб кўрардим... Йўқ, ўшанда ҳам бундай қилолмасдим. Чунки бу оддий ғурурдан ҳам воз кечиб, эрга тегаётган бир қизга тиланчидек бекордан ялиниб-ёлборишга ўхшайди... Онам мени туртса туртсин, бунга бўйним ёр бермайди! Мен ичимда куйиб юравераман! Энди менинг қисматим шу!..

Ойим оқшом пайти дастурхон устида ўтган суҳбатдан кейин, қайтиб бирон марта Адолатни тилга олмади. Орадан яна бир ойга яқин фурсат кечиб, май кунлари яқинлашиб қолди...

Бир куни онам эрталаб ишга кетаётиб, кечқурун албатта уйда бўлгин, деб тайинлади. Гапини эшитиб-эшитмагандай турганимни кўриб:

— Мехмонга борамиз, ўғлим, — деб изох берди. —

Махфуза опанг бир келинлар, деб қўймапти. Бирга борайлик. Қоронғи кечада ўзим тентираб юрмай.

Махфуза опа ойим билан бирга ишлайди, икковлари қалин дугона. Онамнинг озиб-ёзиб кечки пайт кўчага чиқадиган бўлгани, буни у аллақандай байрамдек қабул қилишини ўйлаб, бояги лоқайдлигимдан ранжиб, дарров рози бўлдим. Сўнгги ойлар бадалида биринчи марта, мен сизни ҳам тоза қийнадим, ойижон, деб ўйладим ичимда...

Онам ишдан қайтиб, байрамларда киядиган энг яхши қўйлагини устига илиб, одатда беркитиб юрадиган балдоғи, узукларини тақди. Мени ҳам пўрим кийинишга кистади. Ниҳоят, кўчага чикдик.

Мен эмас, ҳамон онам «рахбар»лик қиларди. У кўча бошида қўл қўтариб, машина тўхтатди.

Хўп, Махфуза опанинг эски шаҳардаги бизникига ўхшаган ҳовлисига етиб ҳам келдик. Онамнинг дугонаси бизни мамнун қаршилаб, ҳовли тўридаги катта бир хонага олиб ҳам кирди.

Эй... бу тушимми ё ўнгимми?! Нима бўляпти ўзи?!

Хона ўртасидаги ясатиғлик хонтахта ёнида менинг дилкаш, дилозорим Адолат ўтирарди.

У менга тик қарамай, ўрнидан туриб қаршилади. Ойим уни кучиб-ўпгандек, ўз кизим, деб эркалагандек бўлди.

Бирон соат чамаси ўтирдик. Мен билан Адолат аразлаган болани эслатардик. Онам билан дугонаси негадир нукул ҳазилкашлик қилиб, кулишар эди. Ахийри, Махфуза опа ойимга деди:

— Бу, қизим кетмоқчи эди, жавоб берсакмикин?

Онам бир Адолатга, бир менга қаради:

— Адолатни йўл бошига тез кузатиб кел, ўғлим. Мен кутиб ўтираман. Кейин бирга қайтамыз.

Шу куни ҳеч қутилмаган ишлар бўлди-да...

Вақт ярим тунга борганида, Махфуза опаникига яна келиб, эшик қоқдим. Махфуза опа, тахминан ўн-ўн беш минут ўтиб, кўзларини ишқалаганича, эшикни очди:

— Вой, тинчликми?!

— Ойим...

— Бор, уйга бор, болам, кеч бўлиб қолди, — илжайди Махфуза опа.

Унгача эса...

Адолат иккимиз, қош-қовоғимиз солиқ, кўчага чикдик. Бир оз ёнма-ён юргач, беихтиёр зардам қайнади:

— Қочмайсизми, кўзидан?

Адолатни хали билмас эканман. Уни фақат қисиниб, нафас ютиб ўтирадиган қиз десам, унда бир қизга етибортадиган дадиллик ҳам, эркалик-шўхлик ҳам бор экан.

— Ўзингиз қочинг... пўшт, қо-чоқ! — деди у бехосдан.

Мен бўш келмадим.

— Тўй қачон энди? — захримни тўқдим яна.

— Мен айтишим керак экан-да. Қизик! — истехзо билан деди Адолат.

— Сиз айтмасангиз, Зухур бизни тўйга ҳам айтмаса керак! — чимдиб олдим ўзимча.

— Зухур?! У, бу ерда нима қилиб юрипти?!

— Ахир, турмуш қурмоқчи экансизлар-ку? У сизни олмақчи экан...

— «Оламан» деган олаверадими, афанди?..

Мен бораётган йўлимда тўхтаб, қотиб қолдим. Демак, демак... Зухур ўз фойдасини кўзлаб мени чалғитган, холос. Бошқа гап йўқ! Бу қиз байрам арафасидаги кўнгилсизликни аллақачон унутган, мени кутган, арази ҳам шундан. Мен бўлсам... Онажоним меҳрибонлик кўрсатиб, мен учун ҳам курашмаса, билмадим, Адолатимни чиндан йўқотиб қўярмидим?!

Нима қилганда ҳам, мен ундан бир қатла жудо бўлиб, уни қайта топган эдим!..

Ойнинг ўн беши қоронғи, ўн беши ёруғ, деб ўринли айтишган экан.

Менга яна жон кирди. Юрагим янгидан лиммо-лим нурга тўлди... Мен энди Адолатни еру кўкка ишонмадим. Адолат билан бирга, ўз ота-онамга нисбатан ҳам қандайдир меҳрим ошиб-тошиб кетган эди. Яшаш фараҳли, дунё гўзал, атрофимда юрган, хатто кўча-кўйда учраган катта-кичик одамлар барчаси гўзал... аммо ота-онам, уларнинг ёнида Адолат ҳаммадан ҳам гўзал!

Эй, аслида ҳам худди шундай...

Дадам яримта одам-у, лекин кўрган-қараган кишининг этини беихтиёр сескантирадиган бедаво эмас. Афганистонда чексиз ғурур, матонат акс этган, нуроний, улугвор киши!

Ойим! Ойимни айтмасам ҳам бўлади. Уни ишхонасида, энг ақлли, энг чиройли аёл, деб билишади.

Адолат...

Мен Адолат билан гоҳ унинг ишидан кейин, гоҳ дам олиш кунлари мунтазам кўришиб турадиган бўлдим. У Маҳфуза опаникига борган кунимиз анча ўктам гаплашганига қарамай, энди менинг ёнимда ўзини ҳамон бир оз қисинаётгандек тутар, ҳар гапга қизараверар, кўзига қараётганимни пайқаса, панамга беркинар эди.

Умуман, у бошқача қиз эди. Уятчан! Оху! Унда тугма бир одоб, маданият кўзга ташланарди. Мен баъзан ҳаяжонланиб кетиб баланд товушда гапириб юборганимда, у юз-кўзимга жавдираб қарар, эътибор қилавермасам, бошқаларга сездирмай, секин бармоғини лабига босарди. Сўнг, мен сизни огоҳлантиришга оз-моз ҳаққим бор, дегандек гинаомуз меҳр билан боқар эди. Унинг менга тикилиши аксар боласини рўпарасига ўтқизиб қўйиб, томоша қилаётган ОНАларни эслатарди.

Бу қизнинг мармардан йўнилгандек юзи, мени бандиасир этган катта, ёруғ кўзлари, елкаларига ёйилган қопқора сочлари, узун, ингичка бармоқлари... менинг бахтим эди...

Одатда, ошиқ-маъшуклар танишган кунларини бир умр эслаб, у ҳақда доим сўзлаб туришни ёқтиришса керак! Биз ҳам Тамарахонимга бағишланган кеча ёдимизга тушиб, аксар шу тўғрида суҳбатлашардик.

— Менга қаранг, нега сиз ўша кеча кузатиб қўйишимга кўнмагансиз?! — сўрардим ҳар гал, аниқ жавоб олгим келиб.

— Ўзим... — шу биргина сўзни айтарди Адолат.

— Хўп, нега, мени қийнаманг, илтимос, дегансиз?! Мен ҳеч тушунмаяпман.

— Сиз бир куни барибир кетасиз-да... Ана, қирк саккиз кун юрдингиз-ку, келмай?! — дерди Адолат уялиб-қизариб. — Кетсангиз, ҳалиям қийналаман-да...

— Мен ўлгунимча ҳеч қаёққа кетмайман энди! Мен сизни ўша кеча ёқтириб қолганман. Кейин, яхши кўра бошладим. Сиз-чи? Сиз... қачон?

— Мен?! Сиз бу гапни қаёқдан топдингиз? Мен сизни нега яхши кўрар эканман?! — дерди Адолат ўзининг бутун сири бир йўла очилаётганидан қўрққандек.

— Мен ҳарҳолда яхши кўришга арзисам керак! — дердим гапни ҳазилга буриб.

— Йўқ, сиз ёмонсиз. Сиз жудаям ёмонсиз! Жудаям!.. — дерди Адолат, энди ўзининг сўзларидан ич-ичида ўзи завқланиб.

Баъзан эса:

— Ҳар хил концертлар бўлиб туради... театрлар, музейлар... Ҳафтада-ойда бўлсаям, бирга борайлик, Адол! Ёлғиз боргим йўқ, — дердим ўша, танишган кунимизни эсга олиб сўзлашиб ўтирганимизда. Санъатшунос эканлигимдан, яна секин кўшиб кўярдим. — Олдинлар кам кирганман. Ҳозир ҳам, биласиз... Ҳолбуки, сезяпман, иш учун кўриш, ўрганиш керак.

— Кейин... — дерди Адолат, тўйдан кейин, деган мазмунда. — Уяламан. Танишлар кўриб қолишади. Халиям кўчада шунча судралганимиз! Отам, акаларим эшитса яхши эмас...

— Сизнинг дадангиз, акаларингиз, менимча, тушунган одамлар...

— Тушунганми-тушунмаганми, барибир орият деган гаплар бор. Мен уларнинг юзини ерга қаратган бўламан...

— Театрга ҳушингиз бўлмаса, унда Тамара опани кўришга уйига борайлик. Мен уни ёзмоқчиман...

— Вой! Бизга ўхшаган одам камми?! Ҳамма бораверса... — дерди шошиб, куюниб Адолат, худди мен уни шу дамдаёқ қўлидан тутиб, судраётгандек.

Чуқур хўрсиниб қўйиб, санъат борасидаги ўйларимни ўртага тўккандек, гўлдирардим:

— Тамарахонимга ўхшаган санъаткорлар кам, албатта. Лекин кизларимиз ўқиса, ўз устида қаттиқрок ишла-са...

— Йўқ, — дерди Адолат ўйчан. — Мен билмадим-у, унақа бўлиш учун яна нималардир керак... Мен тушунтириб беролмайман...

Унинг зийраклиги, аклига ҳайрон қолардим. Йўқ, у суҳбат пайтида шундай беихтиёр гапирмаса, ҳеч қачон ақлли эканлигини кўрсатиб офиз очмасди. Ақалли ўқиган қайсидир китоби, эшитган қайсидир нақли тўғрисида ҳам, лом-мим демасди. Бу унга, афтидан, ўзини бошқалардан устун қўйиш, мақтанчоқлик бўлиб туюларди.

Ишонинг-ишонманг, шу баҳор кунларидан то қиш келиб янги йил бошлангунча, Адолат билан кўришиб юриб, бирон марта қўлини тутишга журъат қилганим йўқ. Янги йил бошланганида эса бир куни...

Кечга томон ҳар сафар учрашадиган муюлишда Адолат кўринмади.

У эртаси куни ҳам кўринмади. Индини ҳам...

Мен ўзимни йўқотиб, эсхонам чиқа бошлади. Адолат ишга келмаётгани аниқ. Аммо, нега? Унга нима бўлди?!

Ҳар куни эрталаб ҳам, кечқурун ҳам онамга жавдираб қарайман, юз-кўзига термиламан. Мени мудом тушуниб келган онажоним, бу гал тушунмаяптими... ахир, кўришиб юришганди, бир-биридан хабари бордир, деб ўйлаяптими... менга индамас эди.

Олдинги телбаликлар бир пул, энди чинакам жинни бўлаёздим. Бу менга янги имтиҳонми, янги зарба? — билмас, билмаганимдан эзилар эдим.

Адолатлар дарвозасини кўрмаганман-ку, лекин учрашган пайтларимизда доим уни кўчаларига яқин-яқин жойларга боргунча кузатганман... Энди ишхона олдидаги кадрдон муюлишни обдан айлангач, бошим оғиб, уларнинг уйи атрофларида тентирайман.

Менинг билганим шу: уйга кираман, кўчага югураман. Адолатнинг қораси кўринади, деб ўйлаган ерни қадам-бақадам ўлчайман...

Ўзимча минг хаёлга бордим... Билмасдан-сезмасдан Адолатга озор бериб қўймадимми? У мендан қочиб юргани йўқми? Буниси ҳам майли. Адолатнинг бошига бирон кулфат тушиб, у азоб чекаётган-у, мен унга кўмак бериш ўрнига бекордан-бекорга санқиб юрган бўлсам-чи?!

Ойимнинг оғзини пойлаш жонимга тегиб, неча марта ундан гап сўрашга ҳам чоғландим, лекин ўзбекчилик экан, юзим чидамади. Йигит киши уйлангандан кейин ҳам ота-онага хотини тўғрисида кўп гапиравермайди, ёқтирган қизни эслаб-эслатиш одобдан эмас.

Мен ишхонага кириб, ойимга билдирмай, Махфуза опаданми, қизларданми, Адолатни сўраб-суриштиришни ҳам ўйладим. Бироқ бундай қилиб одамларнинг орасида қизнинг шаънига доғ туширишдан кўрқдим. Ўз-ўзимдан уялдим ҳам.

Менга қолса, изтиробга чулғаниб, тоқатим тугаган бир пайтда тўппа-тўғри Адолатларникига кириб боришга ҳам тайёр эдим-ку, аммо — яна ўзбекчилик — дунёда номус деган нарса бор. Адолатнинг отаси, акалари менга нима дейишади-ю, унга... Шусиз ҳам чигал бахтимиз барбод бўлмайдими?!

Қисқаси, роппа-роса бир хафта шундай уни гангиб-излаб, ўз ёғимда ўзим қоврилиб юрдим.

Йўқ, кейин...

Кечки пайт ишхона олдидаги муюлишда менга ўхшаб ер чизиб, кимнидир кутгандек нари-бери одимлаётган бир йигитга кўзим тушди. Мен унга ортиқча парво қилганим йўк, ўзи мен томон шахдам қадам босди.

— Қодир... сиз эмасми? — гудранди йигит.

— Ме-ен...

— Биласизми, биз Адолат билан қўшни турамиз, мактабда ҳам бирга ўқиганмиз. У сизга мана буни бериб юборди, — букланган бир варақ қоғозни кўлимга тутказди йигит туйқусдан. Сўнг, рашки келмасин, деб ўйладими, кўшиб кўйди. — Нима деб ёзганини билмайман, караганим йўк...

Мен йигитга одамгарчилик юзасидан раҳмат дейишга ҳам улгурмадим. У тез бурилганича, кетди.

Эй, рашкка бало борми? Адолатни севаман, унга ҳам дунёда мен — фақат мен керакман! Зухур хабар келтирмайдими, ўлай агар, заррача рашк қилмаган бўлардим шу паллада!..

Кўлимга тутқазилган қоғоз кафтимни куйдирарди. Йўл четидаги пештоқида чироқ ёнаётган бинога яқинлашиб, шошганимча варақни очдим.

Хат қаламда, катта-катта ҳарфлар билан ёзилган, қисқа эди:

«Қодир ака! Сөгиндим... Бирдан қаттиқ ётиб қолдим. Сизни қийнаб қўйганимни биламан. Мени кечиринг, хўпми? Шанба куни кечқурун соат 6 да хиёбонга, ҳайкал ёнига бораман. Ўлиб ётган бўлсам ҳам, ўрнимдан туриб бораман. Ҳеч тоқатим қолмади. Бир кўрсам... Адол.»

Адолат менга, ўша кунга қадар ҳам, кейин ҳам — ҳеч қачон «севаман» деб айтган эмас. Аммо у қалбидаги менга аталган бутун сўзларини шу бир варақ қоғозда акс эттирган эди!

Мен Адолатимни яна топганим, уни кўрадиган бўлганим учун ҳам ўзимни бахтли сезардим-у, унинг беморлигини билиб ёнига дарҳол етиб боролмаганимдан баттар эзилардим. Шанбагача орада бор икки кун давомида вақтнинг имиллаб ўтишидан туйган азобим, баёнсиз интиқлигим ҳафталик интизорликдан ҳам юз чандон ошиб тушди!

Менинг ёруғ бу оламда бир куни умрим ўтиб, сўнгги нафасим етар, лекин... лекин ўшанда ҳам шу сафарги Адолат билан учрашувимиз хотирамда сақланиб, лаҳза-

ма-лахза кўз ўнгимда тизилиб турар, ниҳоят мен билан тупроққа қоришиб кетар... шундай бўлиши муқаррар!

Жума куни ёмғир ёғиб, кечга томон қорга айланди. Тунда қор тинмади. Эртаси куни ҳам гоҳ капалакка ўхшаб, гоҳ кепакланиб турди.

Мен иккимизга таниш хиёбонга анча эрта бориб олганимни айтмасам ҳам бўлаверади. Қорга бурканиб, қозикқа боғланган отдек, бу ердаги ҳайкал теграсида айланар, Адолатим қайси ёқдан келаркан, деб атрофга аланглаб эдим.

Йўқ, Адолат барибир мени ғафлатда қолдирди. У худди осмондан тушгандек, беҳос мендан йигирма қадам нарида пайдо бўлди.

Қорда юриш қийинлигига қарамай, илдам босиб кела бошлади... яқинлашди ва бирдан ўзини бағримга отиб, бошини кўксимга босди. Унинг катта, ёруғ кўзлари жикқа ёш эди.

Мен ҳам унинг елкаларидан кучдим. Телбаланиб, ақлу ҳушимдан айрилиб, унинг қош-кўзлари, юз, бурни, лабларидан ўпа бошладим. Энди биз учун биров қараб-қарамаслиги, таниб-танимаслиги, кимнингдир эшитиб-тергаши-ю, балки бизнинг қўнглимиз билан ҳисоблашмаслиги — ҳаммаси бекор эди!..

Кейин...

Мен Адолатга нафас ростлагани бир оз рўпарадаги қаҳвахонага кириб ўтиришни таклиф қилдим.

Қаҳвахонада одам сийрак эди. Биз бир бурчакдаги энсизгина столни эгалладик.

— Совқотипсиз, — деди Адолат ва қаршимда ўтирганича, қўлларимни ўзининг кичкина қўллари орасига олиб, куюнчак бир ҳолда иситмоқчи бўлди. Ўзича, секин «ух-ух»лаб ҳам қўйди. — Ҳалиям совқотяпсизми? — сўради юзимга тик қарамасдан.

— Энди яхши...

— Мени қўп кутдингизми?

— Келмайди, деб қўрқдим...

— Мен ҳам... — пичирлади Адолат алланечук ҳорфин. — Умр қисқа, сизни йўқотиб қўйсам, билмадим...

— Сиз мени нега йўқотишингиз керак экан?!

— Уйда ётиб, шундай деб ўйладим-да... Йўқ, мен сизни биламан. Лекин менга нима учундир доим сиз кетиб қоладигандек туюласиз. Тушларимда ҳам алаҳлаб сизни чакираман баъзан... — Адолатнинг киприкларида яна ёш халқаланди.

Мен, бунинг ҳаммаси соғинч, изтироб, ҳали вужудни тарк этмаган хасталик оқибати, ўтиб кетади, деган хаёлга бордим. Адолатга буни айтиб ўтирмадим. Ўзи нима бўлди, деб ундан касалини ҳам сўраб-суришгирмадим. Менинг бу гапимга биров ажабланиши мумкин. Аммо мен шунга одатланганман... Эри йўқ хотиндан, ўртоғингиз қаерда ишлайдилар, фарзанди йўқ кишидан, болалар нечта бўлди, деб сўрайдиган одамларни учратиб тураман. Ким қандай қарамасин, мен буни фаросатсизлик деб биламан... Бетоблик масаласида ҳам шундай. Ўзи айтмаса, отамдан ҳам қаерингиз оғрийди, деб сўрамайман.

Адолатга ярим ҳазил оҳангида бундай гап қилдим:

— Бир кетиб қолганимиз учун бизни ҳадеб арқонга тортаверманг-да, Адолжон, сиздан ўзим ўргилай! Умри борича оёғингизга бош қўймаган номард! Бўлдими?! — Сўнг: — Лекин унақа тушқунликка берилаверсангиз, ростдан ҳам кетиб қоламан! — деб ўтирган ўрнимда қимирлаб ҳам қўйдим.

— Кетманг! — Адолат шошиб қўлларим устига иссиқ кафтларини босганича, менга илтижо билан ва алланечук саросималаниб қаради. — Мен сизга бутун кўнглимдагини айтмоқчи эдим. Наҳотки, бу сизни қизиқтирмаса?! Ақалли бир марта ҳам эшитмасангиз?!

— Бўпти, гапиринг, — деб қўйдим юмбаб.

— Сиз мени ёқтирасиз. Мен ҳам сизга ўрганиб қолдим...

— Ўрганиш эмас, сиз мени мендан ҳам кўпроқ яхши кўрасиз! — дедим сал тантиқланиб. Назаримда, шундай қилмасам, Адолат кўзига ёш олиб, хаёлпарастлик гирдобиди ўралашаверадигандек эдик.

У, биров эшитмаяптими, дегандек ўнг-сўлга кўз ташлаб, менга инжиган, ўпкалангандек, аммо, ажабо... шу билан бирга, ўғлининг эркалигидан қуйган онадек, беозор тикилди.

— Ҳечам-да! — деди ўзининг сўзига ўзи ишонмаган кайфиятда. Энди руҳи бир оз ёришиб, қувлик билан яна деди: — Сизни қайси эсини еган қиз яхши кўрар экан!..

— Демак, мен ҳалиям ёмонман...

— Ёмон! Шунақанги ёмонки...

— ... бошқа унақаси топилмайди! — илиб кетдим сўзни.

— Тўғри! — тасдиқлади Адолат яйраб.

Шу пайт қаҳвахона хизматчиси ликобчада бизга ширинлик билан қаҳва кўтариб келди.

— Олинг...

— Майли, раҳмат, — деди Адолат. Бироқ столга қарамади. — Нима қилганда ҳам, биз ҳозир бахтли-миз, — деди у гапини узилган жойидан давом эттириб. — Умр қисқа, бахт эса абадий эмас, унга қайта-қайта йўлиқиш қийин, менимча, у сенга бир кулиб боқдим... — Худди нафаси қирқилгандек, бирдан жим бўлиб, ёлғиз ўзига аён олис нуқтага тикилганича, қотиб қолди Адолат. — Юринг, қорда бир оз айланамиз.

Биз қаҳвахонадан қайтиб чиқдик. Хиёбон, унга туташиб кетган боғ, қор босган кўчаларда анча айланиб юрдик. Адолат қаҳвахонадаги суҳбатни — ўзини кўп ўртаган дардларини унутгандек бўлди. У мени қўлтиқлаб, бошини елкамга ҳар дамда суйкаб борар, чироқ нурларида олмос зарраларидек ярақлаб тушаётган қорга, шохлари соябонга айланган дарахтларга, йўлга завқланиб, мамнун боқарди. Биз гоҳ-гоҳ тўхтардик. Мен Адолатнинг устидаги қорни қоқиб, уни кучар, ўпар, эркалардим. У ҳар гал кўксимга бошини қаттиқ босар, бағримга гўёки сингиб кетар эди...

Ниҳоят, мен уни уйи яқинигача кузатдим.

— Бир нарсани айтсам, хафа бўлмайсизми? — деди Адолат тўхтаб.

— Йўқ.

— Мабодо иккимиз айрилиб қолсак, сиз дарров уйланиб олинг, хўпми?! Шунда менга ҳам, ўзингизга ҳам яхши бўлади...

Мен жаҳлим чиқиб, уни койимокчи эдим, аммо у нозиккина бармоқларини лабимга босди. Сўнг, оёғи учидан чўзилиб, иягимдан секин ўпди-да, уйлари томон чопиб кетди...

Биз Адолат билан яна олдингидек деярли ҳар куни кўриша бошладик.

Адолат бошқа ҳеч қачон айрилиқ тўғрисида оғиз очмади. Мен ўша оқшом эшитганларим тез орада хаёлимдан ҳам кўтарилиб кетди...

Учраша бошлаган пайтларимиздан буён Адолатдан нега ўқишга қирмаганини сўрагим келарди. Мен унинг қаерда бўлмасин албатта ўқишини истардим! Лекин бу ҳақда сўзлашсак, Адолат биз тенг эмас эканмиз, мени ўзига муносиб кўрмаяпти, деб ўйлаши аниқ эди. Шундан кўрқиб, унга индамасдим...

Ёзга бориб, Адолатга уйланганимдан кейин, буни бемалол муҳокама қилиш имконияти туғилди.

Ҳаяжонланиб, воқеани жилла тезлаштириб юбордим, шекилли...

Биз энди бировнинг маломат-иддаосига бепарво, ўз дардимиздан бўлак дардни билмай, ошиқ-маъшукмиз, деб осмону фалакда эркин парвозланиб юрган кунлардан бирида отам менга муружаат қилди:

— Қачон бундай бўшроқ вақтингиз бўлади, ўғлим?!

— Вақт? Доим... Нима эди, дада?!

— Гаплашиб олишимиз керакка ўхшаб қолди.

— Нимани?

— Шу сизнинг вақтингиз оз, кўчада ишингиз кўпайиб кетганини, — қулди отам. — Олдинги юришингиз ҳам бир нав эди, ҳозир саломлашишга ҳам қийналяпмиз.

— Узр, дада... — дедим сўнгги пайтлар дарҳақиқат кўчадан келмай қўйганимни эслаб.

— Одамнинг тириклиги — уй-жой... Саёқ юрган таёқ ейди! Катта йигит бўлиб қолдингиз, у ёқ-бу ёққа қарамангиз бўлмайди, ўғлим...

— Мен тушундим, дада, — дедим отам эшитиб олсин учун бақириб. Аммо нимани тушунганимни ўзим ҳам билмасдим.

— Гап бундай, — деди дадам. — Сиз ўқишингизни бажараверасиз. Сизга беш-ўн йил қараб туришга, шукр, қурбимиз етади. Мен айтаман, ойингиз билан маслаҳатлашиб тўйга тайёргарчилик кўраверинглар...

Мен дабдурустан довдираб қолдим. Онам билан нимани гаплашаман-у тўйга қандай тайёргарлик кўришим керак?!

Эй, бунақа ишлар кўпинча ўз-ўзидан бўлиб кетаверар экан!

Онам билан Маҳфуза опа Адолатларникига бориб, патир ушатиб келишди. Ҳаш-паш дегунча янги саруполар тахланиб, ёғ-гуруч ғамлаб қўйилди. Ниҳоят, мен билан Адолат никоҳдан ўтадиган даргоҳ эшигида учрашиб турганимизни кўрмайсизми!..

Ёз оқшомларидан бирида тўйимиз ҳам ўтди.

Мен барчага ўхшаб дунёда аввалдан орзу-умидли бир жон эдим-ку, лекин оппоқ келинлик либосида парига — фариштага айланган Адолатим билан ҳовли, давра тўри-

да султон бўлиб ўтириш, ҳавас билан беғараз тикилган нигоҳлар, эътибору меҳрга тўла сўзларга қўмилиш... сенга бир карра насиб этган чинакам эркалик ва ниҳоят, яшаш, яратиш учун дунёга келган инсон эканлигингни ҳис этиш... булар етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган эди! Азал-азалдан кўрган куни машаққатлардан, изтироблардан, неларгадир эришиш йўлида кадам-бакадам ЙЎҚОТИШЛАРДАН иборат одамзод мана шу қисқа сониялар ҳаққи-ҳурмати учун ҳам, тошга чирмашиб униб-ўсган гиёҳдек, тирикликни севган, томоғини йиртиб «ГЎЗАЛ!» — деб ҳайқирган эмасмикан?! Бунга шубҳа йўқ! Ҳар қандай инсон фарзандига, сендан ўтинчим, шундай ёрқин сонияларни буюргин, Худойим!..

Ўша тўй оқшомида, фақат мен билан Адолат эмас, ҳовлимизда тўпланган кишилар ҳаммаси алланечук хуррам, бахтиёр эди. Ҳатто ўзи Адолатга уйланмоқчи бўлиб юрган, бугун менинг тўйимга айланиб келиб қолган Зуҳур ҳам, орадан ҳеч гап ўтмагандек, ён-веригагилар билан улфатлашиб ўтирарди...

Инсон муҳаббатни, севиш-севилиш бахтини ростаканмига оилада англаб етар экан!

Адолат, иккимиз бир-бирининг патларини эринмай тозаллаган, бир-бирига тумшуғида емиш берган, бирга-бирга учиб-қўниб, тўлиқиб сайраган икки қуш эдик! Ҳар куни эрталаб зўрға узилишиб, оқшом тезроқ дийдорлашишга ошиқардик. Йўқ, Адолат ўз одатича ҳамон муҳаббат тўғрисида бир оғиз ҳам сўз айтмасди. У, ёқтириш, ўрганиш, деб оддийроқ гапиришга мойил эди. Бирок унинг бутун хатти-ҳаракати, сўзи муҳаббат эди! Кўзларига қараган пайтларимда, нигоҳини олиб қочиб, қизариб кетиши, мен китоб ўқиб ёки телевизор кўриб ўтирганимда, орқамда узок туриб, гоҳо дафъатан бошини кифтимга суйкаши, ухлаб қолган деб ўйлаб, тунларда мени ўзича пичир-пичир эркалашлари... чексиз бир муҳаббат эди! Кўчага чиқиб кетаётганимда, «Тез келасизми, Қодир ака», дейишининг ўзи муҳаббат эди!.. Бизнинг орамиздаги муносабатда заррача гашлик, ғубор йўқ эди!

Одамлар ёмонликни, қозоннинг қораси, деб юқиши мумкинлигидан хавфсирашади.

Тавба! Эзгулик-муҳаббат ҳам юқумли дард экан. Бу дард инсоннинг бағрини тўлдириб юборар экан!

Адолатга қараб, унинг ота-онаси, уч акаси ҳам менга

худди сажда қилишарди. Ҳар гал борганимда, эшикдан кутилмаган қувонч киргандек югургилаб қолишар, мени ўтқизгани жой тополмай, довдирашарди. «Қуёвимиз!» деган сўз уларнинг оғзидан тўлиб чиқарди. Адолат — ёлғиз қиз эди, унинг бахти — буларнинг ҳам бахти эди!

Менинг ота-онам ҳам Адолатни еру кўкка ишонишмасди. Ойим: «Адолхон!» — деб тилидан бол томарди. Дадам ишдан қайтиб, бирон юмуши йўқлигига қарамай, албатта, келин қани, деб сўрар, Адолатга кўзи тушгач, кўнгли таскин топгандек бўларди.

Муҳаббатнинг юқиши, биргина ўғил ёки учта ўғилдан кейинги кенжатоё қиз, деган гаплар тушунарли, лекин бундан ташқари... Адолатнинг уйидагилар нималарга асосланиб мени ардоқлашганини билмадим, менинг ота-онам Адолатга кундан-кунга қаттиқ боғлана бошлашгани бежиз эмасди. Адолат фақат менинг кўнгли уйимни обод қилиб қолмай, турмуш анча машаққатли бўлган хонадонимизга ҳам файз олиб келганди. Ота-онам уруш туфайли ўзлари тугал ҳис этолмаган баркамол бир муҳаббатни мен билан Адолатда мужассам кўриб, орзулари ушалганидан, гўёки қайта яшаришганди. Дадам ўзини жуда катта бир оилага бошдек сезиб, серҳаяжон, серташвиш бўлиб қолганди. Ойимнинг гарданидаги юк, ниҳоят, енгиллашганди. Умуман, Адолат одамлар ҳавас қиладиган келин эди! У ҳар куни саҳардан туриб, ҳовлини албатта, бир қур супурар, бошқалар уйғонгунча, чой қўйиб, дастурхон тузашга киришарди. Тунда ҳам бошқалардан кейин ётишни одат қилганди; аксар мизғий бошлаганимда кўксимга секин суйканар, ингичка бармоқлари билан иягим, лабларимни беозор пайпасларди... Ойим, уйда менга ҳам бир оз иш қолсин, Адолхон, деб унга ёлборганида, у кулиб қўйиб, ҳамма ишни яна ўзи эплаб кетаверар эди. Дадам билан сўзлашишга тўғри келганида ҳам, Адолат пичирлаб гаплашарди. Ойим, баландроқ товушда гапиринг, эшитмайдилар, деганида бошини чайқарди: «Мен дадамга қандай қилиб қаттиқ гапирман!» Қизиғи шуки, Адолатнинг пичирлаганига ҳам отам унинг юз-кўзидан тушуниб кетаверарди.

Қисқаси, тўйдан сўнг бир оз муддат ўтгач, Адолатга ўқиш борасида гап очдим.

— Мактабни битирган йилим ҳужжат топширгандим, киролмадим, — деди Адолат ўйчан.

— Қаерга кирмоқчи эдингиз, ўзи?!

— Тарих... — деди Адолат. — Аввалдан қизиқаман. Тарихни ўйласанг, умрни чуқурроқ тушунасан... Лекин одам кўп экан.

Адолат ўқишга киролмаган бир пайтда мен кирганим учун виждоним қийналиб, алланечук қисиндим.

— Бу йил бир уриниб кўрмайсизми? — дедим унга.

— Йўқ, кимдир ишлаши ҳам керак-ку.

Мен баттар қисина бошладим. Хотининг ишлаб юрса-ю, сен ўқиб, мулла бўлсанг... Биров шарт-шароитдан келиб чиқиб, эҳтимол, шундай қилиши мумкин, аммо мен... Адолатга ўхшаган минглаб қизлар, жувонлар ҳар хил корхоналарда оёқ-қўллари толиб, кўз нурлари кетиб, 8 соат оғир меҳнат билан шуғулланишади. Буни қўйинг, баъзан аёллар катта юк машиналарини бошқаришади, қурилишда қоп ташишади. Кўп жойларда сўлокмондай йигитлар пашша қўриб ўтирганини кўрасиз. Қишлоқларда ҳам шу... масалан, машинада пахта терадиган — аёл, кассир — йигит! Бу инсофдан эмас, албатта. Инон-ихтиёр менда бўлса, шусиз ҳам турмушда вазифаси ўзига етарли АЁЛга ҳеч қачон оғир иш қилдирмасдим. Қизлар, жувонлар ишлаётганида эса, мендек йигитлар ялло қилиб юриши — бемаънилик, холос.

— Ишлашим шарт, десангиз, унда кечки ўқишга кирасиз! — дедим Адолатга қатъий.

— Йўғ-э! — кулди Адолат. — Бир нарсани тушунаман, деган одам ўзи ўқиб юраверса бўлмайди?!

Мен унинг донолигидан беихтиёр донг қотдим. Шу аснода олдинлар хаёлимга келмаган оддий бир ҳақиқатни хис этдим... умуман, мени вақтида ўқишга ундаган, бу йўлга бошлаган куч — «одам бўлиш» деганда илм ёки маданиятга алоқадор бирон иш билан шуғулланиб, маълум даражада ном чиқаришни тушуниш эди! Мен бир томондан, зиёли бўлиш шарафи нақадар оғирлигига, иккинчи томондан, аслида меҳнат кишиси ҳаммадан улуғ зот эканлигига фахм-фаросатим етмаганди!

Бироқ энди орқага чекинишим ҳам мушкул эди!

— Менга қаранг, нима қилганда ҳам сиз кечкида ўқийсиз! — дедим Адолатга янада қатъий. — Хўш, менчи? Отам билан онамга, сизга юк бўлиб юрмай, мен ҳам бирон ишга жойлашиб, кечкида ўқий қоламан...

Албатта, мен ўшанда тўғри бирон корхона ёки қурилишга бориб ишлашни мўлжаллаган эмасдим. Шундай

фикр туғилганди, деб мактанмайман ҳам. Бу ёлғон бўларди. Чунки, олифта юриб, ҳеч ким талаб қилмаган бир пайтда ишга киришимнинг ўзи мен учун жасорат эди!

Худди ўша кунлари мен тақдир тақозоси билан Маданият уйига келиб қолдим.

Адолат-чи?!

У менинг раъйимга қараб, шу йили кузда ўқишга хужжат топширди. Бу гал кечкига кирди ҳам. Лекин орадан кўп ўтмай, бўйида бўлиб, маълум муддат ўқишдан узилиб қолди. Бола туғилиб, оёққа турганидан сўнг... қайтиб қатнашга уринди-ю, унга ҳам ишлаш, ҳам қўлидаги ёш болага қараб, ҳам яна кечки ўқишга бориш оғирлик қила бошлади. Мен уни ортикча кийнаб қўйганимни ҳис этдим...

Биз, иккимиз ҳам шу йиллар ўз-ўзимиздан ортмайдиган аҳволда эдик. Бироқ ёнингдагиларга меҳр, эътибор кўрсатиш вақт, шароитга қарамас экан. Адолат ҳамон дадамни кафтларида тутар, ойимни қўлини совуқ сувга урдирмасликка ҳаракат қиларди. Мен ҳам энди уй-рўзғор ишларига оз-моз аралашиб туришга ўрганган эдим. Буниси майли. Умримда илк дафъа дадамнинг йиллар давомида бажариб келган ишига кўмаклашадиган бўлиб қолгандим. Унинг артелдаги хизмат вазифасига дахли йўқ иши нимадан иборат эди?!

Дадамга ёшлигида отаси ўша пайтлар янги чиққан «ФЭД» фотоаппарати совға қилган экан, унга отасидан қолган ягона ёдгорлик ҳам, мерос ҳам шу эди. Урушда ҳам дадам фотоаппаратини ёнида олиб юрган. Бу унга ўшанда жуда асқотган. Ўзбек тилида босилган фронт газетасида сурат чиқариб турган ва ойимга ҳам вақти-вақти билан қўлида тўпланиб қолган суратларни юбориб турган... Асосан, газетага мўлжалланган суратлар орасида унинг ўз сурати кам. Ҳаммаси полкдошлари, қуролдош дўстлари.

У энди сурат ололмайди, нусха ҳам кўчиrolмайди, бунини бошқа малакали сураткашлар бажаришади...

Урушдан қайтгач, дадам қандай қилиб бўлмасин ёзиб-чизишни эплаштириш устида бош қотиради. У артелда имзо чеккани сингари, аввалида қўлидаги «омбир»ларга қалам қистириб, ёзишга уринади. Бироқ, бундан ҳадеганда натижа чиқмайди. Дадам энди қаламни оёқ бармоқлари орасига олганича, битта-битта ҳарф муҳрламоқчи бўлади. Аммо бу ҳам иш бермайди. Ниҳоят, дадам

(эшитган бўлсангиз, жиззахлик Откул Назарга ўхшаб!) қаламни тишларида тутиб машқ қила бошлайди... ана шу сўнги шаклда — тиш билан ёзишда у бир оз муваффақиятга эришади.

Дадам ўзини бунча қийнаб, нимани ёзмоқчи?

У ўтган уруш даврида бутун кўрган-кузатганларини кунба-кун, соатма-соат хотирасида тиклаб, аниқ, тугал бир манзарани кўз олдига келтирмоқчи. Кейин, қуролдош дўстларини бирма-бир излаб, уларнинг қисматини билмоқчи, уларга, оила аъзолари, қариндош-уруғларига шахсан хат битиб, уйда тўпланган, катта бир жавонни тўлдирган суратлардан танлаб-танлаб жўнатмоқчи... Шу йўсинда, беҳабар юрган кишиларга бир-бирлари тўғрисида дарак етказиб, буларнинг натижасини ҳам қоғозга белгилаб қўймоқчи!

Дадамга ўхшаб жанглар ёдини муқаддас бурч билган одамлар кўп. Эски фронтовиклардан тортиб, ҳар хил тарихчилар, мухбирлар, изтопар болаларгача... (Аборрни қидириб келган қарияни эсланг!)

Шунинг баробарида, уруш қисматига соя ташламаган, бу тўғрида чуқурроқ ўйлаб ҳам кўрмаган беғам-бепарво кишилар дунёда анча-мунча топилади. Улар, масалан, уруш аллақаяқларда кечган, бу ортиқча бир даҳмаза эмасми, шунча йил ўтди, бунақа ишларнинг кимга кераги бор, дейишади.

Йўк, ҳали ер титраб, осмонда тутун сузиб юрипти. Урушлар, қон тўкишлар, таъқиб, эрксизлик ҳали дунёда ҳукмрон. Дунёда ҳали фашизм таг-томири билан қуритилгани йўк. Қўйиб берса, бош кўтариши мумкин. Инсоннинг ҳақ-ҳуқуқи ҳали шунчаки баҳс мавзуи... Шундай экан, одамхўрликка, ҳар қандай зулм-зўрликка, бахтни ўғирлаган ҳар қандай қабихликка қарши айбнома керак!

Демак, бу — муҳим, оғир, шарафли иш...

Дадам, албатта, ўз кўрган-кузатганларини айтиб туриши, мен ёзиб боришим ҳам мумкин эди. Аммо буни у ҳеч кимга ишонмайди. Кечалари ўрнидан сапчиб, хонада нари-бери одимлаганича, бир сўз, икки сўз эслайди, қаламни тишларида маҳкам қисиб, китирлатган қўйи шуни ёзиб қўяди. Унинг излаб-азобланиб ёзганлари палапартиш, худди рўйирост тиш остидан ғажилиб чиққандек туюлади. Четдан қараганда, дадамнинг бутун ёзгани қуроқдан тикилган дастурхонга ўхшайди. Аммо бу табиий... уруш, ахир!..

У битадиган хатларини ҳам бировга ишонмайди. Нега? Гап инсон қисмати, одамларнинг юрак-юрагидаги ҳиссиётлар устида боради. Эҳтиётсизлик қилиб ёзилган бир сўз кимларнидир бир умр ноумид, бахтсиз қилиб қўйиши мумкин.

Суратларни ҳам дадам ўзи танлайди. Чунки, бошқа биров қайси сурат кимга тегишли эканини билмайди...

Ўтган уруш даврига иши тушмаган киши, дадамнинг дастхатларини ўқиганда туйиладиган даҳшат, ғазаб, нафрат, шу билан бирга, тирикликдан, эзгуликдан ҳис этадиган ифтихорни ҳам тушунмайди, тасаввур қилолмайди.

«Катта саройга тўплаб ёқилганлар ҳаммаси болалар эди... Майдонда неча юзлаб жасад саржин қилиб, териб қўйилган... Баҳорда қор остидан йўлга тўшалиб пачоқланиб кетган мурдалар чиқди... Афтидан, бундай қарасанг, одам, лекин икки оёқли ҳайвон. Отиб ташламасанг, босиб келяпти...»

Шунга ўхшаган ёзувлари кўп дадамнинг. Барини бирма-бир кўчириб ўтирмайман. Бу менга малол келганидан эмас. Менинг дафтарларимни бир кун ўқийдиган кишини авайлаяпман, юрак-бағри эзилмасин, деяпман.

Дадам киришган иш туфайли уйимизда қанча таъсирли, ҳаяжонли ҳолатлар юз берганини билсангиз эди!

Бир гал тун яримдан оққанида дарвоза беҳос тақиллаб қолди. Елкамга чопон ташлаб, безовталаниб-нохушланиб чиқдим. Остонада бири қўлтиқтаёк, бири ҳасса тутган, орден-медал таққан икки киши туришарди.

— Бизни сўкмайсиз, ўғлим. Ҳозир поезддан тушдик. Эрталабни кутсак ҳам бўларди-ку, сабримиз чидамади... Ҳаётжон... бизга Ҳаётжон керак...

Шу орада отам ҳам хона эшигида кўринди. Улар — учовлон шу бемаҳалда, ҳовли ўртасида бошларини бириктириб, хўнғир-хўнғир йиғлашганини кўрсангиз.

Уйимизга деярли ҳар куни турли-туман одамлардан хат-хабар келиб туради. Жангу-жадал кунлари ёзилган хатларга ўхшаб, ҳамон булардан ўт чакнайди.

Нотаниш йигит дадамга ёзипти:

«Хурматли Ҳаёт Икромов!

Амакижон!

Бизнинг қўшинларимиз Субҳоновларга хат билан сурат юборган экансиз. Мен улардан адресингизни олдим. Менинг отам ҳақида ҳам бирон нарса билмайсиз-

ми, амакижон?! Гап шундаки, менинг дадам Саид Суб-
ҳонов билан бирга урушга кетган, адашмасам, жангда
ҳам бирга бўлган; кейин бедарак йўқолган 43-йилдан
буён кутамиз. Йўлга қарайвериб, онамнинг кўзлари
кўрмай қолди.

Шунинг учун, илтимос, отамнинг исми Муродали,
фамилияси кам учрайдиган — Юзбошев, отасининг номи
Ибодулла. Қўлингиздаги сураатларни бир қаранг, ама-
кижон.

Сиздан интизорлик билан икки оғиз хат кутиб:

Ҳамиджон».

Дадамга кекса бир аёл эса бундай хат йўллаган:

«Ҳаётжон!

Менга боламнинг расмини юборганингиз учун раҳ-
мат, ўғлим. Сураат, албатта сийрат эмас. Лекин шу-
нисига ҳам шукр. Менда шуниси ҳам йўқ эди. невараларим
катта қилиб беришди, деворга илиб қўйдик. Бо-
ламнинг юз-кўзларини ҳар кун кўрадиган бўлдим. Уруш-
ни чиқарганларни қарғаб, сизга бахт-саломатлик ти-
лайман. Ҳадея аянгиз».

Бу ишларда отамга қилган ёрдамим шуки, мен да-
дамнинг топилган-тирик қуролдош дўстларига унинг но-
мидан хат ёзиб, уйга таклиф қиламан. Уларнинг дадам
билан боғланиб туришига ёрдамлашаман. Дадам битган
хатлар, тайёр сураатларни одамларга жўнатаман. Уйи-
мизга келган хат-хабарларни ажратиб чиқаман. Бу иш-
лар ҳарҳолда «иккинчи даражали» бўлгани учун ҳам,
дадам менга ишонади. Булар ҳам барибир анча вақтни
олганидан, ёрдам бера бошлаганимга дадам бениҳоя хур-
санд...

Фарзанд кўргач, мен билан Адолат янада яқинлашиб
қолдик.

Болага Анвар деб исм қўйдик.

Анваржон оёққа туриб, Одам бўла бошлади.

Отам билан онамнинг ҳам, мен билан Адолатнинг
ҳам бутун диққат-этиборимиз шу янги Одамга боғлан-
ган эди.

Тунларда Адолат баъзан боланинг ёнида ўтириб, дафъ-
атан мени уйғотарди.

— Мен ўтирайми, сиз озгина мизғиб оласизми? —
дердим шошиб.

— Йўқ, бир оз гаплашиб ўтиринг, — пичирларди Адолат.

— Нимани? — дердим уйқум ҳали тарқамганидан, паришонланиб.

— Анваржон қандай одам бўларкин? — дерди Адолат.

— Бизнинг боламиз яхши одам бўлади-да... кўнглингиз тўқ бўлсин.

— Мен сизга ўрганган эдим. Энди Анваржонга ҳам ўргана бошладим... — пичирларди Адолат.

Мен унинг бошини кифтимга босиб, сочларини сийпалардим. У мени худди бўғгандек, бўйнимдан қаттиқ кучарди.

— Анваржон улғаяди, яхши одам бўлади. Сизни бошида кўтариб юради. Ойисига муҳаббатни у мендан олади-да! — дердим Адолатнинг кўнгли ўссин учун.

— Бу қандай бахт! — дерди Адолат. Кейин, негадир қўшиб қўярди. — Бу қандай изтироб! — Ниҳоят, илтижо қилгандек, яна пичирларди: — Айтганингиз келсин!..

Мен, бахт бўлган жойда изтиробга бало борми, деб ажабланардим. Бахтнинг шу кунлар хонадонимизни тўлдириб юборганига эса, шак-шубҳа йўқ эди.

Аллабир замонда қайсидир дарвиш:

*Коса берсанг — тўла бер,
Нимкосадан безорман... —*

деганини эшитганман. Биз ҳам нимкосага рози-ризо бўладиган ҳолда эмасдик. Қисмат бизнинг қўлимизга шу кунлар лаб-лабигача тўла бахт косасини тутқазган эди...

Шундай юриб, тасодифан косани қўлимиздан тушириб юбордик.

Ҳаммаси бирдан, тез содир бўлди.

Иссиқ, одамни лоҳас қиладиган ёз кунлари эди. Шанба. Бехосият шанба...

Тушдан кейин, отам билан онам ўзларига тегишли хонада ҳордиқ чиқаришарди. Анваржон ҳам терлаб, инжиб уйқуга кетганди. Мен идорадан кўтариб келган алламбало қоғозларни эриниб кўздан кечириб ўтирар эдим. Бир маҳал Адолат кийиниб олганини пайқадим.

— Ҳа, йўл бўлсин?

— Бозорга бормоқчи эдим. Анжир егим келяпти, — деди Адолат ўйчан.

— Анжир чикқанмикин бозорга?

— Чикқан бўлса керак.

— Мен ўзим эртага бозор қилмоқчи эдим. Хўп, десангиз, эртага иккимиз...

— Йўқ, сиз ишдан қолманг, — деди Адолат. У беланчакда ётган боласини энгашиб ўпиб кўйди. Ёнимга келиб, бир оз турди-да, мени ҳам бўйнимдан қаттиқ қучиб, иягимдан ўпди. Кейин кетди.

Кетди...

Орадан икки соат чамаси вақт ўтди — Адолатдан дарак йўқ эди.

Кўнглим ўз-ўзидан ғашланиб, безовталана бошладим. Аммо Адолат баъзан кўча-кўйда тутилганида, уни ўйлаб, бекорга оромим йўқолиб, оёғи куйган товукдай тўрт томонга югурган пайтларим кўп бўлган. Шу боисдан, кўча-магазин айланиб юргандир, деб таскин қидирдим. Уйқудан турган Анварни ҳовлига кўтариб чиқдим. Унинг тетапоя бўлиб, чайқалиб юришини томоша қилишга тушдим.

Кутилмаганда дадам уйдан чиқди:

— Келин қани?

Бу дадамнинг ҳар қачонги саволи эканлигига қарамай, шу аснода юрагим шув этди. Адолат бозорга кетганини тушунтирдиму, лекин ўзим энди ўтиришга жой тополмай турганимни сездим. Дадам билан изма-из онам ҳам ҳовлига чиққач, болани уларга қолдириб, уйга кирганимча тез кийиндим.

Ана-мана Адолат рўпарамдан чиқади, деб умидланиб, шунинг баробарида, саросималаниб атрофга аланглаганча, бозорга қараб кета бошладим. Бозорга етиб ҳам келдим.

Умуман, бозорда, айниқса Эски Жўвага ўхшаган жойда, одам одамни топиши қийин. Бироқ мен Адолатга дабдурустдан юзма-юз келиб, хайрият деб юбормоқчи эдим. Шу хаёл билан бозорни уч-тўрт айланиб, бу ердаги магазинлар, дўконларга ҳам бирма-бир бош суқиб кўрдим.

Адолат бу орада балки уйга қайтгандир, деб ўйлаб ҳовлимиз томон югурдим.

У уйга ҳамон қайтмаган эди.

Мен уй билан бозор ўртасида чарх ура бошладим. Шу йўсинда, беш-олти соат вақт ўтиб, қош қорайиб қолди.

Адолат ота-онаси уйига индамай кетиб, бемалол ўти-

раверишга одатланмаган эди. Буни билганимдан, унинг уйидагиларга шошиб учраб, уларни хаяжонлантиришни истамадим. Нимадир чора кўриш керак эди... Милиция-га учрашга қарор қилдим.

Милиция бўлимида икки киши навбатчилик қилаётган экан. Булардан бири олдидаги катта дафтарни очиб кўйиб ўйланиб ўтирар, иккинчиси хона бурчагидаги устига мис идишда шўрва қайнаётган электрплита ёнида картошка арчиб турарди.

Мен бу даргохга қайси ҳолатда кирганим маълум. Бу ерда эса негадир навбатчилар, биров келипти, деб юз-кўзимга қарашмади ҳам. Улар ўз ишлари билан шу қадар машғул эдиларки, буларни бекорга безовта қилмаяпманми, деб ўйлаб иккиланиб қолганча, қайтиб чиқиб кетиш ўнғайроқ туюларди.

Аммо келишга келгач, салом бериб, дардимни ёришга шаҳд этдим:

— Кечирасизлар... мен... болалар йўқолиб қолди...

— Болалар? Ёш болами? — менга разм солиб, бир оз эзилиб сўради дафтар кўраётган ўйчан йигит.

— Йўқ, аёлим...

— Қачон? — сўради йигит, бу гал негадир лаблари сал табассумга келиб.

— Кундузи соат икки-учларда... Бозорга кетганди. Анча вақт ўтди...

— Бунақа воқеа тез-тез бўлиб туради, — гапга аралашди картошка арчаётган йигит ҳам негадир илжайиб. — Айланиб келадилар янгам, кўп бўғилаверманг, окам...

Бейхтиёр булар мени алданган эрга чиқаришиб, мазах қилишаётганини ҳис этдим.

— Сизлар нима деяпсизлар ўзи?! Уйда ёш бола... Ахир, сизлар ҳеч нарсани билмайсизлар-ку... — дедим бўғилиб.

— Бир кун, икки кун ўтса, бошқа гап... сиз уч-тўрт соатни айтяпсиз, — энди босиқ тушунтирди дафтар кўраётган йигит. — Яна келавермаса, хабар қилинг, бема-лол.

Бошимга тўқмоқ тушгандек бўлди. Нахотки, ҳукумат идорасида, бировга ҳеч кимдан камлигинг йўқлигини, гулдай хотининг суюқоёқ эмаслигини исбот қилишга ури-ниш керак бўлса?! Бу нима деган гап, ахир!..

Асабийлашиб-гангиб, кўчада бир оз юргач, қайно-тамникига қўнғироқ қилишдан бўлак иложим қолмади.

Менинг бахтимга катта қайноғам трубкани кўтарди. У кўпни кўрган, мулоҳазали киши эди.

— Ассалому алайкум... Йўлдош ака, бу мен... Қодиржон. Кўчадан телефон қилипман. Адолат... — бўлган воқеани тушунтирдим унга.

— Уйда бўласизми? Мен ҳозир етиб бораман, — деди Йўлдош ака.

Шошиб уйга қайтдим. Уйга қайтаётиб, ҳозир Адолат албатта уйда бўлади, кўчада тасодифан тутилиб қолгани учун кечирим сўрайди, менинг жаҳлим чиқмасин учун оёғи учида чўзилиб, иягимдан ўпади, ўтирганимдан сўнг, сочларимни ингичка бармоқларига ўрайди, топилган бўлса бас, мен уни кечирмай эсимни ебманми, деб ўйладим. Ўзимни дарвозадан кирганим заҳоти Адолат билан юзлашишга ишонтира бошладим.

Аммо ҳовлида ойим Анваржонни қўлида кўтариб юргани, дадам кийиниб турганини кўрдим.

Кўп ўтмай, уйга Йўлдош ака келди. Биз учов маслаҳатлашиб, энди биргаликда милиция бўлимига бордик.

Бўлимдаги навбатчи йигитлар, овқатланиб олиб сал тирилиб қолишганми, уларни дадамнинг сипо, мағрур афт-ангори, Йўлдош аканинг салобати босдимми, ҳар ҳолда бу гал эътибор бериб қарашди. Рўй берган воқеани ҳам анча жиддий эшитишди. Ниҳоят, Йўлдош аканинг иродасига бўйсунган ҳолда, Адолат Абдуллаева, деган исм-фамилияни дафтарга тиркашиб аллақажоқларга қўнғирок қилишди.

— Милицияда бу исм-фамилия қайд этилмаган, — дейишди ниҳоят, навбатчи йигитлар. — Касалхоналар аниқ бир гап айтишолмаяпти... Бир оз сабр қилишга тўғри келадиганга ўхшайди.

Бу — мен биринчи гал эришган натижага яқин эди. Шунга қарамай, Йўлдош ака умидланиш мумкин бўлган нуқтани топди. У йигитлардан яна сўраб-суриштириш, агар бирон нима билишса, тез хабар етказишни илтимос қилиб, ўз телефонини уларга қолдирди.

Йўлдош ака ўз уйида телефонни пойлайдиган, биз уни уйда пойлайдиган бўлдик.

Шу кеча уйимизда Анваржондан бўлак биров мижжа қоққани йўқ. Икки уйда ҳам, ҳовлида ҳам чироқ ёқик. Лекин ҳаммамизнинг юрагимиз зимистон, бир оғиз гапга ҳолимиз келмайди. Қозонда овқат аллақачон совиган, мадор кетгани устига томоқ ғиппа бўғилган.

Мен уйга кирсам уй билан бирга портлаб кетадиган ҳолда эдим. Папирос тутатиб, ҳовлида айланганим-айланган. Тик этармикин, деб дарвозага тикилганим-тикилган.

Шу кеча, қизлик пайти Адолат касалланиб ётиб қолгани, ўшанда уни бир йўқотганиму унинг қўшниси, мактабдоши менга кутилмаганда хат келтириб берганидан кейин, кўришганимизни бот-бот эсладим. Майли, мен hozиргидан минг баттар ўртанай, майли, Адолат бир ерда бетобланиб ётган бўлсин, аммо кишини умидлантирадиган хабар келтирадиган бирон мард борми, эй дунё! Ўша йигитдек кимдир ғойибдан келса... сен ҳеч нарса йўқотмайсан-ку, қисмат!..

Тун ўтиб, кун ёриша бошлади, бироқ ҳеч ким Адолатдан хабар ҳам етказмади.

Қуёш ёйилганида, қовоқлари шишган Йўлдош ака яна келди. Биз ундан бирон гап сўрамадик. У дадам билан ойимга ишга кетаверишларини буюриб, мени кўчага бошлади.

Иккимиз шаҳардаги бор касалхоналарни бирма-бир тинтиб чиқадиган бўлдик.

Учта касалхонадан Адолатни тополмадик. Тўртинчи касалхонада, рўйхатдан ўтказиш бўлимида иккита ёш қиз чой ичиб, гаплашиб ўтиришарди.

— Абдуллаева? Унақаси йўқ... Биттаси бор эди, кеча уйига жавоб бердик, — деди қизлардан бўйи тикроғи, ҳақи кетаётгандек, сўзлашишни истаб-истамаётган кўйда.

— Сиз яхшироқ қаранг, — асабийлашди Йўлдош ака.

— Қарасам-қарамасам шу... — киприклари учди қизнинг ҳам. У дугонаси томон ўгирилиб, бизга орқа қилиб олди.

— Э, сен, қизча... — менинг ҳам жаҳлим чиқа бошлади энди.

Шу пайт қизларнинг ёнига бошқа бир жувон келди. Бош ҳамшира эканми, уларни ўзича эркалаб-тергади:

— Одамлар билан яхши муомала қилиб ўтиринглар, қизларим! — У бизга юзланди. — Хўш, хизмат?

Биз Адолатни қидираётганимизни айтдик.

— Кечаги мана бу... кечкурунги қоғозларни кўрдингларми? — деворга туташ шкафга имо қилиб, қизлардан сўради жувон.

— Йўқ, — дейишди қизлар қизаришиб, лекин ҳамон қаҳр-ғазаблари босилмаган ҳолатда.

Жувон шкафдан ўзи бир даста қоғозни олиб, кўздан кечира бошлади. У... қандайдир анкетани бошқаларидан ажратди.

Мен ҳам, Йўлдош ака ҳам беҳос сергакландик. Бу чой ичиб, гап сотаётган қизалоқлар, балки уларнинг ўзларига ўхшаш дугоналари кеча оқшом милиция суриштирганида ҳам ҳозиргидек лоқайдлик қилишгани турган гап! Шунақаям бўладими?!

Йўк, инсон талашиб-курашиб, муайян натижага эришгач, кечиримли бўлар экан. Биз ҳам, шу палла, хайрият, дейишга, ҳатто жувонга раҳмат деб юборишга тайёр эдик.

Бироқ жувон... жувон ҳам қизлардек қизарганди. Унинг ҳам энди негадир кайфияти бузилгандек эди. У анкетани кўлида тутганича, нима учундир ўзича ўйла-ниб турарди.

Ниҳоят, жувон тилга кирди:

— Бардам бўласизлар. Бахтсиз ҳодиса рўй берган экан...

Бахтсиз ҳодиса?! Қаёқда! Бу турган-битгани даҳшат эди.

Биз кечган бутун воқеани ўша дамда мана шу бош ҳамшираданми ёки сўнг бориб учрашганимиз врачларданми — кимдан билиб олганимизни айтолмайман. Балки, парча-парча эшитиб, ямагандирмиз, барибир эмасми... Нима қилганда ҳам, аянчли воқеа содир бўлган, буни тузатишнинг иложи йўқ эди.

Менинг шўрлик Адолатим... Кеча у кўчадан ўтиб бораётганида, биров шахсий машинасида уни уриб, тўхта-масдан яна шиддат билан йўлида кетаверган. Қонга беланган, ҳушсиз Адолатни касалхонага олиб келишган. Жарроҳлар уч-тўрт соат уриниб, унинг ҳаётини сақлаб қолишга ҳаракат қилишган. Лекин шунга қарамай, у кўз юмгач, уни саҳарлаб аравачага солиб, ўликхонага чиқариб ташлашган...

Хўп, нега биз бунинг баридан беҳабар қолдик? Ҳеч бўлмаса, охирги нафасда унинг бошида туролмадик?! Вақтида уни уйга олиб кетолмадик?! Нега?!

Ҳаммаси шунчаки...

У бир марта сал ўзига келиб, кўзини очганида, исм-фамилиясини айтган... яна қайсидир исмларни тилга олган. Кейин ҳам, кимдандир инжиб, кимгадир ёлбориб, алаҳлаб, алланарсаларни гоҳ бақириб, гоҳ пичирлаб

ётган... Аммо касалхонада исмини аниқлашгач, ортиқ у билан ҳеч кимнинг иши бўлмаган. Милицияга ўз вақтида маълумот беришни биров назорат қилмаган... Фалокатдан хабардор кўчадаги милиция ходимлари ҳам, бу шошадиган иш эмас, деб касалхона билан боғланишни пайсалга солишган... Касалхонада бу ёш аёлниги эри, бошқа одамлари бордир, уларга хабар етказиш керакдир, деган гап бирон кишининг ақалли хаёлига ҳам келмаган... Чунки, бу ерда йўлаккача касал ётипти, ҳаммасининг яқинларини суриштириш кўп вақтни олади, кийин. Чунки, бу ердагиларнинг ундан ташқари ҳам иши ўзига етиб-ортади. Чунки, бемор ўладиган бўлса, ҳеч нарса талаб қилолмайди, тирик қолса, яқинлари ўз-ўзидан топилади, албатта...

Мен эс-ҳушимдан тамом айрилиб, кўз олдим коронфилашиб қолган эди.

Милиция бўлимидаги навбатчи йигитлардан касалхонадаги ҳамшира қизларга, булардан шу ердаги бошқа одамларгача ўтиб; ўсиб борган юрагимдаги адоват, энди Адолатни ерпарчин қилган номаълум кишига — шаклу шамойилини дарҳол илғаш қийин бўлган бутун ЁВУЗликка қарши катта бир кучга айланган, таажжубки, фақат шу куч мени оёқда тутиб турар эди.

Бир пайтлар отам, унинг дўстлари билан сўзлашиб, улардан, бизнинг йигитларимиз жангда қаердан, қандай куч топиб фашистларни ўлдиришган, шундай оғир ишга қўл уришган, деб сўрагандим. Улар, қонимиз қайнаган, дейишганди. Мен ўшанда бунга тушунмаган эдим. Энди ёвузлик бутун бор-бўйи билан менга рўпара келган эди. Мен уни ҳозироқ эзиб-янчишни истар, ўзим ниҳолдек чайқалиб турипман-ку, аччиқ бир алам кўксимда дарёдек ҳайқирарди...

Сени не кўйларга солишди, Адолжон?! Ерга ташланган, топталган гулим!..

Адолат ўз тақдирини олдиндан билган, шундан кўрққанмиди? У менга доим шуни эслатишга уринганмиди?! Йўқ... У ёвузликнинг қўллари ҳали узун, оёқлари ҳали бақувват эканлигини, бахтнинг нақадар хуркаклигини жуда эрта англаб етган. Табиат катта ақл, теран ҳис берган буюк бу аёл аввалдан дунёни ўйлаб, НОТИНЧЛИК туйган, холос... Менинг эса буни тушунишга ҳам имконим бўлмаган...

Дунёда инсон эгаллаган касб-кор ҳам, билим ҳам, ҳатто

хар қандай ақида ҳам — ўткинчи. Энг улуғвор эътикод — ЭЗГУЛИК учун кураш... Азал-азалдан шундай бўлиб келган, шундай бўлиб қолаверади...

Адолжон! Адол...

Мен Адолатнинг ҳалокатини эшитган лаҳзадаёқ рухим сўниб, ерда биргина соям судрала бошлаган эди.

Кейин... кейин мени тоғдек зил мудроқ босиб, гўёки бутун борликни туш кўраётгандай ҳолатга кирдим.

Адолатнинг жасадини уйга олиб келдик. Уни ўша куниёқ дафн этмоқчи бўлишди. Лекин мен телбаланиб, бир кунгина уйда меҳмон бўлсин, қанақа одамсизлар ўзи, деб бакириб, дунёни буздим.

Унинг жасади турган хонада шу кеча иккимиз тунни ўтказдик. Мен яланг палос устига чўзилиб, топиб-йўқотган азиз кишимнинг оёқларига бош қўйдим...

Адолжон! Адол...

Эртаси куни эрталабдан ҳовлини яна йиғи-сиғи тутди. Аёллар расмга кўра Адолатнинг яхши кийимларини ҳовлига олиб чиқиб, офтобга ёйишди. Шу баҳонада, касалхонадан олиб келинган тугунни ҳам очдик. Тугунда хотинимнинг эгнидан ташқари, уйдан у кўтариб чиққан бозор халта ҳам бор эди. Анжир. Тўрт-беш ҳовуч эзилиб, сув бўлиб кетган анжир...

Ниҳоят, Адолатнинг жасадини мен у билан илк ташишганимда кўрган театр пардасига ўхшаш — қизил бахмал ёпилган тобутга ортиб, қабристонга қараб кетдик. Уни тупроққа топширдик...

Ана, ҳаш-паш дегунча бутун маросим ҳам, во, келиним, во, қизим, деган нидо, во, болам, во, синглим, деган фарёдлар ҳам, бировларнинг шовқин-суронлари-ю, бошқаларнинг маҳзун пичирлашлари ҳам — барчаси тугади. Худди сукунат чўккандек бўлди!

Бу сукунат бағрида бир кучоқ, янги, илиқ тупроқ билан шу тупроққа энди йиллар бўйи ўзини отиб сиғинадиган — бир мен қолдим!

Мен қаердадир ўкиган эдим: одамлар уруш давридаёқ унинг даҳшатини туйишгани билан, бор қабоҳатини кейинроқ чинакамига, теран ҳис этишган! Дунёда катта-кичик ҳар қандай бахтсизлик шундай кечар экан!

Адолатни ерга қўйиб қайтгандан сўнг мени чуллаган мудроқ тарқаб, мен уйғониб, уйғонганим сайин, кундан-кунга олдинги оғриқ ўрнида юрагимни оғир бир тош босиб эза бошлади... Айрилик! Бунга чидаш, кўникиш мушкул экан!

Севиб юргандаги телбаликлар, хижрондаги азоблар бунинг олдида энди эслаб-сўзлашга арзимас эди.

Адолатнинг йўқлигига, уни ортиқ ҳеч қачон, ҳеч қаердан топиб бўлмаслигига ишонгим келмас эди... Бир ерда ўтиролмаيمان. Кўчаларда тентираб, бундан натижа чиқмаслигини била туриб, уни излаганим-излаган. Охиروқибат қабристонга бориб, қабрни қучганимча, нола чекканим-чеккан... Ярим тунларда уйга сизмай, ҳовли юзида чарх уриб, ярадор шердай ўкиришдан ўзимни тутолмай, уни минг қатла чақирганим-чақирган:

— А-дол-жон! А-до-ол...

Орадан уч-тўрт ой ўтиб, мен Адолатнинг топилмаслигига ишонч ҳам ҳосил қилдим. Бақириб-чақирришлар, ҳар томон югуришлар ҳам тугади. Лекин бағримдаги тош барибир ўрнидан кўчмас эди. Мен — бир пайтлардаги олифта, аста-секин хокисорликни ихтиёр эта бошладим. Бора-бора дунё билан иши бўлмаган, тушқунликни бўйнига олиб, ўзини тупроқ билан тенг тутушдан ор қилмаган бир кишига айлана бошладим:

Йўлингда туйфрақ ўлдим ман...

На ишим, на турмушимда унум, на ётиб-туришим, яшашимда маъно... шу йўсинда икки-уч йил ҳам ўтиб кетди.

Йўқ, шундан кейин...

Адолат учун ота-онам мендан кам ўртанишмагани, улар мен учун ҳам куйиб адо бўлишадиганига қарамай, бирон пайт миқ этишмаганидан изтиробга тушдим. Урушга кириб, уйга «парчаланиб» қайтиш дадамга, уни бу ахволда кўриш оймга вақтида осон бўлмаган-ку, бироқ улар чидашган, мана ҳозирги кулфатга ҳам чидашяпти, инсон чидам, бардош учун яратилган экан-да, деб ўйладим. Бу ҳам бир азоб эди.

Бунинг устига, мен дунёда Анвар борлигини эсимдан ҳам чиқараёзган эдим.

Қайсидир куни кўчадан гангиб уйга қайтганимча, ҳовлимизга яқинлашганимда бошимни бехос кўтардим... дарвоза очик, остонада Адолат... сал қисиниб-қимтинган, катта, ёруғ кўзлари порлаб, уятчан кулимсираган Адолат турганини кўрдим. Фақат у негадир кичрайгандек эди.

Дафъатан нима бўлаётганига тушунолмай, баттар гангидим. Сўнг...

Бир лаҳза ичида ойисидан айрилган боламни мен ҳам тирик етим қилиб қўйганимни ҳис этдим. Шўрлик Адолатимнинг руҳи чиркиллаб ётгандир менинг бу ишимдан?! Унинг мендан умиди шумиди?!

— Анваржон! Болам...

Кўнглим бузилиб, кўзларимдан ёш тиркираганича, Анварни бағримга босдим. У сал довдирагандек бўлди. Аммо кейин... бошимга бошини суйкаб, бўйнимдан қаттиқ кучди.

Чидаш, яшаш керак!

Яна ўз ишларим билан шуғулланадиган, отамнинг тўпланиб қолган ишларига ҳам ёрдам берадиган бўлдим...

Йиллар аёвсиз экан.

Улар ёнимдан бирма-бир шошқин ўтиб, йўлимга ҳовуч-ҳовуч баргдай тўкилишяпти.

Мен ҳам олдинга қараб кетяпман.

Сўнгги йилларда ота-онамнинг мени қайтиб уйлантириш ниятлари йўқ эмас. Лекин бу ҳақда сўзлаш уларга оғир. Бундан ташқари, мени ўйлашади, истиҳола қилишади, қўрқишади шекилли... Мен-чи?! Мен кексайганда якка-ёлғиз қолган кишиларни баъзан учратаман, юрагим ачийди, ёлғизликнинг инсонга қанчалик жабр эканига тушунаман. Умуман, мен тақводор эмасман, кимдир кимнидир севгани учун дунёдан тоқ ўтиши керак, деб икки оёқни бир этикка тикадиган одамлар тоифасига кирмайман... Бироқ мен қайнона-қайнотам, қайнағаларим учун энди кўпдан буён ҳам ўз ўрнимда, ҳам Адолат ўрнидаман! Мени, ўғлимни кўриб улар ҳар қалай таскин топишади. Ахир, қандай қилиб улардан узоқлашиб, Адолатни янгидан қабрга қўйгандек иш тутиш мумкин?! Хўп, мен яшашга ҳақли эканимни булар ҳам билишсин? Унда, мен Адолатимга ўхшаганини энди қаёқдан топаман! Қолаверса, муҳаббат — қўшиқ бўлса-да, уни қайтиб куйлаёлмайсан!

Умрида бир марта ҳам муҳаббат кўрмаган инсонлар бор дунёда. Менга бу насиб этди! Адолат айтмоқчи, бахт чексиз-чегарасиз эмас...

Адолат баъзан менга, сиз кетасиз, дегувчи эди. Менинг ундан йилдан-йилга олисланиб, она-заминда шундай танҳо, вазмин одимлаб боришимни кўзда тутганмиди

Адолат?! У мени йўқотишдан кўрқиб юриб, мен уни йўқотиб кўйдим-ку!

Кетяпман...

Бу томон ҳаётим қандай кечади, нималар бор менинг тақдиримда?!

...Менинг бугунги туриш-турмушим шу. Аммо бунга қадар яна айрим воқеалар ҳам борки мен, уларни ҳаяжон туфайли тушириб қолдирипман.

Адолат дафн этилгандан кейин, бир куни дабдуруст уйимизга қўлтиғига жилд қистирган терговчи келди.

У жилддан қоғоз-қалам олиб, мен билан обдан суҳбатлашди. Лекин негадир юз берган фалокат қолиб, кўпроқ мен, ота-онам — барчамизнинг таржимаи ҳоли-мизни суриштирди. Ниҳоят, ўзича гудранди:

— Ҳозирги ҳаёт шароитимиздан келиб чиқадиган бўлсак, йўлларимиз ҳеч бир талабга жавоб бермайди. Унинг устига, шаҳарда одамдан машина кўпайиб кетяпти. Билмадим, бу масалаларни қачон, ким ҳал қилади...

— Буни ҳарҳолда мен ҳал қилмасам керак, — дедим бир оз энсам қотиб.

— Ҳа, албатта, — деди терговчи. — Одам кўчада эҳтиёт бўлиб юришига тўғри келади. Мен шунга айтмоқчи эдим...

— Бундан чиқди, Адолат кўча қондасини бузган эканми? Айб унинг ўзидами?!

— Айб у кишида эмас...

— Бўлмаса, нега ундай деяпсиз? Сизнингча, пиёда эҳтиёт бўлсин, отлик билган номаъқулчилигини қилавериши мумкин... шунақами?!

— Мен шунчаки гапнинг омадини айтаяпман, оғайни, — деди терговчи ўйчан. У ўрнидан туриб, яқин кунларда яна келишини билдирганича, эшикка босди.

Суҳбатдан кўнглим ғаш бўлиб қолганди... Нега бу терговчи ўз ишига дахли йўқ бизнинг оиламиз тарихини кавлаштиради? У қотилни оқлагандек оҳангда гапиришдан мурод-мақсади нима?!

Мен бу саволларга жавоб топишим қийин эди. Бироқ терговчи яна уйимизга келди.

— Хўш, жиноятчингиз ҳалиям думини тутқазмаяптими, ўртоқ терговчи? — дедим бу гал мен уни рўйирост саволга тутиб.

— Менга ишонсангиз... мен виждонли кишиман, — деди суҳбатдошим шошмасдан. — Сизга очиғини айта-

ман.. Ҳаётимизда ҳар куни анча-мунча жиноятлар со-
дир бўлиб туради. Буларни тез аниқлаб, ҳаммасига жазо
бериш сиз ўйлаганчалик жўн иш эмас...

Мен ҳар хил саргузашт-дедетив асарларни кўп ўқи-
гим учун ҳам, шу аснода терговчи билан дадил баҳслаш-
гим келди.

— Одатда, жиноятчи қанчалик қочмасин, жиноят со-
дир бўлган жойда қандайдир белгилар қолади, дейиша-
ди.

Терговчи тиззасида ётган жилдни очиб, уч-тўрт варақ
қоғоз чиқарди.

— Қаранг. Бу гувоҳлардан ёзиб олинган. Лекин би-
ронтаси машинанинг маркаси, номерини қўйинг, ранги
қанақа бўлганини ҳам аниқ айтгиси келмаяпти, — деди
у. — Китоблар, киноларда ҳамма иш осон кўчади. Ҳаёт
мураккаб... Биз бурч тўғрисида гапириб, қанчалик ту-
шунтирмайлик, аввало кўпчилик одамлар гувоҳлик бе-
ришдан ўзларини панага тортишади. Битта-яримтаси
ўктамлик қилиб, мана мен, деб турганида ҳам, бутун
билганини очмайди. Ортиқча галвадан кўрқишади. Ке-
йин, ишнинг бошида турган ўртоққа ҳам кўп нарса боғ-
лиқ. Масалан, менинг қўлимга топширилган ишда пи-
чокқа илинадиган биронта гап йўқ. Хўш, яна? Сиз тер-
говчига, унинг имкониятига ишонасиз. Терговчи баъзан
кичик одам эканини билмайсиз. Биз доим ҳам жиноятга
яраша жазо беришга эришавермаймиз...

— Биров қотиллик қилгач, нега жазосини тортмас
экан?! Унда қонун қаёқда қолди? Шунақаям бўлади-
ми?! — дедим асабийлашиб.

— Қонун муқаддас, албатта, — деди терговчи ўйчан. —
Лекин ҳали одамлар ичида ҳаёлига келган аҳмоқчилик-
ни қиладиган, қонунни ҳайиқмай бузадиганлар бор. Бу-
ларнинг аксарини, катта одамлар, дейишади. Сиз айт-
моқчи, отлик... Шундайлардан айримларини жазолашга
мен эмас, бошлиқларнинг ҳам кучи етмайди, баъзан.
Ҳақиқат тикланадиган кун келар бир пайт, ҳозирча ки-
йин. Ҳозирча замон бошқа... Мен сизга буни нима учун
айтяпман? Сизга тегишли ҳодисанинг иштирокчиси ҳам
ўшандай кишилардан бўлиши эҳтимолга яқин...

— Сиз буни аниқладингизми? — сўрадим ҳовлиқиб.

— Йўқ. Мен ҳаракат қиляпман.

— Сиз ўзингиз, шундай оғир жиноят қилиб, жазо
олмаган одамларни биласизми? Ёки шунчаки гапиряп-
сизми?

— Бор... Мисол керакми?! Бир бола ўтган йили ҳалокатга учради. Жиноятчи ҳам топилди. Лекин ҳалигидай, соясидан от ҳуркийди. Биз барибир ишни бошлагандик. Мен боланинг ота-онаси билан ўзим гаплашман, деб бизнинг попугимизни босиб қўйди. Бола энди тирилмайди, мен сизларга фалон пул жарима тўлайман, деб гаплашипти ҳам.... Ишонмайсиз, тигчиб кетди. Даъвогар йўқ!.. Мен сизнинг оилангизга шу боисдан қизикқандим. Менимча, сизлар бундай келишувга бормайсизлар.

Э, мен Адолатимни, унинг ҳаёти, хотирасини қандайдир ифлосга сотармидим!

— Йўқ, албатта! — дедим қатъий.

— Мен ҳам шундай деб ўйладим... Бу ишнинг баъзан бошқача шакллари ҳам бўлади. Масалан, обрўли бир одамга ҳамкасблари шанба-якшанбада шаҳардан ташқарига ҳордиқ чиқаргани бормоқчи эканликларини айтиб, уни ҳам таклиф қилишади. У боролмаслигига узр сўрайди. Шунда идорадаги хонимлардан бири, қизчангизни мен ола қолай бўлмаса, мен билан айланиб келади, дейди. Обрўли одам ўн яшар қизчасини уларга қўшиб юборади. Одатда, бировнинг боласини етаклаган киши уни кўз қорачигидек асраши керак. Бу ерда эса, ҳеч ким қарамаганидан, қизча сувга фарқ бўлади. Бояги хонимчи?! Обрўли одамга учраб, йиғлаб-сиқтайди, уйим куйди, менга шафқат қилинг, дейди. Қизчанинг отаси — олижаноб одам, яна бир киши жабр кўрмасин, деб жиноятчини кечиради... Ўша хонимни мен ҳозир ҳам кўчақўйда гоҳ-гоҳ кўриб юраман. У оғзи қулоғида, тиржайгани-тиржайган, афтидан, гуноҳини аллақачон эсидан чиқариб юборган... Кўрмайсизми, шундай воқеалар ҳам бўлиб туради. Бу — виждон масаласи... Клим Самгин тўғрисидаги китобни ўқиганмисиз? Ўлимга сабаб бўлган Самгин вақти-вақти билан бола аслида ўзи бормиди, деб ўйлаб, буни инкор қилишга ошиқади... Мен айтган ҳар икки ҳолда ҳам, жиноятчиларнинг ўзини тутиши Самгиннинг ишига ўхшайди. Буларнинг виждонсизликда ундан фарқи йўқ...

— Хўп, нима қилганда ҳам қотиллик энг катта жиноят, у арзимаган бир айб эмас! Мен ўз даъвомдан қайтмайман. Фақат бизга ёрдам беринг.

— Мен қўлимдан келганини аямайман, — деди терговчи. — Лекин ҳаммаси мен ўйлаганимчалик кўчадиган

бўлса, ишни мендан олиб бошқа терговчига топширишлари, ундан яна бошқасига ўтказишлари ҳам мумкин.

— Нега, ахир?

— Ёшиб ташлаш қийинлиги учун... Бунинг устига, бизнинг соҳадагиларнинг ҳам барчасини бир қаричда ўлчаёлмайсан! Адолатсизликка қарши ҳали кўп курашиш керак. Бу неча минг йиллик кураш бўлса ҳамки... Мен буларни сизга айтишга ҳаққим йўқ эди. Лекин қаттиқ куйиб юрганингизни кўриб, кўнглим ачиди. Сиз мени тўғри тушунасиз, деб ўйладим...

Терговчи яна бир оз суҳбатлашиб ўтириб, кетди.

Мен бу гал кўнглимда унга нисбатан хурмат уйғониб, миннатдорлик ҳис этдим. Аммо афсуски...

Бутун иш шу терговчи айтганидек кўчди.

Орадан мана ўн йилдан кўпроқ вақт ўтиб, мен идора-ларда кераксиз даста-даста қоғозларга кўмилдим, холос. Ҳеч қандай натижага эришиб бўлмади.

Қотил ким эди? Шу қадар маккорми ёки унинг дастпанжаси узунми шунчалик?!

Менинг ҳикоямга, бу даражада эмасдир, деб ҳозир кимдир ишонмаслиги мумкин. Эртага эса яна кўпроқ ишонишмаслиги эҳтимол.

Лекин бу тарих шундай яқунланди.

Менинг юрагимда ўз манфаатини кўзлаб, бировларнинг бошига тушадиган кулфат, бировнинг бахтсизлиги билан ҳисоблашмайдиган кишиларга қарши чексиз нафрат-адоват қолди.

Мен энди ўзимга ишда ҳар куни тўқнаш келган Қобулов, унинг атрофидагиларга шу нафрат-адоват, олдингидан кўпроқ душманлик ҳисси билан қарашга одатландим...

Қобуловнинг бу воқеага алоқаси нима? Адолатнинг ўлимига унинг бирон бир дахли борми?!

Очиги, билмайман... Бу ишнинг жумбоқлиги ҳам ана шунда!

Лекин менга бир нарса аён: истаса, керак бўлса, бировни йўқ қилиш Қобуловнинг ҳам қўлидан келмайдиган иш эмас.

Мен Қобуловга қарши курашдим. Курашаман... (Йўқ, мен Насим деган йигитга ўхшаб «юмалоқ хат»лар ёзишни касб қилмаганман!) Тўғрилиқ, ҳалолликни ўйлаб яшадим, яшаяпман...

Идорада ишлаб, йиллар давомида, аҳвол сиз айтган-чалик ёмон ҳам эмас экан-ку, деб қўлтиғига совға-салом кистириб кетган текширувчиларни, мухбирларни кўп кўрдим. Мени бир пайтлар Қобулов билан кескин тўқнаштирган уятчан вакил сингари ҳар хил комиссия аъзолари кўригидан ҳам ўтдим. Бирон марта ногўғри ишлар, ёлғонлар устига парда тортмадим. Хеч кимдан хайиқмай, бундай ишлаш, бундай яшаш мумкин эмаслигини рўйирост айта олдим!.. Ниҳоят, кутилмаганда яна текширувчи келди.

Бу гал бутун ишдаги қусурлар бирдан юзага калқди. Қобулов портфелини кўтариб, уйига жўнади...

Икки оғиз сўнги сўз.

Ҳаммага маълум... бизнинг диёримизда аёлманд оила кўп — минг шукр, то абад шундай бўлаверсин!.. Аммо... ўйлайман... бизга келганда, нега зурриёд борасида бундай бахилликни раво кўрдинг, эй қодир Худо?! Нега бизнинг авлодимизни бунчалар қисиб, томчи-томчи яшашга мажбур қилиб қўйдинг?! Дадам биргина ўғил эди. Мен ўзим ҳам ёлғизман. Мана, энди менинг фарзандим ҳам якка.

Хўп, бу майли... Дунёда бунчалар кўп кулфатлар, машаққатларни нега бизнинг авлодимиз бошига солдинг?! Дунё ўзининг суйган фарзандларини кўпроқ ўртайди, дейишади. Бу балки тўғридир. Лекин, суяман, деб шунчалик ҳам бизни бурдалайсанми, она?! Бувам, дадам, мен — кўрганимизни кўрдик, энди менинг фарзандимга ҳам аёвсиз бўлма, илтимос, бир оз марҳаматли, шафқатли бўл, онажон!..

Анваржоннинг қад-комати кўтарилиб қолди.

Мен, болам билим олишдан ташқари касб-кор ўрганса, Адолатнинг руҳи шод бўлади, деб уни ҳунар ҳам ўрганадиган ўқишга қўйдим.

Ота-онамнинг энди мендан ҳам кўп кўз тикишгани — шу Анвар. Болага асосан улар тарбия беришган-да. Билмаган одам уни — менинг укам, чол-кампирнинг супрақокдиси, деб ўйлайди.

Лекин дадам ҳам, ойим ҳам кейинги йилларда қариб қолишди. Иккиси ҳам уйда. Деярли гузарга чиқишмайди. Афтидан, уларнинг бутун иши мен билан Анварнинг кўчадан кириб келишимизни пойлаб ўтиришдан иборат.

Ойим шунга қарамай, баъзан Анварни етаклаганича, Адолатнинг қабрига бориб, қабр теграларини супуриб-сидириб қайтишади.

Адолжоннинг қабри устига тош қўйиб, унинг расми, туғилган-марҳум бўлган йиллари муҳрланган. Кейин, бир неча сатр шеър ҳам ёзилган:

*Гуллар ичида сараси бўлган, эй гул,
Ўндан бири очилмасдан сўлган, эй гул,
Хазон фасли етмай, баҳор фаслидаёқ
Ерга битта бўлиб тўкилган, эй гул.
Сенинг яқинларинг токи дунёда бор,
Эзгу хотиранг олдида қолар қарздор...*

Йилдан-йилга дадамнинг барча ташвишларини ўз зим-магга ола бошлаганман.

Аксар ёз ойларида, турли юрт, турли шаҳарларга сафар қилиб, дадам айтган жойларни кўраман, у сўроқ-лаган кишилар билан учрашаман.

Идорадаги ишим ўзимга ёқмайди, деёлмайман. Бироқ, икки қўлимни кўксимга қўйиб очигини айтадиган бўлсам, ёшлиқда ақли-фаросатим етганида бу касбни танламай, одамларга кўпроқ, амалда аниқ фойдаси тегадиган бошқа бир иш билан шуғулланардим.

Бугун эрталаб барвақт хонага режиссёрларимиз Ато билан Самар ҳушчакчақ кириб келишди. Улар менга, сиз Қобуловга нисбатан тўғри йўл тутган экансиз, биз уни билмаган эканмиз, дейишиб бир оз ялтоқланишди. Мамнун бир ҳолатда, эртага мажлис бўлиб, Қобуловнинг иши муҳокама қилиниши, янги директор масаласи ҳам кўрилиши мумкинлигидан гаплашишди. Четдан қараганда, мен қолиб, худди булар Қобуловга зўрға чидаб юришгану, энди ўзларини бахтиёр сезишаётгандай эди.

Тушдан кейин Бахшулла Сатторов — эринмаган одам, пахта штабидан кўнғироқ қилди. Овозини эшитиш, гапини илғаш қийин. У бўлса, идорада ахвол қанақа, мени биров сўрамаяптими, деб бўғилиб-бақириб ётипти.

Идорадагилар орасида Қобуловга фақат Аброрнинг кўнгли ачийди. Унинг иккиюзламачилик қилмагани яхши, лекин у ҳамон директорни оқлаш билан овора. Умуман, бугун Аброр сарбони йўқлигидан йўлини йўқотиб қўйган карвонга ўхшайди.

Сирасини айтганда, идорада бўлаётган ишлар ҳаммаси ҳали ваҳима. Раис, Қобуловни бўшатдик, деб бировга айтса, у қўл қўйган буйруқ йўлак деворидаги тахтада осиятлик турса бошқа гап эди. Ҳар куни бўлмаса ҳам, гоҳида бугун бошлиқ қилиб тайинланган киши эртагаёқ ишдан олиб ташланган ёки бугун бўшади, деган кишингиз эртага яна қўлида портфелини кўтариб эшикни очиб турган пайтлар бор ҳаётда. Билиб бўладими, ахир. Қобулов, зап ажойиб иш бўлди-да, деб мансабидан кечиб кетавермайди-ку! Тирик жон, курашади.

Мен Қобуловдан дурустроқ одам директор бўлишига ишонаманми?

Ҳар нарса бўлиши мумкин. Мабодо у кетиб, ўрнига яхши одам келса, суюниб ишлашамиз, албатта. Омадимиз чопмаса, яна курашаверамиз-да!

Бугун қор ёққанини кўрмайсизми! Бемаврид, беаёв қор. Аммо у барибир оқлик, покизалик...

Тўртинчи дафтар

9

В о қ е а

Телефон жиринглаб, трубкани кўтарган Аброр шанфиллаган овозни эшитди:

— Қобуловнинг кабинети жавоб бермаяпти... Қобулов қаерда? Сизларнинг ёнларингда эмасми?

Аброр товуш эгасини шу ондаёқ таниди: Насим. Бугун кундузи эгнини алмаштиргани уйга кетаётганида, бекатда йўлиққан Насимнинг ўзгинаси! У Қобуловни нега сўраётган экан?!

Аброр бир кўнглида ўзини танитгиси, бахонада орада кечган нохушликни тарқатиб юборишга урингиси келди. Аммо бу шанғи одамга нима учун мулозамат кўрсатишим керак экан, деган хаёлга бориб, тез фикридан қайтди.

— Йўқ, — қисқа жавоб қилди Насимга Аброр.

— Қаёқларда юради иш пайти? Ёки иш тугадими сенларда?!

— Қобулов ўзи йўқ бугун.

Насим сукутга чўмди. Аброр трубкани ўрнига қўяве-

риши мумкин эди, бироқ шу палла нимадир бунга моне-лик кўрсатаётгандек бўлди. Бугун Насимнинг шикоятини эшитмагани учун айбдорлик хиссими, унинг ўз устидан бировга гапириши, ёзиши аниқ эканлигидан кўрқувми — Аброр билмасди. Афтидан, Насим ҳам энди уни овозидан танигану, лекин унинг ҳам паст тушгиси йўқ эди.

— Раиснинг телефони қанақа? — сўради нихоят Насим.

— Мен ҳозир... — гудранди Аброр. Сўнг итоаткорлик билан Насимга тортмасида ётган дафтарчадан раиснинг телефони топиб айтди.

Насим раҳмат ҳам демади. Трубкани тарақлатиб ўрнига қўйди.

Насимнинг Қобулов тўғрисида ҳеч нарса эшитмаганига ишониш қийин. Ташкилотдаги ўзгаришларни биринчи бўлиб у билиб боради. Демак, миш-мишларнинг тасдиғи учунгина директорни сўраган! Хўш, унда раисни нега сўради? Нима иши бор? Абрордан шахсан раисга шикоят қилмоқчимикан?

Аброр бошқа пайтда раҳмат демагани устига, трубкани зарда билан қўйган кишидан қаттиқ ўпкаланарди. Лекин айни сонияда буни у ўйламади ҳам. Юрагига гулгула тушди, баданини совуқ тер босди.

Дунёда кимдир раисга, Қобуловнинг энг яқин киши-си Аброр эди, директорнинг айбига шерик шу, инсофга тўғри келадигани иккисини қўшиб ҳайдаш, деб айтиши керак бўлса — Насим айтади. Насимнинг кўлидаги қоғозларда идорада ишлаганларнинг ҳаммаси катори Аброрнинг ҳам номаи аъмоли бор, сен аллақачон унутган гаплар «оқсоқол»нинг папкаси ичидан чиқиб қолса ажаб эмас... Аброр Фозиддин билан дўст, унинг соясида юрган одам. Ундан оз-моз манфаат ҳам кўрган. Масалан, бир кун-ярим кун аллақачерларда сандирақлаб қолиб кетган, баъзи-баъзида Қобуловга қўшилиб вилоятларга сафар қилган, бирга зиёфатлар ейишган... Қидирса айб топилаверади. Насим улар билан институтда изма-из ўқиган экан, ўша пайтдаги гуноҳларни ҳам дафтарга туширмаган, деб ким кафолат беради?..

У қоғозга кўмилиб ўтирган Қодиржонга кўзи остидан эзилиб қаради. Қодиржон билан бундан жилла бурун Қобулов борасида кескин баҳслашмаганида эди, Насимнинг қилмиши харҳолда ифлосликдан иборат эканини таъкидлаб, ҳамхонаси олдида шикоятчининг пўстагини

қокиб, ўзича сал окланиб, бир оз ғашлиги тарқар, енгил тортган бўлармиди? Умуман, боя у Қодиржон билан нега баҳслашди? Қобуловдан хабар олмоқчи экан, ишдан кейин ўзи секин боравермайдими? Бир дилсиёхлик устига иккинчиси, яъни, дард устига чипқон! Бу ахволда Ғозиддинга кўнгил сўрашга бориб, ўзинг дабдурустан йиғлаб юборишинг мумкин!..

Аброр пешанасидаги терни артгани рўмолчасини ахтариб чўнтақларини пайпаслади. Қўли қўйин чўнтагидаги қаттиқ бир қоғозга теккандек бўлди: сурат...

У ўз ташвишлари билан ўралашиб, арзимаган фурсат ичида ёнига келган қарияни ҳам, қария ташлаб кетган суратни ҳам эсидан чиқараёзган эди. Шошиб, энтикканича, эскириб-сарғайган қоғозни стол юзига қўйгани ҳолда, суратга ниҳоят биринчи дафъа жиддий, диққат қилиб тикилди. Пастда оёқ букиб ўтирган икки йигит... буниси — қария, буниси демак, дадаси... Дадажон!

Аброрнинг алланечук юраги тўликди... Аслида у ориқча эзмаланмай, Қодиржон билан мана шу сурат ҳақида гаплашса — тўғри, самимий иш тутган бўларди. Унда, балки Қодиржон ҳам асабийлашиб, тўнини тескари кийиб ўтирмасди! Лекин айб фақат Абрордами? Ўғли тўғрисида бошлаган гапини ҳам ниҳоясига етказгиси келмаган Қодиржонда айб йўқми? Шунча йил ишлаб, ҳамхона бўлиб, бу йигит Аброрнинг кўнглини тушунмади-тушунмади... ахир, уни ҳам, Қобуловни ҳам Аброр бирдек яхши кўради! Ғозиддиннинг бемаъниликларини кечиргани сингари Қодиржоннинг «ичимдагини топ» қабилида иш тутиши, масхараомуз совуқ тиржайишларидан ҳам доим кўз юмиб келади! Қобуловнинг эркаликларига, тишини тишига босиб, миқ этмай чидайди Аброр! У бировдан тили қисқлиги, қарзи борлигидан бундай қилмайди. Уч қунлик дунёда ахилликни истайди. Ҳаммамиз бир халқнинг, бир ота-онанинг фарзандларимиз, бир-бирларимизга нисбатан шафқатли бўлайлик, деб билади!

Аброр кафтдек суратдаги аскарларни навбат билан кўздан кечириб, шу аснода беихтиёр отасининг ўзига хос белгиларини аниқлашга урина бошлади. У отаси билан амакиси тўғрисида, икки томчи сувдек ўхшаш, деган гапни эшитганди. Йўқ, суратда амакисига яқин қандайдир белги тополмади. Амакиси гужумдай одам. Бу нозиккина йигитча... амакисининг кўзлари ўта осойишта, дадасининг нигоҳи эса, шу сариқ қоғозда ҳам чакнаб

турибди. Дадаси ўхшаса, ўзи билан суратга тушган йигитларга ўхшайди, холос.

Аброр ўзича, фотоаппарат қаршисида бир оиладек саф чекишган манави йигитлар ҳам кўнгилларида қачондир кек, адоват ҳис этишганмикин, деган содда хаёлга борди. Бунга у ишонмасди. Чунки, булар мушт бўлиб тугилишмаса, ўша урушда душманга зарба бериб бўлармиди!

Ёзда Қримга, Боғчасаройга бораман, дадамнинг қабрини албатта зиёрат қиламан, бир сиқим тупровидан олиб келаман, деб ўйлади. У отаси руҳидан мададланиб, ўзини чулғаган ғашлик-хавотирдан қутулишни истарди шу дамда. Аммо суратга қанча тикилмасин, енгил тортмади.

Қодиржонга яна кўзи остидан эзилиб қараб қўйди.

Ўзини оқлашга уриниб баҳслашгани билан, у Қодиржон қайсидир жихатлардан устун эканини ич-ичидан билар, бундан азобланарди. Ўзининг юраксизлиги, но-чорлигини ҳис этарди.

Ҳозир ҳам шуни ўйлаб, изтиробга тушди у.

Бугун телефоннинг чакаги очилган кун эканми, кўққисдан қаттиқ жиринглади. Қодиржон трубкани олди.

— Ҳа... хўп, яхши...

Аброр лоқайд эди. Аммо Қодиржон трубкани илиб, унга юзланди:

— Сизни раис сўраяптилар...

Аброр суратни апил-тапил қўйнига солиб, ўрnidан сапчиди...

Х о т и р а

— Қиз болани шайтон деганлари рост экан, мана шу Раънохон кеча пилдираб юрганди, бугун қарасанг, тўйи бўлаяпти, — хонасида нари-бери одимлаб, бошини чайқаганча кулди Ғозиддин. — Умрнинг ўтишини...

— Табриклаймиз! — деди Аброр, худди бу хабар ўзига ҳам тегишлидек суюниб.

— А? Менинг нимами табриклайсан, номард?

— Ҳарҳолда, қайнсинглингиз...

— Буниси тўғри, — деди Ғозиддин. У ўйланиб, жиддий тортди. — Иккимиз камишдан бел боғлаб, уч-тўрт кун хизмат қиладиганга ўхшаб қолдик. Мен овир ишларга йўқман, жоним. Бундай ёнимда турмасанг...

Ўша куни Аброр уйига хабар беролмади. Ишдан чиқиб, Ғозиддиннинг машинасига ўтирганича, тўйхонага кетди.

Тўйгача ҳали вақт бор. Шунга қарамай, маслаҳат-ошига йиғилишганми, Ҳақназаровнинг аллақандай қалондимоғ ошналари катта бир хонани тўлдириб гангур-гунгур қилиб, қаҳ-қаҳ уриб ўтиришарди.

Ғозиддин Аброрни хонага бошлаб кирди. Менинг оғайним, мен билан ишлайди, деб йиғилганларга таништирди.

Аммо хонадагилар унга, Ҳабашистондан олиб келинган маймунга қарагандек, қизиксиниб шунчаки разм солишгач, унутишга қарор қилгандек бўлишди. Аброрга, одаммисан, деб қайтиб кўз ташлаган, у билан бир оғиз гаплашадиган киши топилмади. Унинг ўзи ёнида ўтирганлар билан сўзлашишга уринди-ю, улар вижиниб-ғашланиб тикилишганини кўриб, нафасини ичига ютди. Аброр бу даврага тасодифан кирган киши эди!

Йўқ, кўп ўтмай кириб чиқиб юрган Ғозиддин уни ташқарига имлади. Кейин, сенинг асосий жойинг мана бу ер, жўра, дегандек Аброрни қозонбошига етаклаб келди.

Аброр бу ердаги икки-уч йигит билан бирга ўтин ёрди, ўчоққа ўт қалади, сабзи-пиёз тўғради.

Шу куни у ярим тунда уйига қайтди. Лифтда тўққизинчи қаватга кўтарилиб, эшик ёнидаги тугмани босди.

Эшикни дарҳол очган Зухра унга индамай, савол назари билан қаради.

— Яхшилиқ... Тўй бўлаётган экан, — гудранди Аброр, хотинининг кўнглини шу ондаёқ, тинчитиб учун.

У ичкарига киргандан сўнг, Зухра сўради:

— Қанақа тўй экан?

— Қобуловнинг уруғлари... Ҳалиги Раъно деган...

— Шунақа бирдан бўлиб қолдимиз тўй? — савол ташлади яна Зухра.

— Йўқ, ҳозирча тараддуд.

— Демак, хизмат.

— Ҳа, албатта. Бизнинг бурчимиз...

— Ҳамма бордимиз идорадан? — энди сал тергаган оҳангда сўради Зухра.

— Йўқ, мен бир ўзим... — деди Аброр. У хотини қойимасин деб шошганича қўшиб қўйди. — Биз яқин бўлганимиздан... Эртага, индинга ҳам боришим керак. Индин кечкурун тўй...

Аброр буни асосли гапирдим, ҳар қалай, шу кеча Зухра уни қоймади. Эр-хотин ўртасидаги баҳсга нуқта қўйилгандек бўлди.

Аброр эртаси куни ҳам, индини ҳам тўйхонада югуриб-елди. Биров билсин-билмасин, астойидил хизмат қилди. Унга, ҳамма, оғайнингиз, деб эмас, Ғозиддин акангиз, деб гапириши бир оз қитиғига текканини, ора-сира кайфиятини бузганини айтмаганда, умуман, у яна — тўйнинг бевосита ўзига дахли бордек, суюниб юрди.

Лекин бу гал ярим тундан ҳам ўтказиб, уйга қайтганида, унинг тамоми хурсандчилиги бурнидан чиқди.

Зухра уни остонада қош-киприклари учиб, қаҳр-ғазаб билан қаршилади.

— Хўш, ўтказдингизми тўйингизни? — деди хотини, Аброр уйга кирган заҳоти.

— Нега менинг тўйим? Кўпчилик... — у хотинини кўргандаёқ, шундай деб сўрашини ҳис этган, энди саросималаниб қолган эди.

— Кўпчилик эмиш! — аччиқ кулди Зухра. Кейин, Аброр куни бўйи кўнглининг бир бурчида озорланиб ўйлаган, аммо икром бўлишга қўрққан саволни берди. — Бу, Қобулов сизнинг оилангиз борлигини билмайдими? Ёки ҳозирги пайтда тўйга бўйдоққа ўхшаб бориш расмга айланганми?!

— Мен ҳаммасини... — ғудранди Аброр. У ниманидир тушунтирмақчи, аммо нимани тушунтириши кераклиги шу дамда унинг ўзига ҳам қоронғи эди.

— Қўйсангиз-чи! — деди баттар тутақиб Зухра. — Мен уларнинг тўйини бошимга урмайман. Айтса ҳам бормасдим, ишонинг. Фақат, мен Қобулов билан яқинман, дейсизу, улар сизни озгина ҳурмат қилишмаганини айтяпман...

Биринчи оқшом тўйхонада кўргани — катта хонадаги давра бехосдан Аброрнинг кўз олдига келди. Аммо бу ҳақдаги хаёлларга эрк бериш аламли эди.

— Улар айтишди. Мен... — баҳона тўқишга уринди Аброр шошганича.

— Ёлғон! — кескин деди Зухра. — Тавба! Бошқалар учун бунчалик оқланишнинг нима кераги бор экан сизга?! — Шундан сўнг, у бор заҳрини бир йўла тўқиб қўя қолди. — Менга, бирга ишлайдиган қизлар кулиб, сиз йигитсиз, дейишади. Сизнинг ўртоқларингиз ҳам, орқа-воротдан, нозиклиги, иффати йўқ, деб юришади, адаш-

масам... Хўш, сиз менга қандай маслаҳат берасиз? Сиздек эрнинг хотини, менимча, ё йигит бўлиши, ёки бузилиб кетиши керак, шундай эмасми?!

Аброр тараша бўлди-қолди.

Зухра — яхши хотин. Диёнатли, инсофли, меҳроқибатли. У Аброрнинг хархашаларига ортиқча парво қилмаганидек, Аброр ҳам унинг тўнғиллаб қўйишларини тузук-қурук эшитмасликка одатланган. Ҳар қандай оилада бўлганидек, баъзан баҳс-жанжалсиз яшамайди улар ҳам. Бироқ эр-хотин шу кунга қадар бирон марта бунчалик совуқ гапга боришмаган эди.

Аброр шу кеча мижжа қоқмай чикди.

У, одамлар нега бир-бирларидаги эзгу туйғуларни аёвсиз топташади, энг олий ҳиссиётларни нақ ўлдиришга ҳаракат қилишади, нега, деб ўйлади.

Бу ўй хотинигами, Қобуловгами — кимга тегишли, Аброр айтиб беролмасди. Эҳтимол, барчага тегишлидир.

У болалик кунларини, саҳродан қишлоққа келган пайтини ҳам эслади. Ушанда Аброр тенгдошларига кўшилиб, сувда сузишни ҳам ўрганиб олишга уринганди. Аммо буни у ҳеч эплолмаганди. Ариққа тушса, бас, сув уни пастга тортар, чўкиб кетадиганга ўхшар эди... Аброр шаҳарга келиб, шаҳар ҳаётига кира бошлагач, худди ўша ариққа тушгандай ҳолатни ҳис этди: негадир чўкиб кетишдан қўрққани-қўрққан, сувда эркин сузолмаслигини биледи, аммо бирон қирғоққа чиқиб кетишнинг ҳам иложи йўқ энди... Нима учун бундай бўлди? Етим ўсгани учунми, ўз жойини тарк этгани учунми — нима учун?! Ўйлагани билан бу саволга жавоб тополмасди!

Эртаси куни ишга, Аброр ниҳоятда эзилиб борди. Бироқ Ғозиддин унга миннатдорчилик билдириб, уни шу қадар илиқ қаршиладики...

Аброр кимдан — хотиниданми ёки Қобуловдан, инжишини билмай қолди.

Кейин, у ўзига озор етказган буларнинг иккисини ҳам бирдек кечириб юборди-қўйди...

В о қ е а

Редакциялар жойлашган бинога кириб келган Ҳақназаров тўғри Махсумжон аканинг қабулхонасига йўналди.

Қабулхонада чўпдай ингичка-ориқ бир қиз машинка

чиқиллатиб ўтирарди. У Ҳақназаровга савол назари билан кўз тикди. Ҳақназаровнинг саломига жавобан шунчаки бош силкиди.

Муҳаррирнинг кабинети эшиги очиқ, лекин Махсумжон аканинг ўзи кўринмас эди.

«Бу муҳаррирлар ҳеч ўрнида ўтирмайди!» — деб ўйлади яна Ҳақназаров бир оз асабийлашиб.

Аммо ҳозир гап муҳаррирда эмас, хонага қадам қўйганидаёқ котибанинг муомаласи унинг юрагини сиқиб юборган эди.

— Бошлиқ қаерда? — деб сўради у босиқлик билан.

— Кутинг. Келадилар... — машинкани чиқиллатишни тўхтатмай, минғирлаб жавоб қилди қиз.

Ҳақназаров эшик яқинидаги курсига чўкди. «Махсумжон ака мени доим яхши қаршилаган, бу қиз мени танимайди, билмайди-да! — деб хаёл сурди Ҳақназаров. — Умуман, аксар идораларда бошлиқнинг ўзидан кўра котибалар билан гаплашиш қийинроқ. Нимага бунча бино қўйишади, ҳайронсан!.. Фақат котибаларми? Кўпчилик ёшлар шунақа бўлиб боришяпти, одоб, каттага ҳурмат, мулоҳаза-истиҳола — ҳеч нарса йўқ. Бу — бизнинг айбимиз. Чунки, бизга ўхшаганларнинг бировга беписандлигимизни кўриб, улар ҳаммага нисбатан шундай муомалани одат қилиб олишган. Жаҳолат... Маърифат гуллаган ерда жаҳолат бўлмаслиги керак эди, шекилли. Қизиқ...»

Қабулхонада телефон бир-икки жиринглаб, унинг хаёлини бўлди.

Котиба кўнғироқ қилганларнинг ҳаммаси билан ҳам қисқа, совуққина гаплашарди.

Нихоят, Ҳақназаров ўрнидан кўзгалди.

— Қизим, мумкинми, мен кўнғироқ қилиб олсам... — деди у мулойим қўйда.

— Йўқ. Бу ердан мумкин эмас, — деди қиз ҳамон нохушлик билан. — Биронта бўлимдан илтимос қилинг, бемалол. Бўлимлар кўп.

Ҳақназаров қабулхонадан чиқди. Йўлакдаги бир неча эшик очиқ эди. У яқинроқдаги бир эшиқдан ичкарига кирди.

Хона кичик, тор эди. Иккита стол қўйилган, бири бўш, иккинчисини қандайдир юзи захилми, оқми, бурни катта йигит эгаллаганди. У Ҳақназаровни яхши билар экан, туриб дарҳол қўл бериб кўришди:

— Келинг, домла. Марҳамат... Ассалому алайкум...

Ҳақназаров телефон қилмоқчи эканини айтди.

— Э, шуниям сўрайсизми, домла, истаганча фойдаланавering, — деди йигит телефон апаратини стол четига сурганича. Лекин шу палла телефон жиринглаб қолиб, унинг ўзи трубкини кўтарди.

— Алло... ха, ўша биз... йўқ, унақаси кетмайди. Биз энди ўзгарганимиз йўқ, ўн йил бурун ҳам сотилмаганмиз, дўстим, сотилсак, аллақачон итимизнинг туваги олтидан бўларди. Ким киму сен менинг қанақалигимни билишинг керак. Хафа бўлсанг, бурнингни тишла, меникини тишласанг ҳам майли...

Ҳақназаров зерикиб, шунинг баробарида, бу қандай бўлим экан ўзи, деб ўйлаб очиқ эшик томон қаради... қаради-ю эшик белидаги ёзувга кўзи тушди:

Фельетонлар бўлими

А. АБДУҒАНИ

Ҳақназаров ҳаяжонланиб кетди. Бутун ишнинг калити шу йигитнинг кўлида, деган гап унинг хаёлидан ўтди. Йигит билан тўппа-тўғри гаплашишни ўйлаб, лаҳза ичида қандай сўзлашишни ҳам чамалади. Аммо бу фикрга қанчалик тез борган бўлса, шунчалик тез қайтди. Ишни баттар бузиб қўйиш мумкин, деб кўрқди.

— Узр, домла. Марҳамат, — деди йигит.

Ҳақназаров трубкини кўлига олиб, шошмасдан рақам терди.

— Алло. Менга Руқия Қамбаровна керак эдилар...

— Мен эшитяпман... Домлажон, ўзингизми? Ассалому алайкум... — унинг овозини дарров таниб, ҳаяжонланди шогирд. «Бу хоним ҳамон мендек чолга кўнгил қўйиб юриптими ёки манфаатга қараб кўнгил қўядими булар?!» — деб ўйлади ўзича Ҳақназаров шу алпозда.

— Яхши юрипсанми? Тинчмисизлар? — сўради у шогирдидан.

— Раҳмат, домлажон. Бу, офтоб қаёқдан чиқди, мени йўқлаб... — деди ҳамон ҳаяжонланиб Руқия.

— Мен сени доим эслаб тураман, — шумлиги тутди қариянинг. — Ўзинг кўринмайсан? Докторликка қўл урмайдиган бўлдингми, дейман?

— Йўқ, ҳаракат бор, домлажон. Лекин кўрқяпман... Ёш ўтяпти. Бу томон оила. Сиз бағрингизга олсангизку...

«Бу хоним ҳалиям мулоқатга қарши эмас. Оилада ҳам ўзини дуппа-дуруст хотиндек тутаверади, керак бўлса, мен билан ошначилик ҳам қилаверади. Бузуқчилик, албатта!» — ўйлади Ҳақназаров.

— Сен қўрқма. Ёрдам берамиз, — деди у Руқияга. Бироқ буни Ҳақназаров шогирдидан кўпроқ фелъетончи йигитда маълум таассурот қолдириш учун айтди. Шундай қилса, кейин фойдаси тегса ажабмас. — Мен бошқа нарсага телефон қилияман. Кўнглингга олмасанг, айтаман...

— Айтинг, домлажон. Нима бўлса ҳам, бош устига...

— Мен кўчада бугун бир йигитни учратдим. Ичиб, хароб бўлиб... мени эшитяпсанми?

— Илёсми? — сўради секин Руқия.

— Илёс... Яхши эмас. Сен у билан жиддий бир гаплаш. Уканг, ҳарҳолда. Мен уни одам бўлсин, дейман...

Ҳақназаров буларни айтганда ҳам, ҳар бир сўзни чертиб-чертиб, Руқия билан бирга, бунинг Абдуғанига таъсир қилишини кўзда тутди. Бошқа бир жойда буни шу қадар лўнда, ҳиссиёт билан айтмаган бўларди.

— Мен уни тез топаман, домлажон, тушундим, — деди Руқия эзилиб. Сўнг яна бардам товушда қўшиб қўйди. — Қандай яхши, қандай олижаноб одамсиз, домлажон. Сиз шуларни ҳам ўйлаб юрасиз-е...

«Бунақа яхши, бунақа олижаноб одамнинг падарига лаънат! — деган хаёлга борди Ҳақназаров. Аммо шу аснода гап шахсан ўзи тўғрисида эканини эслаб, фикрини таҳрир қилишга ошиқди. — «Лаънат» хунук сўз. Ҳар қанча бўғилганда ҳам, «падарига қусур» деган маъкул!»

У трубкани ўрнига қўйиб, бир нафас серрайди. Яна, шу йигит билан гаплашса бўларкан ўзи, деб ўйлади Абдуғани хақида. Кейин, боягидек фикридан қайтди. Олдин Махсумжон акани кўриш керак!

Ҳақназаров фелъетончи йигитга миннатдорлик билдириб, эшикка йўналди...

Х о т и р а

Одам учун ном — арава, уни бир умр ташишга тўғри келади. Лекин қачондир, қайсидир рўйхатга номинг кириб қолса бас, унда сен аравага айланиб, отга айланган номинг сени ташиб кетаверади.

Ўн-ўн беш йилдан буён арзирли бирон иш қилмаган санъаткорлар бор. Ҳамон кўпчилик газета-журналлар уларга мадху сано ўқишади, миқ этсанг, бу киши кимсан, фалончи, бизнинг фахримиз, дейишади. Бу бир пайтлар шон-шуҳратга бурканган номнинг шарофати!

Ҳаётда бутун имконият, обрў-эътибор, саждагоҳга ўхшаб қолишлар — номга боғлиқ. Чумолидек бир кишининг номи тоғдек бўлиб туюлади одамлар назарида!

Кейинги пайтлар ном чиқаришга уриниш арбоблар орасида расмга кирди. Акам бир ерда вазир ёки катта бир идорада раҳбар. Аммо касб-кор туфайли ҳаммага отнинг қашқасидек танилганлари кам, бошқа бир томондан ҳам ном чиқариш керак. Энг муҳими, болта кўтариб тарихга дадил кириб қўйиш керак. Қарабсизки, пистончи вазир акамиз — китобларига донгдор шоирлар дебоча ёзган ажойиб шоир, бошқа раҳбар акамиз — машҳур олимларнинг кифтига қоқиб қўядиган мутафаккир олим, учинчи акам бевосита ўзларига тегишли ишни қўйиб, дераза олдида расм солиб ўтириптилар! Майли, ким нимага қизиқса, шуғулланаверсин. Бирок, дунёда даъво деган нарса ёмон. Унинг устига, сиз биздан кўра каттасиз, сиз тўрға ўтинг, акам, дейдиган хушомадгўйлар кўп. Раҳбар одамнинг китоби — кейинчалик дўконларда чанг босиб ётишига қарамай, рангли қоғозларда, мингминглаб нусхаларда босилади. Акамнинг чап оёқда ёзган илмий ишлари «кашфиёт» деб аталади, ҳамма ёқда макталади. Яна бир акамиз биринчи синф ўқувчисига ўхшаб чаплаган расм билан катта кўрғазмалар очилади. Хўп, бунинг барчаси гўрға. Аста-секин, илм-фан, адабиёт-санъат бир гуруҳ оқсуяклар, зодагонлар иши, дегандек кайфиёт туғила бошлаган. Қишлоқдан келган, кимлигининг тайини йўқ шоирвачча қаёқда-ю, менинг деярли барча давралар тўрида ўтирган акам қаёқда! Эскидан қолган, отлиқ пиёдага салом бериши керак, деган гап бекор. Китобинг сариқ қоғозда чиқиши учун ҳам, эгилиб-букилиб ҳаммага салом беришинг шарт!

...Ҳақназаров ўзи қаерлардадир ўкиган, эшитган, кўп бора кўриб-кузатган бу нарсалар ҳақида — кунда бўлмаса ҳамки, бот-бот ўйлайди.

У — босиладиган китобининг қоғозидек эшикларда баъзан сарғайиб турадиган шоирвачча эмас, бундан ярим аср муқаддам ном қозониб, номи ҳамон хутбадан тушмайдиган катта олим. Аммо унинг аксар иккинчи қават-

даги ўзининг хосхонасида оёғидаги туфлини ечмай тўкил-латганича нари-бери юриб, бу ҳақда ўйлашига анча-мунча сабаблар топилади. Гап шундаки, у бировлардек шуҳратга енгил-елпи эришгани йўқ, оловлар ичидан ўтиб, қанча қон тўккан. Бу етмагандек, то ҳозир шон-шавкати сўниб, минбардан номи тушиб кетмаслиги учун мунтазам курашишга маҳкум. Ҳақназаров, инсон бир куни қарийди, толикади, ҳамма нарсадан тўйиб, ҳамма нарса жонига тегади, деган ҳаёлга бориб осойишталик туйишга тайёр. Лекин бу ҳаётга зид тушунча, қўл қовуштириб ётиш — ўлим. У бамисоли отилган ўқ, ерга бориб сапчилгунича, бирдай учаверади.

Ҳа, Ҳақназаров етмиш йил умрини фақат айш-ишрат, базм, хошимларни эркалаш билан ўтказган экан, деб билган киши қаттиқ адашади. Шунчаки НОМ деган сўзни эслаганда, илонга ўхшаб эгри-бугри чизик тортиб ўтганича, олдинга сурирган улкан бир ҳаёт, эгасидан бўлак киши ипидан-игнасиғача ўқиши мушкул бўлган таржи-май ҳол очилади.

Унинг отаси мулла эди. Йўқ, чол дуохонлик қилиб, одамларни алдаб-авраб кун кўрган, ёки, дейлик, худо-жўйман, деб тоат-ибодатдан сира бош кўтармаган одам эмас. Назар отанинг асосий касби темирчилик эди, дехқонлар учун кетмон ясар, ўзи ҳам бўш пайти дехқончилик билан шуғулланарди. Аммо ёшлик йиллари бир оз мадраса кўргани, эскича хат-саводи борлигидан, қишлоқда, ҳамма уни «мулла бобо» дейишарди. Ҳақназаров ҳам, қаерга бормасин, «мулла бобонинг ўғли» эди.

Замон ўзгариб, кашшоф бўлган, кейин комсомолга кирган Жумага бу ном тез орада малол келганидан, у бўйи тиккайиб-тиккаймай, қишлоқдан шаҳарга бош олиб кетди. Шаҳарда у дуч келган анкетадаги «ижтимоий келиб чиқиши» деган саволга «хунарманднинг ўғли» деб бемалол ёзиб юрди. Бироқ таълим олаётган даврида унинг устидан хат тушди: курсдошларидан кимдир «бу мулланинг ўғли, яшириб юрипти» деган маълумот берганди. Жума атайин қишлоққа бориб, талашиб-тортишиб отасининг темирчилик қилиши ҳақида қоғоз кўтариб келди.

Ота-онадан, авлод-аждоддан қочиб бўлмайди. Қишлоқдан кутилмаганда узун яқтак кийиб, кўк салла ўраган отанинг ўзи қадам ранжида қилиб қоладими, ҳамқишлоқлардан кимдир, менга мулла бобонинг ўғли керак эди, деб остона пойлайдими, бу ҳақда қаердадир

эшитган киши ҳаммага эълон қиладими-е... умуман, ла-кабга ўхшаб, бундай гапни бир одам эшитса бас, ким хунар кўрсатганини билишга улгурмай, ўз-ўзидан тарқа-лаверадн.

Уша йили Жума шаккоклик килиб, отам тезроқ ўла қолса, мен бу гаплардан қутулармиканман, деган хаёлга борган пайтлар ҳам бўлди. Ундан ташқари, шароит та-қозо қилса, битта тиши йўқ одамнинг оғзида бир йўла ўттиз иккита тиш ўсиб чиқаверар экан. У кеча-кундуз тинмай ишлаб, ўтмишни қоралаган, муллалар, эски одам-ларни «дўппослаган» даста-даста мақолалар ёзиб, китоблар чиқартира бошлади. Бунинг эвазига қишлоқ-дагилар бир гал уларнинг уйи томон тош отиб, дарвоза-ни дўмбира қилишди. Иккинчи гал отаси турган ҳовли-жойни ёкиб юборишларига оз қолди. Назар ота уч-тўртта чоллар билан шаҳарга тушиб, Жумага, сен ёзганингни ёз, биз тушунамиз, давр Шўро даври, ўз сиёсати бор, лекин халқ билан ҳам сал ҳисоблашгин-да, болам, деб насиҳат килиб кетишди. Буларнинг барига қарамай, Жума қилган ишидан мамнун эди. Чунки, шу ўртада биринчи марта унинг номи тилга тушиб, отаси ҳақидаги гапни босиб қўя бошлади.

Йўқ, бари бир қарийб йигирма йилча унинг номи устига отаси соя ташлаб турди. Ота-онаси вафот этиш-гач, қишлоқдан у бора-бора узоклашганида эса хаёлга келмаган бошқа даҳмаза чиқди.

Ҳақназаровни уч-тўрт раҳбарлар чақиришиб, сиз та-лабаларнинг кўзи олдида сиз, илмда бир қанча шогирд-ларингиз бор, бу пала-патиш гапларингизни қандай ту-шуниш керак, деб унинг китобини очиб, остига қалам тортилган жойини кўрсатишди.

Бу китобга у бир шоирнинг шеъридан икки сатр киритган, шу сатрларга қалам урилган эди.

*Бутун ифтихорим, бутун иллатим —
Менинг она халқим, менинг миллатим...*

Шеър-ку зўр эмас, ўзига яраша эди. Лекин китобга киритгани учун тўнкалаётган айбнинг чек-чегараси кўрин-масди.

— Сиз «иллат» деб замондан камчилик қидиряпсиз. Миллатчиликка қарши курашиш ўрнига «миллатим» де-япсиз. Хўш, бундай мафкура билан қандай олим бўлиш мумкин?..

Ҳақназаров шу суҳбатдан кейин, кўзларини чирт юмиб олиб, бирон бир камчилик ҳақида оғиз очмасликни одат қила бошлади. Буниси майли. Ўзининг китобларидан «менинг халқим», «ўзбек халқи», «миллат» деган оддий, табиий ва қонуний сўзларни ҳам аёвсиз ўчириб ташлайдиган бўлди. Ҳаётда қандайдир ўзгариш рўй берса, ана энди замон чинакамига изга тушяпти, бундай яхши даврни кўрмаганмиз, дейишга, ҳаттоки халқлар дўстлиги ҳақида сўз борганида ҳам, ўзбек деган сўзни бир оз четлаб ўтишга ўрганиб қолди. Ўшанда биргина суҳбат туфайли Ҳақназаров бу қадар саросималангани йўқ эди, албатта. Гап шундаки, ўша суҳбатда унга, сиз оғзидан нима кириб-чиқишини ўзи билмайдиган Ҳайбат муаллимнинг шогирди экансиз, у билан чиндан ҳаммаслақ бўлсангиз — буни, дунёқарашингиз фарқ қилса — шунисини ёзиб, аввал бизга кўрсатишингиз, кейин газетада эълон қилишингиз керак, дейишди... Ҳақназаров, устозга қўшилиб, ҳаммага ёмон кўринишимдан фойда йўқ, у қари, мен ёш, бу ишда ҳозир хато қилаётган бўлсам, кейин тузатарман, деб ўйлади. Ҳайбат муаллимнинг фаолияти тўғрисида мақола ёзди.

Йиллар ўтиб, давр келиб, Ҳайбат муаллимга муносабат ўзгарди: у қайтиб юзага қалқди.

Ҳақназаров чиндан йўл қўйган хатосини «тузатди»: газетада «Менинг биринчи устозим» деган мақола эълон қилдирди.

Ўзини давр билан ҳамнафас, ҳозиржавоб, камарбаста олим деб билган, фақат кун талабидан келиб чиқиб илм юритган Ҳақназаровнинг номи шу йўсинда то ҳозиргача минбардан тушмай келяпти. Унинг етмиш йил ичида ёзган етти юз мақоласидан қайси бири узоқ яшаб қолади, АБАДИЯТга дахлдор, деб сўрасангиз, ўзи ҳам жавоб беролмайди. Мен умуминсоний нарсаларни кам ўйладим, тарихга деярли қарамадим, лекин менинг бутун ёзганим — даврнинг ойнаси, бизнинг авлодимиз ҳаёти ҳақидаги КИТОБ, демак, нималардир қолиши ҳам мумкин, деб ўз-ўзига баъзан таскин қидиради, холос.

Умуман, у ҳаётда босиб ўтган йўлини тўғри, ўзини ҳақ, деб билади. Дунёда ҳар ким тирикчилик учун ҳар хил курашади. Мен, қишлоқдан чиққан бир йигит, шу янги тузум туфайли ёруғлик кўрдим, одам бўлдим, шу тузумни умрим борича химоя қиламан, деб ҳар қадамда керилиб қўйишни ёқтирадиган, бунга астойдил ишонган

Ҳақназаровнинг йўлини ногўғри, ўзини ноҳақ дейиш — сирасини айтганда ҳам, инсофдан эмас-да! Курашган, курашаётган кишидан айб излаш ростмана гумроҳликка ўхшайди!

Ҳақназаров, мен мардман, деган гапни кўп қайтариб туради... Аслида у мард бўлиб, муҳаррирга: «Куёвим қуйиб-қўйган муттахам, бу ишда менинг ҳам айбим йўқ эмас, бостиравер фельетонни!» дейиши керак. Ҳақназаров бундай деёлмайдими? Қўрқадими?! Йўқ! Бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда бўлган ҳозирги пайтда у — дунёда ҳақиқат қарор топиши эзгу эканлигини, ёлғонга, қабохатга қарши ниҳоят дадил бош кўтариши мумкинлигини яхши билади. У хаттоки жон-дилидан худди шундай қилишни истайди! Аммо... аммо бунга бир нарса — устозлардан тортиб хизматига камарбаста шогирдларигача йиллар давомида чанг-чунгларини артиб, ғубордан асраб келган, чиннидек жаранглаб турган НОМ ҳалал беради. Одам ерга қулаши, тупрокқа беланиши даҳшатли эмас. Унинг номи йиртилиб қолган варракдек осмондан ерга чирпирак бўлиб тушиши — даҳшатли! Бир умр меҳробдаги шамга ўхшаб ёниб турган номингни ўзинг пуфлаб ўчиришинг эсипастлик, албатта! Ҳақназаров эса ҳарҳолда, ақлли одам. У куёви бўлмиш Ғозиддин деган ҳаромзода учун эмас, ўз-ўзи учун сўнгги нафасгача курашмасдан иложи йўқ...

10

В о қ е а

Қалин ўсма қўйган бақалоқ хотин Ғозиддин кириб келиши билан, меҳмон борми, деб сўраб, дарров чой дамлаганича, дастурхон тузади. Санамжон ҳам келгач, у худди меҳмонхона бекасидек, яхши дам олинглар, деб қўйиб, эшиги юзма-юз квартирага чиқиб кетди.

— Чой ичмайсизми? — ўзи чой ичаётиб, Санамжондан сўради Ғозиддин.

— Йўқ, — бошини чайқади диваннинг бир четига хомуш ўрнашган Санамжон.

Ғозиддин унга тикилиб, кулиб-муқом қилган пайтидан ҳам кўра шунақа ўй суриб ўтирганида чиройли бўлиб кетади бу, деган хаёлга борди. «Мен ундан ҳали совимадим, — деган гапни кўнглидан кечирди яна. — Хотинни

яхши кўрмагандан кейин, кимларнидир ёктириб юриш табиий ҳол бўлса керак! Мени бу борада ҳеч ким айблаёлмайди!»

У пиёлани нари суриб ўрнидан турганича, Санамжоннинг ёнига бориб ўтирди. Қизни елкасидан кучди.

— Кўйинг. Ҳозир мавриди эмас, — деди Санамжон унинг кўлини кўллари орасига олиб.

— Нега?

— Ўзингиз шошаётган эдингиз-ку...

— Шошмайман, — деди Ғозиддин.

— Шу палла бу сизнинг кўнглингизга сифадими?

— Сифади, — деди Ғозиддин қатъий. У қизни қайтиб кучмоқчи бўлди. Аммо Санамжон уни нарироққа силтаб ташлаганича, ўрнидан туриб кетди.

— Ҳа, сизга барибир. Шарманда бўладиган мен! — Санамжоннинг кўзларида ёш йилтиради. — Сиз учун мен одам эмас, бир ўйинчоқ...

Ғозиддин сергакланди. Қизнинг айтаётганлари айни ҳақиқат. Эртага ўзининг аҳволи қандай бўлишини жиддий ўйламаётган Ғозиддин, Санамжон тўғрисида бош қотирармиди! Унинг мақсади нима эди: Санамжонни обрў тўкилмайдиган иш қилишга кўндириши, ёки одатдагидек эркалашми?! Тентак бўлмаса, ижара кулбага келиб, бунинг иккисини бирлаштиришга уринадими?!

У биринчи галда Санамжонни тинчителиши кераклигини ҳис этди.

— Сиз унақа бўғилаверманг! Ҳаммаси яхши бўлади! — деди бояги қатъиятидан жилла чекинмай. — Аввало, мен ҳали ишдан кетганим йўқ. Кетган тақдирда ҳам иш топилади менга. Дарров ваҳима қилиш шарт эмас. Хўп, сизга келсак, мен сизни доим асраганман. Бу дунёда менинг сиздан яқин кимим бор? Очиғи, ўзингиз билмай, мени бир оз ранжитдингиз, жоним...

Ғозиддин ўрнидан туриб, Санамжоннинг ёнига борди. Бутун гапим тўғри, дегандек, уни қаттиқ кучиб, ўпди.

Аёл киши аксар содда бўладими, гўлми, боладек ишонувчанми... Санамжон ўз-ўзиданми, ўзининг инсонни камситадиган қарам бир ҳолатда эканлигиданми хижолат чекиб кўзидан бўёққа қоришиб юзига сизаётган ёшни артишга ошиқди. Лаблари алланечук қийшайиб, узр сўрагандек жилмайишга ҳаракат қилди.

Уни осон тинчитган Ғозиддин, ўз сўзларига ўзи ишонмаганидан, энди бехосдан юрагига нотинчлик ўрмалаёт-

гандек бўлди. Ҳозир васли висолни ихтиёр этишга бало бормиди?! Мабодо эртага рўйирост жиноятчига чиқаришса, нима қила олади?! Айниқса, фелъетон деган дардисар... боши устида қиличдек кўтарилиб турипти! Ҳақназаров бу қилични синдириб ташлашга кучи етармикан?! Қайнотаси вақти-вақти билан кўнғироқ қилишни тайинлаганди, у бўлса, буни пайсалга солиб ўтирипти! Ўзига ўзи шунақаям душман бўладими одам дегани!..

Бақалоқ хотин бу квартирага параллел телефон ўрнатган: йўлакда!

Ҳозиддин Санамжонга, мен ҳозир, деб қўйиб, йўлакка отилди. У Ҳақназаровга босим кўнғироқ қила бошлади. Ажаб! Ҳеч ким жавоб бермас эди.

Баттар нотинчланган Ҳозиддин ўз уйига кўнғироқ қилди ахийри. Трубкани Ноила кўтарди.

— Ноил... бу мен. Яхши ўтирипсизларми?

— Боланинг иситмаси қайтмаяпти, — совуқ жавоб қилди унга хотини.

— Дадамни тополмаяпман. Телефон жавоб бермаяпти...

— Дадам редакцияга кетган. Ойим бизникида, — деди Ноила.

Қайнонаси бола касал бўлгани учун келган. У Динорани эсидан ҳам чиқарганди. Биргина фарзандига нисбатан ўзининг бемехрлиги, лоқайдлигидан беихтиёр хижиллик туйди. Лекин буниси майли... Шу пайт — аёлларда доим ҳам эҳтиёткорлик етишавермайди-да, — Санамжон кутилмаганда хонадан йўлакка қаради.

— Ҳозиддин ака, сиз халиги...

Ҳозиддин, тек тур, дегандек унга шошиб қўлини силтади.

— Умуман, иш бўляпти, — деди у трубкага.

— Қанақа иш?

— Мен ҳаммасини текислаб... — чайналди саросималанган Ҳозиддин.

— Қаердан кўнғироқ қиялсиз ўзи? Орқангизда ким гапиряпти?!

— Мен кўчадаги будкадан... Одамлар навбат кутяпти...

Ноила бошқа индамай, трубкани ўрнига қўйди. Ишнинг расвоси чиқди шекилли. Хотини, гап тугади, деб шунчаки трубкани қўйган бўлса-ку, яхши, гап нимадалигини ҳис этган бўлса, унда тамом... Шўрига шўрва тўкилиши аниқ!

Ғозиддин бўйинини қисиб, хонага қайтиб кирди.

Унинг муомаласидан Санамжон ҳам оғриниб-ўпкаланганми, яна диваннинг бир четига хомуш ўрнашган эди.

— Сиз бугун идорага бордингизми? — сўради Ғозиддин ўзининг кайфияти тушиб кетганига ҳам, Санамжоннинг авзойи ўзгариб турганига ҳам эътибор қилмасликка тиришиб.

Санамжон бошини истар-истамас силкиди.

— Кимларни кўрдингиз идорада?

— Қодиржонни.

— Нима дейди Қодиржон? — ўзи истамаган ҳолда асабийлашиб, қизиксинди Ғозиддин.

— Менга дунёда кимдир ачинадиган бўлса, шу одам ачинади...

— Икковларинг кейинги пайтда анча яқинмисизлар дейман? — деди Ғозиддин кўнгли ғашланиб.

— Кейинги.... эмас, кўпдан буён!

— Менга қўшилиб, бу кишим ҳам сизни айлантиряптими?

— Қани энди шундай бўлса! Ўлай агар, бир айлан, деса минг айланардим. Лекин ҳамма бало шундаки, Қодир ака сизга ўхшаган алдамчи, ифлос эмас-да! У киши дунёда айланишдан бошқа нарсалар ҳам борлигини яхши билади.

Шу сонияда Ғозиддинга жуда алам қилди. Кибор, мағрур Ғозиддинни шу пайтгача — ҳеч қачон, ҳеч ким бу қадар тупроққа қормаган! Омад бир кетса, ҳаммаёқдан кетишининг нишонасимикан бу?! Наҳотки, инқироздан қутулиб бўлмаса, қонуниятми — у?! Санамжон! Қодиржонни қўйиб, мени бошқа биров билан қиёсламайсанми, ҳеч бўлмаганда?! Мен сени барибир ёқтираман-ку. Санамжон!..

Ғозиддиннинг ҳозир айниқса Қодиржонни кўришга кўзи йўқ эди. Шу топда бошига тушган бутун фалокатга Қодиржон айбдордек туюлди. Рақиби эртанги мажлисда минбарга чиқиб қандай гапиришини тасаввур қилди, қўли беихтиёр мушт бўлиб тугилди. «Мен сени бир куни ернинг тагидан бўлса ҳам топиб оламан, ўчакишаверсанг! Тентаклик қиляпсан-да, бола!» — деган хаёлга борди.

Ғозиддин, Санамжон тўғрисида ҳам, менда эс бўлса, бу хоним билан муносабатни икки-уч йилга чўзмай, аллақачонлар тугатмасмидим, деб ўйлади. Ўнта аёл билан

танишишдан кўра биттаси билан хайр-хўшлашиш анча қийинроқ, деган иборани эслаб, икки ўртада муносабат чуқурлашиб кетгани-ю, ҳозир норозиланиб, қанчалик сап-чимасин, Санамжондан дарровгина узоқлашиб бўлмасли-гини ҳам ич-ичидан ҳис этди.

— Биз нима алдамчилик, ифлослик қилипмиз? — деди фақатки озор чеккан кўйда.

— Билмайсизми?! Одам ўзини ўзи билмаса экан!

Ҳозиддин бўшашиб, диваннинг иккинчи чеккасига чўкди. Улар бир оз жим қолишди.

— Майли, мен шунақаман! — деди Ҳозиддин ниҳоят. — Лекин мен сизни бировга ёмонлаганим йўқ. Мен-нимча, сиз идорага бориб, устимдан бировларга арз қили-шингиз ҳам олижанобликка кирмайди...

— Мен бошқа нимаям қила олардим! — деб, ночор-лигига иқрор бўлди Санамжон.

Ҳозиддин ўйга чўмади. Аёл киши шу: дўппи тор келса, дугоналаридан тортиб учраган ҳар хил одамлар-гача сендан шикоят қилаверади! Бунинг олдини олиш учун Санамжонни шаҳардан четлатиш керак. Дарвоқе, пахта...

— Менга қаранг! Мен бугун сизни кунбўйи ўйла-дим, — бутун ақлу ҳушини йиғиб, узоқдан тўр ташлай бошлади энди Ҳозиддин. — Ўзим учун оғир бир пайтда сизга, фақат сизга суянгим келди. Ҳозир гаплашаётган гапларимиз бемаънилик, чунки мен сизга барибир уйла-наман, ўшанда иккимиз ҳам уялиб қолишимиз мумкин. Умуман, ҳозир бир-биримизни ҳақорат қилиш учун бу-ерга келганимиз йўқ-ку, масалан, мен, ишонинг, кўксин-гизга бир нафас бош қўймоқчи эдим, овунмоқчи эдим, — унинг овози трагик актёр овозидек титраб кетди. Кейин, янги бир тўлқин билан, чиройли янграй бошлади: — Сиз ҳақсиз! Менинг гуноҳларим кўп! Айниқса, сизнинг олдингизда гуноҳкорман! Ишда чигалликлар борлиги ҳам тўғри! Лекин мен курашаман. Қандай бўлмасин, ўз-ўзимни ўнглайман. Сиз менга озгина ишонсангиз, бас! — Ҳозид-дин шу гап баробарида, аста-аста суриниб, Санамжон-нинг ёнига бориб қолди, қизни яна елкасидан кучди. — Мен аввалдан аҳмоқ бир хотинга учраб, хонумоним бар-бод бўлмаса эди, бу кўйларга тушмасдим! Ҳозир сиз менинг ёнимда турмасангиз, арзимаган илтимосларимни бажариб, менга ёрдам бермасангиз, мен бошимни қайси деворга уришим керак? Жоним! Ёлғизим! Кечикиб кел-

ган бахтим! Мендан ҳамма юз ўгирганда ҳам, сиз юз ўгирманг. Унда менинг ўлганим яхши. Эй, бу қандай дунё... — Фозиддин ўкириб, йиглаб юборди.

Аёл киши аёл-да... Санамжон Фозиддинни юпатишга тушиб, юзи, сочларини сийпалаганича, титраб-қақшаб, унинг бағрига кириб қолди. Кўзларида яна ёш йилтиради.

— Қайтиб сизга қаттиқ гапирмайман. Бўлди. Мен сизга нима ёрдам бера оламан, айтинг, қўлимдан келса... — пичирлади у.

— Пахтага борасиз, — деди Фозиддин кўзларини артаётиб. — Биз юборган йигитча қайтиб келипти. У ҳам менинг обрўйимни тўқади. Сиз эртагаёқ бормасангиз, билмадим...

Санамжон бошига гурзи тушгандек, аллақандай гангиб қолган эди.

— Мен пахта теролмайман, — деди секин.

— Шарт эмас. Борсангиз бўлди. Галва чиқмасин учун... Мен буёқда ишларни тинчитиб, сизни олиб келаман. Кейин бир-биримиздан ҳеч ажралмаймиз! Тамом! Бу гапни ортиқча чайнаб ўтирмаймиз! — Фозиддин муҳр босгандек, Санамжонни нафас олдирмай, лабларидан ўпишга тушди.

Одатда бақалоқ хотиннинг бу хуфия уйига ҳеч ким келмас, ҳеч ким халал бермас эди. Лекин бугун... кимдир дабдурустан эшикни кескин қоқди.

Х о т и р а

Ҳақназаров ҳеч қачон уларнинг уйига бемаврид қадам қўймасди. Унинг иши кўп, қолаверса, жуда иззатталаб одам — ҳатто ўз яқинларига ҳам ҳадеб кўринавериб, қадри тушиб кетишини истамайди.

Шуни яхши билганидан, ёз кечаларидан бирида, қок ярим тунда Ҳақназаровнинг остонада турганини кўриб, Фозиддин ўзини йўқотиб қўйди.

— Да-да...

Ҳақназаров худди жин чалгандек, индамай унинг ёнидан ўтиб, ичкари хонага кирди. Юмшоқ креслога вазмин чўқди.

— Совуқ чойинг йўқми, қизим? — сўради у ётоғидан кўзларини ишқаб чиққан Ноиладан. Ноила чой кўтариб келгач, икки пиёла босим ичди. Кейин қизига: — Сен бор, дамингни олавер, мен ҳозир кетаман, — деди.

Ноила бир оз серрайиб туриб, оркага чекингач, эшикнинг ёнгинасида тиззаларини кучиб ўтирган Ғозиддинга қаради.

— Энг яхши кийимингни танлайсан. Мен совға қилган портфелга йўлга керакли нарсаларни солиб қўясан. Хўп, эрталаб соат 5 да аэропортда Сайидобидхон билан кўришасанлар.. — куёвидан мудом пул оладиган Ҳақназаров шундан сўнг қўйнидан бир даста йирик пул чиқариб, Ғозиддинга берди. — Буни чўнтагинга солиб қўясан. Қайтиб келганингдан кейин оламан. Тушундингми?!

Ғозиддин ҳеч нарсага тушунмаган эди. Нега божаси билан дафъатан аэропортда учрашиши керак? Қаерга боришади? Нима учун?!

Аммо қайнотасининг жаҳли чиқишини ўйлаб, буни обдан суриштиришга ботинмади. Қўрқди. Лекин у хаёлида йўқ сафарга жўнаб кетиш ҳам ўзига ҳар қалай малол келаётганини яширолмади:

— Яхши-ку, да-да, мен эртага муҳим бир ишлар...

— Муҳим ишинг қайтиб келгандан сўнг бўлаверадими, — гижинди Ҳақназаров.

— Раисга бир оғиз хабар қилсам...

Ҳақназаровнинг энсаси қотгандек бўлди.

— Раис биледи, — деди эзилиб. У ўрнидан туриб, эшикка йўналди. Остонада тўхтаб, Ғозиддинга қандайдир ўйчан қаради. — Юрган йўлингда маҳмадоналик қилаверма. Сайидобидхон кичик бўлса ҳамки, каттадек ҳурматини сақлаб, ундан ҳамма ишда андаза ол. Тушундингми?!

Ғозиддин бошини силкиди.

Бироқ қайнотаси кетгач, у ўзининг ёш бола ҳолига тушганидан нохушланиб, шунинг баробарида, олдингидан баттар ажабланиб қолди.

Умуман, Раънохон эрга тегиб, Сайидобид билан қариндош-уруғ бўлишганидан буён Ғозиддин сирли, мавҳум оламга рўпара келганди. Ҳақназаров энди бот-бот «тушундингми?!» дер, аммо ўзи унга ҳеч нарсани тушунтирмас эди. Ғозиддин қанчалик бош қотирмасин, барибир, нималаргадир акли етмаётганини ҳис этар, бунинг нима эканини билмаганидан, тажангланарди.

Унинг учун биринчи навбатда Сайидобиднинг ўзи жумбоқ эди.

Илк қарашда оддий бир йигит. Отаси анча йил бурун вафот этган. Онаси — уйда ўтирадиган хотин. Улар-

нинг уй-жойи, туриш-турмушида ҳам ортикча ҳашам, дабаба кўзга ташланмайди.

Лекин Сайидобид эрка ўсган, кадр-кимматини яхши билган зиёли одамдек таассурот уйғотади. Унинг ўзини тутишида катта бир ишонч, қатъият барқ уриб туради... У ниҳоятда келишган, дилбар йигит. Дид билан кийиниб, ўзига гард кўндирмай юради.

Тошкентда бундай йигитлар минг-минглаб топилади. Уларни аксар ҳеч ким сариқ чақага ҳам олмайди. Сайидобид билан эса учраган ҳар қандай одам ҳисоблашмай бўлмаслигини дарҳол сезади. Унга ҳурмат кўрсатишга, унинг сўзини диққат қилиб эшитишга мажбур бўлади. Бу бояги ишонч, қатъият туфайли, албатта!

Фозиддин учун Сайидобиднинг бутун юриш-туриши ҳам жумбоқ.

Ҳаётда таниш-билишсиз яшаш қийин. Кўнгилдагидек кийинишни истасангиз ҳам, дурустроқ овқатланишни ўйласангиз ҳам ошна-оғайни асқотади. Ҳатто арзимаган сартарошхонага кирганда ҳам, сизни биров танимаса, кунингиз кўли ҳали қалтираб турган шогирд болага қолади... Фозиддин буни билади... Ҳар ерда озми-кўпми ўртоқлари бор. Дўст орттиришга айрича эътибор билан қарайди.

Сайидобид, аслини олганда, Фозиддинга ўхшаб қаердадир ақалли директор ҳам эмас, оддий бир институтда оддий бир ўқитувчи. Шунга қарамай, Тошкентда уни танимаган одам йўқ ҳисоби... Раънохоннинг тўйидан кейинги дастлабки кунлар Сайидобиднинг уйида унинг таниш-билишлари даврасини кўриб, Фозиддин ўзини гўё машҳур қароқчилар орасига туйқусдан тушиб қолган жўн киссавурдек ҳис этганди. Ўша даврада йиғилганлар кўпчилиги чўнтагига қўл суқмай туриб, юзта Фозиддинни сотиб олиб, қайтиб пуллашга қурби келадиган кишилар эди. (Булар қандайдир янги, номаълум кишилар!) Гап фақат мол-мулкдами? Қанча донғи чиққан, шон-шавкатли одамлар ҳам Сайидобидхон, деб қўл қовуштириб туришганини айтмайсизми?!

Сайидобид касб-кори ҳар хил, турли-туман шахслар орасидаги мавқеи билан таниқли киноартист, таниқли шоирларни эслатади. Буниси майли. Кўпчилик ўша «таниқли»лар унинг олдида бўзариб, ранги-оҳангларини йўқотиб қўйишади. Сайидобидхон турганда, бизга йўл бўлсин, дейишади одатда. Қизиқ жойи шуки, ном қозонган олим Ҳақназаров ҳам бу ўқитувчи-куёви олдида талабага айланади. Қисинади.

Сайидобиднинг ўзи ҳам аломат-да! Шаҳарда у беҳабар қолган бирон катта воқеа, бирон маросимни топиш мушкул. Бундай жойларда савлатидан от ҳуркадиган арбоблар ҳам унга салом бериб, яхши кўрингилари келгандек, ҳазил-ҳузил гап қилишади. Мабодо Сайидобидни, қайсидир анжуманларда қатнашса-қатнашибди-да, деб ўйлаган киши адашади. У шунчаки томошаталаб эмас. Сиёсатми, адабиёт-санъатми, спортми, барча соҳада бошқалардан кўпроқ нарсани билади, тушунади.

Ҳозирда шулар тўғрисида ўйлаб, асабийлашиб, тажангланиб йўлга ҳозирлик кўрди.

У қушуйку қилиб, эрталаб соат 5 деганда аэропортга етиб борди.

Ҳаяжонланиб-ҳовлиқиб, барибир кечикканди. Сайидобид аэропорт эшигида икки йигит билан сўзлашиб, уни кутиб турар эди.

Йигитлардан бири Ҳозирдан хужжатини олиб, ичкарига кириб кетди. Кўп ўтмай, билет кўтариб чиқди. Кузатишга келган йигитлар билан хайрлашиб, учиш майдонига йўл олишганида, Ҳозирдан хаёлидаги — нега, қаерга, нима учун, деган саволлардан бирининг жавобини аниқлади: божалар Бухорога кетишаётган экан!

У, Бухоро, деган сўзни эшитгач, кўнгли бир оз ўсгандек бўлди. Самолёт ёнига боришганда, тезроқ жой эгаллашни ўйлаб, олдинга суринди. Аммо шу пайт Сайидобид жилмайиб, уни секин енгидан орқага тортди.

Улар ҳаммадан кейин самолётга миниб, охириги қатордаги ўринга ўтиришди.

Қаерга кетишаётгани маълум бўлгач, Ҳозирдан ўзича хаёлидаги бошқа саволларнинг жавобини ҳам тахминлаб, таскин топа бошлаган эди... Ҳаммаси энди тушунарли. Сайидобид янги куёв, бунинг устига эрка. У Бухорони кўргиси келган. Ҳақназаров эркатой куёвнинг пойтахтда мавқеи борлиги билан Бухорода уни ҳеч ким танимаслигини инobatта олган, ёлғиз юбормасликка қарор қилган. Ҳозирдан эринармиди, божасини айлантиради, албатта. Бухородаги буюк обидаларни кўрсатади. Ёдгорликлар тўғрисида бир пайтлар Гулсара деган қиздан ўзи эшитган қизиқарли нарсаларни унга айтиб беради. Қишлоққа боришмайди. Кераги йўқ. Лекин шаҳарни бир кун эмас, Сайидобид истаса, ўн кун ҳам яйраб томоша қилаверишади! Ора-орада вақт топиб, Ҳозирданнинг иш бўйича таниш-билишларига бирма-бир меҳмон бўлиша-

ди. Бухорода бундай ўртоқлар кўп! Сайидобид мамнун бўлса бас! Ҳақназаров шуни олдиндан очиқ айтса, ўладими! Сафарда икки божа сирдош бўлиб олишсин, кейин чолга нордон гап қилишни кўрасиз!..

Ҳозирдин самолётда божасидан, Бухорога биринчи бор-япсизми, деб сўрагиси, Бухоро ҳақида суҳбатни бошлаб юборгиси келди. Бунга у бир неча марта шаҳд ҳам этди-ю, лекин, ҳали самолёт ерга қўнмай туриб, миннат, ўз хизматини пеш қилиш бўлиб туюлмасин бу тағин, деб кўрқди. Афтидан, Сайидобиднинг суҳбатлашадиган кайфияти ҳам йўқ эди. Шу боисдан, Ҳозирдин бир-икки марта:

— Бухоро буюк шаҳар... Ёзда у ерда ҳаво Тошкентдан анча иссиқ... — қабилида тўнғиллаб қўйгач, сукутга чўмди.

Улар самолётга бошқалардан кейин чиқишгани бежиз эмас экан. Сайидобиднинг иродаси билан, самолётдан энди ҳаммадан олдин тушишди.

Ёз эканлигига қарамай қора костюм кийиб, бўйинбор таққан бир неча кишилар уларни кутиб туришарди. Булар ичида Ҳозирдин узоқ-яқиндан билган қайсидир раҳбарлар ҳам бор эди.

Сайидобидни, Бухорога хуш келибсиз, Сайидобидхон, толиқмадингизми, самолёт яхши учдими, деб илик, Ҳозирдинни шунчаки расмийроқ қаршилаб, уларни тез бир чеккада турган янги, чиройли машиналарга ўтиришга таклиф қилишди.

Ўйлаган ўйи тўзиб кетган Ҳозирдин гангиб қолган эди. Бирдан ҳамма нарса қайтиб сирли, маъхум тусга кирди... Бу ердагилар божасини қаердан билишади? Сайидобид шаҳар айлангани келмаган экан, хўш, унда қандай иш билан Бухорога келди? Унинг ёнида юрган Ҳозирдиннинг вазифаси нимадан иборат?

Ҳозирдин бу саволларга жавоб тополмади.

Сирасини айтганда, Бухорода жавоб топадиган бирон воқеа бўлгани, бу ерда аниқ бирон иш қилингани ҳам йўқ.

Улар ҳатто шаҳарни бундай айланишмади ҳам. Машинада тўғри аллақандай боққа олиб боришди. Кейин, кимнингдир уйига кириб-чиқишди. Кейин, яна бир боққа қадам ранжида қилишди.

Уйда ҳам, иккала боғда ҳам тўкин дастурхон бошида ўтиришди. Дунё янгиликлари, турмуш, соғ-саломатлик

тўғрисида барча давраларга хос йўсинда содда гурунглашишди. Сайидобид ким биландир «ота», «бобо», «гап ўша гап», «шунақа экан» сингари Ғозиддин мағзини чақолмаган битта-яримта нарсаларни ҳам сўзлашганини ҳисобга олмаганда, асосан, суҳбатлар беозор ва ҳеч бир маъносиздек эди. Айниқса, ҳазил-мутойиба, аския гурунда кенг ўрин эгаллаганидан, мақсад кидиришнинг ўзи кишига ортиқча туюларди.

Ғозиддин бир-икки марта гапга аралашиб, мен сизларга ёддан шеър ўқиб берай, ёки, битта яхши монолог, дегиси, шундай қилиб, даврани чинакамига қизитгиси келди. Лекин у давранинг диққат-эътибори ўзига эмас, Сайидобидга қаратилганини ҳис этди. Бу нима бўпти, биров даврада Ғозиддиннинг ҳаттоки кимлигини сўрагани ҳам, унинг бухоролик эканига қизиққани ҳам йўқ. У бегонасифат ўтирган жойда оғиз очиб, қовун тушириб кўйишдан қўрқди. Ғозиддин ўз-ўзича сизди, бу ерда у тўйга келган кўёвжўрадек бир одам, нари борганда, Сайидобиднинг шахсий кўриқчиси, адъютанти, холос. Шунинг ўзи унга шараф, эҳтиётсизлик, қилса, охири ёмон бўлиши мумкин!

Кун шу алпозда ўтди.

Ғозиддин бирон туман, ёки жамоа хўжалигига борса ҳам, одатда бир кути анор, бир кути узум, дегандек мева-чева, бир жуфт қорақўл тери, икки кийимлик атлас совға-салом қилиб, жўнатишади. Шу боисдан, Сайидобиднинг бунча обрўси бор экан, қуюқ зиёфатлардан кейин совға-салом ҳам шунга яраша бўлса керак, менинг шуҳратли боғам ўлпон йиғишга келмаганмикин, деб ўйлади, ўзи ҳам қурук қолмасликдан умидвор бўлди.

Йўқ, кечга томон уларни машинада шунчаки яна аэропортга олиб келишди. Икки божа самолётга миниб, Тошкентга қайтишди...

Ғозиддин узок кунлар антиқа сафар таассуротида юрди. Кўрган-қузатганини қайта-қайта эслаб, наҳотки, Сайидобид фақат гурунглашиш учунгина Бухорога борган бўлса, деб ажабланди. У Сайидобид айтган битта-яримта мавҳум нарсалар устида ҳам бош қотирди-ю, аммо бу иш ортиқча даҳмаза бўлиб туюлди. Ҳар бир суҳбатдаги тушунмаган нарсангни сир-асрорга буркайверсанг, касбингни ўзгартириб, изкувар бўлишга тўғри келади!..

Кутилмаганда қозон қопқоғининг бир чети очилган-

дек бўлди. Нимадир сабаб билан уни Ҳақназаров, мут-
тахам, деб сўқди. У иззат-нафси оғриб, жахли чикди.
Сайидобидга тишингиз ўтмайди, мени ҳадеб гажийвера-
сизми, деди. Шунда Ҳақназаров баттар асабийлашиб,
беихтиёр оғзидан гуллади... Ҳозиддин ўзини Сайидобид-
га тенглаштириши ҳеч бир қуюшқонга сиғмайди. Чун-
ки, Сайидобиднинг отаси вақтида катта арбоблардан би-
рининг қалин дўсти, сирдоши бўлган. Ўша арбоб Сайид-
обидга ёшлик йилларида аччиқ-чучукни кўп тотишган
ошнасининг фарзанди деб қараб, ишонч ва меҳр кўрга-
зади...

Ҳозиддин божасининг мавқеи боисини тушунди. Бу-
хородаги сафар мазмунини ҳам тахминлади. Масалан,
арбоб Бухорога йўли тушганида кимгадир махфийроқ
бир гапни айтган бўлса, бунинг натижасини телефонда
сўрамайди, ишончли одамни чопар қилиб юборади. Бун-
дай чопарнинг иззатини бажо келтириш шарт. Арзима-
ган совға-салом бериш уни ҳақорат қилишга ўхшайди,
унинг баҳосини ерга туширишга ботинадиган мард йўқ...

Эҳтимол, Ҳақназаров шунчаки алжиган бўлиши ҳам
мумкин. Лекин аниқ гапни тўла-тўқис сўраб-билишга
журъат қаёқда? Умуман, Ҳозиддинга бунинг нима кера-
ги ҳам бор?

Бу гаплардан сўнг Ҳозиддин бир нарсага амин бўлди:
унинг мансаби, даражаси ҳам, бойваччалиги ҳам, юрган
йўлида кўрсатадиган «хунар»лари ҳам ўзига яраша.
Дунёда шундай катта даражали кишилар, шундай «хунар-
мандлар» топиладикки, одам баъзан заргар қаршисида
синиқ чойнак-пиёлани чегалаб ўтирган устага ўхшаб қола-
сан!

В о қ е а

Махсумжон аканинг умри редакцияда ўтган. Ўзи катта
хонани эгаллагунча, учта муҳаррирнинг қўлида ишла-
ган. Улар бир-бирига ўхшамаган қизиқ одамлар эди.

Махсумжон ака оддий ходим бўлиб ишга келган пай-
тида газетани бошқарган киши ўта содда, хаёлпараст
эди. Эрталабдан ходимларнинг барчасини тўплаб, туш-
гача бўлган-бўлмаган ҳар хил нарсаларни гапириб ўти-
ришни ёқтирарди. Масалан, у баъзан бундай ҳикоя қилар-
ди:

— Кечқурун уйда китоб кўриб, чой ичиб ўтирсам,

чойнинг бетида узун бир шама... Бизнинг қишлоқлари-
мизда чойдан чиққан бунақа чўпни «меҳмон» дейишади.
Чўпнинг чиқиши меҳмоннинг келишидан далолат. Ал-
батта, биров келса, бош устига. Лекин уйда доим ҳам
шароит бўлавермайди. Шанба, якшанбагача келмай тур-
гани маъкул, деб ўйлаб чўпни қўлимда эзиб, синдириб
қўйипман... Тонг-сахарда ёстикдан бошимни кўтарсам,
дарвоза тақилляпти. Юзимни ювиб, шошмасдан дарво-
зани очдим. Бунинг тўғри келганини қаранг, меҳмон!..
Бегона одам эмас, қишлоқдан ўз холам келган эканлар.
Белларини ушлаб, инқиллаб туриптилар. Нима гап, де-
сам, йўлда эшакдан йиқилиб, беллари чиқиб кетипти...

Махсумжон ака кейинги муҳаррир даврида бўлим
бошлиғи бўлиб ишларди. Бу муҳаррир редакция билан
ҳам, ходимлар билан ҳам деярли иши йўқ, анча беғам-
бепарво киши эди. У ҳаммага, мен бўлмаганимда ҳам
газета чиққан, мен бу ердан кетганда ҳам чиқавереди,
деган гапни ҳар куни айтиб туришни яхши кўрарди.
Астойдил шундай деб билгани учундир, кўпроқ вақти
кўчада ўтарди. Иш пайти, кинога, театрга бораверар,
ўзи юргани майли, ёлғиз зерикиб қолмай, деб навбати
билан бошқаларни ҳам кўчага судрагани-судраган эди...
Унинг хотини Ҳамза номли театрда оммавий сахналарда
ўйнайдиган жўнгина актриса эди. Ойимчани бир йили
тасодифан кинога ҳам таклиф қилишипти. Бу эр-хотин
хаётида жуда муҳим воқеа бўлганидан, фильм чиққач,
муҳаррир бутун коллективни томошага олиб боради. Ре-
дакциядагилар ойимча бажарган ролни кўриб, бошлиқ-
ни табриклашлари керак, бу оддий бир лозимият эди.
Лекин хоним кичик бир эпизодда қайсидир ташкилот
раҳбарининг ўйнаши ролини эплаган эканлар. Томоша-
дан кейин, ҳамма эсанкираб қолди. Бошлиқни табрикла-
маслик ноқулай, табрикласа, шўрлик эрнинг гашига те-
гиши ҳам мумкин. Йўқ, муҳаррир феъли кенг одам эмас-
ми, ўзи ўртадаги нохушлиқни тарқатиб юборди. «Эй, —
деди у мийиғида ғарибгина кулиб, — бу, бизнинг ойим-
чани, яхши хотин, десам, ўйнашни ҳам қотирворипти!
Талант!...»

Янги муҳаррир келгач, Махсумжон ака яна ўсди. У
бошда масъул котиб, сўнг бош муҳаррир ўринбосари
лавозимини эгаллади. Уни кадрлаб, ғамхўрлик қилган
навбатдаги муҳаррир ҳам ёмон одам эмасди. Фақат, ҳар
нарсага хаёли қочадиган, жуда эҳтиёткор эди. Одатда

макола ёки шеърда «бахт» деган сўз учраса ҳам, кўзойнаги устидан рўпарасидаги одамга қараб, қанақа бахт, деб сўрар, қўлига қизил қалам олиб, «замон бизга берган бахт» деб тузатарди. «Нуқсон», «қийинчилик», «оғир меҳнат», «яра», «беморлик» ва бошқа-бошқа минг-минглаб сўзлар, тушунчаларни у ҳазм қилолмас, улардан биронтаси босилишига йўл қўймасди. «Халқ дарди? Дардининг нима кераги бор? — дерди у бўғилиб. — Ҳозирча бунга қўйиб турайлик!» Бир гал редакциядагилар узок кулиб эслаб юрган бундай қизиқ воқеа рўй берганди. Ўтмиш рус адабиётидан таржима қилинган хикояни ўқиб, муҳаррир: «Яхши, Лекин бунга ҳозир қурилаётган иккита комбинат тўғрисида икки оғиз гап қўшиш керак!» — деган эди...

Мана, ниҳоят Маҳсумжон аканинг ўзи муҳаррир.

У ўз салафларини ҳар куни бўлмаса ҳам, кун ора эслайди. Кўп нарсаларни ўйлайди. Ўша, собиқ муҳаррирлар даврида ҳам газета ўзининг вазифасини ҳар қалай бажарган. Аввало, қандай одам бўлишмасин, шу муҳаррирларнинг маълум хизмати барибир синганидан кўз юмиш инсофдан эмас. Бунинг устига, газета — ҳаёт ойнаси, жамоа ижоди маҳсули.

Хўш, Маҳсумжон ака қанақа муҳаррир? Унинг фаолияти қандай?!

У редакция ходимларидан ҳар бирига қаттиқ суянади. Унда кўзга яққол ташланган фазилат ҳам, қусур ҳам шундан иборат!

Кўпчилик — жамоа Маҳсумжон аканинг қўли остида ўзини эркин сезиб, кўнгилдагидек ишлар қила олади. Бу — яхши. Бироқ Маҳсумжон ака бирон бир масалада масъулиятни ўз бўйнига юклагиси, охир-оқибатда жабрини тортиши келмайди. Ҳар бир масаланинг икки томони — мақтов билан қалтислиги борлигини яхши билганидан, ҳеч ишга аралашмасликка ҳаракат қилади. Бу — ходимларнинг аксар сезмасдан хаспўшланган чуқурга тушиб кетишларига сабаб бўлади. Маҳсумжон ака ҳамиша мақтов ёғилса ўзига олиб, ишқал чиқса ходимга юклаб, ишдан ҳайдашгача бемалол жазо бераверади...

У кўчадан келиб, хонасида шуларнинг бари тўғрисида ўйлаб ўтирарди. Эшикда ориқ котиба кўринди.

— Сизни Ҳақназаров деган одам кутяпти...

— Айтинг... — деди Маҳсумжон ака ҳамон ўйчан. Аммо ўзи ҳам ўрнидан туриб, таниш олимни қаршилага-

ни эшикка йўналди. — Э, келинг. Келинг... — қўл олиб саломлашишгач, ўтиришга таклиф қилди Махсумжон ака.

Улар ярим соат чамаси ҳаётга, икковлари бирдек билган одамларга тегишли, ўзларига ҳеч алоқаси йўқ нарсалар ҳақида — худди уларга дахли бордек, берилиб, иштиёқланиб гаплашиб ўтиришди. Кўнгилчан бу суҳбат пайти ҳар қачонгидек Махсумжон акани битта сигарет чекиб ташлаш хумори тутди. У Ҳақназаров узатган қути билан гугуртни олиб, роҳатланиб чекди. Шундан сўнг, ўйланиб қолиб, гугурт билан сигаретани Ҳақназаровга қайтариб берганича:

— Хўш, бизга нима хизматлар бор? — деб фаромуш сўради.

— Хизмат эмас, арзимаган илтимос... — чайналди Ҳақназаров. — Бизнинг куёвни дўппослашяпти экан...

— Ким?

— Сизнинг болаларингиз, — газета ходимларини кўзда тутиб айтди Ҳақназаров. — Фельетон чикяпти, деб эшитдик...

— Босилмаган фельетонни одамлар қаёқдан билди, — хайратлангандек бўлди Махсумжон ака. Кейин, гўёки асари чиқмаётганидан инжиётган ёзувчига далда бераётгандек охангда, қўшиб қўйди. — Бир-иккита фельетон бор, лекин босолмаяпмиз. Баъзан фельетон ҳам керак, албатта... — У бехосдан сергакланди. — Сизнинг куёвингизми? Сайидобидхонни ёзишиптими?!

— Йўқ. Каттаси. Фозиддин дегани...

— Э, яхши... — деди Махсумжон ака, бошқа куёви бўлса, Ҳақназаров ташвишланиб ўтиришининг ўзи ортиқчадек, яна осойишталик туйиб.

— Хатолар бўлган. Шунга қарамай, бу куёвим ҳам дуруст йигит. Сиз билан бир неча йиллик биродарлигимизни рўқач қилмоқчи эмасман. Ҳозир давр кўтармайди. Фақат, болани майиб қилиб қўйишмаса...

— Ёрдам берамиз! — деди Махсумжон ака қатъий, Ҳақназаровга қўнгли ачишиб. — Мен шу ерда эканман, биронта асосланмаган, бемаъни фельетон босилмайди! — У ўйланиб туриб, ваъда қилгандек бўлмайин, деган хаёлга борганича, қўшиб қўйди: — Лекин биз редакцияда демократияга кенг йўл очиб берганмиз... Мен ходимларимиз билан бир гаплашиб кўрай-чи...

Ҳақназаров турли мавзудаги суҳбатларда доим кўнгилчанлик қилиб келган муҳаррирнинг иш илтимосга келиб тақалганида, лоқайдлик кўрсатиб, ўзини олиб қочаётга-

нидан озор чекиб, ранги-рўйи ўзгарган, кайфияти бузилган эди.

— Хархолда, мабодо босиладиган бўлса, мен беҳабар қолмай! — деди анча кескин.

— Э, албатта. Секин айтасизми?! — деди Махсумжон ака. У энди мавзуни ўзгартирди. — Сайидобидхонни бирон ойдан бери кўрмадим. Ўзи катгароқ давраларга бундай боролмаяпман. Иш кўп. Уйга бориб, ишга келиб, вақт ўтаверар экан... — Махсумжон ака, гап тамом, дегандек ўрнидан турди. — Бизга бир нарсалар билан қатнашиб турунг. Газетанинг обрўси... Куёвга биздан салом айтиб қўйинг!.. (Бу, албатта, Ғозиддинга тааллуқли эмас!).

Ҳақназаров чиқиб кетгач, Махсумжон ака яна ўйга чўмди. Ўзича, муҳаррирлик нақадар оғир иш, деган хаёлга борди. У, мендан олдинги муҳаррирларга ҳам қийин бўлган экан-да, деб ўйлади. Сўнг, эринибгина стол остидаги тугмани босди.

— Секретарь билан Абдуғанини чақиринг, — деди эшикда кўринган котибага. Масъул котиб билан Абдуғани хонага узун-қисқа бўлиб киришди.

— Ҳалиги директор тўғрисидаги фельетон қанақа аҳволда?

— Тайёр, — деди Абдуғани шошиб.

— Сиз бир кўздан кечиришингиз керакмиди? — чайналди масъул котиб.

Махсумжон ака уларга, ўтиринглар, деган мазмунда имо қилди. Ўзи телефон трубкасини кўтариб, рақам терди.

— Шариф Рустамович! Яхшимисиз? Мен бояги директор масаласи... Эртагами? Ҳа, яхши. Айтаман. Ўргансин... Йўқ, ҳеч кимдан кўркмаймиз. Биз ҳақиқат тарафдоримиз. А, бўпти...

У трубкани ўрнига қўйиб, Абдуғанига қаради:

— Эртага ташкилотда муҳокама экан. Аввалдан охиригача ўтириб, одамларни эшитиш керак. Пишмаган овқатни сузмаган маъқул. Нима қилганда ҳам, сен бу ишга бошинг билан жавоб берасан...

Х о т и р а

Беморлар эндигина тушлик қилишган, куппа-кундузи эканлигига қарамай, хоналарда ҳам, узун йўлакда ҳам чироқлар ёқиб қўйилган эди.

Бошқа кунлар бундай пайтда беморларнинг кўпчилиги касалхона ҳовлисига чиқиб бир соат-ярим соат айла-нишарди. Ҳозир эса ҳаво айниганидан ҳамма ичкарида биқинган, иши борми, йўқми, шиппагини судраб, йўлак-да у ёқдан-бу ёққа юргани-юрган эди.

Ноила ўз-ўзидан асабийлашиб, дераза олдида, бўм-бўш ҳовлига тикилиб турарди.

Яланғоч дарахтлар шамолда дийдираб, вазмин чай-калар, шохлардаги сўнгги барглар қалт-қалт титрар эди. Ерга битта бўлиб тўшалган сариқ-қизғиш баргларнинг энди ранги ўча бошлаган, уларнинг куни битганидан да-лолат бериб, ана-мана ёмғир эзиб ёғадигандек эди.

Дераза олдида қанча серрайиб қолганини билмайди, бир маҳал хона торлиқ қилаётгандек бўлди. Буниси май-ли. Унга негадир ёмғир бошланса бас, селга айланиб, касалхонани, бутун одамларни, ҳовлидаги дарахтларни — ҳамма нарсани ювиб, аллақайёққа олиб кетадигандек ту-юлди. Бу ерда узок турмаслик керак, деб ўйлади ўзича.

Шошиб орқага ўгирилди. Илгакдан пальтосини юл-киб елкасига ташлаганича, иккинчи қаватдан пастга — касалхона ҳовлисига тушмоқчи бўлди. Аммо хона эши-гида кимдир унга тўкнашди.

— Бир ёққа кетяпсизми, Ноила Жумаевна.

— Ҳозир келаман, — қизнинг кимлигига эътибор қилмай, унинг юзига қарамай, деди Ноила. Ўзича нечун-дир, уни алдаяпман, келиб бўпман, деб ўйлади.

Узун йўлакда унга яна қандайдир ҳамширалар, бе-морлар тўкнашишди. Уларга ортиқча аҳамият бермай, ўзича бундай хаёлларга борди: «Мен қанча курашмадим, шу касалхона сонга кирсин, деб! Фойдаси бўлмади. Аҳмоққа ўхшаб ўзим югурганим қолди, чунки ҳеч ким-нинг жони ачимайди! Ҳамон эски ҳаммом, эски тос... Халатлар, пойжомалар йиртиқ-чиртиқ. Баъзан чойшаб-ларга қараб бўлмайди, кўрпа-ёстикларни-ку, қўяверасиз. Ҳамширалар кўпол, худбин, манфаатпараст...»

Нихоят йўлак охирига етиб зинадан тушаётганида, Ноила қандайдир йигит-қизлар темир тутқичга осили-шиб, ҳиринглашиб туришганини кўрди. «Бир бўлим-нинг ярми ёлғон касал. Цахтага бормасдан, дам олиб ётган эркатойлар... — хаёлидан кечирди у. — Ҳаммаси ўз боласини ўйлайди. Бошқаларнинг боласи ҳам одам, далада юрипти-ку лой кечиб, демайди. Бош врач соти-либ, дуч келган каттароқ кишининг олдида қалтирамаса

экан! Мана, натижа... дард қаёқда, барваста йигитлар, лорсиллаган қизлар! Хўп, ётишга ётипсан, ҳеч бўлмаса, муттаҳамлигингни билиб, озгина истиҳола қилсанг. Йўқ, бош осмонда, тил бир қарич. Йўлакда ярим кечагача телевизор кўриб ўтиришади. Соат 12 дан кейин минг амал-тақал билан палатага ҳайдайсан... — Ноила ташқари эшикка етганида, ўзича ўйлашда давом этди. — Хўп, бу ҳам гўрга... Шу ҳовлига кундузи ҳаво бузилганда биронтаси чиқмайди. Лекин кечаси бўрон турмайдими, иккитадан бўлиб айланишгани-айланишган. Касалхона эмас, сайргоҳ. Пичир-пичир, шивир-шивир... Врачларни нукул ёмонлашади. Тўрт мучали соғ безбетларни кўра-вергач, юз қотади-да. Қўл ишга бормай қолади. Кўнгил совийди!..»

У боягина ўзи деразадан кўрган хазонларни аллақандай четлаганича эҳтиёткор босиб, дарахтзордаги йўлка бўйлаб тўғрига қараб кета бошлади. Киши уйда юрагинг қисилса — ишда, ишда юрагинг қисилса — уйда овуни-шинг керак. Бирон ерда хурсандчилик бўлмагач, асабларинг беихтиёр қақшайди.

Ноила сўнгги пайтлар уйдан ҳам, ишдан ҳам қочиб, аллақайларга бош олиб кетгиси келарди. Кетмоқчи бўлиб, қаёққа кетмоқчи эканлигини эса ўзи ҳам билмас эди.

Йўлка уни касалхона дарвозаси этагидаги яланг майдончага юзлаштирди.

Агар майдонча бўш, дарвоза очик бўлса, у кўчага йўналиб, кўчада ҳам боши оққан томонга шуурсиз холатда илдам юравериши мумкин эди. Лекин шу асно қоровулхона эшигида икки йигит чекишиб, гаплашиб туришганини кўрди. Бунинг устига, дарвоза ҳам берк эди.

Йигитлардан бири — ишга келган янги қоровул. Аммо яхши кийиниб, ўзини сипо тутиши биланми, қоровулдан кўра кўпроқ зиёли одамларни эслатади. Бу йигитни биринчи кўрганида, Ноила негадир, Сайидобидга ўхшайди, деб ўйлаганди. Йигитга кўзи тушиб, ҳозир яна шундай хаёлга борди.

Қоровул Сайидобидни, Сайидобид Раънони, синглиси эса, бўш вақт топдими тенг-тўшдек етаклашиб юрадиган — Динорани ёдига солди. «Динор! Мен кетяпман, қизим! Уйдаги шароитни ўзинг биласан. Уч киши уч бурчакни эгаллаб олганмиз. Ҳар ким мустақил бир мамлакат. Биримизнинг кўнглимиздаги дардимиз бошқамизни қизиқтирмайди. Ортиқ бундай яшаш мумкин эмас! —

ўйлади ўзича Ноила. — Олдинлар ишга жонимни бериб, ҳарҳолда алданиб юрардим. Энди бу ердаги аҳволни ҳам кўриб турипсан. Тузатаман, деб ҳеч нарсани тузатиб бўлмади. Кундан-кунга иш расво... Бемаъниликдан тўйдим, чарчадим, қизим!..»

Бирок, шуларни ўйлаш баробарида қаёққа кетаётганининг аҳамияти йўқлигини ҳис этгандек, дарвозадан чекиниб, ён томондаги йўлкага бурилди. Кўча қолиб, касалхона ховлиси тўрига, орқа деворгача ястанган қуюқ дарахтзорга қараб юрди.

Атроф баттар қоронғилашиб, ёмғир томчилай бошлади.

Ноиланинг ўз-ўзига раҳми келиб, кўзлари жикка ёшга тўлган эди. Юзига шамол келтириб урган ёмғир билан кўзёшлари қўшилиб, қоришиб кетди. У, ёмғир селга айланса бўлди; кейин ҳаммаси тамом, деган ўйга борди ўзича яна.

Кўз ўнгида Ғозиддин гавдаланди. У энди хаёлан эрига мурожаат қилди: «Сиз нимаики иш бўлса, уйим деб, яхшироқ яшайлик, деб урингандирсиз балки! Мана, уйда ҳамма нарса етарли, лекин бахт кўринмайди... Сизга баъзан кўнглим ачийди, лекин кўпроқ нафратланаман. Орада муҳаббат аллақачон тугаган. Гуноҳи сизнинг бўйингизда, менинг туйғуларимни сиз ўлдирдингиз!.. Хўп, мен кетмасдан нима қилишим керак?! Уйда ҳам, ишда ҳам кўпдан буён ақалли бундай бир оз севинишни эсдан чиқариб қўйдим. Ўзи касалхонадан одам суюнч қидирмайди, лекин бажараётган ишинг халққа кераклигини билиб, сал мамнуният сезсанг қани! Ҳеч бўлмаганда ўз уйингдаги хурсандчиликни бу ерга кўтариб келсанг. Ҳаммаёқда куним сиздек бедаво кишиларга қолди...»

Ёмғир кучайиб, тарсиллатиб қамчилай бошлади. Бироқ Ноила аниқ манзилни кўзлаган йўловчидек, бунга парво қилмай, йўлкада ҳамон илдам бораверди.

Унинг кўзёшлари ёмғир билан қоришгани сингари, хаёлида ҳам қоровул йигит, Сайидобид, Раъно, Динора, Ғозиддин — барчаси гўёки аралаш-қуралаш бўлиб кетганди. Бехосдан бошқа бир қиёфани эслади. Эслади-ю, дарҳол унутишга уриниб, атайин яна ўз яқинлари тўғрисида ўйламоқчи бўлди. «Раъно бахтлимикан?! Ҳозирча у менга нисбатан бахтли, лекин кейинроқ-чи? Кейин нима бўлади?»

Шу дамда Раъно билан яқинда қилган суҳбатини эс-лади:

— Сен эринг билан гапларинг қочмайдими?

— Йўқ, — кулди Раъно. — Эр-хотин уришиши учун, масалан, эр дегани уйда бўлиши керак. Бу киши кўпинча сахарда уйдан кетиб, ярим кечада келади...

— Нега ундай?

— Иши кўп, ҳар хил таниши кўп...

— Сен бундан инжимайсанми?

— Нима ишим бор? Мени яхши кўрадим, бўлди, юраверсин...

— Қайнонанг билан куни бўйи икков жиқиллашиб қолмайсанларми?

— Йўқ. Қайнонам менинг устимда ўлади...

— Сен бирон ерда барибир ишлашинг керак. Ёш нарса, уйда ўтираверишинг ярамайди, — деди Ноила. — Ҳеч бўлмаса, ўзинг ишлаган боғчага қайтиб бор.

— Боғчани бошимга урамани! Мен уйда ўзим боғча очмоқчиман!

— Уйда?

Раъно кўзини кисиб, шўх кулди:

— Ҳа. Шахсий... кўлбола...

— Кўйсанг-чи, — уни койиди Ноила. — Она ўламан демагунча бола туғилмайди. Сен бу ишни ҳазил деб ўйлама...

— Ҳазили борми? Бир этак бўлмагунча, кўймаймиз. Хўжайин билан шунга қарор қилганмиз... — завқланиб кулди Раъно.

«Ҳа, у хозирча бахтли... — хаёлидан кечирди Ноила. — Лекин Сайидобидхон суяган тоғлар бир куни емирилиб, Раъно мендан кўпроқ бахтсиз бўлиши ҳам мумкин. Омади келсин, ишқилиб!.. Нима қилганда ҳам, болани кўпайтирмаган дуруст... Ахир, инсон бахт учун туғилади, болаларни бахтли қилиш эса қийин... — Ноиланинг хаёли яна беихтиёр Динорага кўчди. — Мен кетгач, бурнидан нари ёқни кўрмайдиган ота билан қолиб, Динора нима қилади?! У қандай яшайди?! Унга ота-онам қарашадиган бўлишса, бу ҳам бир бало... Улар болага бахт беришолмайди... Бундай одамларнинг ҳаммасидан болани асраш керак!..»

Ноила қанчалик уринмасин, хаёлидаги қиёфани унутолмаган эди. Ўша — олис бир қиёфа энди аксинча яқинлашиб, унинг кўз ўнгида қотди.

Бу ким эди ўзи?.. Врачлардан! Болаларни муолажа киладиган врач...

Вазирлик биносида биринчи марта кўришишганди шеклли... Барча врачлар қатори бир-бирлари билан шунчаки саломлашишди. Кейин мажлис бўлиб, тасодифан ёнма-ён ўтириб қолишди. Келишган, хушчақчақ, афтидан, самимий йигит!

Соғлиқни сақлаш вазирлиги комиссиясида болалар касалхоналарини кўраётганда, улар яна тасодифан... шунчаки иш юзасидан гаплашишди. Ноила йигитга яхши кўрингиси келгани йўқ, ўзи уни сийлагани ҳам йўқ, аксинча, камчиликларни очиб, анча кескин гапирди...

У йигитнинг ақалли исмини ҳам билмайди. Бир эшитдию унутди.

Фақат хайрлашганда қўл қисишиб, икковлари ҳам негадир қизаришганди...

Дунёнинг ишлари галати! Йўлкада, шариллаб қуяётган ёмғир остида кетаётган Ноила ҳозир ўша йигитни кўргиси келди. Кўриш ҳам гапми, йиғлай-йиғлай унинг кўксига бошини кўйгиси келди...

У ўз хаёлидан ўзи кўрқиб, даҳшатга тушди. Бирдан хушёр тортди.

Бошини кўтариб, нима учундир касалхона биноси эшигида турганини пайқади. Дарвоқе, Ноила қадам кўйган йўлка айланиб иккинчи томондан бинога келиб туташади.

«Аёл киши баъзан эрқаланишни истайди, анчайин меҳрга зор бўлади. Бахтсизликдан толиқади. Бу ҳаммаси шунинг оқибати! Яхши эмас! Ўзингни қўлга ола биллиш керак!..»

Шуларни ўйлаб, у ҳамон даҳшат туйганича, ўзини бино ичкарасига урди. Худди юриб-юриб, ниҳоят манзилига етгандек, шошиб югурганича, иккинчи қаватга кўтарилди.

11

В о қ е а

Шариф Рустамович аввалдан Қобуловни хуш кўрма-са-да, Маданият уйида ишнинг бу қадар дабдала эканини хаёлига келтирмаганди.

Халқ контроли комитетидан жўнатилган ҳужжатлар-

ни кўздан кечириб, раиснинг эси чиқиб кетди. У Ғозиддинни хузурига чақиртирди.

Ғозиддин раис узатган қоғозлар билан шошмасдан танишди. Хужжатларда Маданият уйининг директори 10 минг сўм пулни нотўғри харжлагани, сахна усталари, рассом, мусиқа раҳбари ва бошқа айрим ходимларнинг ҳам гарданида давлатдан 4 минг, 2 минг сўмлаб микдорда қарз борлиги очиқ-ойдин белгилаб қўйилган эди.

— Пулни тўлашга тўғри келади. Кейин, аризангизни ёзсангиз, — деди Шариф Рустамович қисқа.

— Ҳа, албатта, — деди Ғозиддин ўйчан. — Мен шундай бўлишини билгандим...

— Нимани билгандингиз?

— Янги раҳбар эски одамлар билан ишлагиси келмайди. Эсингизда бўлса, сиз мени биринчи учрашган кундан нохуш қабул қилгансиз...

— Эсимда, — деди Шариф Рустамович. — Мен сизни ҳозир ҳам хуш кўрмайман. Чунки, товланиб-турланадиган одамни ёқтирмайман. Сизда шу хислат бор. Лекин, ишонинг, менинг сизга ҳеч қандай шахсий адоватим йўқ...

— Кўйсангиз-чи, оқсоқол, — жеркинди Ғозиддин. — Ахир, аҳволнинг ёмонлигини ҳисобга олмай, комиссия чақиртирган сиз эмасми?

— Мен, — деди раис. — Сизнинг раҳбарлигингизда иш қайси даражага бориб қолганига яхши тушунолмаганимдан кейин...

— Тушунмасангиз, биздан сўранг эди! Мен Наполеон ҳам, Искандар ҳам эмасман, деган экан бир шоир. Камчиликсиз иш бўладими! Ҳисоб-китобда хатога йўл қўйганмиз. Гоҳ тажрибасизлик, гоҳ шошқинлик қилганмиз! Йигирма йил бошқача ишлаган идорани олти ой ичида янги изга солиш осон эканми? Бунинг устига, ўйласангиз, доим кечаги, бугунги ҳаётни эртанинг қаричи билан ўлчаydi одамлар! Бу, ахир, инсофдан эмас-да, оқсоқол!..

— Ишдаги нуқсонлар билан олғирликни адаштирмаслик керак! — деди Шариф Рустамович. — Сиз учун ҳозир энг яхши йўл — ариза ёзиш.

— Мен ёзмайман! — деди Ғозиддин асабий. У ўрнидан шарт туриб, юзига отаси тарсаки тортганидан аччиқланган боладек, хонадан чиқиб кетди.

■ Шариф Рустамович чуқур ўйга толиб қолди.

Бир томондан, кечаги кун турмушнинг ўзи кадрларни ҳар ер-ҳар ерда, маълум даражада «майиб» қилгани. У яқиндагина қайсидир газетада ўқиган латифанамо воқеани эслади...

Цех бошлиғи корхонада инженерни қидириб-топиб, эртага кичик бир мажлисимиз бор, дейди. Инженерга мақсад-муддаони тушунтиради:

— Бош директор бизга ҳар куни келавермайдилар, биласан. Эртага мажлисда қатнашмоқчи. У киши чиқиб гапирадилар. Кейин, сен чиқиб, қисқача, яхши гапирдингиз, тўғри гапирдингиз, дейсан...

Инженер ишшаяди.

— Мабодо... у киши тўғри гапирмаса-чи?

— Барибир шунақа дейишинг керак. Бўлмаса, нима қилиб ишлаб юрисан бу ерда?!

Яна бир ёмон жойи — арзимаган мансаб эгаллаган одамнинг Шариф Рустамович кузатгани, тезда бошқа шаклга кириб, қинғир-қийшиқ иш тутишни энди оддий, табиий нарса деб билгани... Ҳамма шундай яшаяпти-ку, деб ўйлашга одатлангани. Ҳозирдинга ўхшаган киши айбдор эканини боши тошга текканида ҳам ростакамига англамаслиги...

Шариф Рустамович Ҳозирдинга нисбатан каттароқ раҳбар бўлгани учунми, унга кескинроқ муомала қилмадимикин, деб ҳаттоки кўнгли ачигандек ҳолатга тушди...

Бу ҳақда ўйлагиси йўқ эди. Ташкилот катта: раис фақат Маданият уйи билан шуғулланса экан! Мингта ташвиш...

Аммо бугун эрталабдан яна унинг хаёлини Қобулов эгаллади. Режиссёрлар Ато билан Самар кириб, директор масаласини ногора қилишди. Бунақа одам қанча зудлик билан биздан кетса, шунча яхши, уни аллақачон ҳайдаш керак эди, дейишди. Шариф Рустамович уларнинг гапини эшитиб, Ҳозирдинга яна бир оз ачинди. Ёнингда дўстинг йўқ экан-ку, йигит, деб ўйлади. Нима ҳасратларинг бўлса, эртага муҳокамада айтасанлар, деди. Ким директорнинг фаолиятини дурустроқ билади, деб сўради. Режиссёрлар Аброрни тилга олишди.

Раис Аброрни суриштириб, тополмади.

У бошқа ишларга шўнғиб, Маданият уйига тегишли бутун даҳмазани унута бошлади. Бироқ...

Шариф Рустамович анчайин қайсар одам! У бировдан ўзи ёрдам сўраши мумкин... Кимнингдир маслаҳати-га қулоқ солишни жинидан баттар ёмон кўради.

Кутилмаганда унга хотини кўнғироқ килди.

— Ишим кўп, қисқароқ... — талаб қўйди Шариф Рустамович.

— Кечкурун гаплашсак ҳам бўларди, — гапни барибир чўзди хотини, — лекин гашланиб, хаёлим қочди... бизнинг бўлим бошлиғимизни кеча безорилар ўласи килиб уришипти кўчада тутиб...

— Хў-ўш? — давом эттир, деган мазмунда сўз қотди Шариф Рустамович.

— Бошқармадан иккита одам ҳайдалгани учун... дейишяпти. Ўшаларнинг қўли бор, ўч олишган, дейишяпти...

— Буни менга ҳозироқ айтиб қўйишни сенга биров ўргатдим, ёки ўзингми?!

— Ўзим. Хаёлим қочиб...

— Хаёлинг ҳадеб қочавермасин. Унинг ўрнига ишингни қил! — деди Шариф Рустамович кескин. — Бошқа гапинг йўқми?

— Йўқ, — деди хотини унга бўшгина.

Орадан ярим соат ўтмай, котиба яна телефонни улади.

— Алло... Шарифжон, азизим... Дурустмисиз?

— Раҳмат.

— Танимадингиз-а? Бу мен, Раҳим Фуломович... Салом!

— Ассалому алайкум. Яхшимисиз, Раҳим Фуломович? — сўрашди раис имкони борича мулоим бўлишга тиришиб. Аммо ўзи ташкилотда олдин шу одам раҳбарлик қилганини эслаб, у нега мени йўқлаяпти экан, деб ўйлаганича, гашланган эди.

— Биз энди ўтин билан кўмир бўлармидик! Муҳими, сиз қийналмаяпсизми, жигар?! — жуда самимий, эшилиб деди Раҳим Фуломович.

— Ўзингиз қолдирган дўкон... Амалаяпмиз! — кулди Шариф Рустамович.

— Мен шундай бир аҳвол сўраб қўйгим келди, — деди қария янада юмшоқ қўйда.

Шариф Рустамович алланечук эзилди. Одамларга расмий муосабатда бўлиш ҳам эви билан-да! Аввало, бу қариянинг ўрнида ишлаётгани учун хижолат чекавериши ортиқча. Ундан ташқари, доим ҳам косанинг тагида нимкоса йўқмикан, деб хавфсирайверишнинг нима кераги бор! Ҳозир асабийлашиш инсофдан эмас!

— Э, нимасини сўрайсиз, ака, — деди у бир оз ёзилиб. — Ҳар куни бир ўзгариш. Комиссиябозлик. Иш кўп... Унинг устига, ана, ташқарида қор уриб ётипти. Биласиз, пахта пайти. Ўқувчи болалар пахтада...

— Ҳа, бу қор... — Шариф Рустамовичга қўшилиб эзилгандек бўлди Раҳим Фуломович. — Битираётган, иш ўрганаётган ўқувчилардан энди яна юборишга тўғри келса керак.

— Шунга ўхшаяпти...

Улар жилла сукутга чўмишди.

— Мен бир нарсани билмоқчи эдим. Ўзим учун... — деди ниҳоят Раҳим Фуломович. — Бу, ҳозир ким Маданият уйида директор? Оти нимайди, бир бола бор эди... ўшами ёки бошқа янгисими?!

— Нима десам экан... — чайналди Шариф Рустамович. — Янги директор қўйишдан олдин бунисининг масаласини ҳал қилиш керак. Токи, янгиси қандай ишлашни билсин. Маданият уйида аҳвол яхши эмас! — Шариф Рустамович буни беихтиёр айтди-ю, кейин бирдан оғзидан гуллагани, шум чолнинг узоқдан ташлаган тўрига лаққа илинганини ҳис этди.

— Сизга қийин, биз йўл қўйган нуқсонларни ҳам тузатишингиз керак, — деди Раҳим Фуломович ҳамон содда, самимий оҳангда. — Лекин ўзингизни ҳам эҳтиёт қилинг. Мен сиздан уч-тўртта кўйлак кўпроқ йиртганман, биз ҳамма нарсани кўрганмиз, жигар. Ўзингиз дунёда душман орттиришдан ёмони йўқ. Бу болалар, ўйиндан чиқариб юборсангиз, ҳеч нарсадан қайтмайди, азизим, мен биламан... Биз учун сизга ўхшаган лаёқатли одамнинг саломатлиги муҳим! Майли, вақтингизни олганимга хафа бўлмайсиз. Сизга эзгу тилаклар!.. — Қария трубкани ўрнига қўйди.

Қўнғирокқа қўнғирок гўёки уланиб кетди, навбатдаги киши — Бурҳон Тиллаевич экан. Буниси анча лўнда гап қилди.

— Қобулов ишдан кетаётган экан. Бу масалада сизнинг фикрингизни билмоқчи эдим...

— Эртага муҳокама қиляпмиз...

— Сизнинг ўз фикрингиз йўқми?

— Менинг фикримча, бунақа одамни бўйнига уриб ҳайдаш керак. Умуман, маънавият соҳасига яқинлаштирамаслик керак, — деди Шариф Рустамович, жаҳли чиқиб.

— Ие, қизиқ-ку! Фестиваллардан бир арава соврин келтирган одамни-я!

— Иш бўлмагач, кимга кераги бор ёлғон совриннинг!..

— Хўп, муҳокама қилинлар, мен қарши эмасман. Лекин ишни органларга ўтказиб юрманг. Сизда нима кўп — ўқув жойлари кўп, биронтасига директорми, ўринбосарми қилиб қўйилса... Бу фақат менинг фикрим эмас, Турди Бахриевич билан ҳам гаплашганмиз. Шу. Ҳарҳолда, Қобулов қўлидан иш келадиган кадр, уни хўрлаш ярамайди...

Трубкани ўрнига илгач, Шариф Рустамовичнинг энсаси қотди. Атрофдаги одамлар, ташкилот раисининг қўлидан ҳамма иш келади, деб ўйлашади. Ундан каттароқ шахслар уни баъзан қўғирчоқ холига солишга уринишини ҳеч ким билмайди. «Йўқ, менга шу иш топширилдими, қўйиб беринлар, биродарлар, ҳар нарсага аралашаверманлар, — деб ўйлади раис. — Энди бу масала принципга айланди. Жанжал чиқиб, шу масала учун ишдан кетадиган бўлсам, бемалол... кетаверман!»

Х о т и р а

...Халқободга Усмон Юсупов келиши ҳақидаги хабар қутилмаганда тарқалди.

Кўпчилик, ота машҳур одам, арбоб, бу ерларга чўкиб, бошини эгиб келаётган бўлса керак, деб ўйлашди. Ҳамма Усмон ота билан бирга бел боғлаб ишлашдан кўра, уни аяб-суяб, астойдил таскин-тасалли бериш пайига тушган эди.

Йўқ, аввал хабари келгани каби, Усмон Юсуповнинг ўзи ҳам Халқободга қутилмаганда, эски машинада, дала айланадиган одми кийимда келди. Отанинг ўзини тутишида, «урилган» деб аталувчи одамларга хос қисиниш, саросималанишдан асар кўзга ташланмас эди. У бардам, осойишта, чинакам ишчан кайфиятда эди.

Усмон отанинг атроф-кенгликка қараб айтган биринчи сўзлари шундай бўлди:

— Халқимиз — боғбон халқ. Бу ерларни боғ қиламиз...

Ўшанда Шариф оддий қишлоқ ўқитувчиси эди. Кейин, мактаб директорлигига кўтарилди. Сўнграқ турли ерларда, ишлаб чиқариш бўйича раҳбарлик қилди.

Шарифнинг тез суръат билан лавозимдан лавозимга ўтиши — тасодифми, қонуниятми?! Аслида, уни яхши кўрадигандан яхши кўрмайдиган кишилар кўп эди. У ҳақда: «Ишнинг кўзини билади, ташкилотчи, куюнчак... фақат характери бир оз чатоқ!..» дейишарди. Ҳақиқатан ҳам, Шарифни ҳамма билан жилмайиб, мулойим, бир хилда муомала қилишга ўргатиш ўлимдан қийин эди. Катта мажлисларда баъзан бир четда тумтайиб ўтираве- рарди. Қайси лавозимга тайинланмасин, ишни: «Бу кур- сига ёпишиб олиш йўқ, ишсиз қолсам Халқободга кета- ман!» — дейишдан бошлар эди.

Ҳозирги ташкилотда раислик — Шариф Рустамович эгаллаган энг катта мансаб.

Шунга қарамай, у бировлар олдида тиззаси қалтира- майди, ҳамон у «характери бир оз чатоқ» киши...

Атрофдагилар унинг қатъиятли, лекин шу билан бир- га, ниҳоятда кўнгли юмшоқ одам эканини тасаввур ҳам қилишмайди. Ҳолбуки...

У ҳафтада бир марта, албатта, Чигатой томонга бо- ради, Усмон отанинг қабрига гул қўйиб келади.

В о қ е а

Ҳозирдин қорға бурканиб, Дархонариқ томондаги уйи- га йўл олганди.

У ҳозиргина рўй берган воқеаларни эслаб, мана сенга жонли комедия, деб ўйлаганича, қорнини ушлаб телба- лардек котиб-қотиб кулар эди.

Биринчи навбатда, кўзларидан ростакамига ёш тир- қираб, Санамжонни эртагаёқ пахтага жўнаб кетишга ав- раб-кўндиргани. Кейин, эшик...

Эшик қаттиқ тақиллаганидаёқ Ҳозиддин Азроил кел- ганини билган бемордек, хушидан кетиб дивандан ағда- рилиб тушишига озгина қолди. Амаллаб, ўзини қўлга олиб, ярим-ёрти кийиниб, эшикни очса... остонада бири кекса, бири ўрта ёшлардаги иккита милиционер қаққа- йиб туришинти.

Ҳозиддин, шафқат қилинлар, акалар, юрагим ёмон, деб ўзини шаппа ерга ташлагиси, мен ўзи сал-пал жин- ниман, деб ёқаларини йиртиб, сочларини шарт-шарт юл- гиси келди. У титраб-қақшаб, кўзлари ёшланиб, шу иш- ларни худди бажаришга тайёргарлик кўраётганида...

— Кечирасиз, биз адашдик шекилли... бу учинчи

подъезд эмасми, бир ошнамиз бор эди?.. — деди ўрта ёшлардаги милиционер.

— Йў... йўқ... бу тўрт... тинчи, — деди Ҳозиддин тишлари такиллаб.

— Кечирасиз, — деди яна боаги милиционер.

Ҳозиддин, булар мени алдашмаётганмикин, деб ўйлаб, милиционерлар зинадан пастга тушиб кетишгунича, эшикни ёпмай қараб турди. Кейин ҳам кўнгли тўлмаб, ичкарига кириб, шошганича деразадан милиционерларнинг кўчага чикиб, бошқа йўлакка киришларини пойлади. Ниҳоят, тез кийиниб, Санамжонни ҳам қистаб, уйдан шамолдек сирғалишди. Муюлишдаёқ икковлари хайрлашишди...

Маҳалла комитетида ҳам иш кулгили кўчди.

Ҳозиддин магнитофон билан телевизордан сўз очиб, Раҳим Гуломович ўргатганидек, қизимнинг тўйи яқин, шунга олганман, сизлар хат қилиб, гувоҳлик берсанглар, деди. Торгина хонада ўтирган оқсоқоллар бир-бирларига маъноли қарашди.

— Бу воқеа ўзи қачон, мулла Ҳозиддин? — сўради ниҳоят маҳалла комитетининг раиси. — Қизингиз энди ўнинчига ўтган, ҳали бир йил ўқиши бор. Унинг устига, баловатга етмаган бўлса...

— Ҳаммаси тўғри. Ҳозирча катта тўй эмас, — бўш келмади Ҳозиддин. — Эски пайтлар йигит билан қизни болалигидан ҳам қуловини тишлатишган экан. Биз шу удумга ўхшаган кичик бир маросим... баҳор келишига қараб...

— Куёвтўра ким? — қизиксинди оқсоқоллардан бири.

Дарвоқе, қизини кимга бермоқчи? Ҳозиддин бу тўғрида ўйламаган эди.

У болор санагандек, шифтга тикилди. Хаёлига лоп этиб бундай фикр келди; Сайидобидхонни эслатадиганроқ бир йигит учраса, қизини шаппа берворарди!

— Сайидолимхон... обрўли йигит... катта ишда ишламасаям, мавқеи дуруст! — дарҳол тўқиди Ҳозиддин.

Сайидолимхон деган ном қулоққа яқин туюлиб, таъсир кўрсатдим, оқсоқоллар сал ўйланиб қолиб, бошқа гап кавлаштиришмади.

— Бўпти. Шуларнинг ҳаммасини бир қоғозга тиркаб беринг. Бизда ҳам хужжат бўлиб қолсин, — деди маҳалла комитетининг раиси. — Кейин, хат қилаверамиз...

Ҳозиддин хона бурчагида мункайиб ўтирганича, хаё-

лига келганини эринмай ёзди. Оқсоқоллар қорозни тортмага солиб қўйиб, унга хат топширишди...

Уйига яқинлашган сайин, Ғозиддиннинг кулгиси тишиб, қош-қовоғига тош осила бошлади. У эслаган нарсалар қанчалик зўр комедия бўлса, бу томонда уни зўр фожиа кутмаяптимикиан?

Боя трубкани шартта ўрнига қўйган Ноилани тинчи тиш керак. Бу ҳали Диноранинг аҳволи қандайлигига ҳам боғлиқ... Ундан ташқари, Ҳақназаров фелъетонни «босди-босди» қилишга эришдимми-йўқми?! Оқсоқолга телефон қилиб, сўраш керак эди аллақачон! Анча вақт бекорга кетди...

Шу хаёллар билан Ғозиддин бўйинини қисиб, изтироб чекиб, эзилиб уйга қадам босди.

У олдиндан билиб, ҳис этганидек, Ноила важоҳатли бир ҳолатда уни қаршилади.

— Кўчада шунча юрадими одам дегани?

— Ҳа, энди машинаси... — ваз-қарсон ишлатди Ғозиддин.

— Орқангизда турган ким эди? — эрига тик қаради Ноила.

— Айтдим-ку... Будка. Одамлар... — паришонланиб, чайналди Ғозиддин.

— Кўчадаги одамлар сизнинг исмингизни қаёқдан билади?

Ғозиддин асосли бу саволга дарҳол жавоб тополмай, фикр юритаётиб, ўзини хотинининг феъли торлигидан беихтиёр бўғилаётган одам ҳолига солди.

— Мен нима хаёлда-ю, сен... — деди ниҳоят. — Исмин кулоғингда янграб тургани учун сенга шунақа туюлгандир... Энди секин-аста қарияпмиз, бир-биримизни рашк қилмайлик...

Йўк, хайрият, Динора анча енгил тортган экан, Ноила қизини ҳам орага қўшиб ортиқча тихирлик қилмади.

Ғозиддин катта хонага кириб, диванда ётган қизидан ҳол-аҳвол сўради, қизчани манглайдан оталарча ўпиб қўйди.

У «бало-қазо»лар, «тўфон»лар бир оз чекина бошлаганидан, яна мамнун эди. Лекин бир пайт Ноила унга юзланди:

— Дадамга қўнғироқ қилдингизми?

— Э, ҳозир... — шошиб қолди Ғозиддин. У рақам териб, Ҳақназаров билан боғланди. — Да-да...

— Мен сенга ҳеч қанақа дада эмасман. Бундан буюғи унақа гап тамом, — бехосдан Ғозиддиннинг бошига дўл ёғдирди Ҳақназаров. — Фельетонни билмоқчимилар? Подлец! Сени юзта фельетон қилса кам!

— Нима бўлди ўзи, да-да?!

— Гўр бўлди, бало бўлди! — кичкирди Ҳақназаров. — Сенга уйланган пайтингдан бери қайта-қайта бир гапни айтмаганмидим, эсла...

— Ни... ни-ма-а?

— Мен сенга, номардлик қилганнинг кўзини қарғалар чўқийди, деганман, муттаҳам!.. — У кичкиришдан чийиллашга ўтди. — Сенга эртагача мухлат, подлец. Эртага гаплашамиз. Унгача бугун 500 сўм пулни кимга, нима учун берганингни ўйлаб тур. Да-да эмиш!..

Трубкадан қисқа гудок эшитила бошлади.

— Дадам бакиргандай бўлдиларми? — кизиксинди Ноила.

— Ҳа, энди иш юришмагандан кейин...

Аммо хотинига сир очмагани билан, Ғозиддиннинг ўзи энди бирдан чўкиб лой бўлиб қолган эди. Ҳақназаров 500 сўмни кимдан, қаёқдан билди экан?! Қизик...

Оқсоқолнинг ҳозирги гаплари шунчаки дағдаға бўлма-са-чи? У чиндан ҳам Ғозиддиндан қўлини ювиб, қўлти-фига уришга қарор қилган бўлса-чи? Бу тап-тайин фо-жиадан бошқа нарса эмас! Уйи куйиб, дод солган Ғозиддинга ҳеч ким ёрдам беролмайди. Ҳеч ким...

Сайидобидхон-чи?!

Ҳақназаровки кенжа куёвини жанжалга аралаштириш-ни эп кўрмаган, бунга ботинмаган экан, Ғозиддинга йўл бўлсин! Тошингизни теринг, ока, демайдами Сайидобидхон! Божога мурожаат қилганида ҳам, бунга фақат Ҳақназаров кўприк бўла олиши мумкин!..

Х о т и р а

Эр-хотин уришмайдиган уй йўк.

Мушукдай бир-бирига суйкаладиган оилалардан баъзан кўчага шовқин чиққанидан кейин, қолганларини қўяверасиз.

Ноила билан Ғозиддин суйкаладиганлардан ажралиб, «қолганлар» тоифасига киришганига кўп бўлган.

Гоҳо даҳанаки жанг, гоҳо жикқамушт. Кўнгил сови-гач, баҳонаю сабаб топилаверади.

Лекин улар бир қатла ҳар қачонгидан ҳам қаттиқроқ низолашиб, «сен кет, мен кет» даражасига боришган эди. Бу анча йил бурун, ёз окшомларидан бирида рўй берган эди.

Можаро ўшанда арзимаган гапдан чиқди.

Кўчадан келган Ғозиддинга ички кийимда юрган Ноила эшикни очди.

— Нега бунақа модарзод юрипсан? — деди ғашланиб Ғозиддин.

— У нима деганингиз?!

— Онадан туғилган намоишда, — тушунтирди Ғозиддин. — Менинг ўрнимда бошқа биров келса, нима бўларди?!

— Айш бўларди. Ишрат...

Буни Ноила беихтиёр айтди, ҳазиллашди, жўрттага Ғозиддиннинг ғашига теккиси келди — билиш қийин эди. Ҳарҳолда, Ғозиддин ўзини йўқотиб қўйди, бошига қон қуюлди. У Ноиланинг кулоқчаккасига тортди. Бу билан ҳам қониқмай, тепди.

Ноила бир дам гангиб турди. Кейин, маймундек ирғишлаб, у ҳам эрининг сочига ёпишди.

Улар бир-бирларини юлиб-юмдалашиб, тўйгунча ҳақорат қилишгач, хонага сув қуйгандек жимлик чўқди. Сўнг, Ноила йиғлаб:

— Кетаман, — деди.

— Кет, — деди розилик бериб Ғозиддин.

Ноила апил-тапил кийиниб, юпқа бир чамадонга алламбалоларни жойлади. Аммо шундан кейин, уйдан шарт чикиб кетиш ўрнига хонадан-хонага ўтиб, зарур нарсани қидираётгандек, узоқ қуймана бошлади. Ниҳоят, чамадон четига ўтирганича яна, пиқ-пиқ йиғлади.

— Кет энди. Чўзма! — деди Ғозиддин шафқатсиз қўйда.

— Бола сиз билан қоладими?

Эй... Бола! Динора кичик, эндигина оёғи чиққан эди. У ота-онасининг аҳволдан хабари йўқ, ичкари бўлмада пишиллаб ухлар эди.

— Бола қолаверади. Ўзим қарайман...

— Мен болани бермайман сизга...

— Бўпти. Мен кетаман, сен қолавер, — деди Ғозиддин мағрур. — Сен қаёққа ҳам кетардинг? Қиз бола қайтиб ота-оасининг уйига сирмайди. Айниқса, ота-онанг билан муносабатинг маълум... Мен эркак киши, бир кунимни кўрарман...

Шундай деб, у ғаладондан портфелини олди. Ўзига керакли туюлган нарсаларни энди у йиға бошлади. Шунинг баробарида, йиға чўмди. Қаёққа кетса бўларкан? Тошкентни ташлаб, кишлоққа қайтмайди, албатта... Ижара уйда узоқ туролмайсан... Ноиладан ажралгач, ишдан ҳам, бошқа имкониятлардан ҳам узилишга тўғри келади, яна талабалик пайтидаги ҳолига тушади. Демак... Оила, уй-жой деган дардисарни бекорга чиқармаган экан-да, азалдан!..

Ҳозир ҳам шаштидан қайтди. Қўлида портфель, эшикка йўналганида у хотинига ишшайиб қаради.

— Бирга яшадик... Ўпишиб хайрлашмаймизми?!

...Охири бачканалик билан тугаган ўша можародан кейин ҳам, Ҳозир неча бора кетиш тўғрисида ўйлаган эди. Ҳозир кетса, бақалоқ хотиннинг уйи бор — тайёр ижара уй. Лекин у ерда ҳам қачонгача яшайсан? Ўзиники бўлмаса қийин... Умуман, ҳаётни қайта қуриш осон эмас! Мухими: Ноила дегани Ҳақназаровга бориб туташиган жондай томир!..

Одам — уйдан кетиб, уч-тўрт кун кимларгадир меҳмон бўлиши, дўппи тор келганида, масалан, бир кунярим кун бекалда ётиб-туриши мумкин. Бундан ташқари чи? Бундан ташқари, касалхонада ётиш мумкин. Қамоқхонада...

12

В о қ е а

Аброр, раис нима дейишидан ташвишланиб, эшик оғзига борганида беҳосдан тўхтади. У Қодиржонга илтижолли кўз ташлади.

— Сиз... мени кутасизми бир оз?

— Йўқ, кетаман, — деди Қодиржон лоқайд. — Иш тугади, сизни кутиб нима қилдим?

Чиндан ҳам соат еттига яқинлашган эди.

Аброр девордаги соатга шунчаки қараб қўйгач, бўшашиб хонадан чиқди. Йўлакда каловланиб бораркан, раис ҳозир Насимдан сўз очармикин ёки бошқа гапми, деб ўйлади. Кейин, одатдагидек, дилсиёхлик рўй беришидан кўрқиб, хурсанд бўладиган янгилик чиқишидан умидланди.

Зинадан тушиб, биринчи қаватдаги қабулхонага кирди.

— Раис кутяптилар! — кабинет эшигига имо қилиб, расмий оҳангда деди котиба.

Аброр катта ариқдан сакраши керак бўлган одамдек, нафасини ичга ютиб бир дам эшикка тикилди, ниҳоят, эшикни очди.

Шариф Рустамович хонада нари-бери одимлар эди.

— Келинг, — деди у кўришгани қўлини узатиб, — ўтиринг...

Аброр раис тик турган бир пайтда ўтиришни эп кўрмай, паришонланди.

— Ўтираверинг, — деди Шариф Рустамович.

Аброр ўртада турган узун стол ёнидаги эмас, девор этагидаги қатор терилган курсилардан бирига чўкиб, расининг юз-кўзига ҳуркибгина тикилди.

— Сиз билан директор тўғрисида гаплашмоқчи эдим, — деди Шариф Рустамович ҳамон нари-бери юрганича.

«Хайрият! — деб ўйлади Аброр. — Насим масаласида қойийдиганга ўхшамайди раис. Афтидан, безовталашиб ўтиришга арзийдиган гапнинг ўзи йўқ...»

— Эртага муҳокама бўлади, — сўзида давом этди Шариф Рустамович. — Маданият уйининг ишини жиддий бир муҳокама қилишимиз керак. Сиз шунга тайёрмисиз?

— Мен?! — эсанкиради, энди бадани яйрай бошлаган Аброр.

— Шунча йил ишлагансиз, нима, ҳеч таассурот йўқми?! — раис Аброрга ўткир кўзларини қадади.

— Бор, албатта, лекин... — чайналди Аброр. — Қанақа нарсалар?

— Хамма нарса... Рўйирост! Ишнинг қандай бораётгани. Директорнинг фаолияти. Қачон Маданият уйига бундай бир оз сон кириши...

— Нега... мен? — йиғлагудек ҳолга тушиб деди Аброр.

— Кўрқаяпсизми? Директорга шунчалик юрак олдирганмисизлар? — кулди Шариф Рустамович.

— Мен кўркмайман, — сал дадилланиб, яна чайналди Аброр. — Лекин мендан бошқалар...

— Бошқалар? — раис қўлини чўзиб столини кўрсатди. — Ана Насим дегани бир қулоч гап ёзиб, котибага ташлаб кетипти. Ҳали ўқиганим йўқ. Телефон қилиб, олдингизми, деяпти. Хўш, мени ифвогар одамнинг бу-

нака дostonлари қизиқтирмайди, мен тухматга йўл бермоқчи эмасман... Режиссёрларингиз эртага сайрашади, улар Қобулов билан бирга ўз-ўзларини фош қилишади, холос... Сатторов-чи? Мен уни нега пахтадан чақиртирмаяпман? Бу ҳам Қобуловнинг биттаси, Ўлигини шу курсига ташламоқчи кела солиб... Хўш, Қодиржон? Мен огохлантирмасам ҳам бу йигит гапиради. Лекин унинг нутки алам, адоватни эслатиши мумкин. Юрагида дарди бор. Биз бутун муҳокама адоватли тус олишидан сақланишимиз лозим! Ташкилотдан Маданият уйига дахлсиз айрим ўртоқлар ҳам гапиришади, албатта. Идорани ҳам, Қобуловни ҳам ичкаридан яхши биладиган яна бир киши... сиз ўзингиз...

— Йўқ, мен гапирмайман, илтимос... Мен уни ёмонлаётмайман, — қайтиб йиғлағудек ҳолга тушди Аббор.

— Мақташ керак, деб ўйласангиз, мақтанг. Марҳамат! Эркингиз ўзингизда. Фикрингизни айтасиз, келишдикми?! Аммо гапиришингиз шарт. Четда туришга қўймаймиз! — жаҳли чиқиб, кабинетда тез-тез юра бошлади раис. — Нега индамаяпсиз? Бунга ҳам рози эмасмисиз?! — У курси олиб ўртага қўйганича, Абборнинг рўпарасига ўтирди. — Хўп, менга бир нарсани тушунтиринг. Қобулов қайси жиҳатлардан сизга ёқади?! Буни мен билишим керак. Мабодо уни муҳокамада оқлайдиган бўлсак, нималарга асосланиб оқлаётганимизни ҳам билайлик-да!

— У ақлли. Ишчан. Кўп ўқийди, — пичирлаб, гапни узоқдан бошлади Аббор. — Ҳозирги директорлик нима, Ҳозиддин каттароқ жойларга ярашади. Эплаб кетади, қўйса. Ишонмайсиз, керак бўлса, осмонда учаётган самолётни тўхтатади. Шу ерда йиллар бўйи ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган Маданият уйини у ташкил қилган. Юғриб-елиб, идоранинг мойланган филдиракдек соз ишлашини таъминлаган... Пулнинг кадрига етади-ку, лекин барибир қўли очиқ... Зарур пайтда бировга яхшилик қила олади. Ўзи ёшлиқдан қийинчилик кўриб ўсган. Уруш даври болалари!.. Ҳаёт ўзгариб, одамлар учун имконият анча кенгайди. Кўпчиликка ўхшаб яшагиси келганидан, бир оз йўлдан озган бўлса керак! Аслида жуда бахтсиз одам у... Ўйлаган мақсадлари қаердадир қолиб, тесқари томонга қараб кетган. Тушунади, қийналади! Инсонга ачиниб, ёрдам бериш ўрнига уни жар бўйига олиб бориб, елкасидан суриш, билмадим... Одамни ҳаёт шакллантирар экан, унинг айби ҳам ҳаётнинг меваси деймикан...

— Сиз Қобуловни дуруст биласиз! Ҳозир бунга яна қаноат ҳосил қилдим! — қулди Шариф Рустамович. — Шунга қарамай, адашяпсиз. Мен ўзимча ўйлайманки, шаҳарларга ўхшаб одамларнинг ҳам катта, марказий бир кўчаси бўлади. Одамни ҳар томонлама ўрганиш мумкин. Аммо унга асосан мана шу кўчага қараб баҳо бериш керак!.. Хўп, сиз айтгандек, Қобуловнинг ўзича истеъдоди, хизмати, маълум даражада эзгулиги бор, Қобулов бахтсиз, дейлик. Аммо бу одамнинг марказий кўчасидан фаррош ўтмаганига кўп бўлган. Юракми, виждон дейсизми — ҳеч нарса қолмаган. Одам ҳам эмас, бу энди бир тасқара. Махлуқ. Ажабланманг, мен билиб гапиряман! Унинг қўли дейми, оёғими — бир нечта. Шароит тўғри келиб қолса, бу меъми, сенми босиб-янчиб кетаверади... Мен Қобуловни жарга суриб ташламоқчи эмасман. Аммо унинг йўлини тўсиш, уни тўхтатиш шарт! Ҳаёт тўғрисида гапирдингиз. Менимча, инсон бир умр иккита йўл олдида туради. Олижаноб одамлар энг оғир пайтларда ҳам тўғри йўлдан боришган. Инсон босган қадами учун эртами-кечми жавоб бериши керак... Сиз билмайсиз, Қобуловга ким-кимлар химоячилик қилишяпти. Бундайлар катта-катта тиргакларга таянишади. Хўш, шундай экан, биз нима қилайлик?! Биз ҳам охиригача курашаверамиз! Ҳақ сен томонда бўлатуриб бош эгиш — дунёдаги тенгсиз бедодлик эмасми?! Менинг фикрим шу! Нотўғри гапирган бўлсам, юзимга айтинг. Марҳамат! Мен сиздан ўпкаламайман...

— Тўғри... — деди Аброр қисиниб, ўйчан. — Айтганларингиз ҳаммаси... Мен тушундим. Мен билардим оз-моз... Ҳозирдинни ҳам, қолган гапларни ҳам. Фақат аҳвол бу даражага бориши хаёлимга келмаганди. Сезиб турипман, муҳокамада қатнашиш, Ҳозирдинга баҳо бериш керак. Лекин менга гапириш барибир оғир... Қобуловга қўшиб, менга ҳам жазо бериш керак ўзи! Биз дўст эдик, бир-биримизга аксар сўзимиз ўтарди... У эгри йўлга оғиб кетаётганини пайқамасам, ҳис этмасам гўрга эди! Ҳаммаси кўз ўнгимда содир бўлди. Индамадим. Кўнглимда у бажарган ишларни маъқулламаган ҳолда, негадир амалда зўр бериб уни оқлашга тиришдим. Энг қабих қилмишларини кўрганда киприк қоқмадим. Ҳозиргина сизнинг олдингизда ҳам уни оқлагим келди... Хўш, нега бундай?! Мен ўзимча, дунёда ҳар нарсага аралашавермаслик керак, ҳаётни барибир тузатиш қийин, бировда у

нуқсон, бировда бу, идеал қаёқда, деб юрганман. Бир пайтлар шунга одатланганман! Бунинг устига, Фозидинни камситиб, озор еткизгим келмаган. Дўстликка муносиб иш тутай, деб номуносиб иш тутганман... Кеча бировни ўпиб, бугун юзига тарсаки тортиш хиёнатга ўхшайди. Дунёда ҳар ким ўз айбини тан олишига нима етсин! Менинг айбим бўйнимда. Қийин эканига қарамай, ишдан кетишим керак, эрталаб ариза ёзиб келаман...

— Аризанинг хожати йўқ, — яна жаҳли чиқиб ўрнидан турганича, хонада нари-бери юра бошлади Шариф Рустамович. — Биз ишнинг қандай тугабини билмаяпмиз. Бундайлар осонликча жон бермайди. Шу боисдан, бизнинг ёнимизда туришингизни истагандим. Бутун ишни билган одам сифатида, ҳақиқат, бурч учун... Аттанг!.. Бўпти, бораверинг...

Аброр ўрнидан секин туриб, хонадан ташқарига сирғалди.

У ўз хонасига бир қур кирмоқчи бўлиб, йўлакда тезроқ одимлади. Зинадан юқорига кўтарилаётганида бехос оғриқ туйди. Ишга, ташвишга кўмилиб, оёғи лат еганини яна унутган эди. «Рўдапо бўлмай ўл», — ўз ўзини беихтиёр сўқиб юборди Аброр.

Эй... шу палла рўдапога бало бормиди? Тушидаги Рўдапо ҳам унинг эсидан чиққанди. Ҳозир қайтиб ёдига тушганидан салғижингандек бўлди... Йўқ, у зина тутқичига бир дам суяниб, болалиқдан таниш маталдаги кейинги воқеаларни хаёлида жонлантирганича, нима қилганда ҳам ниҳоясига етказгиси келди...

Воқеа бундай яқунланар эди. Оролчада Аброр қора терга ботиб борар, Рўдапо мевазорни худди ямлаб-ютарди.

Ахийри, махлуқ тўйганидан ҳолсизланиб, Аброрнинг белига чирмашган пайпаслагичларини бўшата бошлади.

Аброр фурсатдан фойдаланиб, шарт силтанган эди, у шилқ этиб ерга йиқилди. Нарироқ қочиб, ўгирилганича унга четдан қаради Аброр. Рўдапо мўлтираб турарди.

Буни мен қандай ташлаб кетяпман, қаёққа кетяпман, деб ўйлаб, Аброр Рўдапога ўзича бир оз ачинди. Аммо шу сониядаёқ: «Унга нега ачинасан?! Ачинсанг, бир умр елканга олиб юришинг керак!» — деган хаёлга борди.

Аброр сувдан, уммондан қанчалик кўркмасин, кичик бир кема ясаб оролдан жўнаб қолишга ошиқди...

...Зинада тўхтаган Аброр ҳозир негадир раиснинг

ёнига қайтиб кириб, гаплашишга иштиёқ сезди. «Раис ҳарҳолда яхши одам! — деб ўйлади у. — Мен бу одамни қўллашим лозим эди! Ҳечдан кўра кеч, деган гап бор. Нега мард бўлиб, хатоларимизни очик айтишим мумкин эмас? Юраксизлик қиялман, холос!..»

У бир зина пастга тушди-ю, яна тўхтади. Иккиланди.

«Ҳалиям кириб, ҳаммасини айтаман, десам раис хурсанд бўлади. Лекин бу ишга шошмаган маъқул! Тўғри муҳокамада чиқаверарман балки... Бунини эртагача чуқурроқ ўйлаб кўриш керак!..»

Х о т и р а

Сабабини англаш қийин: Аброр билан Зухра байрамлар, ҳар хил муносабатларни Истатхону Бўривой билан доим бирга — тўртовлон ўтказишга одатланишгани яхши-ю, бироқ шундай пайтларда, албатта антиқа бир иш рўй беради. Ҳеч қачон уларнинг ўтириши шусиз ўтмаган...

Биринчи маймиди, тўққизинчимиди, Истатхон билан Бўривой меҳмонга келишди.

Дастурхон бошида ярим кун хангома қуриб, ишдан, турмушдан, рўзгордан гапирмаган гаплари қолмади. Меҳмонлар ниҳоят зерика бошлагандек бўлишди. Ният кеч тунгача ўтириш эди. Шу боисдан, Зухра қандайдир тараддудланиб қолди:

— Пластинка қўяйми? Эшитасизларми?

— Эшитайлик, — деди Аброр, гўёки меҳмон ўзи-ю, бу таклиф шахсан унга тегишлидек.

Зухра ғаладондан бир даста пластинка кўтариб чиқди. Приёмникнинг қопқоғини очиб, гардишга қўлидагилардан юзада турганини қўйди.

Ўзгалар хуснин тамошо айласам, чиқсун кўзим,

Ўзга бир кўз ҳам сенинг хуснинг тамошо айласа...

Пластинка айланиб бўлгач, Аброр завқланганича, кўшиқдаги шу сатрларни «ажратиб» олиб, пичирлаб такрорлади.

Кейинги кўшиқ янгради. Лекин бу ҳам тугаши билан, Аброр яна пичирлади:

Ўзгалар хуснин тамошо айласам...

— Бизнинг хотинни томоша қилиш йўқ... — Истатхонга кўз ташлаб, хиринглади Бўривой.

— Бизникигаям қаралмасин! — буйруқ берди Аброр. У жиддий тортди. — Навоий битта. Навоийдек шоир бошқа чиқмайди!

— Навоий деган жойдан ҳам чиқмайдими? — тегишди унга Бўривой.

— У ер барибир яхши, — деди Аброр. Гап одамдан маконга ўтгач, у баттар ҳаяжонланиб кетганди. — Шунча кўришамиз, гаплашамиз. Яхши эмас-да... сизлар биз билан бирга нега Навоийга бормайсизлар?! — деди хафа бўлиб.

— Айтсанглар, борардик... — сўз қистирди Истатхон.

— Шуниям айтиб ўтирадимиз? — қўлини силтади Аброр. — Ахир, бу менинг онам тупроғи. Отамни урушга кузатган жой...

— Ҳалиги... борсак, тўрт кишига ётиб-туришга жой топиладими?! — кўққисдан шаҳарликка хос гап қилди Бўривой.

— Сизлар менинг опаларимни билмайсизлар-да! — энди рўйирост инжиди Аброр. — Улар турган ҳовлиларга... юзта, йўқ, икки юзта... уч юзта одам сиғади!..

— Қишлоқ жойнинг ўз ташвиши... — деди Зухра эрини тўхтатгиси келиб.

— Йўқ, улар меҳмондўст! — тезда хотинига жавоб қайтарди Аброр. — Шамсия опам Тўйбиби опамдан, Тўйбиби опам Шамсия опамдан бир неча бора яхши. Менга иккиси ҳам худди отам урушдан тирилиб келгандай қарайди. Қанча гердайсам ҳам кўтаришади...

— Қайси бир кинода Навоий томонда туяни кўрса-тишганди... Мен тирик туяни кўрмаганман, — тан олди Бўривой.

— Ха, туя энди... — деди Зухра, мавзу ўзгаришига умидлангандек қўйда.

— Туя бир оз кийикка ўхшайди. Кўзлари шунақа чиройли. Ранги ҳам тўғри келади. Лекин анча катта. Кейин, шохи йўқ, — тушунтирди Бўривойга Аброр. — Борсак, хотинларни опаларга топшириб, иккимиз сахрога чиқишимиз ҳам мумкин, — деди у ширин энтикиб. — Ҳайдарга бир оғиз айтсак...

— Ҳайдар?

— Амакиваччам! Жуда қалинмиз! Сахрога чиқсак,

туядан тошбакагача, тошбакадан қумурскагача кўрсатардим... Ов ҳам қилса бўлади. Милтиқ... — сапчиб ўрнидан турди Аброр. — Ҳайдар мен ўзимга шунақа пайтлар учун милтиқ ҳам бериб қўйган. Ҳозир олиб чиқаман... — у шошилиб, ғаладондан калта, эски бир милтиқ олиб келди. — Ана, қанақа...

Бўриной қизиксиниб, ўрнидан турди. Хотинлар ҳам негадир ўринларидан туришганди.

— Ўқланганми? — милтиққа қўл чўзди Бўриной.

— Йўқ. Ҳайдар, керак бўлганда ўқ оларсан, деганди... Мен аввал Овчилар жамиятига ёзилишим керак. Лекин бундан буёғи бўш кунларда шу масала билан мен албатта жиддий...

Бўриной ёруғда милтиқни яхшироқ кўриб олишга қарор қилдими, кўтариб дераза олдига борди. У ёқ-бу ёғини ўгириб қаради. Кейин, очиқ дераза табақасидан милини осмонга тўғрилаб, ўйин тариқасида шунчаки тепкини босди. Шу пайт...

Шу пайт гумбурлаган садо чикди.

Бўриной айб иш қилиб қўйган боладек эзилиб-анкайиб турарди. Аброр сесканиб, орқага тисарилганди. Истатхон ўзини шаппа ерга ташлаган, бомба портлашини пойлаб ётган шафқат ҳамшираларига ўхшар эди. Зухра... Зухра бир четда матонатли оналарга кўйилган ҳайкалдек тош қотганди.

Нариги хонадан югуриб келган болалар, ошхонадан бу ёққа опшиққан Мунира опа — булар фильм томоша қилмоқчидек, эшик оғзига тикилишган эди.

Ниҳоят, Бўриной хушини йиққандек бўлди. У, омонатинг ўзингга буюрсин, дегандек, милтиқни ошиқич Аброрнинг қўлига тутди.

Аброр гангиб турганида, Зухра шиддат билан бостириб келиб, милтиққа рўйирост чанг солди.

— Сизда эс йўқ! Бировга тегса, нима бўларди?! — эрини койиди у. — Бунақа нарсани ҳар ким қўлига олаверади, белига камар боғламасдан...

Аброр хона ўртасида икки қўлини икки ёнга ёзганича, котиб қолди.

В о қ е а

Қодиржон олдидаги қоғозларни йиғиштириб тортмага солганича, ўрнидан турди.

У хонадан чиқиб зинадан пастга тушгач, бир нафас тўхтади. Кутмайман, деганига қарамай, Аброрни оз-моз кутсамикин?! Йўқ, у Аброрнинг яна эзмаланишини ўйлаб, фикридан қайтди.

Эшикдан кўчага чиққани заҳоти, юз-кўзига шамол, қор урилди.

Қодиржон ҳаво бузилгач, пахтада юрган ўғли учун қайғуриб, ёнидаги бор пулга нималардир харид қилиш пайдан бўлган, ўзининг эғни юпунлиги ҳаёлига ҳам келмаган эди. Ҳамон бўралаётган қорда, биргина яланг костюмда уйга йўл олди. У гўё, бизга бу ҳаволар нима бўпти, деган алпозда бўйнини ғоз тутиб, кўксини кўтарганича, шошмасдан борарди.

Кўчада кетаётиб, тагин Аброр тўғрисида ўйга чўмди... Бу йигит нега шунчалар эркисиз?! Бир умр машаққат чеккани, қийинчиликни кўп кўргани учунми?! Йўқ, эркинлик етим-есирликка ҳам, муҳтожликка ҳам қарамайди! Эрк кимдадир бўлади, кимдадир бўлмайди, вассалом!.. Демак, қон... Балки, шундайдир! Аммо унинг отаси жанг-жадалда эркини деб газандалар билан олишганку!.. Умас-бумас, одамларга нисбатан унинг муносабати чексиз саҳрога хос кенглик нишонаси бўлса-чи? Саҳродан кетгач, унда биқиқлик туғилмаганмикин?! Йўқ, уни кенг ҳам, биқиқ ҳам деёлмайсан. Ҳарҳолда уни хотинни яхши кўрганига бирон сабаб бордир-ку, ахир? Хўш, нима сабаб?! Ҳаммани биламан, деймиз-у, одамни англаш нақадар мушкул...

Қодиржоннинг ҳаёли Абрордан Ғозиддинга кўчди. У, Қобулов ўз йўлида келишиш, бўйсундириш, янчишга одатлангани ҳолда, нима учун менга бас келолмади, деб ажабланади. Эркини ўзича тушунган Ғозиддин бошқа эркинлик олдида ожизланиб қолдимикан?

Қодиржон эртага ўтадиган муҳокама тўғрисида ҳам ўйлади. Бу иш қандай тугаркин? Ҳақиқат қарор топади-ми ёки Қобулов билан химоячиларининг қўли устун келадими?! Ҳар нарса бўлиши мумкин. Бизнинг одамларимиз фақат қўймижоз эмас, балиқ ҳам. Ҳақиқатнинг синмаса ҳам, букилиши учраб турадиган ҳол!..

Шу ҳаёллар билан илдам босганича, таниш хиёбонга келиб қолди ва бирдан... қордан «телпак» кийган ҳайкалга кўзи тушди.

Қодиржон тўхтаб, беихтиёр атрофга аланглади. Сўнг худди бировни кутаётгандек, ҳайкал теграсида айлана бошлади.

Бир неча йил бурунги манзара хотирасида жонланган, назарида, ҳаётда ҳам барчаси қайтиб рўй берадигандек эди.

Ана, Адолат бехосдан йигирма қадам нарида қомат тиклади... Қорда юриш қийинлигига қарамай, тез кела бошлади. Яқинлашиб, ўзини Қодиржоннинг бағрига отганича, бошини унинг кўксига қаттиқ босди. Катта, ёруғ кўзлари жикқа ёш эди...

Ана, Қодиржон қизни бўйни, елкаларидан кучди...

Қодиржон ҳайкал теграсида айланишдан тўхтаб, яна атрофга аланглади. Ниҳоят, сергакланиб, ҳайкалдан узоқлашди. Хиёбондан нари томондаги кўчага қараб кетди.

Қор ҳамон бўраларди. Куз дарров ўтиб, бир кунда киш бошланганга ўхшар эди.

Бироқ Қодиржоннинг бу нарсалар билан иши йўқ...

У бошяланг, эғнидаги пиджак тугмаларини ҳам очганича, қорга бурканиб, уйи томон пойи-пиёда бормокда...

Унинг кўзларига ёш тўлган эди...

Хотира

— Қодир ака! Бу ёкка бир қаранг, Қодир ака...

У дам олиш куни ошхонадан ҳовлига бир неча ғўла кўтариб чиққан, энди терга ботиб, ўтин ёрар эди.

Деразадан бошини чиқариб, ҳаяжонланганича кулиб турган Адолатга мулойим тикилиб, болтани ерга ташлаганича, ичкарига кирди.

— Нима экан?

— Ўғлингиз! — тантанали оҳангда деди Адолат.

— Нима қилипти ўғлимга?

— Ҳозир бошини кўтарди! — суюниб деди Адолат беланчакка имо қилиб. Бу билан қаноатланмай, у беланчак ёнига чўкка тушиб, боласидан айланиб-ўргилди: — Болам, яна бир кўтар бошингни. Даданг ҳам кўрсин!..

Анвар онаси қанчалик илтижо қилмасин, мунчок кўзларини рўпарасида осиглиқ ўйинчоққа қадаб, энди кимирламай ётарди.

Қодиржон она-болага бир оз қараб турди. Кейин:

— Майли. Яхши, — деб эшикка йўналмоқчи бўлган эди, Анвар бехос бўйнини чўзиб, бошини ёстикдан бир кўтариб ташлади.

Қодиржон хотини гапиргани билан ортиқча ҳаяжон-

ланмаган эди, ўғлининг ҳаракатидан унинг ҳам юраги алланечук қалқди. Беланчак ёнига келиб, у ҳам тиз чўқди.

— Баракалла, ўғлим! — деди беихтиёр. — Шунақа бошингни кўтаргин, болам. Дадил кўтаравергин бошингни, ўғлим...

Қодиржон умрида бахтли кунларни кўп кўрди. Лекин у билган энг бахтли кун шу эди!..

Дебоча ўрнидаги Хотима ёки Қодиржон тўлдирган тўрт дафтар тўғрисида

Ёзувчиликни касбу ҳунар тутган кишиларнинг китобхонлар билан учрашиб туриши сўнгги йилларда расмга айланди.

Бундай учрашувларда ёзувчи ўзининг ёзган-ёзмаган асарлари ҳақида гапиради Айрим парчалар ўкиб беради. Ўқувчиларнинг саволларига жавоб қайтаради.

Аслида, ёзувчилар ҳам ҳар хил одамлар бўлишади. Улар орасида қанча истеъдоддилар топилса, шунча қуқуқлари ҳам бор. Эътиқодли адиблар билан бирга, илмига амал қилмаган муллалар ёки илмнинг ўзи юкмаганлар...

Аммо китобхон бундай нарсалар устида доим ҳам бош қотиравермайди. Аксар ҳолларда ҳамма ёзувчиларни бирдек илохийлаштириб, сўз ҳурматими, учраган ёзувчининг оғзига тикилади.

Қарсақлар. Гуллар... Кейин ёзувчи билан бир-бирларини туртишиб-суртишиб суратга тушилади. Ниҳоят... битта-яримта қизми, йигитми тортиниб ёзувчига яқинлашганича, адрес сўрайди. У ёзувчини икки кундан кейин унутиб, ҳеч қачон хат ёзмаса ҳамки, шундай қилади. Бунга жазм этганлар, асосан, ёзишга қизиқувчилар — мен ҳам бошқа барча ишларимни йиғиштириб қўйиб, ёзувчилик билан шуғуллансаммикин, деб орзу қилувчилар бўлишади.

Гапнинг индаллоси: қайсидир билим юртида ўтказилган учрашувдан сўнг бир йигит менинг ёнимга келиб, телефонингиз борми, ёзиб олсам майлими, деди.

Ҳозирги пайтда одамлар ҳар кимга телефон беришавермайди. Маҳал-бемаҳал безовта бўлишдан қўрқишади. Адресни тахминан айтиш мумкин, лекин телефон...

Йигитнинг юзидаги жиддиятми, кўзларидаги ғамгинликми, мени мафтун этганди. Бунинг устига, ўша кунги-

дек учрашув яхши ўтганида киши бировга телефонни эмас, шахарни ҳам берворасан. Мен ҳам, бор, албатта, жоним билан, деб телефон номерини айтдим.

Орадан бирон hafta ўтгач, уйда телефон жиринглаб қолди. Трубкани кўтардим.

— Кечирасиз, мен Қодиржон дегани...

— Қанақа Қодиржон?

— Билим юртида кўришгандик. Сизга бир учрашмоқчи эдим...

Пешанам тиришиб, ўйлаиб қолдим. Йигитни ғирашира эсладим. Унинг мен билан телефонда гаплашгани кам, учрашмоқчи эканлиги бир оз энсамни қотирди. Китобхон ёзувчини аудиторияда кўравергани маъкул. Қолаверса, телевизор экранида!.. Китоб кам деганда ўн минг, омад юришганида, юз минг нусхада босилади. Сен ойига учта учрашувни мўлжалласанг ҳам, беш юз кишидан бир минг беш юз киши сенинг дийдорингга тўяди. Буни ўн иккига кўпайтирса... Ўҳ-хў! Телевизорни айт-маса ҳам бўлади. Миллионлаб томошабин! Қисқаси, шулардан ҳар бири билан учрашувга вақт ажратадиган бўлсанг, ўз умринг эмас, қариндош-уруғларинг умрини қўшганда ҳам етмайди! Бундай шароитда нима қилиш керак?

— Телефонда гаплашаверса бўлмайдимиз? — дедим нохушланаётганимни яширмай.

— Йўк, — қисқа жавоб қайтарди йигит.

— Бўпти. Уйга келинг, — дедим олдинроқ қўлга тушганимни ҳис этиб.

Ярим соат ўтар-ўтмас, Қодиржон келди. Менинг бояги нохушланганим ҳалво экан. У қалин бир қоғоз папкани қўлтиқлаб турганини кўргач, эшикни очганимча, келинг ҳам деёлмай қолдим.

Лекин Қодиржон ақлли гап қилди:

— Узр. Мен кирмайман. Шу папка сизда қолса. Беш йилми, ўн йилми... Агар мен керак бўлсам, адресим ёзилган. Ўзим қайтиб сизни безовта қилмайман...

Шуни айтиб, у кетди.

Мен қоғоз папкани очиб, қўлда ёзилган дафтларларга кўзим тушгач, яна ташвишландим. Ишим бошимдан ошиб ётипти, дастхат ўқишга вақт қаерда? Ҳеч бўлмаса, машинкада кўчирилганида...

Дастхат столимда бир неча кун ётди. Ҳар гал кўзим тушганида, менда қандайдир қизиқиш уйғонар, шунинг баробарида асабийлашардим.

Ахийри, қизиқиш устун келди.

Дафтарларни ўқиб бўлгач, Қодиржонни топиб, уни бу гал ўзим уйга таклиф қилдим.

Биз тахминан бундай суҳбатлашдик:

— Ҳозир ҳам Маданият уйидамисиз?

— Ҳа, ишляпмиз.

— Қобулов ҳам ўша ердами?

— Йўқ. Қобулов кетди... бошқа, шаҳардаги қайсидир Маданият бошқармасида...

— Нима, муҳокама бўлмади?

— Йўқ, ўшанда... эртаси кун муҳокама бўлиб ўтди.

Ҳозирнинг тоза пўстаги қоқилди... Лекин уни жин ҳам урмади. Бировлар учун азиз экан, юрипти. Унинг орқасида Сайидобидхонга ўхшаганлар...

— Унга эргашиб, Аброр ҳам кетди?

— Аброр кетгани йўқ...

— У сиз билан ишляптими?

— У бундай қилолмайди энди...

— Нега? — сўрашга сўраб, Қодиржоннинг «энди» деганига эътибор қилганимча, гангиб қолдим.

— Биласизми, ҳалиги муҳокамада бир бошдан ҳаммамиз минбарга чиқишимизга тўғри келди, — сўзни узоқдан бошлади Қодиржон. — Аброр ҳам... У ўз-ўзига ўхшамаган иш тутди. Одатига зид ҳолда, ортиқча чайналмасдан, олдиндан ёд олгандек равон, изтироб, ўкинч билан гапирди. У Қобуловни деярли тилга олгани йўқ, асосан, ўзининг хатолари, камчиликларини очиб ташлади... Қизилқумни, ойисини эслади. Отасини хотирлаб, ҳаммага унинг суратини ҳам кўрсатди... Ҳозирнинг тўғрисида бир оғиз ҳам гапирмаганига қарамай, Аброрнинг нутқи бутун аҳволни ҳаммадан кўпроқ фош қилгандай бўлди...

— Кейин-чи? — сўрадим сабрим чидамай.

— Кейин... нима десам экан? Бировга айтсанг, ишонмайди. Аброрнинг бошига кутилмаганда фалокат тушди. Худди Адолат каби... Бу ҳам бир жумбоқ!

— Мен ҳеч нарсага тушунмаяпман...

— Кўчада қандайдир безорилар уни, ўзини йўқотгунча дўппослаб, сувга ташлаб кетишган. Бир ой ўтиб, жасади топилди.

— Бунинг Ҳозирнинг алоқаси бор, деб ўйлайсизми?

— Аниқ бир нарса деёлмайман. Мен шунинг учун бу дафтарларни сизга келтирдим. Одамлар ўқишсин...

Сухбатимиз аввалида, дастхат ҳозирги ҳолида охирига етмагандек туюляпти, демоқчи эдим. Аброрнинг қисматини эшитгач, тахтадек қотиб қолдим. Бу хаёлга сиймайдиган ва шунинг баробарида, қандайдар қонуний яқун эди.

— Нега бу гапларни дафтарга қўшмадингиз? — сўрадим ниҳоят Қодиржондан.

— Мен бир кунлик воқеани ёздим. Ёзган пайтимда, ўқиган кишига ҳаммаси тушунарли бўлади, деб ўйлагандим. Тўғриси, воқеага тегишли кейинги бу гаплар чиқшини кутган ҳам эмасдим.

— Хўш, бу дафтарларни энди нима қилмоқчисиз?

— Агар малол келмаса... менга ёрдам берсангиз, — деди Қодиржон. — Йўқ, ном чиқариш маъносида эмас. Аксинча, имзо сизники бўлиб қолаверса. Исmlарни ўзгартиришингиз ҳам мумкин... Мен фақат бир нарсадан истиҳола қиляпман.

— Нимадан?

— Ўқиганларда мен ўзимни худди мақтагандек таасурот уйғонмаслиги керак.

— Менимча, ундай бўлмайди... Лекин бу дастхатни менга ишонган экансиз, иккимиз озгина баҳслашиб, баъзи бир нуқталарни аниқлаб олишимизга тўғри келади.

— Майли. Албатта, — деди Қодиржон.

— Бухоролик бўлганим учунмикан, Ғозидинни бухоролик деганингиз...

— Ўзимга ҳам ёқмайди. Лекин илож қанча, бўзчи билганини тўқийди. Мен Бухоронинг нақадар буюклигини, у ерлик яхши одамларни ҳам эслаганман. Ундан ташқари, бемаъни бир одам учун жой айбдор бўлиб қолмайди-ку! Менимча, ақлли ўқувчи бу нарсаларнинг фарқига боради. Кейин, бу ерда гап асосан халқ, унинг тақдири тўғрисида...

— Буни асар дейдиган бўлсак, дастхатдаги тасвирда кишиларни гоҳ қоралаш, гоҳ оқлаш оҳанги сезилади. Бу тушуниксиз эмасми?

— Менимча, ҳаётнинг ўзи... — деди Қодиржон ўйлашиб. — Кант деган файласуф, бировни юз фоиз ҳақ, бировни ноҳақ қилиб кўрсатишнинг қизиғи йўқ, ҳар ким ўз ҳақиқати билан яшаса қизикроқ бўлади, деган мазмунда бир гап айтган экан.

— Баъзи ўринларда маълум даражада ҳаётдан узоқлик бор...

— Тўғри. Бу тасаввур натижаси... Тасаввур ҳаёт билан тўқима орасида турса керак, — қулди Қодиржон. — Сиз буни истаганча тартибга солиб, таҳрир қилаверинг. Бемалол... Фақат шакли-шамойили, мазмуни ўзгармаса. Илтимос...

Мен келишганимизга биноан, асарни тартибга солиб, таҳрирдан чиқардим. Лекин Қодиржоннинг илтимосини инобатга олиб, дастхатдаги табиийлик йўқолмасин ҳам деб, шакли-шамойили, мазмунига ортиқча қўл урмадим.

Уни мана шу ҳолда китобхонларга тақдим этяпман...

1984–1987 йиллар

МАЙДОН

Роман-ҳангома

ОЛИСДАН ЭШИТИЛГАН НИДО

*Нима учун
бунчалик азоб?!
Ҳаётда
ўрнингни олиш учунми?!
Умр ўтар экан бамисоли хоб, —
Тарихларда
қолиш учунми?!*

*Ёки,
ечилмас бир тугунми —
Сенинг этган
ҳолингни хароб?!
Ё
шунчаки нолиш
учунми?!
Нима учун?! —
бунчалик азоб...*

Биринчи ҳолат

ОСИЙ

1

Баъзан телефон силтаниб, одатдагидан кескин жиринглайди.

Мен узоқ ердан қўнғироқ қилинаётганини ҳис этиб, дастакни кўтараман.

— Эшитаман.

— Салом алайкум. Яхшимисиз?! Мен...

— Билдим. Тинчмисиз?! Қаердан қўнғироқ қиляпсиз?!

— Килиманджародан!

«Килиманджаро қорлари» деган асарни ўқиган бўлишингиз керак — шундай бир жой бор. Асрий қор-музга бурканиб ётган юксак тоғлик у ерларда — Салима қандай савдолар билан юрибди?! Умуман, Салима Сахройи Кабир ёки Япон денгизидаги қайсидир унут оролдан ҳам гоҳо бехосдан менга қўнғироқ қилиши мумкин! Мен ундан аҳвол сўрайман, албатта. Узук-юлуқ бўлса-да, Салима ўз ҳаёти ҳақида гапирди. Лекин тан олишга мажбурман, барибир ҳеч нарсага тушунмайман.

Булар бир пайтлари тўрт девор ичида қолган, чимматга ўраниб кўчага чиққан Аёлларимизга ўхшамайди. Ўзини эркакларга тенг тутган, мажлис тўрида ўтириб, ака, туринг ўрнингиздан, дейдиган аёлларга ҳам ўхшамайди. Хатто от ўйнатиб, қилич чопган энг қадим Авлодларга ҳам ўхшамайди...

Булар — истаган йигитни бир чўқишда қочирадиган Чарс Аёллар! Дунёнинг алламбало пучмоғида нега тентирайди, машғулоти, мақсади нима?! — тушуниш ҳам, бошқаларга буни тушунтириш ҳам қийин.

Салима мабодо икки ой, уч ой ўтиб, мени йўқламаса, хаёлим қочади. Безовталана бошлайман. Телефонга тикилиб-термилишга тушаман. Уни соғинаманми?! — кўнглим бўм-бўшдек ҳолатни сезаман.

2

Бугун ҳам хаёлим паришон, хонада нари-бери юриб, бир гал дераза олдига келганимда тўхтадим.

Бу — йигирма етти қаватли бинонинг йигирманчи қавати.

Ярим шаҳар кафтдагидек кўзга ташланиб туради.

Дам ичида нигоҳим томлардан кўчаларга сирғаниб-ағнаб, кўчалардан қайтиб томларга чирмашди.

Шу аснода сахнадек баланд эканлигидан, томларга баробар туюлган шаҳар марказидаги майдонга кўзим тушди.

Байрам бўлмаган кунлар одам кўп йўламайдиган майдонда негадир анча-мунча киши чумолидек қорайиб, у ён-бу ёнга суринар эди!

«Халқ нима қиляпти?! Бирон муносабат бормикан?!» — деб ўйлаб, ажабландим.

Менинг майдонда ишим йўқ. Аммо қизиққаним са-

бабданми, хонада токатим тоқ бўлиб ўтирганим учунми?! — худди шу аснода, майдонни бир қур айланиб келсаммикан, деган хаёлга бордим. Шарт эшикка йўналдим.

Эшикни беркитиб, йўлак этагига қараб кета бошладим.

«Салимани шу кунлар бир кўрсам яхши бўларди!»

Ўй эмас, шундай бир хошишми-хиссиёт мени қамраб олган эди! Салима бехосдан қўнғироқ қилганидек, ўз юрти, шаҳрига баъзан бехосдан келиб ҳам қолар эди. Бироқ ҳозир менинг талпинишим бекор. Чунки, Салима келса — келгани заҳоти менга хабар берар эди!

3

Йўлак этагига етиб, девор-эшик ёнидаги тугмани босдим.

Кўп ўтмай, эшик очилди.

Осма-кутида одам оз эмасди. Лекин барчага ялпи салом бериб, мен ҳам жойлашдим.

Юқори қаватлардан пастга тушиб келаётганлар ҳаммаси менга таниш эди. Улар:

Адиб,
Ҳаким,
Мулла,
Артист,
Бемор,
Бахши,
Осий,
Аёл,
Савдогар,
Қизча,
Арбоб,
Дарвеш-масхарабоз!

Эшик қайта ёпилиб, осма-кути жилди.

Пастга тушаётганлар орасида Адиб айниқса, менинг кадрдоним. У мендан хол сўради. Кейин, энгашиб, қулоғимга пичирлади:

— Мен бу одамлар билан кўришишни истамасдим. Зерикарли... Аравани қуруқ олиб қочишади, лекин биронтаси ўйламайди. Ҳеч нарсани эсламайди. Кеча, бир аср, минг йил бурун нималар бўлган?! Халқ қандай яшаган?! Бугун қандай яшаяпмиз-у, қандай яшашимиз

керак?! Изтироб, армон, орзу — ҳеч нарса йўқ. Унутишган...

Осма-кутида бафуржа гаплашолмайсан. Қолаверса, менинг хаёлим майдонда эди! Адибни ранжитмаслик учун синиқ жилмайдим.

Шу пайт дабдурустдан Ҳаким қабарик кўзойнак остидаги катта кўзларини бақрайтириб, менга тикилди:

— Хоним қалайлар?! Хоним?!

Аҳмоқ бўлиб, бир марта Салимани Ҳакимга соғлиғини билгани олиб борган эдим. Шундан буён у қачон мени учратса, бирдек кўзларини бақрайтиради:

— Хоним қалайлар?! Хоним?!

Энсам қотиб, тезроқ пастга тушишни кутганча, эшик устидаги қаватлар рақами ёзилган тахтачага қарадим.

17...

16...

15...

14...

Яна икки-уч дақиқадан кейин биз, кутидагилар тарқалишимиз, ҳар ким ўз йўлидан кетиши керак эди. Аммо...

Осма-кути 14-қаватдан ўтиб, 13-қаватга етмасдан, шағал тўқаётгандек, қандайдир ғариллади. Ва бирдан — кўргилик! — тақа-тақ тўхтади.

4

Одамлар осма-кутида «қамалиб» қолиши эскидан учраб турадиган воқеа.

Бунинг устига, ҳозир менинг майдонни шунчаки айланишдан бўлак дардим йўқ; кўчада бирон ишим, аниқ бир ниятим йўқ.

Шунга қарамасдан, кайфиятим бузилиб, қисина бошладим.

Бошқалар ҳам афтидан, шундай ҳолатда эди.

— Астаффурулло! — деди Мулла.

— Куриб кеткур! — деди Аёл.

— Э-хе-хей! — деб ҳайкирди дўмбирасини кучиб турган Бахши.

— Ана холос! — деди Ҳаким.

— «Приам қўлидан тушди қилич.

У нотоб!» — деб, ўзининг ёд олганини ўкиб юборди
Артист.

— Мен қўрқяпман. Юрагим чаток. Ёнингизда дори
йўқми?! — Ҳакимга муурожаат қилди Бемор.

Ҳаким кифтини қисди.

Мен беморга чўнтагимдан ҳап олиб бердим.

— Худойим! Ўзинг кечир! — гудранди Осий, шу
сонияда юзини реза-реза тер босиб.

— Қўнғироқ қилиш керак! — маслаҳат берди Қизча.

— Энангни эмгур! — деб қўйди Савдогар. У қути
бурчагидаги телефон дастагини кўтарди. Сим узиб таш-
ланган эди. — Энангни эмгур! — деди яна Савдогар. У
ўзининг кафтдек қўйин-телефонини чиқарди. — Мен сиз-
ларни кутқараман! — қаёқларгадир қўнғироқ қилди, на-
тижа бўлмади. — Биронтаси жойида ўтирмайди. Энанг-
ни эмгур!

То шу дамгача жим турган Дарвеш-масхарабоз ил-
жайиб, минғирлади:

— «Қош билан қовоқ ораси,

Ош билан товоқ ораси...»

— Бачканалик қилманг, ака. Ака, илтимос! — тўнғил-
лади Арбоб.

Булар — туғишган ака-ука эди.

— Тақиллатиш керак! — яна маслаҳат берди Қизча.

Ҳаким, Бемор, Осий, Савдогар — тўрт киши дару
деворни тарақлата бошлашди. Бироқ йигирма етти қаватли
бинонинг бирон қаватидан «хув» деган овоз эшитилмади.

Чамаси, назоратчилар ўзи осма-кутининг тўхтаб қол-
ганини пайқаб, тузатишмагунча кутишдан бўлак илож
йўқ эди...

5

Дарвеш-масхарабоз озғин, ҳабашдек қора, Арбоб ак-
синча, семиз, оппоқ киши эди.

У акасининг ҳар бир хатти-ҳаракати, сўзидан хижо-
лат чекар, уялиб қизарарди. Ва бир нарсага — одамлар
нега одатда, унга нисбатан акасини кўпроқ яхши кўриш-
лари, ҳурмат қилишларига ҳеч тушунолмас эди...

Қизча ўн ёшларда эди. Лекин ҳаммага тик қарар,
ўзини катталар билан тенг тутар, шу ёшида мен дунёда
билмаган ҳеч қандай сир-асрор қолмаган, деб ўйлар
эди...

Савдогар — йигирма ёшлардаги йигит. Ингичка мўйлов қўйган. Сипо кийинган эди...

Аёл ёши эллиқдан ўтган бўлса ҳамки, юз-кўзларида қирқ ёшлардаги жувон хусни бор эди...

Осий ўттиз ёшларда. Нотинчми, питиракми?! — афти-ангоридан, ёшига кўра катта туюлар эди...

Бахши мўйсафид; кўзи касалми, кўрмайдими?! — илк қарашда Ҳомернинг тасвирини эслатар эди...

Бемор ўрта ёшлардаги киши. Ранги сўлғин, сочидан кош-киприкларигача эрта оқарган эди...

Артист неччи ёшда?! — диққат қилган билан, билиш қийин эди. Кўзлари тирик. Сочи бўялганми, қизғиш эди.

Мулла кичкина жуссали, аммо чайир, анча ғаюр ва кибор киши эди...

Ҳаким калта ва йўғон, бир оз кўрс одам...

Адиб ёши олтмишда, кўримсиз киши эди. Бироқ кўзлари бир хорғин, бир чакнок, юзи бир бужмайган, бир ёшариб-порлаган; тикилган сайин чиройи очилиб борадиган инсонлар тоифасига кирар эди...

6

Бир муддат илгари, бу одамлар билан кўришишни истамасдим, деган Адиб улар қуршовида энди шу қадар осойишта эдики! У тақдирга тан бергандек, ҳеч кимга қўшилмай, чеккада ўйчан турар эди.

Мен тикилганимни пайқаб, беозор кулимсиради.

Кейин, панада, менинг соямда қўйнидан олган ёндаф-тарга қитирлатиб ёза бошлади:

Ният — аъзият...

Арпа — шарпа...

Марсга — дарсга...

Буларни нима учун ёзди?! Қандай маънода?! — фақат ўзи билади. Табиийки, англаёлмадим.

Адиб эса, ўйланиб қолди. Кейин, яна ёзишга тутинди:

Эй дил,

ўзингни тут,

сиринг бегона билмасин...

Жилла ўйланиб, яна ёзди:

*Хок бўлайлик
оёгингиз остида, майли.
Барча унут одамларга
тенг бўлайлик биз...*

Ёндафтарни ёпди. Лекин шу лаҳзадаёқ қайтиб очди
ва яна қитирлатиб ёза бошлади:

*Менинг умримда кунлар урда-бурда,
Кўриб минг хил ўйунлар урда-бурда.*

*Ёритди манглаймни йўлда офтоб,
Мени қучди қуюнлар урда-бурда.*

*Эмасдим ўтпараст, ўтларга кирдим,
Тутаб, бўлдим тутунлар урда-бурда.*

*Менингдир душманим дунёда зулмат,
На хушдир, қочса тунлар урда-бурда.*

*Менинг кўксимда бор ҳасратли оҳим,
Менинг бўғзимда унлар урда-бурда...*

«Урда-бурда» дегани бўлинишми, «унда-бунда»нинг
эски бир шаклими?! — мен яхши билмайман.

Шу паллада...

ёндафтардан нигоҳимни узиб,
беихтиёр Адиб тўғрисида ўйладим.

Мен тушунаманми, тушунмайманми?! —
у ёзганларини мендан яширмайди.

Шеърми, хикоями?! Ҳатто ҳозиргидек ҳар хил, хаё-
лига келган сатрларгача менга кўрсатади. Баъзан ўзи
ўқиб ҳам беради. Адибнинг оддий сатрларида ҳам унинг
Адиблиги сезилиб туради! Афсуски, булар кейинчалик
қайсидир дафтарда қолиб кетади. Бирон китобга кир-
майди. Мен эсам, кўча-кўйда уларни бот-бот эслаб, ай-
тиб юраман:

*Сиз шахс эдингиз!
Оломонга нега эргашидингиз, тақсир?!*

* * *

*Бугун кайфиятинг негадир нохуш!
Сенга кимдир озор бердим, оққуш?!*

* * *

Ишингиз кўп. Сиз доим менга яримта гапирасиз. Битта гапиринг...

* * *

*Қанотларин бунча шамолда силкитиб,
кўкка учмоқчими бечора дарахт?!*

* * *

*Бир пайт баланд шохга қўнган лайлакни кўриб,
Худо, деган сиз эмасмидингиз?! (Наузамбиллоҳ!)*

* * *

*Сен ҳали ёш — кичиксан,
Тогдаги бир кийиксан...*

* * *

*Аудиториянинг ўзи ҳам аҳмоқ эди, —
Лекин унинг аҳмоқлигидан куларди...*

Мен Адибнинг чиққан китобларини ҳам ўқийман.
Қадрдонликдан ташқари, унинг бу ишончига сабаб...
у асосан, мана, шу осма-қутида «қамалган» одамлар

ва

— бу даврада, ҳаммадан кўпроқ, —
МЕН ҳақимда ёзади!

«Қахрамон» деган сўз бачканами, эриш?! Умрингда қахрамонлик кўрсатмагач... Аммо Адиб, ана, йиллар давомида менга «ёпишиб» олган. Менинг ҳаётимни кузатади. Вақти-вақти билан, эслатгандек «Сен ҳақда ёзаяпман! Бош қахрамон — сен!» дейди.

Биз бир пайтлар тасодиф танишганмиз.

Ошхонада овқатланаётиб, рўпарамдаги киши билан ундан-бундан гаплашиб қолдик.

Кейин, кўчага чиқиб, суҳбатимиз давом этди.

Гап орасида у мендан касби-коримни сўради.

Ўшанда Адабиёт Муаллими эдим. Ҳали йигирма етти қаватли «карвонсарой»да ишламасдим. Мени ижтимоий-иқтисодий муаммолар қизиқтирмасди. Домла билганини ўқийди, бўзчи билганини тўқийди! Ўзимга муносиб, ахволи-рухиямга мос нималарнидир янги танишимга гапириб, дардимни ёрган бўлдим. Тахминан... мактабда аниқ фанлар бўйича ўқитувчилар Адабиёт Муаллимини хаёл-

парастлиги, соддалиги, кўпинча укувсизлиги учун камситиб, туртиб юришади, дедим. Бу — маданият даражаси пастлигидан, дедим. Адабиёт Муаллими тўғрисида яхшироқ бир китоб ўқимадим! Китобларда ёзишган, албатта. Лекин улар ҳам... Ана, бир хикоя. Боқижон деган Адабиёт Муаллими офилхонага киради. «Хайвон! Сигир эмас, хайвон!» — дейди. «Бу сигирни сотиб, пулига чўчка олиш керак!» — дейди. Сал туриб: «Чуварадан кейин чой жуда яхши кетади-да!» — деб эзмаланади. Ўзи шундай аҳмоқ эканлиги етмагандек, бошқа бир Адабиёт Муаллимини «аҳмоқ одам» дейди...

Ҳамроҳим чиройли — қандайдир ғамгин кулимсиради.

У ошхонадаёқ менинг исмиمنى сўраган эди.

— Кечирасиз. Исмингиз?! — деди сал қисиниб, қизариб. — Энди унутмайман. Ваъда бераман!

— Паноҳ...

— Паноҳ! Паноҳ... Нотўғри исм! — деди бирдан кескин, алланечук жаҳл билан. — Одам одамга мадад бериши, ўз ҳимоясига олиши мумкин! Лекин одам одамга ҳеч қачон паноҳ бўлолмайди... нотўғри кўйилган!

Мен анча саросималандим. Балки, унинг гапида жон бордир?! Хужжатларда — тушунишмаганми, саводлари етмаганми?! — менинг исмиمنى «Панно» деб ёзишган. Айрим танишларим ҳам — тиллари келишмасданми?! — мени шу тахлит «Панно» деб аташади.

— Худо Ўз Паноҳида Асрасин, деган маънода кўйишган! — тўнғилладим ўзимними, ота-онаними оқлаган оҳангда, ниҳоят баҳсга киришиб.

— Бундай бўлиши ҳам мумкин! — деди суҳбатдошим юмшаб, ўйланиб қолганича. Кейин, қизиқ гап қилди: — Мен сиз тўғрингизда китоб ёзаман. Бош қаҳрамон сиз...

Ана шунда, мен унинг Адиб эканлигини фаҳмладим.

Биров сен ҳақда китоб ёзиши, кишини ҳаволантиради. Биз ҳам чакки одам эмас эканмиз, мазмунидаги арзон бир хаёл... Шунинг баробарида, кўчага яланғоч бўлиб чиқаётгандек ҳолатни сезасан. Менга шунинг кераги борми, деб ўйлаб, кўксинг илиганига зид ҳолда, хавотирлана бошлайсан!

Мен бу ишга оддийроқ қарашга қарор қилдим. Ҳурматли Адибни ранжитиб қўймаслик учун, нафасимни ичга ютдим. Кўрайлик-чи, бу ёғи қандоқ бўларкан?! — деган мулоҳаза билан арқонни узун ташладим.

Мана, энди ўшандан буён иккимиз кадрдонмиз.

Сўнгги пайтларда «карвонсарой»нинг биргина эшигидан кириб-чиқиб ҳам турамиз.

Адиб менинг ҳаётимни ипидан игнасигача билади... Мақтаниш эмас, пешана шўри — менга муғамбирлик, сир сақлаш аввалдан битмаган. Таёкдек тўғри одамман! Дунёда оғзим кўп куйса ҳамки, қатикни пуфлаб ичишга ўрганолмадим... Адиб менинг ота-боболарим зодагон, мафрур кишилар бўлишганини ҳам, ҳаётим бир оз эркалик билан кечганини ҳам эшитган. Менинг оилам бузилганини ҳам, Салима билан дўстлигим — Салимани гоҳо соғинишимгача! — ҳаммасини билади. Хабардор.

Албатта, шунча сайраганим, ўзимни ойнага солганим этади!

Бу ноқулай аҳволдан норозиланиб, Адибни бўйнига уриб, ёнимдан ҳайдаш қўлимдан келади. Унинг барча ёзганлари менга ёқавермайди ҳам...

Бироқ мен унга тирғалишимга асос йўк! У асарларида — биринчи навбатда! мендан ҳам олдин — ўзини ёзади. Менинг феъл-атворимда нимадир ўзига яқинлик кўрган бўлса керак, холос. Унинг Бош Қаҳрамони унга ҳам, менга ҳам ўхшайди!

Яна, ҳамма бало шундаки...

мен уни яхши кўраман-да!

Анча-мунча шоир-ёзувчи билан танишиб, асарларини ўқидим. Дунёда олижаноб одам кўп! Қизиқарли асар ҳам...

Аммо менинг Адибим бошқача!

Уни ҳеч ким Адиб, деб ҳам ўйламайди.

Мен — кўчадаги бир киши, у — минбарда. Шунга қарамай, менга нисбатан унинг аҳволи тубан.

Камбағал оилада туғилиб ўсгани афти-ангоридан маълум.

Ҳамон қийналиб кун кечиради.

Адиб, деган ном юкини кўтаролмаётгандек, қисиниб-қимтиниб кўзга ташланмасликка уринган ҳолатда юради. Қишда калта қўнжли этиги, шими почалари лой. Ёзда кўйлаги ёқаси ёки енглари уринган. Қисинганиданми, кўзга ташланмаслик учунми?! — жуда тез одимлайди. Учиб бораётгандек. Умуман, ранги-рўйи ўзгараверади; бутун хатти-ҳаракати, ҳолати ЗИДДИЯТдан иборат:

*Гоҳ ишонувчан хоксорлик,
гоҳ шиддатли ғурур...*

*гоҳ кўзларида самимият, шафқат,
гоҳ бирдан чақнаган нафрат...
гоҳ деҳқонча босиқлик,
гоҳ асабий зиёлига хос тоқатсизлик...
айниқса, ҳорғинликка қоришиқ
меҳнаткашлик...*

Қаранг, ана, осма-кутида «қамалиб қолиб» ҳам, нималарнидир ёзаяпти!

*Менинг билганим — меҳнат:
Ёшликдан келган қисмат.
Энди ўзгармайди бу!
Олис бекатма-бекат
Йўл олган поезд каби —
Ҳорғин судралиш фақат...*

Мен Адибнинг барча ёзганига тушунавермаганимдек, у нега узлуксиз-тинмай меҳнат қилади?! муроди нима?! — эканлигига ҳам тушунмайман...

У, менинг ёзганим — Адабиёт — дунё, одамлар ҳаётига таъсир қилади! эски шу дўконни тузатаман, одамларни тарбиялайман! —

деб ўйлайдими?! Ишонадими?!

Йўқ...

у — ўт олдида турган темирчи;

кўза ясаётган кулол.

Ўз ишини бажаради, холос.

«Адабиёт — касб эмас, ҳунар!» — дейишади.

Аслида, касб ҳам!

Хўп, у одамларни оғзига қаратиб, кейин

Дунёда Абадий қолмоқчидир?!

Йўқ...

у — банда эканлигини билади.

Бундай даъвога бормайди!

Тўхта! У тамагир бўлса-чи?! Эҳтиром,

эътибор кутаётгандир?!

Йўқ...

бу нарсалар ўткинчи; —

унинг ақли етади.

Марҳамат кутмайди!

Балки, у ўз ҳаётини ниҳоят, яхшиламоқчидир?!

уч-тўрт кун яйраб юрмоқчидир?!

Йўк...

у камбағал оилада туғилиб ўсган,
Ҳамон қийналиб ҳаёт кечиради!
Тушунмайман...

Адибнинг ёзганлари ҳам бошқа! — бояги «урда-бурда» дегандек, ҳамма дарҳол мағзини чақолмайдиган мураккаброқ, дағалроқ, узук-юлуқ — ғалати; шу билан бирга, уларда умид ва армон — изтироб. Менга денгиз устида учган кушларнинг қийқирик-фарёдини эслатади. Адибга эргашмай, ҳар гал, бу йўлдан бош буришга уришиб, кейин яна ҳайрат ва ҳаяжон билан унинг ёзганларини ўқийвераман! У менсиз, мен усиз яшолмаймизми?! — шунақа.

Менинг Адибим бўлгани учун! — уни бекордан тенгсиз бир юксакликка кўтармаяпманми?! Асло... Мен унинг тирик жон эканлигини яхши биламан!

7

Адиб ёндафтарни қайтиб қўйнига солиб қўйди.

Инсон — оқар сувдаги балиқ. Ботқоққа тушса, нафас ололмай бўғилиб қолади.

Осма-кутида қандай хатти-ҳаракат қилишни билмай, саросималанган одамлар шундай ҳолатни бошдан кечириб, ҳис этишмоқда эди! Улар нимадир чора топгиси келмоқда эди!

Тўрт киши — Ҳаким, Бемор, Осий, Савдогар — ҳамон вақти-вақти билан дару деворни тақиллатишарди. Бақириб-чақириб овоз ҳам беришарди. Кафтдек телефонни Савдогар ишга солишни ҳам унутмаган эди! Лекин атроф-олам уйқуга чўмгандек эди.

Осма-кутидаги менга қисматдош кишиларни кузатиб туриб,

негадир эски бир танишим —

Файласуфни эсладим.

(Бир-бирига ортиқча индамаса ҳамки, бундай паллада ҳар ким ўзича файласуф бўлиб кетади!)

У ҳеч қачон, умрида осма-кутига минган эмасди!

Ерости йўлга тушмас, тайёрами-парпарақда учмас эди!

Қачондир маълум муддат қамоқда бўлган;

афтидан,

қамалишданми, кутилмаган фалокат рўй беришиданми?! — қўрқиб яшар эди.

Умуман, у —

содда бадавий сингари

ТАРАҚҚИЁТдан кўрқар эди!

Қамалиб юрган кунларида кўрган воқеалар тўғрисида гапиришни ёқтирмасди. «Тўрт девор. Бошқа ҳеч нарса!» — деб қўя қоларди. Бироқ гапиришга тўғри келса, жилмайиб, бедард оҳангда дер эди:

— Совуқ! Белкурак, лом кўтариб, одамлар чиқиб ишлашарди. Менга мазза эди! Чой қайнатардим. Иссик эди. Ўтириб, китоб ўқирдим...

Бир куни келиб, у қаттиқ хасталаниб қолди.

Кемада кетаётгандек ҳолат...

Каюта ойнасидан ёки кемани айланиб, денгизни томоша қилиш мумкин; аммо БУ ЕРДАН ТАШҚАРИ бир ёққа боролмайсан...

Унга ҳақимлар, уйда ётасиз, бир қадам нарига жилмайсиз, рухсат бермагунча шунга чидайсиз, дейишган эди. Улар қачон рухсат беради?! Бундай кун ўзи борми?! — у билмас эди.

Толиққан. Юраги ишдан чиққан эди.

Шу пайтда эллик уч ёшда эди! 53 ёш нима?! Кечагина бола эди. Кечагина кўчада қизларга эргашган бўз йигит эди... Наҳотки, озгина фурсатда чолга айланиб қолди?! Назарида, унинг аҳволига энди маймунлар йиғлар эди...

Аввалдан пойи-пиёда юришни ёқтирарди. Қамокдан қайтганидан буён ҳар куни эрталаб икки соат, кечкурун икки соат сайр қилмаса, кўнгли тўлмасди! Бир ерда узоқ ўтиролмасди. Ўй суриб айланишни яхши кўрарди. Кўча-кўйда таниш-нотаниш ҳар хил кишилар билан гаплашишни яхши кўрарди... Шундай одам уйдан чиқолмай қолган эди! Мана, энди назарида, унинг аҳволига маймунлар йиғлар эди...

«Уйдан бешгина дақиқага чиқсам, ҳув рўпарадаги сўқмоқда нарига бориб, берига қайтсам — шу кифоя эди! — деб ўйларди баъзан. — Ана, уй яқинида Анҳор. Сув бўйи кўм-кўк, чиройли. Биргина марта сувга, ўтўланга тикилсам — шу кифоя эди!»

Баъзан, Робинзонга ўхшаб қолдим, деб ҳам ўйлар эди. Кейин, ўзига-ўзи эътироз билдирарди. Йўқ, Робинзон ҳарқалай, табиат бағрида эди. Кичик бир орол бўлсада, эркин хатти-ҳаракат қила олар, бемалол кезинарди! Мен-чи?! Яна қамокқа тушгандек... Тўрт девор. Бошқа ҳеч нарса!

У бир пайтлар қамоқхона ҳаётидан ёзилган «Тош кийганлар» деган китобни ўқиган эди. Китоб унга ёқарди. Айниқса, номи, **ТОШ КИЙГАНЛАР!** Энди бот-бот шуни эслар эди.

Ахийри, чидаёлмади. Тўшакдан кўтарилди. Икки томондаги кичик деразалар олдига бирма-бир борди; икки ён кўчани томоша қилди. Ниҳоят, шиддат билан эшикка босди.

Остонадан кечди, холос.

Нарийёғига унинг кучи етмади...

Мен бу воқеани Адибга айтмаган эдим.

Айтсам, таъсирланиб, албатта ёзарди.

Ҳозир бекорчиликдан айтиб берардим-ку! —

биз ўзимиз

Файласуфдан яхшироқ

аҳволда эмасдик.

Йигирма етти қаватли бинонинг қоқ белида, қалин тош деворлар ичида, муаллақ бир ҳолатда турибмиз. Дарахт шоҳига осиб қўйилган қафасдаги қуш ҳам ўзини бунчалик ночор ва маҳзун ҳис этмайди!

Назоратчилар ухлаб қолганми?! Улар қачон осмақути бузилганини пайқаб, тузатади?! Балки, ичиб олиб, соққа (нард) ўйнаб ўтиргандир?! Биронтаси шогирдига ишониб, бинони ташлаб кетган бўлиши ҳам мумкин... Қисматинг кимгадир боғлиқ, кимнингдир иродаси, кайфият-хоҳишига қараб, умидланиб туриш! — бундан ёмон нима бор?!

Эй-й! Бу ҳали ҳолва экан. Шикоят қилмай турсам бўларкан.

Осмақути шифтидаги чироқлар кўз қисгандек, бир-икки лип-лип этди ва — мана, энди улар ҳам ўчди-қолди.

8

Бизнинг «қамалган»имизга бир соатдан ошган эди.

Одамлар аллақачон зерика бошлашган эди.

Ёруғлик бизни то ҳозир алдаётган эди!

Биз безовталанган, тоқатсизланган; лекин ҳали — чироқлар ўчмагунга қадар, — кўнглимизда даҳшат туймаган, бизни ваҳм-хавотир чулғамаган эди.

Мана, энди одамларни ғам босган эди.

Оғир сукунат чўккан эди.

Кўзимиз қоронғига ўргана бошлади. Аммо барибир, ҳатто ёнингдаги одамнинг афти-ангори очиқ кўринмасди. Кимнинг кимлигини фақат қораси ва овозидан билиш мумкин эди.

Бехосдан бошини адл кўтарган Мулланинг вазмин ва ғамгин нидоси эшитила бошлади:

«Оллоҳим! Барча мақтовлар Сенга хосдир.

Оллоҳим, Сен кенг этган оламни тор қиладиган, тор этган оламингни кенгайтирадиган зот йўқ. Сен ҳидоят қилмаганини тўғри йўлга бошлагувчи, Сен аксинча, ҳидоятга бошлаганини йўлдан оздиргувчи топилмагай. Сен бировга бермаганингни бера оладиган ва Сенинг берганиннга мене бўладиган куч мавжуд эмас. Яқинлаштирганингни узоқлаштиргувчи, узоқлаштирганингни яқин келтирувчи йўқдир.

Оллоҳим, тугамайдиган, ўзгармайдиган — доимий неъматингни истайман. Мухтожлик кунда ёрдам кўрсатишингни, кўрқинчли кунда халоват бағишлашингни истайман.

Бизга буюрган ва буюрилмаган нарсаларнинг шарридан Сенга сиғинаман, Оллоҳим! Бизга иймонни сеvimли қилгайсан. Қалбимизни безатгайсан. Куфрни, фосикликни ва исённи ёмон қилиб кўрсатгайсан.

Оллоҳим, бизни ислом динида бўлган ҳолда вафот этдир. Муслимларни бизга сеvimли қил! Бизни солих бандаларинг жумласидан айла...»

Шундан кейин, Мулла салмоқлаганча:

— Гуноҳларимиз бизни қисди! — деди.

— Бизнинг нима гуноҳимиз бор экан?! — норозиланди Арбоб.

— «Топилмаса шарм дори,

Чайнаб юринг гармдори!» — минғирлади Дарвеш-масхарабоз.

— Инсоннинг ўйлагани билан сўйлагани бирлашмагунича, у баркамол бўлолмайди! — деб қулоғимга пичирлади ёнимда турган Адиб. — Мен бу одамлар билан кўришишни истамасдим!

Шу аснода

лаҳза ичида

осма-қутидаги кишилардан айримларининг хаёти тўғрисида билганларим (эшитганларим, Адибнинг китобларида ўқиганларим)

беихтиёр ёдимга тушди.

Булар олақурок бир тушми, хаёл парчаларими?! —
эди.

Бемор

*Сенинг муҳаббатинг, сокин саҳрода
Куёшдан тўкилган ёрқин бир жаранг.
Бепоён заминда, чексиз самода
Гўёки олисдан эшитилган занг...*

* * *

*Қалбим жароҳатли. Раҳм айлагин, ёр,
Менда тугади сабр. Қолмади қарор.
Бир он келиб, бир он тасалли бергин,
Ҳаётда мен учун, шу сўнги мадор...*

* * *

*Яшаш — насиба.
Бахт ва бахтсизлик — насиба.
Муҳаббат — насиба.
Барчаси...*

У ҳали Бемор ҳам эмасди.

У — Шариф деган йигит эди.

Дон Жуан, деймизми, бошқами?! — аввалдан аёл-ларни яхши кўрарди.

Ўн кунча шифохонага қатнади.

Рентгенда ошқозони тоза чикди. Яра битган шекилли! Лекин даволовчи ҳақим, яра бўлиши керак, кўринмагандир, деди. Менинг гумоним бор, деди.

Бош ҳақим уни чақириб, койиди. Беш йилдан буён бирон марта касалхонада ётмапсиз, бу қандоқ гап, деди. Бош ҳақимнинг куюниб-меҳрибонлик қилгани унга алла-нечук ёқди.

Касалхонада ётадиган бўлди.

Даволовчи ҳақим варақа тўлдириб, рухсатнома олиш учун уни касалхона ҳузуридаги шифохонага юборди. Торгина йўлак, бир қаватли кичик бино. Анча одам тизилиб ўтирибди.

Ёш-чиройликкина жувондан кейин навбат олди.

Жувондан, биров қизиқса, у шу ерда эканлигини айтишини сўраб, уйи яқин, нарсаларини олиб келиши кераклигини тушунтирди. Йўлакдаги жувон қандайдир бе-

озорликми, итоаткорлик биланми, ҳеч бир малол келмай, мамнуният биланми, бошини ирғади. Қисқаси, у ярим соатлар ичида уйга бориб, ўзининг ашқол-дашқолини кўтариб келди.

Жувон билан яна, нимадир ҳақда сўзлашди. Шифохона ёки касалхонага тегишли бир гапларни сўради, чамаси. Жувон очик чеҳра билан жавоб қайтарди. Лекин шу дамда бехосдан...

бир чеккада жувоннинг эри ўтирганини пайқади! Жувон эри билан сўзлашиб қолдимиз?! — шундай бир хатти-ҳаракат сезилди.

Шариф жувонга қайтиб оғиз очмади.

Шифохона мудури қоғозларга қўл қўйгач, беморларни қабул қилиш хонасига келди. Бу ерда ҳам беш-олтита одам навбатда турарди. Булар шифохона йўлагидagi, аввалги кишилар эди! У навбат сўради. «Яна мендан кейинсиз!» — деди бояги жувон. Энди эри, иккиси эшик ёнидаги харракда ўтиришарди. Шариф дераза остидаги диван четидан жой олди. Эр-хотинга шунчаки кўз ташлади. Бировларнинг муносабатини (жумладан, эр-хотин эканлигини ҳам!) илк қарашдаёқ кўнглинда сезасан. Шариф ҳам буни шундай хис этган эди! Ҳозир эса эътибор берди. Эр-хотин иккиси ҳам ранг-рўйидан бинойи, одамшаванда. Бироқ қизик жойи, уларда дилраболикми, яқинликми?! — етишмайди. Ана, бири-бирининг ёнида ўзини бегонадек тутяпти. Ҳар бири ўз ташвиши, ўз хаёли билан банд! Эр жувонни касалхонага тинч, тезроқ жойлаштириб, бўйнидаги вазифани, бурчини адо этиб, бу ердан бадар кетмоқчи. (Бўлди, сизга жавоб, десанг, югуриб чиқиб кетадигандек!) Жувон эшикка ҳорғин тикилган. Қўп ўтмай, ичкарига кириши керак! Бундан оғринганми, истамаган ҳолатда. Иложи бўлса, бу тутқунликни қабул қилмоқчи эмас...

Ниҳоят, жувон ичкарига кирди.

Шарифни ҳам изма-из чақирди.

Ичкарида улар қон топширишди. Ҳақимлар варақага нималарнидир белгилашди. Бу гал жувон Шарифга сўз қотди. Уни яхшироқ билар, деб касалхонадаги тартиб тўғрисида сўраган бўлса керак...

Ахийри, у жувондан олдин, касалхонанинг йўл-йўл пойжомасини кийиб, ҳовлидаги тўрт қаватли бинонинг тўртинчи қаватига кўтарилди. Уни беш кишилик катта бир хонага жойлаштиришди.

У ана-мана дегунча хонадаги беморлар билан танишиб олди.

Булардан иккиси ундан ёш, йигирмага бориб-бормаган йигитчалар эди. Бири — дорилфунунда, бири — мусика мактабида ўқир экан. Учинчи ҳамхона қурувчи, қайсидир завод қурилишида заҳарланган экан. Тўртинчиси сахройи бригадир, катта ёшдаги киши. Бошқа хонадан бу ерга бир йигит чойми, шакарми, нонми сўраб, ҳадеб илжайиб кираверади. Сочи калта бир киз ҳам бот-бот эшикда кўринади. Ҳалиги йигитчалардан хол сўрайди.

Шариф ҳамхоналари билан ярим соатда суҳбатлашиб, ҳатто толиққан эди. Айлангани йўлакка чиқди.

Таниш жувонни унутган эди! Чиққани заҳоти...

жувон рўпарадаги хона эшигида турганини кўрди.

Бу жувон бугун уни аввалдан-охир таъқиб қилаётгандек эди! Ана, келиб-келиб, унга рўпара хонада ўрнашадими?! Буниси энди қисмат...

Улар бир-бирларига мулойим қараб қўйиб, йўлакнинг икки томонига кетишди.

Шариф нари-бери юриб, ўз хонасига қайтиб кирди.

Бирон соатча ухлади. Кейин, овқатланиб келди.

Кечки пайт касалхона ҳовлисида бир оз сайр қилишга чоғланди. Ҳовлига чиқаётган эди...

ЎША ЖУВОН!

— Юринг, айланамиз, — деди Шариф.

— Мен айландим, — бошини чайқади жувон. Шунинг баробарида, иккиланаётгандек эди.

— Энди бирга айлансак-чи...

Жувон яна сал иккиланиб, унга эргашди.

Улар қуюқ дарахтзор ҳовли этагига қараб юришди.

— Учрашиб қолдик. Дардимиз бир экан. Танишган зиён қилмайди, — деди Шариф. Исмини айтди. Қулди. — Қоғозбозликка ўрганган бекорчи бир идора! Ишлаймиз...

Жувоннинг исми Вилоят экан. Болалар боғчасида тарбиячи экан.

Ундан-бундан оз-моз гаплашишди.

Қоронғи туша бошлаган эди.

— Кеч бўлди. Қайтайлик, — деди жувон.

Улар ортга бурилишди.

Шу пайт туйқусдан уларнинг елкалари туташиб-айрилди.

Шариф тўхтади. Жувон ҳам негадир тўхтади.

Шариф жувонни бағрига босди. Ўпди.

— Уялмайсизми?! — деди жувоң ва...

югурганича, ичкарига кириб кетди.

Эртаси куни кечга томон улар йўлакда дуч келишди.

— Сизда ишим бор, — деди жувон.

Яна дарахтзор ҳовли этагига йўл олишди.

— Нега ундай муомала қилдингиз?!

— Кўзимга яхши кўриниб кетдингиз.

— Яхши кўринса... Мен ёмон аёл эканманми?!

— Мен бундай деганим йўқ. Бундай деб муомала қилганим ҳам йўқ...

Шу қабилда улар баҳслашган бўлишди.

Кейин, аламга тўлиб турган Вилоят сал юмшади.

Кейин, ҳар тўғрида гаплаша бошлашди.

Дунёнинг ёқасидан кириб, этагидан чиқишди!

Кейин, улар орасида шундай бир ҳолат пайдо бўлдики, кеча кўзга кўз тушгандаёқ икки ўртада узилмас ришта боғланган ва энди бу айниқса, очиқ-ойдин билингандек эди...

Шариф кўп аёллар билан танишган, уларни ёқтирган, лекин:

ишқ бошқа, ҳавас бошқа! —

у бирон аёлни

бирон пайт

бунчалик яхши кўрмаган эди.

Шариф бошқа аёллар билан дўстлашганида, ўзининг улар билан муносабатида қандайдир безбетлик, шармандалик борлигини ўйламаган, бу ишнинг гуноҳ эканлигини ҳам хаёлига келтирмаган эди. Кимгадир у ва кимдир ҳам унга ўзини бағишламагандек эди. Ва Шариф буни дунёнинг равиши, деб қабул қилган эди! Унинг қони-жонида энди азобли бир ҳиссиёт уйғонган эди. У Вилоятдан узоқлашолмас, орадаги яқинлик учун жавобгар эканлигини ҳам бўйнидан соқит қилолмас эди...

Ҳар қандай муҳаббат узоғи билан уч йилда тугайди, дейишади.

Бўлмаган гап!

Ана, бу бало-қазодан кутулмоқни истаб, неча йилдирки, Шариф бошини деворларга уради. Бирок...

у кирган кўчанинг

охири йўқдек эди!

Аёл

Одамларни азиз билиб Ер,
Елкасида тутиб,
суяди.
Қизганади.
Ўлгандан сўнг ҳам —
Кеткизгиси келмай НАРИга,
Юрагига кўмиб
қўяди...

(Муножотнинг шеъри)

* * *

Муножот! Телба куй! Муножот қил, деб
Сен мендан сўрайсан.
Қандайдир дилтанг.
Мен нима топардим?! — илтижо қилиб!
Сен ўзинг дунёда
ИЛТИЖО бўлсанг...

Аёлнинг исми Ирода эди.
Эри ўлиб, бошқа эр қилганди.
Энди бу эри ҳам ўлган.

Олдинги эридан бир ўғли, кейингисидан бир кизи бор.

У — кўлида телеграмма, — ҳаяжонланиб, ташвишланиб турарди.

Кизи Дилдора:

— Кимдан экан?! — деб сўради сал таажжубланиб ва унинг кўлидаги қорозга четдан сал лоқайд қараганча.

Ўғли Ҳамид — узоқ туманда, обрўли ишда. Уй-жойли, бола-чақали. Баъзан хат, баъзан хабар юборади. Аммо ҳозир бу — бошқа.

— Бухородан! Бизни кутишяпти...

Дилдора тушунди. Бухороликлар Ҳамиднинг отаси — Муҳаммадий таваллудининг 70 йиллигини нишонлашмоқчи! Бу тўғрида олдин ҳам ёзишган эди. Муҳаммадий вақтида анча машҳур бастакор бўлган. Домла Ҳалим, Левича хофизлар билан унинг номи бир қаторда туради.

— Мен ҳам бораманми?!

— Бир ўзим бормайман-ку, кизим...

Улар эртаси куни Марказдан Бухорога жўнашди.

Бухорода санъаткорлар, зиёлилар уларни қаршилаб,

меҳмонхонага жойлаштиришди. Узоқ тумандан Ҳамид ҳам келиб, оила аъзолари сафидан жой олди.

Икки-уч кун меҳмон бўлишди. Театр биносида Муҳаммадийни эслаб, концерт аралаш маросим ўтказилди. Кейин, тўкин дастурхон ҳам ёзилди.

Дилдора телеграмма келган кундан буён Муҳаммадийдан кўра кўпроқ ўз отаси — Ботирбек тўғрисида ўйлар эди. Бу — умр бўйи оддий бир муассасада ишлаган, дунёга келиб-кетгани унга яқин одамларгагина биллинган, камтар-камсуқум киши эди!

Ҳозир Дилдора қизиқ бир аҳволга тушган эди! Номақбул бир ишни мажбуран бажараётгандек ҳолатни сезар, гоҳ асабийлашиб, гоҳ эзиларди. Гап шундаки, Бухорода меҳмонлар катта-катта давраларга киришган эди! Бу давраларда Иродани «Муҳаммадийнинг рафиқаси» деб таништиришар, Ҳамидни «Муҳаммадийнинг ўғли» дейишгач, Дилдорани «Муҳаммадийнинг қизи» деб қабул қилишар эди! Зиғирча ёлғонга тоби йўқ, болалиқдан тўғри-яккафеъл Дилдорага ўзи бошқаларга қўшилиб, ўйин кўрсатаётгандек туюлар, бундай пайтда ўзини қандай тутишини билмай, саросималаниб қолган эди. Айниқса, онажони (Ирода)ни у биринчи марта кўраётгандек эди... Бошқага тегиб, яна бола кўрган Ирода, кейинги йилларни ўз ҳаётидан ўчириб ташлагандек, Ботирбекдан Муҳаммадий «томон»га юз фоиз «ўтиб кетган» эди! Давраларда олдинги эрини эслаб, кўзёш тўкиб, узоқ хотиралар сўзламокда эди. Унинг Муҳаммадийни қайтиб «тутиб олгани» Дилдоранинг назарида, эриш, кулгили, аянчли эди... Дилдорага бунинг бари шуҳратпарастлик бўлиб кўринмокда эди! Одамлар нега бунчалик шуҳратга ўч?! «Шуҳрат тирикларга эмас, ўлганларга керак! — деган экан бир донишманд. — Зероки, шуҳрат тирикларни бузади!» Тирикларни бузиши бор гап! Лекин ўлганларга керакми у?! Уларга бир газ ер билан икки оғиз дуоифотиха етарли эмасми?! Биз ўтганларнинг гуноҳларига янги гуноҳлар қўшиб, уларга сифинишимиз жоизми?! Демак, шуҳрат, умуман, кераксиз, даъвогами, чиранишгами ўхшаган...

Ирода кизининг ахволини ҳис этар эди! Бироқ у...

Муҳаммадий билан оғир, машаққатли, бахтсиз ҳаёт кечирган эди. Одамдек яшаш имкони бўлмаганидан. Муҳаммадийга вақтида кўп озор ҳам етказган эди. Бунинг устига, бу одамнинг тупроғи совиб-совимай, бошқага тек-

кан эди! Энди ўзини айбдор ва ҳарҳолда, қарздордек сезар эди...

Ҳаёт, юзада кўринганидек, жўн эмас экан-да! Сен нимани биласан, қизим?!

Осий

*ЎТГАН кунлар — ЎТГАН одамларга ўхшайди.
Эслаш мумкин. Аммо қайтиб кўриб бўлмайди.
Ҳаёт эса давом этар. Оққандек сувлар.
Эски жойлар, буюмлару эски ёзувлар —
Фақатгина ЎТГАН ПАЙТдан берар далолат.
Уларда руҳ. Уларда жон. Тирик бир ҳолат...*

У болаликдан қаер бўлмасин, узоқ бир жойга сайри-саёҳат қилиш орзуси билан яшар, бу ҳақда ўйлаганида, доим ҳаяжондан титраб, кўзлари жикқа ёшга тўлар эди.

Буни лекин, у ҳеч қачон, ҳеч кимга айтмаган эди. Ота-онасининг ёлғизи, эркаси эканлигига қарамай, бу тўғрида уларга ҳам миқ этмаганди. Кўнглида беркиниб ётган, мулк сингари асранган сирни очиб, муқаддас бир хиссиётни кўкка совуришдан кўрққанмиди? Ёки, мендан одамлар, энг яқин кишиларим ҳам кулишлари мумкин, деб хавотирланганмиди?! — билиш қийин.

Бу орзу йилдан-йил, кундан-кун кўксига тўлиб борар, унинг учун дунёда бундан арзирли, бундан азиз нарсанинг ўзи йўқ эди...

Ота-онаси уни ер-кўкка ишонишмасди.

Гоҳ кўзичоғим, гоҳ бўталоғим, деб эркалашар, у айтган ҳар бир сўз эмас, юз-кўзида акс этган ифода, кўринган хоҳишни бажарилари келар, шунга ҳаракат қилишарди. Уни бошларида кўтариб юришарди.

Дарвоқе, унга ҳаттоки Ёлғиз деб исм қўйишган эди...

Ёлғиз билим эгаллаб, зукко йигит бўлиб ўсди.

Ақлли эканлиги-ю, тез орада яхши-ёмонни ажратганидан, ота-онасининг ортиқча «па-па»лашларидан талтайиб-айниб кетмади! Чиройли эканлигини айтмайсизми?! Камтар. Истеъдоди ҳам бор: расм солиш, шеър тўқишни билади. Куй чалади. Овози кироатли, ширин.

Унинг ҳаётида зарра ғубор йўқ. Чекмайди. Ичмайди, Аёлларга хирс қўйиб, қарамайди. Фаришта! Бегуноҳ. Олижаноб! У гўзалликни, ҳаёт лаззатини қандай, нима деб тушунади?! Атроф-оламга завқланиб қараш! Бундан

чексиз баҳра топиш! — ва шунинг учун ҳам, сайр-саёҳат истаги...

Уларнинг уйи олдидан дарё ўтар эди.

Аслида, бу дарё ҳам эмас, шунчаки катта сув; одамлар эмин-эркин сузиб ўтишар, ёзда, сариқ саратонда болалар лойқага ботиб, чўмилишарди. Эни тўрт-беш кулоч; ичига тушган кишининг сувдан боши кўриниб турарди.

Уйлари обод эди. Қишлоқнинг пеш ховлиси! Шаҳар этагидаги қишлоқнинг ўзи ҳам атрофдаги бошқа қишлоқларга нисбатан обод эди.

Дарёдан одамлар балиқ овлашарди. Тўрт томонда тўқайлар, қамишзор кўллар, боғлар. Кўшни қишлоқлардаги кишилар бу қишлоққа ҳавас қилишар, уларни мақташарди.

Баъзан уларникига қариндошлар бир қизчани бошлаб, меҳмонга келишарди. Қизнинг исми Байрамжон эди. Бу қиз билан Ёлғиз турли мавзуларда гаплашар, дўстлашиб олгандек эди. Лекин, катта бўлганинда уни оласанми, дейиша, қизарар, бош чайқарди: мен ҳеч қачон уйланмайман, дерди. Унга, агар уйланса, саёҳат қилиш орзуси сўниб, унутилиб кетадигандек бўлиб туюларди...

Уларнинг уйида эски бир қайиқ бор эди.

Отаси гоҳ-гоҳо қайиқда бир ерларга бориб-келиб ҳам юрарди. Лекин қайиққа яқинлашгани Ёлғизга руҳсат бермасди.

Нихоят, бир куни ота-она меҳмонгами, қаергадир кетишган эди. Ёлғиз илк бора саёҳатга жазм этди!

Қайиқни бостирмадан қийналиб судраб келиб, сувга туширди. Сакраб, ўтириб олди. Оқим бўйлаб кетди, кетаверди. Қаергача боришини ўзи ҳам билмас эди.

Дарёнинг икки томони дарахтзорлар, яланг майдонлар, баланд-паст қирлар, ўтлоқлар эди.

Ахийри, олисда хонақоҳми, офтоб нурида яраклаган зангор бир гумбаз кўринди.

Дарё энди анча кенгайган эди! Гумбазга анграйиб қараб қолган Ёлғизнинг нигоҳи пастга эниб, қутилмаганда...

у қирғоқда ўйнаётган уч-тўрт ёшлардаги қора соч қизалокни кўргандек бўлди ва қутилмаганда...

қизалоқ сувга энгашиб, дарёда оққандек бўлди!

Лаҳза ичида Ёлғиз, шундай бир ҳолатни илғади.

Лаҳза ичида уни даҳшатми, қўрқув босди.

У қайикни қирғоқ томон суриши мумкин эди! У ўзини дарҳол сувга отиши ҳам мумкин эди. Бунинг ҳеч хатарли жойи йўқ эди. Дарё теран ҳам, ғалаёнли ҳам эмасди! Бироқ ўша даҳшатми, қўрқув уни гангитган эди.

У жон-жаҳди билан қайикни орқага бурди ва...
ит қувлаган гадо ахволида уйга кириб келди.

Ота-она Ёлғизнинг саёҳат орзусидан беҳабар бўлишганидек, кўнглида умуман, нима борлигини ҳам билишмас эди. Унинг ўзи ҳам шу кунга қадар саёҳатдан бўлак нарсани тасаввур қилмаган, қайси шароитда ўзини қандай тутиши мумкинлигини ҳатто, ўйламаган эди! Яхши-ёмонни фарқлашга уринса ҳамки, амалда оқ-қорани танишга ўрганмаган эди...

Кейинчалик — отасидан рухсат тегиб, бунга эришиб! — у қайикда бир неча бора дарёни бўйлади. Олис зангор гумбазни, хонақоҳни қидирди. Лекин хонақоҳ ерга кириб кетганми, осмонга кўчганми?! — тополмади.

Бир гал қирғоқда сочлари тўзғиб, югуриб юрган қандайдир аёлга кўзи тушди. Сувда оққан қизалоқнинг онаси, жигарбандини йўқотиб, ақлдан озганга ўхшайди, деган хаёлга борди.

Аслида. Ёлғиз уч-тўрт ёшлардаги қора соч қизалоқни АНИҚ кўрди! Қизалоқ АНИҚ сувга талпиниб, оқиб кетди! Шундай ВОҚЕА чиндан рўй берди! — деб ишонч билан айтиб бўлмасди. Кенгликда, маълум масофа бор пайтда баъзан киши чалғийсан! Узоқдан одам, деб ўйлаганинг — дарахт, ерда ётган оддий тош, деб ўйлаганинг — қимирлаб, аксинча, жонли бир мавжудод бўлиб чиқиши мумкин! Тўғри... Аммо Ёлғиз, бундай воқеа рўй бергани йўқ, деб ҳам айтолмас эди!

У қаттиқ хасталанди. Ётиб қолди. Кейин, қишлоқдаги масжидга тасодифан кириб, гоҳо кирадиган бўлди. Ибодат-илтижога берилди.

Ота-она унинг нега ўзгариб қолганига тушунишмасди. Тезроқ уйлаб қўйиш керак, деган қарорга келишди.

Ёлғиз бир куни яна қайикни сувга судради. Ота-она унинг қўлига совға-салом тутқазди. Йўлда Байрам-жонларни кўриб ўт, дейишди. Ўнг томон қирғоқда катта қишлоқ, икки соатлик йўл, дейишди.

Ёлғиз кечгача дарёда сузиб, қариндошлари яшаган қишлоқни тополмади. У ўзининг доимий излагани — хонақоҳни ҳам яна толмади!

Олган нон-суви тугаган эди. Дастурхонга ўралган па-

тир, мева-чевани паққос туширди. Хориган эди. Қорни тўйиб, шунчаки қайиқда чўзилди.

Кўзи кетиб қолган экан. Уйғониб, тонг отаётганини пайқади. Олисда ажиб улуғвор обидани кўрди.

Қирғоқ томон сузиб, қайиқдан тушди.

Қадимий ёдгорликка яқинлашди.

Бу — кўпдан у қидириб юрган хонақоҳга ўхшар эди! Лекин таъмирлашганми, бузиб-ўзгартирилганми?! — у бир кўрган зангор гумбаз йўқ эди! Шу боисдан, бу ўша, олдинги хонақоҳми, бошқами?! — билиш қийин эди.

Ёлғиз бир тўда майиб-мажруҳлар, тиланчиларни учратди. Улар хонақоҳ эшигида тизилиб туришарди. Бу ерда зиёратчилар ҳам бор эди. Одамлар узун-узун туғларга ип боғлашарди. Бахтсизлар бахт сўрашар, гуноҳкорлар гуноҳларини тилаб, кўзларига ёш олишар эди.

Ёлғизнинг ҳам кўзлари ёшланди. Ҳеч кимга айтмаган, айтолмайдиган дардини эслаб, эзилди.

«Сен ҳайвонлик қилдинг! — деб ўйлади у. — Дунёда шунча китоблар, шунча ажойиб куй-қўшиқлар, ҳайратга соладиган тасвирлар яратилганидан маъно нима эди?! Сен буларни ўрганиб, буюк бир инсонларга эргашгинг келганидан маъно нима эди?! Сенга одамлар, халқинг туғилган кунингдан бошлаб берган тарбиядан маъно нима эди?! Сен ҳайвонлик қилдинг...»

У яна, ҳайвон ҳам бундай қилмайди, деб ўйлади. Денгизда делфинлар фарқ бўлаётган одамларни устларига юклаб, қирғоққа ташиб чиқариши хаёлидан кечди. Наҳотки, инсон махлукдан ҳам баттар бўлса?!

Нихоят, Ёлғиз ҳар қандай одам ожиз банда, гуноҳсиз яшаб ўтиш қийин экан-да, деб, ўйлаб, ўзи-ўзига таскин-тасалли излади...

Уйга қайтаётиб, энди қирғоқдаги катта қишлоқни ҳам топди. Байрамжонлар уйида меҳмон бўлди. Байрамжон етилиб-очилиб, чиройли қизга айланган эди! Бу қизга уйланиши қисмат эканлигини ҳис этди...

Унга Байрамжон эгизак — иккита қизалоқ туғиб берди.

Ҳаш-паш демай, қизчалар тилга, оёқ-қўлга кира бошлашди.

Уларнинг сочлари, кош-кўзлари қоп-қора эди!

Ёлғиз хотини, айниқса қизчаларига тикилиб қарашга қўрқар эди.

Бора-бора унга ўз кулбаси, хонадони торлик қила бошлади!

Ахийри, хотини билан болаларини ота-онасига топшириб кўйиб, қишлоқдан бош олиб кетди... Аҳён-аҳён, йилда бир ёки икки уйга меҳмондек келар ва тезда яна қишлоқни тарк этар эди...

У шаҳарда яшаб юрар, ора-орада имкон топиб, қаерларгадир сайри-саёҳатга ҳам жўнар эди...

Арбоб

*Сиз ишонмайсиз, лекин барибир, айтаман:
Мен Ерда юрган одамлардан ташқари,
Ердан анча юқорида учаётган
одамларни кўрдим!*

*Сиз ишонмайсиз, лекин барибир, айтаман:
Мен Ерда юрган одамлардан ташқари,
Ерда эмакляб-судралган
одамларни кўрдим!*

*Эмаклаган одамлар ҳам
туриб, учушармикан, деб
Мен кутдим. Лекин улар
Ердан кўтарилмади —
Хатто Ерда юрган
одамларга ўхшаб...*

Бу воқеа анча бурун содир бўлган эди...

Қиз Мағрибдан, йигит Машриқдан эди.

Улар топишиб, оила қуришгач, йигит ўз қариндошларини хотинига кўрсатиш ёки келинни уларга танитиш учун Машриққа боришди.

Машриқда узоқ-яқин қариндошлар уларни кучоқ очиб, қабул қилишди. Икки ёшнинг йўлига гуллардан пойандоз тўшашди. Иззат-икром устига, совға-саломлар билан сийлашди.

Кейин, навбат келинга келди. Куёвтўрани қариндошларга, қариндошларни унга кўрсатиб-танитиш учун Мағрибга боришди. Мағрибда ҳам икки ёшга ҳурмат-эҳтиром кўрсатилди. Бутун эътибор қаратилди. Ҳамма ерда уларни бошларига кўтариб, тўрга ўтқазишди.

Ниҳоят, улар уйларига қайтиб келишди.

Орадан кўп ўтмай...

аслида бу оддий бир гап эди! —

*Бор, товогим, кел, товогим,
ўртада синган товогим...*

Яна соддарок қилиб айтадиган бўлсак:

*Меҳмон кирар эшикдан,
ризқи кирар тешикдан...*

Бунга қисиниб-эзилишнинг ҳожати йўқ!

Лекин йигитнинг капалаги учган эди.

Денгизда тўлқинлар кўтарилиб, кейин девор бўлиб бостириб келадиган бир тошқин бор. Цунама, дейди. Йўлида учраган нарсани ювиб-супуриб, емириб кетади. Хўп, у майли. Чигирткалар босқинини эшитганмисиз? Саф чекиб, йўлида учраган ўт-ўландан юксак иморатларгача илма-тешик қилиб-ямлаб кетаверади! Худо асрасин...

Йигитнинг назарида, худди шунга ўхшаб, гоҳ Машрик, гоҳ Мағрибдан одамлар, у ён-бу ёнга қарамай, аёвсиз ёпирилиб, уларнинг уйига келаётгандек бўлишди!

Албатта, икки ёшнинг қўли қисқа эди.

Албатта, шароит офир эди. Улар бир хонали каталак-уйда туришарди.

Албатта, уйингга келадиган одамлардан бир хил ақл-идрок, фаҳми-фаросатни талаб қилолмайсан. Ҳар ким тухумдан чикқан пайтидаёқ юқтирган феълига қараб, иш тутади...

Аммо йигит ҳаммани бир қарич билан ўлчамаздан, кимга қандай муомала қилиш устида узоқ бош қотириб ўтирмади! Машриқдан ҳам, Мағрибдан ҳам шаппа юзини тескари бурди.

Хотинини олиб, бошқа уйга кўчди. «Обидхўжа қаерда турадилар?!» — деб сўраган одамга «Обидхўжа ўлган!» — дейдиган бўлди. Қисқаси, озгина вақт ўтиб, на эр, на хотиннинг муомала қиладиган биронта қариндош-уруғлари қолмади...

Обидхўжанинг омади келди.

Курсига бир ўтирган эди, курсиси шифтга қараб кўтарилиб бораверди. Нақ шифтни мўлжаллаганда, тўхтади.

Ана, энди у қишда уйга кириб олган пашшадек, шифтнинг бурчагида мудраб ўтирарди.

Бир томондан...

уйининг остонаси, итининг туваги олтин. Олдинги бошоғриқ йўқ. Қийинчилик йўқ. Қўли истаган ёққа етади. Атрофида таниш-нотаниш, фикр-фикр одам. Ҳаммаси озгига қарайди. Қўлига қарайди. Оёғига қарайди.

Иккинчи томондан...

БОШЛИҚ дегани одамларни бир ёқларга **БОШЛАШ** эмасми?!

Бу дунёда биронта одамни яхши кўрмай, халқ билан оддий бир муносабатда бўлмай, одамларни қаерга, қандай бошлаш мумкин?!

Поезд ҳақидаги латифани эшитгансиз. Бир раҳбарга, поезд тўхтаб қолди, йўл бузилган, одамлар безовта бўляпти, нима қилайлик, деса, пишиллаб, худди поезд юраётгандек қилиб кўрсатинглар, деган экан!

Обидхўжанинг фаолияти ҳам шундай эди. Арзирли ҳеч иш қилмай, ўзини дунёни тўнтараётган намойишда кўрсатарди! Мабодо кимдир гапнинг тагини ковлаштирса, душманга айланарди. Яъни, эски ашула:

*Ўйнашмагин арбоб билан,
Арбоб урар ҳар боб билан...*

Умуман, у ўзининг роҳат-фароғатидан бошқа нарса-ни кам ўйларди. Бир идорада БОШ бўлиб, катта даврага кириб ҳам, Обидхўжа ҳамон Машрик ва Мағрибдан юзини тескари бургандек ҳолатда эди! Ёшлиқдан одамлар билан ош-қатиқ бўлишга ўрганмаган Бу Зот, энди ўрганиши қийин эканлигидан фақат баъзан ич-ичида безовталанар ва баъзан, одамларданми, ўзиданми?! — норозилик ҳам сезар эди.

Тувишган жигар — акаси ҳам, Арбоб учун атрофидаги одамлардан бири эди! У акаси билан айниқса, қандай гаплашишини билмай, қийналарди...

9

Осма-қутида чироқ ўчиши одамларни гангитиб қўйган эди!

Улар паришонланиб туришарди.

Оғир сукунат чўккан эди. Ниҳоят:

— Бизни қилган гуноҳларимиз қисди! — деди яна таъкидлаб, Мулла.

— Бизда гуноҳ борми?! Бўлмаган! Бўлиши мумкин ҳам эмас! — асабийлашди Арбоб.

— Дунёда соғ одам йўқ, — гўлдиради ўзича Ҳаким.

— «Виждоним ҳаққи, менга инонинглар

Ва менга инонмоқ учун

Виждонимни ҳурмат қилинглар!» — деб, ёд олганини ўқиди Артист.

— Энангни эмгур! — деб қўйди Савдогар.
— Падарига лаънат! — деди негадир Аёл.
— Ёнингизда дори қолмадими?! Мен кўрқяпман! —
бу гал менга мурожаат қилди Бемор.

Мен чўнтагимдан унга ҳап олиб бердим.

— «Узунга осмон яқин,

Калтага нарвон яқин!» — минғирлади Дарвеш-масха-
рабоз.

— Бўлди-да, ака! Нега бачканалик қиласиз, ака?! —
бўғилди Арбоб.

— Э-хе-хей! — деб хайқирди афтидан, зериккан Бах-
ши.

— Кемага тушганнинг жони бир! — деди эшитилар-
эшитилмас, паст товущда Осий.

Шу сонияга қадар

бошқаларга нисбатан ўзини осойишта тутиб,

менинг ёнимда ўйланиб турган Адиб кутилмаганда
гапга аралашди:

— Дарвоқе, кема... Мен ҳалок бўлган кема тўғриси-
да китоб ёзмоқчиман!

— Нух алайҳиссалом кемаларини айтяпсизми?! —
қизиксинди Мулла.

— Йўқ, у одамларни қутқарган кема эди! Оз одам
бўлса-да... — деди Адиб. — Ҳалок бўлган кема кўп.
Қаердадир китобдами, газетадами, кўзим тушган эди.
Эслолмаяпман. Қадим замонлардан бу кунгача бутун
дунёдаги ҳалокатга учраган кемалар рўйхати белгилаб,
келтирилган эди.

— Бу кимга керак экан?! Рўйхат! Ҳи-хи... Барибир,
ўлган одамни тирилтириб бўлмаганидек, улардан фойда
бўлмаса! — гудранди Ҳаким.

— Билмас экансиз-ку, тоға. Денгиз остида қанча жа-
воҳир ётади! — деди Савдогар, жаҳл билан.

— Сув остидан кўтариб, уларни тузатган, тиклаган
пайтлар ҳам йўқ эмас! — тушунтирди Адиб.

— Кап-катта одам... жим туриб, эшитинглар! — мас-
лаҳат берди Қизча.

— Сиз айтаётган кема шулардан бири эканми?! —
беписандроқ кўйда сўради Арбоб.

— Айтаман, — деди Адиб. — «Ясмин» деган кема!
Нега бундай аташган, билмайман. У — катта, бойлик
ташиганими, сиёсий жиҳатданми?! — жаҳон аҳамиятига
эга эмасдир, ҳарҳолда, қизиқиб, ҳалокатга учраганидан

бўлак маълумот тополмадим... Вақтида эски бир варақадан «Ясмин» кемаси бўлганини ўқиб, биз ўзбекларга дахли борлигидан, излай бошлаган эдим! Сув йўли бошқармаларига хат ёзиб, улардан жавоб олдим. Ҳалокатдан сўнг ЛИ-2 деган аэроплан, ЗИС-5, ЗИС-16 деган енгил машиналар неча бора сув билан куруқлик — денгиз устию қирғоқларда айланиб, рўй берган воқеани аниқлашга уринишган экан. Афсуски, бундан натижа чиқмабди! Яна бир Бошқармадан менга Пошшоев деган киши кема Дарғаси, Ортинов деган киши Уста-механик бўлгани ҳақида хабар қилишди. Пошшоевнинг хотини билан Ортиновнинг болалари манзилгоҳини ёзиб ҳам юборишди. Хатда, биз бошқа ҳеч нарсани билмаймиз, дейишибди. Ишни аниқлаш учун шу одамларга мурожаат қилинг, дейишибди. Мен уларга хат ёздим. Кейин, қидириб ҳам кўрдим! Маъноси бўлмади... Лекин кема тўғрисида албатта, китоб ёзишим керак!

— Кемадаги биронта одам тирик қолмаганми?! — сўради пичирлаб Аёл.

— Ким билсин...

— Ҳалокат, ҳалокат, дейсиз. Мен тушунмаяпман, — илк дафъа гап-қўйга қўшилди, чамаси четда туролмаган Бемор. — Кема бўронда синиб чўкканми ёки ўт чиқиб, ёниб чўкканми?! Нима бўлган?! Бесабаб йўқолмагандир?! —

— Мен унисини билмайман, — деди Адиб. — Маълумот йўқ! Лекин айтиш мумкин... Бирми, кўпми, гуноҳга ботган одам бўлмаган кема ҳеч қачон ҳалокатга учрамайди!

— Гуноҳлари қисган! — Адибнинг фикрини эшитиб, суюнгандек бўлди Мулла.

Кейин,

осма-кутини

олдингидан минг чандон

сукунат қоплади.

Мен бир нарсани ўйладим. Назаримда, бошқалар ҳам шуни ўйлаётган эди...

Кун — жума. Ҳафтанинг охири! Одамлар одатда, эртароқ уй-уйларига ошиқадилар. Бизни зулматга кўмган бинода одам кам эканлиги аниқ! Хўп. Қайсидир қаватда осма-кутини пойлаб зардаси қайнаган битта-яримта киши, оёғига чипқон чиқмаган бўлса, зинадан тушиб ҳам кетаверади! Яна айтаверса, осма-кутилар бинонинг турли бурчакларида жойлашган. Бошқа осма-кутилар бор. Улар

орқали тушаётганлар бизнинг аҳволимизни билмай қола-
верадилар! Хуллас...

душанба кунигача
«карвонсарой»да биров
қандай воқеа рўй берганидан
хабардор бўлмаслиги ҳам
эҳтимолдан узоқ эмас!

Душанба кунигача
бизнинг аҳволимиз
нима кечади?!

Одамларни чорасизликка ўхшаган ҳолат
қамрай бошлаган эди!

— Гапнинг бундай тагига етмай, китоб ёзаверар экан-
да ёзувчилар ҳам! — заҳарханда билан деди Арбоб. —
У номаълум. Бу номаълум. Тутадиган нарса йўқ! Қахра-
монлар йўқ. Бош қахрамон йўқ...

— Ҳаммаси оддий, — деди Адиб. — Тахмин бор.
Ҳаёл бор... Қахрамонларни кўриб турибман! Бош қахра-
мон ҳам... — У дабдурустдан менинг оч биқинимга турт-
ди. — Мана, Паноҳ! Мен унинг кўзи билан кемада рўй
берган воқеани кўрсатмоқчиман...

Мен оғзидаги нон бўғзига тиқилган одамдек, силта-
ниб кетдим.

Адибни ранжитмасликни истаб, МЕН ҳақимда ёзса
ёзибди-да, деб, уни яхши кўриб, иш жуда-а чуқурлашиб-
ди-ку! Тиззагача келадиган ўйдим, кудукқа айланган-
дек... Адиб энди ана, ҳаддидан ошиб, ҳатто мен билан
ҳисоблашишга эриняпти!

— Мен у кемани билмайман! — тўнғилладим, дўстим-
нинг Ёзадиган Китобига қарши эканлигимни яширмай.

— Инсон ҳамма нарсани билиши шарт эмас, — деди
Адиб.

— Мен у ерда бўлмаганман! — дедим янада кескин-
роқ оҳангда.

— Инсон қаерда бўлиб-бўлмаганини доим билавер-
майди, — бўш келмади Адиб.

Бизнинг мужодаламиз ҳали давом этадигандек эди...
нима билан тугаши ҳам маълум эмасди...

тавба...

— Паноҳ! Паноҳ... — деди Осий олдингидан ҳам
паст товушда...

ва...

шундан сўнг...

унинг овози
анча узоқдан
эшитилаётгандек бўлди:

«Улар турли даража-тоифадаги ҳар хил хоналар-каюталарда туришса ҳамки, кунига уч марта тамаддиҳонада учрашишар, бир дастурхон атрофида тўпланишарди.

Аввал жой талашиб, кейин обрў талашиб, орада со-вукчилик ўтган эди! Энди ҳеч қандай муаммога ўрин қолмади. Ҳордиқ чиқариб, ўйнаб-кулиб юриш керак эди, холос. Лекин уларнинг ҳамон авзойи бузуқ эди!

Овқат пайти узук-юлук, кам гаплашишарди. Бошқа пайтлар, кема саҳни, зина ёки йўлакларда дуч келишса, бир-бирларига қўпинча саломни ҳам насиё қилишар эди. Бу ерда ҳеч ким ўзини нафрат-адоватдан устун тутиб, бировга ҳурмат-илтифот кўрсатмас, буни ўйламас ҳам эди!

Мен одамларни ўзаро муносабатдаги ожизликлари учун айбламас эдим! Мен осий эдим. Менинг гуноҳим ўзимга етарли эди.

Кема йўлга тушганидан буён негадир, у ҳалокатга учрайди, деган гап менинг хаёлимдан кетмаётган эди! Йўқ, кема дастлаб секин сузиб бораётган эди. Ҳеч нарса фалокат келаётганидан дарак бермаётган эди! Аксинча, сув офтоб нурларига чўмиб, тиниқ мавжланарди. Катта-кон уйдек кема ҳатто, бир жойда тўхтаб тургандек бўлиб туюлар эди... Шунга қарамасдан, икки киши ҳалокат тўғрисида ўйлар эди.

Мендан ташқари, кема Дарғасининг ҳам кўнгли хуфтон эди.

Мен кема сахнини айланганимда, бир неча бора у ҳам бўлмасидан чиқди. Тамаки тутатиб, бир уммон, бир осмонга паришон назар ташлаётганини кўрдим. Мен унга чурқ этмадим. У ҳам лом-мим демади. Лекин...

биз бир-биримизга қарадик ва...

ишонмайсиз! —

бир-биримизнинг ҳалокат тўғрисида ўйлаётганимизни хис этдик.

Менга бу ўй қаердан келди?!

Нега бундай хаёлга бордим?!

Тушунтириб беролмайман.

Дарға-чи?!

У булутсиз осмон, тинч уммонга шунчаки назар таш-

лаб ҳам, рўй берадиган фалокат хиди-нафасини туйган бўлиши мумкин. Бу — унинг касби эди!

Бундан бўлак, кемадаги ҳолат унга ёқмаётган эди. Ноҳушлик руҳи уни эзаётгандек эди! Ахир, одамлар қовушмаётгани сабабли, кемага ажина-алвастилар ўрнашиб олгандек таассурот уйғонарди.

Икки кун шу алфозда ўтди.

Учинчи куни осмонга булут чиқди.

Мен овқатлангим келмай, кема сахнида турган эдим. Тамаддихонадан одамлар баланд товушда гапиришаётгани эшитилди. Ким ким биландир жанжаллашиб, ёқавайрон бўлаётган эди.

Шу пайт...

кема сувдан кўтарилиб, — ҳаво кемасига айландими?! —

ўзи-ўзидан

қандайдир

уча бошлади.

Осмон ва уммон бирлашиб кетди.

Пастда қайсиси, тепада қайсиси?! — билиб бўлмас эди.

Кейин, манглайига болта билан уриб қоқ иккига ажратгандек, кема парчаланиб, тўзиб кетди.

Бутун бор воқеа — шу!

Мен бир тахта бўлаги устида қолганман.

Мени Ерми, Осмонданми келиб қачон, қандай қутқаришган?! — эсламайман. Эслагим ҳам йўқ... Худо ўз паноҳида сақлаган-да...

Қизиқ жойи ҳам шунда! Бошқалар фарқ бўлганида, — мен Осий Бандага Худойим нега шафқат қилди?! Мехрибонлик кўрсатди?! БУ ХИКМАТнинг тагига ўйлаб, етолмаяпман...»

— Худонинг марҳамати даргоҳи кенг! — афтидан, йиғлаганми, титроқ товушда деди Мулла.

— Мана, излаганимни менга ҳам Худо етказди! — шукрона келтирган оҳангда деди Адиб. Кейин, мақсадга кўчиб, қўшиб қўйди. — Мен китобда барибир, сизни Паноҳ деб атайман.

— Мен Осийман, — деди Осий. — Нега Паноҳ?! Паноҳ бўлолмайман.

— Бўласиз! Ўшанда маъно аниқлашади. Ўшанда ип тўғри тортилади! — тушунтирди Адиб.

— Мумкин эмас! Сиз бу ғалвага мени қўшманг. Ис-

тамайман! — қайсарланди Осий. — Хар кимнинг ўз ўрни... Қолаверса, бизнинг кемамиз бошқа эди. «Ясмин» эмас! Денгиз эмас, биз уммонда эдик! Ўзбеклар кўп эмасди. Менга ўхшаб адашган битта-иккита бўлмаса... Бу воқеаларнинг бир-бирига дахли йўқ. Аралаштирманг! Сизга Паноҳ керак экан, Паноҳ билан гаплашаверинг...

Менинг жоним

шундоқ

ҳалқумимга келиб тикилди!

Бу қандай гап!!!

Булар мени бошдан юлиб олган дўппидек, у ёқдан-бу ёққа иргитяптими?! Ма, ол, ушла, деб! Менинг гуноҳим нима?! Паноҳ бўлганимми?! Бугун ўзи Салимани эслаб, нега майдонга талпиндим?! Хонада ўтираверганим дуруст эмасмиди?! Ниҳоятда кайфиятим бузилди.

— Минбаъд орамиз очик, огайни, — дедим Адибга. — Сиз ёзмайсиз. Мен ўқимайман! Сиз ёлғон ишлатар экансиз... Тўғри, мен Қора денгизни кўрганман. Ҳазарни, Болтикни кўрдим. Азовни ҳам бир бўйладим. Ўзимизда Орол қуригунича, унга ҳам кирганман. Лекин мен Ёқут ёки Япон денгизини, Тинч ёки Ҳинд уммонини кўрмаганман! «Ясмин» ёки уммондаги кемада бўлмаганман! Каттароқ кемага кам минганман. Кўпроқ бир ёки икки хонали, капалакдек кема, кейин қанотли деган кичик кемаларда сузганман, Менинг ўзимча дунё айланиб, қилган саёҳатим шу! Умримда бирон жойда, бирон пайт, Худога шуқур, ҳалокатга яқин ҳам йўламаганман...

— Менга шуниси керак-да, азизим! — озор чекмай, аксинча, мени елкамдан қучиб деди Адиб. — Ўзбек энди денгизга, уммонга чиқаётган халқ! Унга Худонинг ПАНОҲИ керак! Сиз ўзингиз исмингиз тўғрисида шундай демаганмидингиз?! Сиз ёки мен, аниқ, Паноҳ бўлишимиз қаёқда! Биз барчамиз Осиймиз...

Адибнинг АДИБлиги доим сезилади. Гапни виштдек териб, эсанкиратиб қўяди! Бу дунёда мабодо Аждар бўлмасанг, у билан гаплашиб, баҳсга кириш қийин. Айниқса, мендек истиҳолали, мулойим одам унга албатта, бас келолмайди!

Ҳозир ҳам Адиб, ана, мени ўзига томон яна эгилишга, ўпкамни босиб олишга мажбур қилди! Лекин шу паллада...

Мен унинг бир фикрига қўшилмадим!

«Колумбда бор алашим маним!» — деган нидо...

Бизнинг аждодларимиз олдин, минг йил бурун ҳам — денгизлар, уммонларга чикқан...

Биз фақат, ўзининг Катта Халқ эканлигини кўрса-толмаган

КАТТА ХАЛҚмиз!

10

Осма-кутида

шундан сўнг

қайтиб сукунат чўкди.

Одамларни чорасизликка ўхшаган ҳолат қамраб бормоқда эди!

Шунинг баробарида, қоронғида ҳамма пишиллаб-ухлаётгандек эди.

Бир маҳал, бошқалардан аввалроқ

Ҳаким «уйғонган»дек бўлди.

— Биродарлар! Опа-сингиллар! — деди у. — Мен сизларга айтадиган икки оғиз гапим бор... Гиппократни эшитгансизлар. Қадимги юнон табиби. Милоддан илгари яшаб ўтган! Унинг бутун аждоди тибга хизмат қилган. Ота-боболаридан ўн олти пуштдан кейин, ўн еттинчи бўлиб, у таобатга қўл урган эди! Гиппократ сайёр-табиб эди. Дунё кезиб, сайри-сафар билан таобатни қўшиб олиб борар, дуч келган ерда одамларни муолажа қилар эди. Юнонистондан ташқари, умрининг бир қисми Лўбнонда, Мисрда, Қора денгиз бўйларида кечган эди. Турли мамлакатларда юриб, бошқа халқларнинг тиб соҳасидаги билимларини ҳам ўзлаштирган эди. У, бу борада ёзилган кўп китобларни тўплаган, ўзи ҳам «Бош жароҳати»дан «Ҳикматлар»гача китоблар ёзган эди! Касалликдан кўпроқ касални даволаш керак, дерди. Яъни ҳар бир вужуднинг ўзлиги, табиий шароит, ташқи муҳитдан келиб чиқиб, хастага умумий эмас, хос тартибда дори-дармон қилиш фойдалироқ, деб уқтирганди. Гиппократ одамларни мизожига қараб, хафокон, хушчақчақ, сержаҳл ва совуқкон деган тўрт гуруҳга бўлган эди. Таобатда бунини ҳисобга олиш муҳим, деб биларди. У қўли енгил жарроҳ ҳам эди! Уни тиббиётнинг отаси, дейишади... Узоқ даромаддан мурод, ҳозир беихтиёр «Гиппократ қасами»ни эсладим! Тиб оламида қаёққа борманг, — даврами, шифохонами, музейми?! — «Гиппократ қасами» рўпарангиздан чиқади. Гўёки барча, бу қасам-

га риюя қиладигандек. Ҳолбуки, тиб ходимларининг саксон фоизи на Гиппократни, на унинг қасамини билади! Аслида, бу қасам Гиппократники ҳам эмас. Анча олдин Мисрда яратилган. «Табиб айниқса, юксак ахлоқли бўлишга мажбур!» — деган гап. Ўз эътиқодимизга кўра буни «Худодан кўрк! Диёнатли бўл!» деб айтишимиз ҳам мумкин... Қисқаси, менинг умрим ҳар нарсага қасамёд қилиш расм бўлган замонда ўтди...

*Болалар қасам ичади.
Йигит-қизлар қасам ичади.
Кексалар қасам ичади.
Қасамбозлик,
кейин...
қасамхўрлик!*

Мен қасамга ўргандим.

Лекин Гиппократ истаган табиб мендан чиқмади.

Умуман, менинг исмим Ҳаким, холос. Менинг ҲАКИМлигимдан йиллар давомида бировга зиён тегса, теккандир, наф теккани йўқ! Энди умр шами сўняпти... Мен бир сирни биламан. Ўзим билан олиб кетмаслигим керак! Сизларга қолдираман... Шоҳсуяк, деган нарса. Олтинга ўхшаган сарик. Беш минг-ўн минг қўйдан бит-тасида бўлади! Ярим коса шўрвасини ичган киши бада-нидаги ҳар қандай дард-ғубор кетади. Саксон ёшли қария йигирма ёшли йигитга айланади. Албатта, уни топиш қийин. Лекин мен эски табиблардан эшитганман. Кимдир аниқласа, менинг одамлар олдида хизматим шу...

Ҳакимнинг кўнгил розини бошқалар қандай тушуниб, қандай қабул қилди?! — билмайман, шахсан мен кизик ҳолатни туйдим.

Бир томонда — шоҳсуяк!

Иккинчи томонда — видео оҳанги!

Гап шундаки, осма-қутида биров юраги дош бермай, жон таслим қилиши ҳам мумкин эди. Гарчи бу оддий «қамалиш» бўлса-да, узоқ муддат ҳамманинг бунга чидаши қийин эканлиги кўриниб турарди. Умуман, аввалдан умид ва умидсизлик биз билан бирга осма-қутига кириб олганди. Булар иккиси курашар, бизнинг қисматимиз булардан қай бири жангда ғолиб келишига боғлиқдек эди! Мулланинг илтижоси, кейин ҳалок бўлган кемалар тўғрисидаги ҳикоя пайтидаёқ видео оҳанги узоқдан кулоққа чалинган, мана, энди ўзи-ўзидан авж пардага кўтарила

бошлаган эди. Шунинг баробарида, одамлар қони-жонидаги ҳаётга муҳаббатми, сабр-қаноатми?! — бу оҳанг очик, баралла янграшига ҳозирча монеълик кўрсатмоқда эди! Ҳеч кимнинг юрагида ҳали умид шуъласи сўнмаган эди...

Менинг ёнимдагилардан бири қисқа-қисқа йўталди.

Диққат қилдим. Бемор экан.

Шу дамда у, мен кўрқяпман, дейишини кутаётган эдим...

— Мен жудаям қийналиб кетдим, — деди. Энди яна дори сўрармикан, деб чўнтагимга қўл суққан эдим, — чекким келяпти! Икки соатдан буён чидайман! — деди. Чўнтагида дори сингари балки, тамаки ҳам йўқдир, деб ўйлаётган эдим, — ёмон ўрганиб қолганман. Қўлим чўнтагимга боргани-борган! — деди. — Қўркманглар, чекмайман, албатта! Ўзи хаво етишмаяпти. Ман ҳам қилинган! Бу ерда, бу қоронғида чекиш айниқса, хавфли. Худо кўрсатмасин, ўт чиқса... — У бир лаҳза бўғиқ йўталди. — Мен касалхонада кўп ётганман, — деди шундан кейин. — Ҳамма жойда одамлар даражаси қандай бўлса, тиб ходимлари ҳам шу! Улардан ўпкаланмаслик керак... Сиз, Ҳаким, ўзингизни ҳам, уларни ҳам айбланманг! Лекин яхши гапирдингиз... Оғир ётган одам билади. Шифокорлар баъзан сенга жонини беради! Қуйи табақа хизматчиларни айтинг. Оддий ҳамширалар, энагалар, ёш болага айланганинда, сени худди опичиб, кўтариб юришади! Шариатда шарм йўқ, дегандек одамни эркак ва аёлга ажратиб ҳам ўтиришмайди. Ярим тунларда югуриб қолишгани... Касал келиб-кетаверади. Қанча одам! Ҳар хил одам! Буларнинг бари билан муросада бўлиш осон, деб ўйлайсизми?! Ана, биттаси махсус хона, махсус шароит талаб қилиб, катта-кичикнинг гирибонидан тутади! Ана, бошқаси ҳеч қандай интизомга бўйсунмайди. Юқоридан келади. Пастдан келади... Ана, охириги марта ётганим эди. Касалхона эшигига: «Шахсий ашёларингизга эҳтиёт бўлинг. Йўқолса, жавобгар эмасмиз!» — деб ёзиб қўйилган. Шунга қарамасдан, бириси ўйнаб юрган машина калитини йўқотибди. Ҳамма ўғри! Ҳамма муттаҳам! Бўлди тўполон! Даволанишга келган одамга бало борми, машина калитини қўлда ўйнаб юришга?! Машинанг билан қўшмозор бўл! Ётган ўрнимда нарса йўқолгани жанжалини эшитиб, ҳол-беҳол судралиб йўлакка чиқдим. Бечора фаррош, ҳамшира, энага аёллар кўзида-

ги ёшни кўриб, шундай ғазабландимки... — Унинг овози бирдан пасайди. — Мен кўрқяпман! Мингта касалим бор. Жоним омонат. Истаган пайт портлаб кетишим ҳеч гап эмас... Биз бу ердан чиқиб кетамиз. Мен ишонаман! Биргина киши бўлса ҳам, ҳамманинг номидан чиқиб кетади. Мен сезиб турибман! Ўша узоқ яшайди. Шоҳсуякни топади... Лекин сизлардан ўтинаман. Илтимос агар менга бирон кор-ҳол рўй берса, мени ташлаб кетманглар! Кейин, Гипократми, Ибн Синоми, буларнинг айтганлари, ёзганларини болаларимиз ўргансин! Жаҳон тараққиётидан айру ҳолда бир нарсага эришолмайсан... Бизнинг Адибимиз бизни мактаб ёзадими, сўкадими, унинг китобларини ҳам ўқиш керак. У — шамол тегирмон билан жанг қилаётган Дон Кихот! У — Гулливер. Кўзига одамлар гоҳ тоғдек, гоҳ чумолидек бўлиб кўринади! Унинг касби шунақа. Унга ҳурмат билан қаранглар...

Мен донг қотиб қолдим.

Беморнинг гапни Адибга келиб боғлашини хаёлимга келтирмаган эдим.

Адибни мендан кўпроқ кадрлаб-тушунадиган одам бор экан-ку!

Бемор, мен ўқиган китобларда тўртинчими-бешинчи даражали қаҳрамон эди. Адиб уни онда-сонда эслаб ўтар эди! Ўшанда ҳам, одатда Беморнинг фақат Беморлиги ҳақида сўз борар эди! Мен шу кунгача унинг гапдон эканлиги, кўнглида очилмаган дарди-ҳасратлари борлигидан беҳабар эдим.

Назаримда, Адиб таъсирланиб, бир оз талтайиши керак эди.

Йўк, Адибнинг баъзан қайси томондан келишини билмайсан!

У Беморга эътироз билдирди:

— Гапнинг кейинги қисми ортиқча. Ўтлаб кетдингиз! Менга муҳаббат изҳор қилганингиз билан, сиз Бош Қаҳрамон бўлолмайсиз! — Адиб ўйланиб туриб, сўзни давом эттирди. — Одамни ўқишга мажбур қилмаслик керак. Истаса, ўзи ўқийди... Қадимда бир мамлакат бўлган экан. Ёш-қари, ҳеч ким кўлига китоб олмас экан. Бора-бора халойиқ хат ҳам танимайдиган бўлиб кетибди. Тахтга янги минган подшоҳ бу ҳолатни пайқаб, жуда эзилибди. Болаларни тўплаб, бўйниларига жилд оширибди. Катталарни мактабхона, мадрасага ҳайдатибди... Бу воқеа нима билан тугаганини биласизми?! — у содда, беозор

кулди. — Бир куни подшоҳ қараса, новвой нон ёпиш ўрнига совиган тандир ёнида чўзилиб, китоб ўқияпти. Этикдўз этик тикишни, саргарош соч-сокол олишни йиғиштириб қўйган. Табиб муолажани, бинокор бино қуришни тўхтатган. Дехқоннинг ер билан, миробнинг сув билан иши йўқ. Ҳамма ўқишга муккадан тушиб кетган... Подшоҳ тушунибдики, энг аввал тирикчиликни ўйлаш керак! Лекин орадан кўп ўтмай, одамлар яна олдинги ахволига қайтибди... Бир у ёқ, бир бу ёққа ўтиш, яъни гоҳ ўта ақлли, гоҳ ғирт саводсиз юриш бизга тупкада теккан касал. Мен ўқинмайман! Умримни елга совурдим деб ўйламайман. Менинг қисматим нималардир ёзиш эди! Ёздим...

Адибнинг ҳикояси ҳозир менга ёкмади.

Унинг ўзи аксар, халқ кам ўқийди, китобга қизиқиш йўқ, деб ўқиниб юрар эди!

У севингандан ғамгин ҳолатда бўлган пайти кўп эди!

Бироқ ҳозир унинг ҳолати ҳам менга ёкмади.

Ҳақим ва Беморнинг (ҳар қандай ҳақим ёки беморнинг) ўлим ҳақидаги гапига ортиқча парво қилмайман. Улар — бу тўғрида доим ўйлашга ўрганган! Адибнинг ҳозирги ҳолати эса бошқа эди.

Адиб ҳам аста-секин осойишталикни йўқота бошлагандек эди.

Ва, мана, ниҳоят,
унинг ҳам овозида менга
видо оҳанги
эшитила бошлагандек туюлди!

Осма-кутида, Адиб —
МЕН ва катта-кичик ҳар хил ўз
ҚАҲРАМОНлари даврасида эди!

Беихтиёр: «Китоблардаги қахрамонлар туғилади. Ўлади. Адиб яшаб қолаверади!» — деган гапни эсладим. Бунга зид бир гапни ҳам эсладим: «Адиб ўлади. Дунёда унинг қахрамонлари қолади!»

Бизни қандай воқеа кутмоқда?!

Менинг Адибим тақдирида икки нуктадан қай бири ёзиғлиқ?! У яшай оладими?! Биз яшай оламизми?!

Шунинг баробарида...

шу аснода, осма-кутида, умримда биринчи бора МЕН ўзимни

Адибнинг соясидек ҳис этдим.

Эй Худо!

ЯШАШ учун инсонга ИМКОН керак!

Инсон шундай яралганки...

мингта талаби бор! Яна мингта эҳтиёжи!

Бу осма-кутида, Ер билан Осмон орасида, муаллақ
ҳолатда —

қанча пайт туриш мумкин?!

Кимдир чанқаган! Кимдир оч! Кимдир чекиши ке-
рак!

ҲАЁТ — ҲАРАКАТ.

ҲАЁТ — ЧЕКСИЗЛИК!

Худойим инсонни шундай яратганки...

у КУТИЛМАГАНДА ЎЛИШНИ ҳам истамайди!

Бунга ТАЙЁРГАРЛИК кўргиси келади.

Уни биров БУНГА тайёрлаши керак!

Бу вазифа...

МУЛЛАга

юклатилган шекилли!

Мулла кимдир, балки ўзи «портлаб кетиши» мумкин-
лигини кўнглидан кечирдимиз, умуман бизни тоат-ибодат-
га ундагиси келдимиз? — харҳолда, узоқдан гап бошла-
ди:

— Дунёда биргина мамлакатда, Индонезиё деган жой-
да ажиб тартиб бор экан. Ҳар ким истаган пайт исмини
ўзгартирар экан. Одамлар умрида неча марталаб исми-
дан кечиб, ўзига янги исм қўйиб олар экан! Мен яхши
билмадим, локин бу тартиб қабила давридан қолганга
ўхшайди. Бу ишга сабаб, баъзи биродарларимиз шундай
қилиб, Шайтонними, Азроилними алдаймиз, деб ўйла-
шар экан! Биз биронта малакни алдаёлмаймиз. Улар
исмни эмас, жисмни танийди. Гуноҳдан фақат истиғфор
қилиб қутулмоқ мумкин! Энг сўнг нафасда қилинган
тавба-тазарру ҳам инobatга ўтади. Оллоҳ раҳмли ва меҳ-
рибондир...

Барча, ҳатто ўзига бино қўйиб, — Худо кечирсин! —
бундай нарсаларга иштибоҳ билан қарайдиган Арбоб ҳам,
пичирлаганча калима келтириб, тавалло қилишга тушди.
Тўғри, уч соатга яқин вақт ўтганига қарамай, бизнинг
орамиздан ҳали ҳеч ким ҳолдан кетиб йиқилмаган, ҳаёт-
дан буткул умидини узмаган эди! Яна, муҳими, ҳеч ким
айюҳаннос солмаган, ҳар хил тарбия кўрган, турли та-
бақа вакиллари бўлсак ҳамки, ҳеч ким ақли ҳушидан
айрилиб, бири-бирининг суягини ғажишга тушмаган эди!
Одамлар шу танг ҳолатда ўзини одамга муносиб тутмоқда

эди! Аммо ҳаёт билан ўлим ораси бир қадам... Ҳеч ким боз уч соатми, ўттиз соатми ўтса-ўтсин, биз шам қотиб тураверамиз, бизга зиён етмайди, деб қафолат бера олмасди! Ва ҳеч ким айниқса, тўрт девор ичида тикилиб турган, чироғи ўчган осма қутининг энди бирон занжири узилмайди, қандайдир фалокат-ҳалокат рўй бермайди, деб ишонч билан айта олмасди! Одамлар ҳаётлари қил устида эканлигини тушуниб туришарди. Ўлим олдида шох ва гадо баробар! Кемага тушганнинг жони бир...

— Дунёни тушуниб бўлмас экан! — деди шундан сўнг Осий. Кейин, у паст товушда бундай воқеани ҳикоя қилди: — Денгиз бўйидаги кичик бир шаҳарчага бориб, уч-тўрт кун қолиб кетдим. Бу ер нотинч, ҳаёт хавф-хатарга тўла эди. Қора бир куч сени таъқиб қилаётгандек, ортингдан судралиб юргандек туюларди... Инсон шароитга мослашади, дейишади. Тўғрироғи, шароит одамни ўзига мослаштирар экан! Бир томонда, ярим яланғоч эркак-аёл соҳилда чўзилиб ётибди. Кўчада одам ғиж-ғиж. Ҳар қадамда катта-кичик дўконлар. Мехмонхона, қаҳвахона, томошахона. Шаҳарча қадимий. Чиройли. Дарахтзорларга кўмилган! Иккинчи томонда, кўчаларда милтик кўтариб юрган ҳарбийлар, тўппонча таққан миршаблар. Кечалари, баъзан кундузлари қарсиллаб яқин-узокдан ўқ овози эшитилади. Гоҳ одамлар гурр этиб, бир-бирларини туртиб-йиқитиб, қайсидир ёкка қочишади. Гоҳ ғуж бўлиб, ерда ўлиб ётган бир одамми, миршаблар тутиб, қўлига банд солган бир одамними?! — қуршаб, ўраб олишади... Борган куним безориларми, аллабир муҳолиф гуруҳ аъзоларими кичик кема-катерни ўғирлашган экан! Куни бўйи бош устида парпарак айланиб юрди. Эртаси куни шаҳарча ташқарисидаги тепаликни томоша қилиб қайтаётганимда, ҳозиргина отишма бўлган жойдан чиқдим. Одамлар, тиб ва миршаб машиналари энди тарқалаётган пайт эди. Ҳаводан ҳали порох ҳиди кетмаган эди... Мен ўша шаҳарчада инсон қонида буюк бир осойишталик яшириниб ётганини сездим. Ўшанда инсоннинг чумолидек кадри йўқлиги, инсон ҳеч нарса эмаслигига ҳам қаноат ҳосил қилдим! Шу икки туйғу билан денгиз бўйидаги шаҳарчадан кетганман...

Осийнинг ҳикояси тугагач,
осма қутини яна сукунат қоплади.
Ҳаким, Бемор, Адиб, Мулла, Осий —
бу одамларнинг ҳикоялари барчаси

нимадир жиҳатдан, ВАСИЯТГА ўхшар эди!
Буларда озми-кўпми, ВИДО ОҲАНГИ бор эди!
Одамларни энди чорасизликка ўхшаган ҳолат
буткул қамраб олган,
чирмаб-боғлаб ташлагандек
эди!

Бехос сукунатни бузиб,
Дарвеш-масхарабоз минғирлади:

— «Балиққинам, тўрга тушма,

Ўлмай ўлиб, гўрга тушма!»

— Ака, бачканаликни тугатасизми ёки йўқми?! —
бўғилди Арбоб.

— Жиддий гапирайми?! — сўради Дарвеш-масхара-
боз.

— Жиддий! — талаб қилди Арбоб.

— Бир кишини вакил қилиб юборайлик. Билиб кел-
син. Нега бу арава юрмаяпти? Нега тўхтаб турибди?!

— Қандай қилиб биров чиқади бу ердан?! Ҳаммаёқ
берк-ку! Кўрмаяпсизми?! — баттар эзилиб-тутақди Ар-
боб.

Дарвеш-масхарабознинг ҳазилидан ҳам кўпроқ одам-
лар Арбобнинг бу ҳазилни тушунмаганидан завқланиб,
қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборишди.

Шу пайт

ярк этиб

осма қути шифтидаги чироқлар

қайтиб ёнди.

11

Одамлар

чироқ ёнганидан

шундай бахтиёр эдиларки!

Артист муқом қилиб рақсга тушган, ҳамма унга қар-
сак чалмоқда эди.

Мен чироқ ёндими, ана-мана, осма қути ҳам ўрнидан
жилади, деб ўйладим. Бошқалар ҳам шубҳасиз, шундай
деб ўйлашмоқда эди!

Биз ҳозироқ гўёки эшик очилиб, кўчага чиқиб кета-
дигандек кайфиятда эдик!

Адиб биздан ҳам ўткариб, оламга юзма-юз ҳолатни
тасаввур қилган бўлса керак, яна қўйнидан ёндафтарни
олиб, қитирлатиб ёза бошлади:

*Рўпарада
ажиб бир оқлик!
Зарра гўбор йўқдек оламда.
Чексизлик-ку! Дадил кирмоқлик
мумкин эмас.
Одам — одам-да...*

Бахши шу дамгача, уч соат давомида икки марта «э-хе-хей!» деб ҳайқирган эди, холос. Даврада гап-сўзга аралашмаган эди! Аммо бизнинг бу, Хомер учун ҳам ёруғлик ва зулмат бирдек эмас экан. Чексизлик нафасини туйгандек, у ҳам дўмбирасини созлаб, ниҳоят, кўнглидаги сири-пинҳонини оча бошлади:

*Сан яратдингми мани?!
Оллоҳ яратган бандаман.
Балки, сандан яхшиман,
Балки, ёмон, шармандаман...*

Йигирма етти қаватли бинода бошқаларга нисбатан, Бахшини кам учратган эдим. Унинг макони асосан, юксак тоғлар эди. Адибнинг китобларида ҳам Алпомишми, Гўрўғлими?! — ҳақида сўз борганида Бахши номи шунчаки эсланар эди! Мен бу одамнинг юраги қайнарбулоқ эканлигини билмагандим. У ана, дам сайин тўлиб-тошиб бормоқда эди:

*Узун-узун аргамчи
Йўлда ётса, ўтамиз!
Мард йигитлар ўлиги
Чўлда ётса, нетамиз?!*

У остидаги от билан бирга қизиб, терлаб-пишган суворийга ўхшар эди. Энди унинг қалин тош деворлар ичида, муаллақ ҳолатда «қамалиб» турганимиз билан иши йўқ! Энди уни тўхтатиш қийин. Мўйсафиддан ёш йигитга айланган! Кўксидаги талотум-ғалаён баҳорги дарёдек шағиллаб, тилига қуюлиб келмоқда эди:

*Терак учига чиқсам,
Қушлар парвоз қилади.
Ҳандалакдай бўйчаси,
Лекин пардоз қилади.
Қаранг, чуғур-чуғурлаб,
Кимларга ноз қилади...*

Куйчининг бўйиқ ва шунинг баробарида, титроқ-ши-
каста овози, дўмбира таратаётган от дупуридек садо,
булар иккиси бирлашиб, кишини ҳайратга солган ғурур
ва нола — тор осма қутини беҳос кенгайтириб, тўйхона-
ми, базмхонагами?! — айлантириб юборгандек эди! «Кар-
вонсарой»да бирон тирик жон бўлса, ҳозир бу овозни
эшитиб, биз томон югурганча, теграмизда тўпланадиган-
дек, кўчадаги одамлар, ҳатто майдондаги халқ ҳам бу
ёққа албатта, ёпирилиб келадигандек эди! Умри чекка
жойларда ўтган, оддий кўримсизгина бир инсон, Бахши
(Ҳомер), бундай қудратга эга эканлигини ақлга сиғди-
риб бўлмасди!

Унинг ҳар бир термаси бир хикоят эди:

*Тутиб бирон отми, той,
Устига бахмал ёпинг.
Жазоси бир сўлқовой
Дилдаги ёрни топинг...*

* * *

*Кичкинаман — чорбоғдаги олуца,
Кичқираман товушимни борича:
Сизга қилар арзим, янгажон, янга,
Уйдаги қора сочни беринг манга...*

* * *

*Ман қаро бир даштдаги чимгаштаман,
Олти ойлик ошиги саргаштаман.
Олти ойни олти кунча билмадим,
Тўтиқушдек сув билан оташдаман...*

Бахшининг термаларида замонлар, воқеалар арала-
шиб-қоришиб кетган, турли-туман қисматлар, дорлар, зин-
донлар, ўт-тўзон оралаган одамлар бор эди. Муҳими,
уларда ажабки, паҳлавонлар кураш тушганми, баҳодир-
лар қилич чопганми?! — ҳар ким чиқиб, ўз шаънини
ҳимоя этган, ўз салоҳиятини кўрсатган, ўз сўзини айт-
ган, ўз киёфасини очган —

МАЙДОН! —

кафтдагидек кўзга ташланиб турарди.

Бу — бизни ҳам

тор осма-кутидан қалин деворлар оша йўналиб,
эркин кириб боришга чорлаётган —

МАЙДОН ЭДИ!

Баҳши барчани янада ҳаяжонга солган эди.

Адиб ҳозиргина эшитган янги термаларни ёндафтарга ёзиб олганми?! — биздан ҳам кўра мамнун эди.

Бир гап хаёлимдан кетмаётган эди.

У қайта-қайта қулоғимга, мен бу одамлар билан кўришишни истамасдим, деган ва бунга нималарнидир сабаб қилиб кўрсатган эди! Одамлар чуқур ғафлатда эдилар-у, осма қутида изтироб чекиб, уйғондиларми?! Ёки, гап одамларда эмас, Адибнинг улар тўғрисидаги фикри ўзгардими?! Балки, Адиб ўзига бино қўйиб, одамларни бекордан, ноҳақ камситганини сезгандир?! Балки, қахрамонлари билан бирга осма қутида «қамалиб», у мана шу одамларга қисматдош эканлигини тушунгандир?! Балки, ўйлагандир?! — дунёда сенинг шулардан бошқа қахрамонинг йўқ! Сенинг бошқа жамоанг йўқ! Сенинг бошқа халқинг йўқ!

Қандай бўлмасин, Адиб ҳаммага энди шафқатли, меҳрибон тикилган; чамаси, одамларнинг хатолари, гуноҳларини ҳам унутган эди! Осма қутида ёнган чироқлардек порлаган юз-кўзларидан, шу сонияда у — қандай инсон эканликларидан қатъи назар — ўз қахрамонларини яхши кўриб қолганга ўхшар эди. Яна ажабланарли жойи, одатда, рассом тасвиридаги одамларнинг қиёфасида рассомга монандлик бўлганидек, шу сонияда Адибнинг даврадагиларга (бизнинг барчамизга), даврадагиларнинг Адибга нусқи ургандек эди! Гўёки Адиб ёлғиз осма қутида «қамалган», биз эса шунчаки мадад бергани унинг теграсида тўпланган эдик.

Биз барчамиз Адиб билан бир тан, бир жон эдик! Ва барчамиз —

Адибга айланиб, алланималарни чулдираб, ҳикоя қилишга тушган эдик.

Тўғрироғи, ҳикоя қилаётган Адибми?! Биз, унинг (қайсидир) қахрамонларими?! — шу сонияда ажратиб, фарқига бориш қийин эди. (Айниқса, бу ўзи — ҳаётми ёки, шунчаки осма қутидаги Адибнинг хаёлларими?! — билиб бўлмасди). Бизнинг шовқинимиздан аниқ бир гапни илғаб олиш ҳам қийин эди! Бунинг айти дамба аҳамияти ҳам йўқдек эди.

Чироқ ёнган осма-қутида одамлар бахтиёр эди.

Улар ўз бахтидан бўлак нарсани ўйлагиси келмаётган эди. Кейин қандай воқеа рўй беради?! — ҳеч кимни қизиқтирмасди.

Яна, тўғрироғи, ҳикоя хали бошланмаган эди.

Бахши бизга МАЙДОНни эслатган эди.

Адиб ҳаммага шафқатли, меҳрибон тикилган эди, холос.

— Нега жим бўлиб қолдинглар?! Гаплашиб туринглар! — маслаҳат берди Қизча.

— Нимани гаплашади?! Аҳвол шусиз ҳам маълум! — тўнғиллади Ҳаким.

— Мен ўзи ёзувчи бўлишим керак эди! Талантим бор. Ҳаётни биламан. Вақт йўқ, — шикоят қилди Арбоб. — Менга қолса, қаёқдаги денгизлар, кемаларни ёзиб юрмасдим...

— Дарвоқе, денгиз! — деди Адиб ўйчан. — Ишонмайсизлар. Ҳозир ҳар қандай денгиз менинг тиззамдан келади. Лекин бир пайтлар оддий кўлмак мени фарқ қиладигандек эди... Баҳор эди. Тахминан тўрт ёшларда эдим. Дадам билан кишлоққа борганмиз. Бир жойда тўхтаб қолдик. Сув тошиб, йўлни босган. На у ёқ, на бу ёқдан юриб бўлади. «Ечиниб, орқамдан юр!» — деди дадам, калиш-маҳсисини ечиб, сувга кирганича. Мен кўрқаётган эдим. Инқилаб, хархаша қила бошладим. «Юр. Юр! Бўлмаса, шу ерда қолиб кетасан!» — деди дадам ва ортиқ менга парво қилмай, илгарилади. Узоқлаша бошлади. Мен ечиниб, йиғлаб-йиғлаб, кўрқиб-кўрқиб, унга эргашдим. Шу алфозда, минг азоб билан кўлмақдан ўтдим... Ўша куни ичимда дадамдан хафа бўлганман. Ўладими, мени кўтариб олса, деб. Кўзимга дадам шафқатсиз одам бўлиб кўринган! Энди қарасам, ўшанда дадам менга чинакам сабоқ берган экан. Худо раҳмат қилсин...

— Талантингиз бор экан! Сиздан ҳам бир нима эшитайлик, — Арбобга мурожаат қилди Артист.

— «Сиз она бўлгандан кейин,

Отамиз бўлишингиз қийин!» — ҳар сафаргидек, мингирлади Дарвеш-масхарабоз.

Бу гал Арбоб акасига индамади.

— Айтиш мумкин, — деди салмоқлаб. — Биласизлар, ишхонага ўз ташвишлари билан одамлар қўнғироқ қилишади. Лекин бир куни қизик бўлди... Бирон киши иш бўйича қўнғироқ қилгани йўқ! Эрталабдан кечгача, нега бундай, билмайман, кимлардир олдин, аллақачон ишлаб кетган хизматчиларни сўраб, қўнғироқ қилишди. «Карим ака борми?!» — деб сўради биттаси. «Кечира-

сиз. Ким сўраяпти?!» «Оғайнилари!» «У киши мархум бўлган!» «Эй-й...» Бошқа бири Мавлон акани сўради. «У киши ишламайди. Нафақахўр!» «Уй телефонини билмайсизми?!» «Йўқ.» Кейингиси Қаюм ака деганимизни сўради. «У киши кетган!» «Қаерга?!» «Унисини билмадим». Кунни бўйи шунақа... Кечга бориб, ўзимча ўйладим. Бировлар ҳам бизгача, шу жой абадий меники, деб курсига ёпишиб ўтирмаганмиди?! Ана, дунё... — Арбоб ўзининг ҳикоясидан ўзи роҳатланиб, кулди. — Яна қизиқ бир воқеа. Китоб қилиб ёзадиган... Номи «Ёшлик сурури»ми, «Ёшлик ғурури»ми, шундай билим юрти бор эди. Ҳозир ҳам у ўрнидами ёки ёпилиб кетдими, айтолмайман. Ҳарҳолда, олдинлар, бошқа жойга ўқишга киролмаганлар имтиҳонсиз қабул қилинади, деб газетада эълон бериларди. Ўқишга кирган кириб кетаверарди. Ҳеч нарсани сезмасди! Лекин четдан қарасангиз, ажиб бир ҳолат сезиларди. Уятчан, мўмингина йигитчалар озгина вақт ичида яркираган қора костюм, қора туфли кийган, у ён-бу ёнга кўзлари чакчайиб қарайдиган, баланд товушда, бепарда гапирадиган бўлиб қолишарди. Улар майли. Бошига рўмол ташлаган, оёғи тўпирғигача ёпиқ қизлар келиб, ярим йилдан сўнг кўчага кўкраклари, сонларини очиб, диркиллаб-дикиллаб чиқишарди. Буларни аввал кўрган киши танимай қоларди. Билим юрти қайси ихтисосдан таълим бериб, одам етиштиради, қизиқиб, ҳеч тушунмаганман! — Арбоб ўз ҳикоясидан яна қаноатланиб, кулди.

— Ҳикояларингиз яхши. Сиз ҳам китоб ёзаверсангиз бўлар экан! — лутф кўрсатди Адиб. Кейин, негадир кўшиб қўйди. — Ёзувчининг нонига ҳавас қиладиган кўп. Лекин бу, қотган нон...

Ана шунда мен чидаб туролмай, узил-кесил Арбоб билан Адибнинг муносабатини аниқлаштириш учун гапга аралашдим.

— Биродарлар! — дедим. — Арбоб Адиб, Адиб Арбоб бўлса, биз оёғимизни қаерда артиб, бошимизни қаерга кўтариб борамиз?! — Яна дедимки: — Биродарлар! Биз китоб ёзолмаймиз. Қизиқ воқеани билиш, бир нарсани ёза олиш эмас! — Ва яна: — Биродарлар! Биз Адиб эмас, қаҳрамонлармиз. Китобнинг ичидаммиз! — дедим. — Талабсиз, Даъвосиз ҳар ким билганини айтсин! — дедим. — Бизнинг ишимиз чулдираш! Ёққан жойини Адиб ўзлари танлаб, китобга киритаверадилар...

— Хайрият, шу Панох бор. Одамни тушунадиган! — суюниб, мени кифтимдан кучди Адиб.

— Ўзлари бошласинлар. Ўзлари! Бош қахрамон! — деди хазиллашганми, мазах қилаётганми оҳангда Ҳаким. Бошласак бошлабмиз!

Биз ҳеч кимдан кўркмаймиз. Биздан ҳам ҳеч ким кўркмайди!

— Айтаверайми?! — сўрадим Адибдан.

— Айтинг! Фақат ўтлаб кетманг, — деди Адиб.

— Бу воқеа ҳақида кўп ўйлаганман. Лекин то хозир офиз очмаган эдим.

Шундай замон бўлган эди. Одамлар ота-боболари кимлигини яширишарди.

Уялмай-қизармай, эллик фоиз халқ тўғри гапдан қочади. Ёлғон тўқийди! Ишчи-деҳқон бўлган, деб кўя қолади. Нега?!

Бобонгиз ёки отангиз фуқаролар урушида бош боғлаб қатнашган ёки чегарадан ўтаётиб, камоққа тушган бўлса! — буни қандай тушунтирасиз?! Ҳамма сизни рўпара келган эшикдан ҳайдаб, кўчада қолиб кетмайсизми?!

Қисқаси, менда етти пуштим ҳақида арзирли маълумот йўқ.

Биронтасининг на сурат, на расми бор.

Тақдир тақозоси билан, бир куни уйга кифтига кути осанг рассом келди.

— Менга бобонгиз керак. Искандарбек! Расмини чизмоқчиман. Музей учун!

Бобонинг номи сўнги пайтда юзага қалққанини биламан. Лекин мен у кишининг исми-шарифини ярим-ёрти эшитганман, холос. Инсон сифатида тасаввур ҳам қилолмайман! Рассомга нима дейман?!

— Хў-ўш?! — дедим ўзимнинг нодонлигимни яшириб.

— Бобонгиз қанақа одам эди?!

— Бобом тилла одам эди!

— Мен фактсиз ишлаёлмайман. Қаерда, нимаики сақланиб қолган...

— Ҳеч нарса қолмаган! — бу гал очигини айтдим унга. — Мендан ташқари, албатта...

Хўп, рассом менга қараб бобонинг расмини чизишга қарор қилди. Аммо бу дунёда ҳар бир одам жисми-жонида ота томондан еттитадан ўн тўрт, она томондан ҳам шунча, жами йигирма саккизта пушти акс этади!

Бунинг устига, беш йил бурунги шахс беш йил кейингига ўхшамайди. Одамнинг афти-ангорида давр мухрланади! Давр билан бирга, алламбалолар...

Буниси майли. Бобом бой бўлганми, камбағалми?! Бекми, сипоҳийми?! Косибми, деҳқонми?! Инсон қайси табақага мансуб эканлиги усти-бошдан қиёфагача — ҳам-масида кўринади! Салла ўраб, чопон кийдириш билан иш битадими?! Шусиз ҳам, шаҳарларимиздаги хайкаллар, китобларга тахминан чизиб киритган расмларни каранг. Бири-бирига ўхшаб кетмайдими?! Умуман, бизнинг ота-боболар турки-таровати, сохт-сумбати доим бир хилда бўлганми?! Ёки, улар минг йиллар давомида бир хил кийинганми?! Масалан, араблар келишидан олдин улар қандай кийинган?! Ундан ҳам олдинроқ, ибтидоий бир даврларда-чи?!

Оддий туюлади-ку, бир гапнинг тагига етиш учун бутун тарихни кўтариш керак экан!

Мен бобом эмас, тарихни ҳам тасаввур қилолмаслигимни ҳис этдим.

Рассом эса беш-ўн кунда расмини чизиб ташлади.

У — менга ўхшайди. Рассомга ўхшайди. Лекин бобомга эмас...

Остига «Искандарбек» деб ёзилган тасвир музейлардан бирида турибди.

Мен тасодифан йўлим тушганда ҳам, музейдан етти чақирим наридан ўтаман. Ўзимни хунук-нораво иш қилган одамдек сезаман. Уяламан...

Менинг хикоям тугар-тугамас, Артист бармоқларини қисирлатиб, бармоқлари билан, ажабо, қандайдир енгил-ўйноқи куй чала бошлади. Бармоқлардан бундай жозиб оҳанг таралишига ақл бовар қилмасди! У ниҳоят, Арбобга юзланди:

— Бизнинг бир каттамиз бор эди. Одамлар қисматини ҳал қилишни ўз қўлида деб ўйларди. Эксперимент, дейдими, одамлар устидан тажриба ўтказишга мойил эди... Мана, бошлиқ хонасида ўтирибди. Бировни ишга олиш керак! Лекин у ёш қиз бўлиши керак! Бундан ташқари, яна... Яхшиси, навбати билан.

Иш қидирган қизлар келишади.

Каттакон улардан саломга алик ўрнида сўрайди:

— Исмингиз нима?

— Ойдин.

— Бўлмайди...

- Барно...
- Бўлмайди...
- Шоҳида.
- Мутлақо, бўлмайди...

Бир куни одатдагидек, қиз исмини айтади:

— Фотима.

Каттакон ўрнидан сагчиб туради:

— Гўзал! Синглингиз йўқми?!

— Бор.

— Зухрами?

— Зухра.

— Биз синглингизни ишга оламиз!

— У ишидан тинч. Менга иш керак!

— Мен сизни олмайман. Лекин синглингиз келса, маошини икки ҳисса қилиб бераман!

Бу Зухра келмайди. Аммо ахийри, Зухра деган қиз топилади.

Идорада Тоҳир деган йигит ишлайди.

Каттакон Тоҳир ва Зухра бир-бирига бепарво, ўз йўлидан кетиши, бегонадек юраверишини тажрибадан ўтказмоқчи! Шундай қилиб, эски муҳаббат достони устидан кулмоқчи!

У ўйлаганидек бўлиши ҳам мумкин эди.

Бироқ...

икки ёш юзма-юз келган кундан юракларига ўт тушиб, қутилмаганда шу қадар олижаноб бир муҳаббат туғиладик! Ё қудратингдан!

Каттаконнинг ўзи ёқасини ушлаб қолади.

У қиз билан йигитнинг жавобини бериб юборади, албатта.

Улар-чи?!

Улар биз шу ерда танишганмиз, деб идорадан миннатдор бўлиб қолишади.

Бизни учраштирган, деб ҳатто каттакондан ҳам миннатдор бўлиб қолишади.

Инсон белгиланган чизикдан чиқолмас экан-да!

Артистнинг ҳикояси кўпчиликка фавкулудда таъсир қилди. Айниқса, Бемор, Мулла, Аёл, Қизчанинг кўзлари севинч ёшига тўлди. Мен эсам ҳикояга ишонмадим. Негадир бу воқеа ҳеч қачон рўй бермаган, уни Артист ҳозир тўқиб чиқарди, деб ўйладим. Балки, олдинроқ тўқигандир?! Театр атрофидаги кишилар даврасида баъзан шунақа гаплар юради. «Лутфихон ая «Фарҳод ва

Ширин» да Ёсуман кампир бўлиб чикқанида, бир зобит тўппончадан саҳнага қараб ўқ узган!» — дегандек...

Яна негадир, ҳикояга ўзим ишонмасам-да, кўнглим ишонаётгандек, ҳикоя менга Салимани эслатди! Уни бир кўргим келаётганини ўйладим. Бу истак мени шундай ўртаб юбордики!

Ва яна, бизнинг умидланганимизга зид ҳолда, осма кути ҳадеганда ўрнидан жилмаётгани, интизорликнинг чеки кўринмаётганини ўйладим. Назаримда, умидсизлик аста-секин қайтиб биз томон ўрмалаб келаётгандек эди...

Беморнинг бўғиқ товуши хаёлимни бўлди.

— Кўп нарса шароитга боғлиқ, — деб ўз ҳикоясини бошлаган эди Бемор. — Кеча ақлга сиғмайдиган ҳолат бугун бемалол рўй бериши мумкин. Аксинча, бугунги ҳолат кечаги тасаввурга нисбатан нотабиий туюлиши ҳам мумкин! — Шундан кейин: — Шароит одамларни баъзан бирдан ўзгартириб юборади! Ҳамма қатори юрмаганлар ночор, беъмани аҳволга тушиб қолишади! — деди. Унинг — дори ичиши керакми, чеккиси келяптими?! — қийналаётгани кўриниб турарди. Аммо бунга у парво қилмаётганга ўхшар эди. — Мавриди эмас, мен ҳозир жиддий мавзуни чайнаб ўтирмайман! Ўзим билган воқеани айтаман.

Бир пайтлар эшигига «Пионерлар хонаси» деб ёзилган, ранги ўчган бу ёзув ҳамон турган кироатхонада ўқитувчилар мактаб директори бошчилигида ҳар куни пешин намозини ўқишар эди. Улар чиқиб кетгач, жисмоний тарбия муаллимаси, Наргиза деган қиз ҳам эшикни ичкаридан қулфлаб, ўз намозини ўқир эди. Мактабда Содикжон деган табиатшунослик муаллими бор. Фақат у кироатхонага кирмас эди.

Содикжон Наргизага қачондир бир ҳазиллашган, ҳазили ўтмагач, қизни ёмон кўриб қолиб, ўчакиша бошлаган эди! Аёлларимиз кўнглига олишмасин, Наргиза деганимиз дароз, хунуккина қиз эди. Бир сўз билан, юзини ёпиб қўйиб, гаплашадиган! Лекин билсангиз, дунёда ҳар қандай аёл ўзини пари деб ўйлайди. Аёл киши билан ортиқча ҳазиллашиб ҳам, ўчакишиб ҳам бўлмайди!

Бир куни Содикжон яна Наргизага нимадир деб тиргалган эди. Наргиза кўзларини бакрайтириб тикилиб:

— Бенамоз! — деди.

Содикжон саросималаниб қолди. Аҳмоқ, деса майли

эди. Жинни, деса ҳам майли эди. «Бенамоз» дегани Содикжонга «ювуқсиз» дегандан ҳам оғирроқ ботди. Унинг жони бўғзида хилкиллаб, товонига тушди.

— Хе, онагинангни... — деб юборди беихтиёр.

Ўқитувчилар хонасида икки муаллим ўзларини ҳеч нарсани кўрмаган-эшитмагандек тутишарди. Шунга қарамай, Наргиза кўллари билан юзини беркитиб, уввос солиб, хонадан чиқиб кетди.

Содикжонни директор ҳузурига чақиртирди:

— Нима тўполон?!

— Нега, унақа дейди?! — эзилди Содикжон.

У тили бормаи, беркитиб турган сўзни директор олиб чиқиб, офтобга ёйди:

— Намоз ўқимаганни бенамоз, дейди-да! Бошқа нима десин?!

Содикжоннинг жони яна бир қарра товонига тушди.

— Сиз эмасмидингиз, кечагина фирқа бўлиб, бўйин боғлаб, мажлисларда гуллаган?! Мени катта энам намоз ўқигани учун, эн-бўйимни ўлчаб, исканжага олган сиз эмасмидингиз?! Ҳаммадан дахрийликни талаб қилган сиз бўлмай, ким эди?! Мен кеча диндорлик қилсам, ўзингизни қандай тутар эдингиз?! Балки, менинг эътиқодим сизларникидан мустаҳкамдир, сиз қаёқдан биласиз?! — Содикжон ичида борини тўқди-солди.

Бироқ директор пинагини бузмади.

— Кеча — кеча эди! Бугун — бугун! — деди жилмайиб. — Сиз кеча қолоқ одам эдингиз. Орқада қолган. Ҳеч нарсага, тушунмайдиган! Бугун ҳам судралиб юрибсиз... Динга муносабат сизнинг ўз ишингиз! Аёл кишини сўққанингиз учун эса жавоб беришга мажбурсиз...

Содикжон ярим соат ичида бутун мактабга душман бўлди-қолди!

Уни мактабдан ҳайдашди. Оддий бир ишга кирди. Аммо икки йилдан буён мактабдаги ўша ғалвадан боши чикмайди. У ёққа чақир, бу ёққа чақир...

Олдинги ҳикоядан таъсирланган кўпчилик, Беморнинг ҳикоясини лоқайдроқ қабул қилди. Ҳикоя тўқилган эмас, ҳаётий эди! Лекин Бемор кимни оқлаб, кимни қоралаётганига афтидан, одамлар тушунишмаган эди. Бизни тўнтарилиб ётган аравадан кўра, аравани қуруқ олиб қочадиган от кўпроқ қизиқтиради. Шунга ўрганиб қолганмиз! Бунинг устига, гапни товончада туйиб берма-

сангиз, одамлар еёлмайди. Тишлари ўтмайди! Умуман, ҳикоя тугамагандек ҳам эди.

Менга у барибир, ёққан эди. Адибга ҳам ёққан эканми?! — мен билан Артистга лом-мим демаган Адиб Беморни мақтади:

— Тузук. Сиз анча етилибсиз! Пишибсиз! Мен бу воқеани китобга киритаман, — кейин, қўшиб қўйди. — Фақат, қахрамонни Бемор, деб олиш қийин. Сиз аёлларга тирғалмайсиз. Уларни севадиз! Паноҳ, деб ҳам ололмайман. Тўғри келмайди. Намоз ўқимаган, яна аёлларни сўккан бир йигитни Паноҳ, деб бўлмайди! Осий, деб олардим-ку, ҳар нарсани унга тўнкайвериш яхши эмас! Йигит айбдор бўлмаслиги ҳам мумкин! Ана, масала қаерда... Содиқжондан ташқари, Наргиза билан директорингиз ҳам бир оз ланж. Бошимни қотирыпти... Сизлар китоб ёзишни осон, деб ўйлайсизлар-да!

— Раҳмат! Ўғил бола гап шу! — деди Адибга Осий. — Ҳаммаси бекордан чулдирыпти. Булар чироқ ёнса, гапираверадиган халқ экан! Ўнгу сўлга қарамайсанларми?! Хаёл қани?! Катта бир маъно... Алжирашга ўхшайди! Сизнинг қўлмак билан денгиз ҳақидаги хикояннгиздан бошқаси сариқ чақага ҳам арзимайди.

— Ўтлаб кетдингиз! — деди Адиб хижолат чекиб. — Мақташ касали Бемордан сизга юкибди. Яқин турмаганингиз маъқул! Мени мақтаган билан, сиз Осийсиз! Бош қахрамон бўлолмайсиз...

— Бу менга барибир. Қизиктирмайди! Лекин мен кўп ўқиганман. Тушунаман. Китоб учун сир, жумбоқ керак! — Осий бир нафас ўйланди. — Масалан, қишлоққа, чолкампирикни хотини, болаларини жўнатган бир киши кечкурун қўшнига учрайди. Эртага мен ҳам қишлоққа кетишим керак, мени уйғотинг, илтимос, кейин сизга ҳар эҳтимолга қарши қалитни ҳам қолдираман, дейди. Эрталаб қўшни уни уйғотишга уринади. Эшикни бир неча бора тақиллатади. Жавоб йўқ. Ўзи кетавергандир, деб ўйлайди қўшни.

Уч-тўрт кун ўтиб, ҳалиги кишининг хотини, болалари келишади. Хотин қўшнидан эрини суриштиради. Қишлоққа бормаганига ажабланади.

Ниҳоят, у эшик очиқ эканлигини пайқайди.

Ичкарига киради.

Уйда ҳеч ким йўқ.

Хотин ўз эри яхши, ҳалол одам эканлигига шубҳаланмайди. Лекин...

Хона ўртасидаги стол устида иккита шиша, икки пиёла, иккита ликобча. Икки киши чеккан папирос қолдири!

Хотин таажжубланади: иккинчи киши ким бўлди экан?!

У эридан ташвишланиб, миршабларга хабар беради.

Миршаблар уйни текшириб, фақат бир кишининг изларини аниқлашади. Иккинчи киши ким бўлди экан?!

Улар хотинга эрини қидириб кўришни ваъда беришади. Орадан ойлар, йиллар ўта бошлайди. Қидирув давом этади. Асосан, қидирилаётган бир киши бор! Иккинчи киши ким бўлди экан?!

Ахийри, миршаблар хотиннинг эрини бошқа шаҳардан топиб келишади. Хотин эри билан юзлашади. Бирок унинг кўзига эри иккинчи киши бўлиб кўринади! У миршаблар нега биринчи кишини топиб келишмаганига тусунмайди...

— Дахшат! Баракалла! — деб юборди чамаси беихтиёр, Адиб.

Мен Осийга нисбатан бир оз рашкимми, гашимми келди. Бошқа ҳикоялар ҳам дуруст эди, у бекорга камситди, унинг ҳикояси ёмон эмас, лекин оғир, мураккаб, одамлар ўқимайди, деган гапни секин Адибга айтишга чоғландим. Тилимни эндигина қайраётган эдим, ҳозиргача тек турган Ҳаким бехосдан гапни илиб кетди:

— Дунёда сир, жумбоқ кўп! Мен бир воқеани билман. Уни одамлар, бўлмаган, деб ўйлашади. Мен бўлган, деб ишонаман. Абдужалил деган йигит бор эди...

У ҳаммадан хафа эди:

касбдошларидан ҳам,

дўстларидан ҳам,

қўни-қўшнидан ҳам,

хотинидан ҳам,

болаларидан ҳам!

Унга ҳамма оқибатсизлик кўрсатган, хиёнат қилган эди.

Касал бўлиб ётиб қолганида, касбдошлари унинг лавозимини, ўрнини шоша-пиша эгаллаб олишган эди.

Дўстлари касалхонага уни кўргани келишмаган эди!

У боққан қушларни қўни-қўшнилари ҳаммаёқни ифлос қилади, деб доим деразалари олдидан ҳайдашар, қушдан бўлак дардинг йўқми, деб у билан кунда жанжаллашишарди.

Хотини мана шу қўни-қўшни олдида унга кўпинча бақириб-чақириб танбеҳ берар, озор етказарди.

Болалари — бир ўғли, бир қизи — ундан ўзларини ақллироқ деб билишар, насиҳат қилмоқчи ёки маслаҳат бермоқчи бўлса, кулишарди.

Абдужалилнинг сабри тугади. Менсиз яшаб кўринглар, шунда қандай одамни йўқотиб қўйганларингни тушунасанлар, деб жаҳл билан дунёни тарк этди.

Икки йил гўридан чикмай ётди. Кейин, зерика бошлади.

Одамлардан бир хабар олай-чи, булар нима қилаётган экан, деган ўйда жасадини эски тўндек гўрда қолдириб, ўзи ташқарига чиқди.

У айланиб-айланиб ишхонага борди.

Айланиб-айланиб дўстлари даврасига борди.

Айланиб-айланиб таниш кўчага борди.

Таниш уйга борди.

Ҳаммаёқ жимжит.

Одамлар беғам-бепарво. Улар ўз манфаатини ўйлаб, бири-бирига оқибатсизлик қилиб, уришиб-жанжаллашиб, қушларга тош отиб тирикчиликни ўтказиб юрибди! Бир одам ўлиб кетганда ҳам, бу халқ ҳеч нарсага тушунмас эканми?!

Абдужалил олдингидан баттар хафа бўлди.

У айланиб юриб, шаҳар марказида тасодифан бири оёқ остидаги тош-кесакларни териб олаётган, бири қушларга дон сепаётган — икки болани кўрди. Катта-кичик-ка иши йўқ болакайлар, ўз машғулоти билан банд эди!

Абдужалил суюниб кетди. Дунёда эзгулик абадий экан!

У кўнгли тинчиб, қайтиб гўрига бориб ётди...

Мен бошлаганимдан кейин, ҳар ким билганини осойишта ҳикоя қилаётган эди! Одамларни чўчитиб, Савдогар бақириб юборди:

— Мен қитоб-питобга ишим йўқ. Ўқимайман! Бошим оғрийди... Албатта, қизиқтирса, ўқирдим. Ёзолмаяпсанлар! Мана, юз йил савдогарни сўқдинглар. Нима бўлди?! Савдогар гуллаяпти. Ўзларинг тутаб ётибсанлар... Ҳа, майли. Энангни эмгур! — у энди сал ўпкасини босди. — Лекин савдогарни ўғри, деб ўйламанглар. Ўғри бошқа. Мен ўзим болалигимдан гоҳ у, гоҳ бу нарсамни ўғирлатиб келаман. Одамлар ўғрилиқдан негадир уялмайди. Ишхонадан тўртта тахта, тўртта темир бўлагини уйига ташимаса, кечаси ухлаёлмайди. Кўзингдан нарида ётган

нарсани ҳам инсофли бир одам секин кўтариб кетаверади! Ана, мен бир парча ер олдим. Хароб жой эди. Бор қилишга киришдим. Юзта кўчат ўтқаздим. Уч кундан кейин борсам, ҳаммаёқ теп-текис. Яккам-дуккам синган, эзилган ниҳолдан бўлак вақо йўқ. Панжара олмасам бўлмас экан, деб ўйладим. Кичик бир бостирма ҳам керак, одам борлиги билиниб турсин! Темир-терсак, гипс-цемент келтириб тўқдим. Уч кундан кейин борсам, на темир бор, на кўмир, яна ҳеч вақо йўқ! Чайла куриб, ўзим ер бошида туриб иш юритмасам, бўлмайди шекилли! Яна ниҳол ўтқаздим. Темир-терсак, гипс-цемент буюрдим. Кундузи куйманаман, кечалари ухламай пойлаб чиқаман. Ишим уна бошлаган эди, бир кеча қарасам, аниқ шакли-шамойили йўқ, катта, қора бир нарса — вужудми, жисми?! — еримда чарх уриб, эгалик қилиб ётибди. Ҳаммаёқни топтаб, дастурхонга туггандек, борбудимни кўтарди-кетди! Янгидан иш бошладим. Энди ишни юритаётган эдим, кечаси яна ўша — вужудми, жисми?! — келди. «Ушла ўғрини!» — деб югуриб чиқдим. Яқинлашиб, ёқасидан тутаман, десам ёқанинг ўзи йўқ. Вужудми-жисмда на вужуд, на жисм бор. У қўл билан тутиб бўлмайдиган бир нарса экан. Энангни эмгур! Зум ўтмай, ғойиб бўлди. Лекин шу кетишда менинг усти-бошимгача шилиб кетибди. Осмонга кўтариб кетдим, ерга олиб кириб кетдим?! — билмайман. Шу кунлар ерни қалин девор билан ўраб, баъзи қадим ҳовлилардек устини ҳам ёпсаммикан, деб турибман. Лекин ўшанда ҳалиги вужудми-жисм бостириб келмаслигига ким кафолат беради?! Бирон тешикми-туйнукдан барибир, ўрмалаб кирмайдими?! Ахир, у булутдай, тумандай, тутундай, шамолдай, сувдай бир нарса! Тутаман, десанг бармоқларинг орасидан сизиб кетаверади. Энангни эмгур! Ўғри дегани шу...

— Ишингизга шайтон аралашибди, — деди, Савдогар ҳикоясини тугатиши билан Мулла. — Бу ҳаммаси шайтоннинг хунари! Закот бермасангиз, хайр-эхсон қилмасангиз бир қисм мулкингизни шайтони-лаин кўтариб кетади! У баъзан одам шаклида келади. Баъзан ҳар хил ҳайвон. Ит шаклида келиши ҳам мумкин! Мен икки кишини билар эдим...

Худойберган — кофир эди.

Миркомил — мусулмон.

Улар ҳар куни юзма-юз келишарди.

Бир жойда ишларди.

Битта йўлак. Хоналари эшиги ҳам рўпара.

Бу етмагандек, Худойберган бошлик, Миркомил — унинг қўли остида хизматчи эди.

Ишдан ташқари, баъзан суҳбатлашиш, баъзан бир дастурхон бошида ўтиришга тўғри келар эди.

Бунинг барига Миркомил осойишта қарарди. Лекин гоҳо бошликнинг уйига ҳам боришга тўғри келар эди. Шуниси унинг учун азоб эди! Худойберганнинг уйида эшакдек ваданги ити бор. Аҳмоқ ит. Таниш-нотанишга ириллаб ташланади. Миркомил ит билан ҳам муомала қилишга мажбур эди.

Бир куни, эшик очик қолганми?! — оркадан кўчага чиқиб, Миркомилни қувди ит.

Кўчада гала қушлар хуркиб, осмонга учдилар.

Миркомил қушларга эргашиб-югураётиб, у ҳам қанот чиқаргандек учди! Учиш яхши экан. Фаройиб экан!

Қушлар орасида учаётиб, бир майдонга бориб тушди...

Ҳикоя шу билан тугадими, йўкми?! — номаълум эди.

Бундан ташқари, ҳали даврада ўз билганини айтмаганлар бор эди!

Бахши ўз билганини айтмаган эди.

Аёл ўз билганини айтмаган эди.

Дарвеш-масхарабоз ўз билганини айтмаган эди.

Айниқса, одамларга маслаҳат беришга ўрганган Қизча ўз билганини айтмаган эди.

Бу — «Минг бир кеча» эди! Ҳали ҳикояга ҳикоя уланиб кетавериши керак эди.

Бироқ «майдон» деган сўз эслангани захоти, ҳамма — ўзи-ўзича МАЙДОНни тасаввур қилиб тургани учундир?! —

бирдан гув этди.

Оҳ тортиб юборди.

Ҳикоя эшитгиси ҳам келмай қолди!

Бахтиёрлик тугаган эди. Қайтиб — ғамгинлик чўка бошлаганди.

Ёруғлик одамларни яна алдаган эди!

Одамлар чироқ неча бора ўчиб-ёнмасин, осма қути барибир ўрнидан жилмаслиги, эҳтимолки, маҳқумликдан қутулиб бўлмаслигини англашган эди!

Чорасизликка ўхшаган ҳолат...

Энди нима қилдик, биродарлар?!

Одамлар бундай шароитда нима қила оларди?!

Ҳамма чуқур хаёлга ботган.

Йўқ! Бу — жилла бурун рўй берган оғир видолашув ҳолати эмасди. Бу — энди барибир, ишонч ва интизорликнинг давоми эди. Одамлар НИМА БЎЛИШИНИ билишмасди. Шунинг баробарида, НИМАДИР БЎЛИШИНИ кутишмоқда эди.

Хаёл — эркин.

Хаёл — денгиз.

Ҳар кимнинг хаёлида бори — унинг музофоти, унинг мулки! Бир четини очса, кўрасан. Очмаса, унинг ўзига аён. Худога аён! Қўрмайсан.

Лекин инсон шундай яратилган экан...

мен одамларга разм сола бошладим. Ва менинг тасаввурим кўзгусида уларнинг

узук-юлуқ хаёллари акс эта бошлади.

Осма қутида ночор ҳолатдаги одамлар фақат ночорликни эмас,

бир маҳзун, бир ёркин — турли нарсаларни ўйлашмоқда эди! Таажжубки, ҳозир Адиб ҳам мен учун даврадаги одамлардан бири эди ва унинг ҳам ўрнида МЕН давранинг ҳолатини кузатмоқда эдим...

Адиб

Менинг отам эски одам эди.

Бунинг устига, камбағал эди.

Лекин ажойиб инсон эди!

Унинг менга бирон пайт қўл кўтаргани, ҳатто пўписа учун қулоғимни бураб қўйганини эсламайман. Бир марта жаҳли чиққан эди. Ўшанда ҳам, менга ўпқалангандек тикилиб «эй-й» деган эди, холос...

Отамни менга, мени отамга уриб, маломат қилишларидан сақлангим келдими, камбағалчилик сабаб бўлдимми, харҳолда, китоб ёзиб, аввалдан гариллаб юришга ўрганмадим! Аммо ишим яхши кетаётган эди. Шухрат ҳам кела бошлади. Ана шунда, бошимга бир-икки туширишди. Бунинг натижаси, менда қўлимдан иш келишига ишонч йўқолди. Барибир, ишлайвердим. Адабиёт бир дард экан-да! Қайтиб қоматимни тиклай бошладим. Шунга қарамасдан, энди, ҳозирга қадар, ўзимда йўқолган ишонч-

ни топа олмадим. Ҳамон, мен истеъдодсиз эмасмиканман, деган савол менинг хаёлимда туради... Ана, Арбобга ўхшаган одамлар ҳам, талантим бор, деб қисинмай айтаверади. Мен айтолмайман... Баъзан ёнимга ёшгина йигитчалар, қизчалар келишади! Сал қимтинган-уялган ҳолатга кириб, бўйнини бир ёнга қийшайтириб, пичирлайди: фалончи акам ёзганимни ўқиб, сен буюксан, кашфиёт, дедилар! Кулгим келади. Бу НОСАМИМИЙ ҳолатда буюк бўлиб қаерга бординг-у, кашфиётинг нима бўлди?! Шаҳар чеккасига чиқиб қара, оталаринг, акаларинг, биз ёзган қанча китоб писта ўрашга ҳам ярамай ётибди... Дунё — томошагоҳ. Ўша, Фалончи Ака уришиб-суришиб ўзи эришган обрў-эътибор у қилган хизматга муносибми-йўқми, ўйлашга ҳам ожиз! Сенга ўхшаб, бўйнини қийшайтириб юрибди. Ёзганингни бир куни халқ супуриб ташлашдан қўрқ! Умуман... адабиётда ҳам Дарвеш-масхарабозлар, Савдогарлар, Арбоблар, Ҳақимлар кўп. Ҳаммасининг таланти бор! Сен бундан сақлан...

* * *

Мен она ҳақида баъзан оддий жумлани ҳам ёзолмайман...

Она ҳақида бир ёзувчи китоб ёзган! Мен «она» деган сўзни оғзимга олсам, бас, у дархол, мендан кўчирибди, мендан олибди, дейди. Бўғилади.

Дунёда гўёки шу ёзувчидан бўлак одамнинг онаси йўқ...

* * *

Мен бир аёлни севардим.

Ўйи олдидан ўтиб кетаётиб, тасодифан синиқ товушда ашула айтаётганини эшитдим. Беихтиёр эзилдим.

Ёшлик йиллари у қандай ёниб, тўлиб-тошиб ашула айтгани, ўша пайтлардаги дўстона давралар ёдимга тушди.

Ҳаёт баъзан инсонни ғажиб ташлар экан...

* * *

Бир шеър хаёлимда айланяпти.

Унутмаслик учун ёзиб кўярдим-ку, ҳозир ёруғ бўлса ҳамки, бунга эриняпман:

*Кушлар одамларга отмайдилар тош,
Дарахтлар ҳеч қачон бўлмаган ёвуз,*

*Мен сенга қардим — кўзларимда ёш,
Боғларда хиромон айлаган, товус...*

Мулла

Мен одамлардан «беркиниброқ» яшайман.

Хаётимни улардан гўёки «яшираман».

Аслида бу тўғри эмас. Биз Оллоҳнинг хузурига яланғоч бўлиб борамиз. Бандадан истиҳола қилиш ортиқча!

Лекин уят, номус бор. Мен болаларимни қийнаб қўйдим. Хароб ҳолга солиб қўйдим... Одамлар эгрилик, ўғрилиқ қилиб ҳам, фарзандларини оёққа турғизишади. Тинчителишади. Мен бундай қилолмадим! Болаларим тушунишади. Дада, хафа бўлманг, сиз имкон етганча бизни тарбияладингиз, дейишади. Лекин мен барибир, азобланаман. Суйган Худойим нега мени бунчалик қашшок, гариб, мосуво қилиб яратди?!

* * *

Мен кеча — одамлар диндан юз бурган даврда — Мулла бўлган эдим.

Бугун муллаларнинг ошиғи олчи. Пичоғи мой устида. Улар менга бегона. Мен уларга.

Одамларнинг кўзи очилгани учун Худога минг чандон шукр!

Лекин менга ҳамон Худонинг мағфиратидан бўлак ҳеч нарса керак эмас! Ўзим бир оз ўнглансам, фақат бировларнинг ўнгланишига қўмак берар эдим. Дунёда хасталар бор. Муҳтожлар бор. Қаршингда биров оч турганда, қандай қилиб нонни қаймоққа булаб ейиш мумкин?!

* * *

*Яқинда аёлим вафот этди.
Юрагим куйиб ётибман.*

Одамга муносиб яшаш мумкин эди. Негадир жиғижиғи кўп бўлди. Биз кам севиндик. Бир-биримизга кам меҳр кўргиздик... Оллоҳим, Ўзинг кечир!

* * *

Бу аёл мен билан яшаб, бахтсизликдан бўлак ҳеч нарса кўргани йўқ.

Мен дунёда бахт топмадим. Бировга ҳам бахт улашолмадим...

* * *

Ўз ташвишларим билан ўралашиб, қизчам тўғрисида ўйламай қўйган эдим.

Уйнинг қораси кўрингани сайин, хаёлим қочиб, юрагим қаттиқ ура бошлади. Менинг қизалогим яхши юрганмикан?! Соғмикан?! Тинчмикан?! Эй Худойим...

Аёл

Осма кутига Қизча ҳам мингани учун мен Худога шукр қилишим керак!

Бўлмаса, эрсиз Аёл шунча эркаклар орасида ёлғиз қолар эдим.

Бу ерда Арбоб бор, Мулла бор, Паноҳ бор. Ҳарҳолда, кўпчилик диёнатли кишилар! Лекин эркакларни билиб бўладими?!

* * *

Душанбагача бу ерда қолиб кетсак, ўғлим билан қизим олдида нима деган одам бўламан?!

Кўп ўтмай, жон таслим қилиш ҳам мумкин!

Лекин унгача — эркак билан аёл бир эмас, — одамлар бир-биримизнинг олдимизда шарманда бўлмаймизми?! Шармисор ҳолга тушмаймизми?!

Биз гоҳо артистлардек, сахнага чиқамиз. Лекин кўпроқ парда орқасида яшаймиз...

* * *

Менинг биринчи эрим олдида гуноҳим бўлса, кечир, Худойим!

Иккинчи эрим олдида ҳам гуноҳим бўлса, кечир!

Икки эрга тегиб, икки болани дунёга келтиришдан бўлак ҳеч нарса кўрмадим. Ўзим учун бир кун яшаганим йўқ.

Машаққат. Муҳтожлик. Ёлғизлик.

Ҳимоясиз аёл кишига қанчалик оғир эканлигини биров билса экан?!

* * *

Қиз бола бировнинг хасми, дейишарди.

Менинг ўғлим бировнинг хасми! Чикиб кетди.

Қизим билан қолдим...

* * *

Мен ҳархолда, эр кўрдим.
Жувонлар майли, эрсиз қиз кўп!
Биз турган уйда бешта қари қиз бор.
Ўзи бировни тополмайди. Сиз топган унга ёқмайди.
Қизим бахтли бўлармикан?!
Мендан у бахтлироқ яшармикан?!

Бемор

Бундай «қамалишим»ни билмагандим.
Кечагина касалхонада ётгандим...
Қўм-қўк. Дарахтлар ровлаб, тикин ўсган. Ёввойи.
Худди ўрмон.

Ҳолатим ланж эди! Кунда ҳаёт ва ўлим ҳақида ўйлайман:

«Бу баҳорий тиниқлик кўзларимда узоқ сақланиб колармикан?!»

Менинг кўзларимни бир лаҳза яйратган баҳорий бу БОФ абадийми?! Дунёда ўзи НИМА абадий?!

Ёмғирдан кейинги боғда ЛАҲЗА билан АБАДИЯТни ажратолмай, саргардон кезган нигоҳим, кўзларим БУ ИККИ НУҚТАдан қай бирида қўним топади?! Бу боққа тасодиф келгач, менинг эндиги қисматим қандай кечади?!»

Хаёлимни банд этган боғдан нафас ростлашга улгурмай, мени юлқиб, дарахтзордаги оппоқ бир иморатга олиб киришди.

Ҳозиргина ёққан ёмғир, ариқда шилдираётган сув ортда қолди...

* * *

Дунёдаги энг гўзал аёл! Нега мен сени севдим?!

Мен кимларнидир севмай яшолмадим!

Ўзимдаги қусурлар, йўл қўйган барча гуноҳларни хис этияпман. Биз нега ҳозиргидан яхшироқ, гўзалроқ яшай олмаимиз?!

* * *

Буйрак касал.

Юрак касал.

Ичак. Ошқозон...

Соғ жойим йўқ.

Фақат руҳим соғ бўлиши мумкин. Ақлим ишляпти.
«Соғ танда — соғ ақл!» деганлари ёлғон экан.

* * *

Ўттиз йилдан ошди — чекаман.
Ёнғиндан, ўт чиқишидан кўрқаман.
Тунларда йўталиб чиқаман.
Аҳмоқ бир гапни эслайман:

«Чекишнинг учта фойдаси бор, — деган экан кўп йиллик кашанда. — Биринчидан, оғзингизга илон кирмайди. Чунки оғзингиз сассиқ бўлади. Иккинчидан, уйингизга ўғри тушмайди. Чунки тунда йўталиб чиқасиз. Учунчидан, умрни тезроқ ўтказасиз, ортиқча бемаънилик қилишга улгурмайсиз. Чунки чекишнинг ўзи сизни охириги манзилга олиб боради».

Кўни-кўшнини безовта қилганимдан уяламан.

Муттасил ўйлайман:

«Шунчалик азоб сенга шартмиди?!

Сенинг отанг банги эмасди-ку!»

Отам оддий меҳнаткаш эди. Иймонли киши эди.

Ичкиликни ҳам оғзига олмасди.

Аёлларнинг юзига бошини кўтариб қарамасди...

* * *

Бўлгани бўлди, дегандек кайфият, бу тушкунлик қаердан келди?!

Бунга ички иқроор, ризолик қаердан келди?!

Наҳотки, сенда ақалли одамлар олдида масъулият йўқ?!

Ҳайвонлар, қушлар, бутун жонзотнинг табиатан «бадантарбия» билан шуғулланиши, улардан қай бири хас-таланиб-ожизланса, четга чиқишини кўргин. Маймун тинмай шохдан-шоҳга сакраши, кийиклар туёқларидан учкун сачраб, тошдан-тошга кўчишини! Инсон ҳам, яшашни истаса, бадан ва руҳ тарбияси билан шуғулланишга мажбур.

Агар яшаш насиб этса...

Савдогар

Инсон қачонгача юради, қачон ўлади?! — ўзи ҳам билмайди.

Бир дўстим билан овга чиққан эдим.

Биз баланд кирга кўтарилмоқчи эдик. Лекин яқинлашсак, кир этагида, йўл устида каттакон қамишзор кўл бор экан. Бир ёнда кўринган, уйлари паст-пачок қишлоққа қараб йўл олдик.

Дуч келган ҳовлига кирдик.

Томларда пичан ва қамиш ғарамлари. Ҳовлининг атрофи ҳам девор ўрнида тўкилган сап-сарик қамиш билан ўралган.

Оқ сочли, ориқ, узун кампир яланг пўстақда нима-нидир туйиб ўтирибди. Ўн беш-ўн олти ёшлардаги бола лой тепяпти.

— Бир коса сув, — дедим уларга. — Чанқадик.

— Қовун олиб чиқ, — деди болага кампир.

— Кўлдан ўтмоқчи эдик, ўтолмадик, — дедим кампирга.

— Кўл чуқур, — деди кампир. — Икки кун бўлди, бир йигит чўкиб ўлди.

— А? Қандоқ қилиб?! — сўради ҳамроҳим.

— Анув қишлоқдан экан, — бир томонни кўрсатди кампир. — Овчи! Отган тустовуғини оламан, деб кирган. Қамиш ичида тикилиб, ботиб қолган...

Биз қовунни еб, йўлга тушдик.

Тепамизда ёввойи ўрдаклар учади. Атрофда бедана сайрайди. Қурбақа вақиллайди.

Узоқ бўлса ҳамки, кўлни айланиб ўтишга мажбур бўлдик.

Артист

Устод 26 кун Ҳамлетни ўйнади.

27-куни сахнада йиқилиб қолди.

У Отеллони ҳам маҳорат билан ўйнар эди. Лекин, Ҳамлет менга кўпроқ ёқади, дерди.

Қорли кунларда, кўча-кўйда пичирлаб юриб, Шекспирдан ўқиганларини тушунишга уринарди. Уни жуда саводли эди, деб бўлмасди. Унинг билгани — Шекспир эди!

Устод хаддан ташқари содда, ишонувчан, тўғри одам эди.

Баъзан кўчада кетаётиб, бехосдан «топдим, топдим», деб юборар, ёнидагилар нима экан, деб қизиқишса, у сахнада бир гапни қандай айтишни топган бўлиб чиқарди. Баъзан эса жўн тушунчаларнинг ҳам фарқига бор-

маётганга ўхшар эди. «Оға, машқ дафтарим уйда қолибди. Боришим 50 минут, келишим 50. Нақ бир соатда қайтаман!» — дерди...

* * *

Сахнада шеригим юзини доғ-дуғ босган, қоп-қорагина аёл эди.

Лекин унинг мулки — кўзлари, ўтли-ярқироқ, хис ва рухли кўзлари эди!

У жуда эхтиросли эди.

Унинг бор эхтироси кўзларида акс этар эди.

Умуман, кўзлари уни чиройли қилиб кўрсатарди.

Кўзлари тирик эканлигидан, у ўн олти яшар қизни ҳам, етмиш яшар кекса аёлни ҳам жонлантириб, сизни ишонтира оларди...

* * *

Гўзаллик — хатарли.

Гўзаллик — атрофига одам тўплайди.

Гўзалликнинг душмани — унинг ёнидан чиқади.

Шундай! Лекин...

Мен босмахонада ҳарф терувчи бўлиб ишлар эдим. Мактабни тугатиб-тугатмаган пайтим. Кўзларим оламга чакноқ боқади. Шу билан бирга, кўп нарсага ақлим етмайди.

Анча йил муқаддам Зухра бўлиб ўйнаган, энди ёши қирқлардан ошган жувон босмахонага иш юзасидан гоҳ-гоҳо келиб-кета бошлади.

У ҳамон гўзал эди.

У — бир фаришта эди.

У — пари эди.

Мен ҳайрон қолганман.

Бизнинг жойимиз — эски, хароб, овлоқ бир шаҳарча эди. Босмахона ҳам шунга яраша — ярми ерга ботиб, ярми тўкилиб ётган ғарибгина маскан эди! Хаётимиз қора иш, ўрин алмашиб турган шовқин-сурон ва сукунат, маза-бемаза гап, асабиятдан иборат эди! Жувон-Зухра бизнинг ҳаётимизни ўзгартириб юборган эди.

Одатда, санъатга иши йўқ, бу сохага яқин аёллар ҳақида ҳар хил гапириб юрадиган одамларнинг ўшанда ўзи-ўзидан нафаси ичига тушиб кетган. Ёш-қари, эркак-аёл — ҳамма учун Зухранинг кириб келиши байрамга айланган эди! У келадиган кунлар ҳатто, одамлар эшикка тикилиб туришар эди! Ўзини камтар, самимий, муносиб

тутишми?! Ҳамон асранган тоза-тиниқ бир гўзаллик-ми?! — унга нисбатан бизнинг кўнглимизда ҳурмат, меҳр уйғотган эди. Фақат бу эмас. Одамлар ҳар қачонгидан яхшироқ, покизароқ намойиш касб этишган эди. У бизни гўёки шу маснадга кўтариш учун юборилган Худонинг марҳамати эди!

Орадан тахминан ярим йилча ўтгач, оиласи билан шаҳримиздан кўчиб кетдимиз?! — жувон бизга кўринмай кўйди.

Лекин биз энди бошқа одамлар бўлиб қолган эдик...

Мен

Осма қутида «қамалган»ларнинг бир қисми шуларни эслаб-ўйлашдимиз?! Билмайман.

Бу — тахмин, холос. Мен КИМнинг НИМАни хаёлидан кечиришини тасаввур қилдим!

Эндиги навбат кутиб турганлар-чи?!

Мен уларнинг хаёлини ҳам тахминан ўқийман...

Ўзимга келсак, фикри-зикрим Салима билан банд.

Мен юз берган фалокатдан қутулиш, тирик қолишдан ҳам кўпроқ Салима қаерда, қандай юрган экан, деган гапни ўйламоқдаман. Менга бўйсунмай, бутун вужудим, руҳим Салимага талпинмоқда!

Мен Салиманинг машғулоти, мақсади нима?! Ҳаёти нимадан иборат?! — билмайман. Тушунмайман! Лекин энди УСИЗ яшашни ҳам тасаввур қилолмайман...

Сиз билан ёмғирда кўришиш насиб.

Сиз билан қорларда.

Исмингизни Ердек бағримга ёзиб,

Куйлагим келади торларда.

Сиз учун тортилган бошим, гўёки

Ёмғир-қор тиклаган дорларда.

Сиздан ўтинаман, дунёни —

Ташлаб-қолдирманг, деб зорларда...

Салима — бир қуш. Кафтимга келиб кўнади. Мен уни томоша қилишга тутингач, учади-кетади! Неча йилдан буён шундай. Худойим! Бу ҳолатнинг интиҳоси борми?!

Қизча

Катталар бунчалик ваҳимачи!

Осма кутида одамлар «камалиб» қолиши оддий бир нарса-ку! Кунда бўлмаса ҳамки, кунора қаердадир шундай бўлиб туради! Кейин, барибир чиқиб кетишади. Жин ҳам урмайди! Шунга шунчалик бўғилиш керакми?!

Тўғри, осма кути занжири узилиб, ерпарчин бўлган пайтлар бор, дейишади. Лекин бундай воқеа юз йилда бир бўлиши мумкин! Булар денгиз билан ҳалокатга учраган кемаларни эслаганига ўласанми, куясанми?!

Менга ҳикоя айтишга навбат беришмади. Қизиқ бир воқеани айтиб бермоқчи эдим! Энди биров ялиниб сўраса ҳам, айтмайман, айтмайман, айтмайман!

Бу одамларга қаердан дуч келиб қолдим?! Зинадан тушиб кетаверсам бўларкан! Буларнинг кўпи қаримай туриб, қариб қолган. Ҳаммасини дам ўтмай мудроқ босаверади, босаверади. Зерикарли. Вақт тезроқ ўтиши учун яна гаплашиб туришни маслаҳат берсаммикан?!

Баҳши

Э-ҳе-ҳей!

Биз ҳали яшаймиз, оғажонлар. Яшаймиз, сингиллар. Кенгликлар бизники.

Мен сизларга ҳали энг яхши достонимни айтиб бермадим.

Ўтган замонда, шу юрт томонда, Ерми ёки Осмонда қирқта қирчиллаган, оёқларида этиклари қирчиллаган йигит бор экан. Уларнинг ҳаёти беғубор экан. Отаналари бошларида соябон, опа-сингиллари уларга меҳрибон экан. Мўйловлари энди сабза урган, кўзлари эндигина ҳар ёнга баҳор шамолидай югурган, қабарган кўкракларига қушлар ин қурган экан. Чор атрофдан қизлар уларга қиё қарай бошлаган, улар муҳаббатга ярай бошлаган экан. Шундай юриб, кунлардан бир кун юртга босқинчи-ёв ҳужум қилибди. Номардлар ўзини мард деб билибди! Қирқ йигит шартта ўрнидан кўчибди. Қирқта отга миниб, учибди! Икки ўртада қаттиқ жанг бўлибди. Ахийри, ёвнинг ахволи танг бўлибди! Лекин жангда йигитлардан ҳам кўпи жон таслим қилибди. Шаҳид бўлиб йиқилибди. Қирқ йигитдан тўрт йигит тирик қолибди. Тўрттови отини етаклаб, эл-улус томон йўл

солибди. Келаётиб, улардан биронтаси миқ этмаётган, қовоғидан қор кетмаётган экан. Улар йўлда бир тоққа кўтарилиб, шу ерда, аввалдан қарор қилгандек, ҳамма тўхтабди. Ёнларидаги чўққи ҳам уларга қовоғини очмай турганга ўхшабди! Йигитлар отларини боғлаб, давра қуриб ўтиришибди. Бир-бирларига мана, энди кўз югуртиришибди.

— Ота-оналарга ўғиллари ҳалок бўлганини ким бориб айтади?! — деб сўрабди биринчи йигит.

— Опа-сингилларга улар ҳақида ким хабар беради?! — дебди иккинчи йигит.

— Йигитларнинг қайлиқлари, севган ёрларига ким бориб учрайди?! — деб савол ташлабди учинчи йигит.

— Одамларга қандай кулфат бошларига тушганини қайси бирингиз очиқ айта оласиз, жўралар?! — дебди тўртинчи йигит.

Улардан ҳеч ким «мен» дея олмабди.

Тўрт йигитнинг ортиқ йўл босишга ҳол-мадори қолмабди.

Улар бошларини эгганча, пинакка кетиб, шу ердан жилмасликка шайланишибди...

Тўртта тошга айланишибди.

Йигитларнинг отлари ҳам шу тоғларга бойланибди...

Тошга айланибди.

Оғажонлар! Сингилчалар!

Мен йиғласам, шу юрт, шу халқ, деб йиғлайман.

Ўзимга сизмайман.

Шу юрт, шу халқ деб қоматимни адл тутаман.

Керак бўлса, тошга айланиб кетаман...

Ҳақим

Мен бу воқеани эслаб, кўп нарсага тушунмайман.

Жойнинг номи Чойхона эди. Бир пиёла чой ичиш мумкин эди, албатта. Айвон четида самовар қайнаб турарди. Лекин ҳовлида иккита ошхона, иккита дўкон борлигидан, одамлар асосан, овқатланиш ва майхўрлик қилиш учун келишар эди. Бу ерда эрталабдан кечгача ғуж-ғуж бўлиб ўтирган хўрандалар, бадмастлар атрофида уй нони, қотган балиқ, қурут, сақич ва писта сотади-ганлар уймалашиб юришарди. Миршаблар вақти-вақти билан уларни ҳайдашар, улар эса асалга ёпишган ари-лск. яна қайтиб келаверишар эди. Бу ердаги мижозлар

орасида сипо кийиниб, бўйинбоғ таққан зиёлилар бор. Шунга қарамай, тартибсиз, ёмон кийинган кишилар биринчи навбатда кўзга ташланишар эди. Бу ерда эғнида яланг қора чопон, боши очик, калта шими почаси остидан оёқлари кўриниб турган кўча-безорилар, сочлари пахмайган, бадбашара тиланчилар, кўзлари кизарган девоналар ҳам учрар эди. Булар аксар бой отаси ҳовлисини томоша қилгандек, бир томондан бош суқиб, иккинчи томондан чиқиб кетаверишар эди. Ичганлар бир-бирлари билан бақириб-чақириб, сўкиниб гаплашишарди. Баъзан ёқалашиб ҳам қолишарди. Бундай пайтларда кўчадан ўтиб кетаётганларга Худо берарди; Чойхона қарши-сида тўпланиб, анграйишарди.

Мана, шу турфа одамлар орасида уринган костюмда, бошида япаски дўппи, кичик соқол кўйган бир чол бўларди. Чойхонада у нима қилади?! Ўт ёқадими, сув ташийдими?! Ёки бекордан айланадими? Мен билмасдим. Лекин чой ичгани баъзан кирганимда, уни кўрардим. Олакуррок даврада у диққатни жалб этганига сабаб, костюм устидан рангин белбоғ ўрарди. Бундан ташқари, ҳар куни уч марта белбоғини ечиб, Чойхона олдидаги кўм-кўм йўлкада пешин, аср ва шом намозларини ўқир эди. Бу ердаги одамлар гуноҳини Раҳмондан тилаб, Шайтонни ҳайдаш учун бундай қилармиди?! Ёки фақат ўз вазифасини бажарармиди?! Буниси ҳам менга қоронғи. Ҳарҳолда, чол нақ рўпарада баланд овоз чиқариб, азон айтар, аллақачон Худони унутган кишилар билан ёнма-ён намозини адо этар эди.

Бир куни қария йўқолиб қолди.

Кейин, у ҳақда жосус экан, деган гап ўрмалади.

У чиндан жосусмиди?! Ўз гуноҳи учун Худога сизгармиди?! Ёки намозхонлик унга шунчаки никобмиди?!

У ҳеч қанақа жосус бўлмаса-чи?!

Ахир, жосусга шу сассиқ Чойхонадан бўлак жой қуриганми?! Тухматга қолсанг, отанг амир эди, онанг кайвони эди, деб ҳам оёқ-қўлингни бовлайверади! Халқ оғзинга эҳтиёт бўл, деб бекорга айтмайди. Чол алжираб, бировга ақл ўргатган бўлса керак! Шу ҳақиқатга яқин... Одамлар-чи?! Улар ажабланиб, шунақа экан-да, деганча йўлидан кетаверади. Қайси иш тўғри, қайси нотўғри аниқлангач, яна ўша гап: шунақа экан-да!

Мен чолни қайтиб кўрмадим.

Чойхона анча йил эски холида турди.

Кейин, даврлар ўзгарди.
Бузилиб, йўқ бўлиб кетди...

Дарвеш-масхарабоз

Ахмоқ одам ҳар нарсани жиддий қабул қилаверади.
Ана, менинг жонажон укам! Шунақа жиддийки...
лекин, бу — бир кўриниш, холос.

«Мазмун канчалик хароб бўлса, шакл шунчалик бўртади!» — деган экан донолар. Дунёни бешикдай тебратаётганга ўхшайди-ку, бешикда бола йўк!

Куйганимдан куламан.

Мен бачканалик қилиб, хиринглабманми?!

Қўлимда ҳунарим бор. Қулфу калит ясайман.

Жонажон укам мен тўғримда, оғзига қулфу калит топилмайди, деб ўйлайди. Бўзчи белбоққа ёлчимайди, демоқчи. Тфу! Белбоғ бизда бўлмай, кимда бўларди?! Биз болаликдан белини боғлаган халқмиз!

Зерикарли яшаяпсизлар, кишини зериктириб юбораяпсизлар, жаноблар!

Адиб! Арзийдиган бир китоб ёзмаяпсиз!

Панох! Сен Бош Қахрамон эмассан!

Мулла! Сиз Худодан гапираётиб, ўзингизни ўйлайсиз!

Хақим! Дори-дармон қани?! Шоҳсуяк эмиш!

Осий... Эй ўргилдим ҳаммангдан!

Одам бўлиш учун сенларни ўзи бир қутига солиш керак эди! Солиб қўйибди! Қопқа қачон очиларкан, деб энди мўлтираб ўтирибсанлар.

Ёнимда элликта калит бор. Лекин бу қопқага қулфу калит ўрнатилмаган. Истаганда очилиб, ёпилади. Биров бошқаргандан кейин, шу! Дунёда бу қути борлигини баъзан унутиб ҳам қўяди.

Бизнинг холатимиз қўғирчоққа ўхшаган. Ипнинг тортилишига қараб, ўйин кўрсатамиз!

Кулмасанглар, тарс ёрилиб ўласанлар, жаноблар...

Арбоб

Бу одамлар менга қийин эканини ўйламайди.

Билмайдик, булар учун мен жавобгар!

Мабодо қутидан соф-бутун чикқанда ҳам, мени сўроққа тутишади:

- Нега қамалиб қолдинглар?!
- Ўзларинг жўрттага қамалиб олмаганмидинглар, ишқилиб?!
- Сиз нега одамларни бошлаб, қутидан тўғри чикиб кетавермадингиз?!
- Қутида тўплангунча, кўчага чиқиб гаплашсанглар бўлмасиди?!

Мендан кичиклар менга гап тушунтиролмаганидан сезаманки, ўзингдан катталарга гап тушунтириб бўлмайди! Тасодифан «қамалган»имизни ҳали исботлаш керак!

Худо кўрсатмасин, бирон кишининг бошидан бир тола соч узилса-чи?! Унда мени нақ дўзах эшигига олиб бориб, олиб келишади! Тўртта одамга раҳбар бўлган киши гўёки ҳар қандай фалокатдан ҳам, ўлимдан ҳам кучли. Бутун ҳаёт-мамот унга боғлиқ...

Мен умрим бўйи катталар билан кичиклар — буларнинг иккисидан ҳам изтироб чекаман.

Очиғини айтганда, баъзан катталарни сўкишади-ку, каттани бузадиган — кичик!

Кўчада икки кишининг суҳбатини эшитдим.

«Буқаламун»га ўхшаган воқеа! Бир иккинчисининг эришган даражасидан беҳабар. Бунга аниқлаган сайин муносабати ўзгариб, бошқача муомала қилади. Аввалига беписандлик билан:

— Муродбой, юрибсизми дингиллаб?! — дейди.

Сал туриб:

— Мурод...

Кейин:

— Муроджон...

Кейин:

— Муроджон ака...

Ниҳоят:

— Қадрли Муроджон Муродович...

* * *

Мен бир кишини билардим. Ўзидан каттароқ қўнғироқ килса, телефонда ўрнидан туриб, ярим букилиб гаплашарди.

* * *

Бир раҳбарнинг хотини синфдошим эди.

Одамлар каттаконга нисбатан ҳам кўпроқ Янга атрофида ялтоқланиб, ўралашарди. Янгажон, Янга! Ўтирган ўрнингиз минг танга!

Фалокат юз бериб, каттакон ишдан кетди. Боши устида осмон қорайиб, оёғи остида ер торайди! Кўрсангиз, ҳамма суваракдек ҳар ёққа қочган. Янганинг саломига биров алик олмайди. Кўчада дуч келган туртиб ўтади!

Булут тез тарқади. Ер яна кенгайди.

Бу ёғи — янги томоша! Ўша қуниёқ Янгани қўлтиғидан тутиб, тўрга судрашларини қаранг. Янгажон. Янга! Дунёда ўзингиз кераксиз манга!

* * *

Умуман, катталар билан кичикларнинг бир-бирига ёндош ҳаёт манзараси ўзи бир олам! Адибнинг эси бўлса, шу тўғрида ажойиб китоб ёзар эди. Мана, оддий, ўзини қандай тутишни олинг. Катта жоҳил, золим бўлса, ҳаммани қулга айлантурса, бу чидамсиз ҳол. Норозилик тувилади! Лекин кичик қайсар бўлса, ҳеч кимнинг иродасига қарамаса-чи?! Бунинг устига, менинг акамдек, биз эркин, деб каттароқ кишилардан кулиб юрса?! Итоатсиз ҳатто оилани бутун тутолмайсиз! Эркинлик — гўзал ҳолат. Аммо ҳар қандай гўзаллик сингари унга фожиа тамғаси босилган!

Мен икки томон — Катталардан ҳам, Кичиклардан ҳам куйганим учун тўғримни тескари кийиб, ҳеч кимга аралашмай қўйганман-да! Акам эса мени одамларга қўшилмайди, ёввойи, деб ўйлайди. Гоҳ чақиб, гоҳ кулади. Тентак! Сенинг қулганинг билан дунё ўзгарармиди?!

Осий

Бу ерда ўзини ҳаммадан кўра муносиб тутаётган, энг осойишта киши — Адиб, энг безовтаси — мен бўлсам керак! Тўғри, мен ҳам бировга буни билдираётганим йўқ. Лекин ичимни ит таталаб, бўғзимга пичоқ қадалиб турибман. Бемор эмас, бу ерда кимдир портласа, биринчи мен портлашим аниқ! Мен-ку, майли, менга қўшилиб, бошқалар ҳам осма-кутида ёки осма-кути билан бирга, асфаласофилинга кетса, ҳаммага менинг касрим теккан, менинг юким уларни ҳам босган бўлади. Чунки, мен ўз номим билан — Осийман! Бошқалар маънили-маънисиз чулдирашлари, бутун хато ва гуноҳларига қарамай, барибир, эзгу одамлар. Олижаноб одамлар! Мулла «Бизни гуноҳларимиз қисди!» деганда бошқалар эмас, менинг гуноҳимни айтди. Дунёда ҳар бир сўз, ҳар бир ҳолатда

Илоҳий Мантиқ бор. Биз кутида туриб, денгизни гоҳ-гоҳ эслаётганимизни ҳам бежиз, деб бўлмайди. Кема ҳалока-ти пайти мени бир қатла ХУДО ЎЗ ПАНОҲИДА асраган эди! Мен учун балки, бу эслатма эди. Биз ҳозир гўеки яна кемадамиз. Бу кема денгиздагидан даҳшатли-роқ. Атрофда халоскор на тўлкин, на дўлфин бор. Бу ерда бир парча тахтага ёпишиб ҳам жон сақлаёлмайсан! ХУДОДАН албатта, ПАНОҲ тилайман. Лекин энди фа-локатдан қутулишим кийин... Дарвоқе, Паноҳ. Адиб мақ-таб кўйгани учун менга у бояда бери гахланиб қараб турибди! Буниси ортиқча. Мен Осийман-ку! Қаҳрамон-лик либосини киёлмайман. Айниқса, ҳозир...

кема ва денгиздан бўлак нарса
хаёлимда йўқ.

Умуман, менинг ҳаётда билганим —
бўйнимдаги гуноҳим ва
ДЕНГИЗ...

*Денгиз, деганлари —
бир дунё!
Ўйнар
ҳалқа-ҳалқа
оқ нурлар.
Тубдан кўтарилган
ва гўё
Сув узра
тўшалган
бор
дурлар.
Унга туташгандек
қуёшли
Осмон пастга тушиб,
Бирлашиб —
Қудратли,
даҳшатли,
бардошли
икки дунё
ётар
сирлашиб!
Денгизим!
Меними чорлайсан?!
Бўлмоқчимисан боз —
улфатим?!
Гоҳ ёвуз,*

*менга гоҳ
ёрдайсан!
Сен — менинг бахтимсан.
Кулфатим...*

Кема ва денгиз
асосан, Адибни ва
мени

қизиқтиряпти!

Бошқалар бунга анча бепарво!

Менга ота-онам бекордан Ёлғиз деб исм қўйишган экан! Бу исм унутилгандек! Лекин, мана...

Мен оилам — хотиним, ширин қизчаларим бўла туриб, уларни сева туриб, қандайдир кимсасизман; уйим бўла туриб, уйим бор, дея туриб, бошпанасизман;

мен ҳаёти нашъадан эмас, азобдан иборат бўлган одамман:

мен — биров ичимга кириб-чиқибдими, тушунса! — жонидан ўтганини ўзи-ю, Худогина билган — бадбахт одамман! Осийман!

Балки, шу боисдан,

мени денгиз қизиқтирар?!

Уйимдаги оддий ариқдан денгизга етгандирман?!

Мен шундай! Адиб-чи?!

Адибни нега денгиз қизиқтирар экан?!

Иккинчи ҳолат

ҚИЗЧА

13

Осма-кутида

одамлар

шуларни ўйлашдими, бошқами?! —

ҳарҳолда, бир муддат сукутга чўмиб, хаёлга ботгач, — қайтиб жонланишди.

Улар яна бир ухлаб, уйғонишгандек эди!

Шунинг баробарида, видолашгандек ҳолат ҳам, бахтиёрлик ҳолати ҳам, хаёл ҳам уларни чарчатган, энди одамлар анча ҳолдан тойишган эди. Ҳеч ким нима қилиши, нима дейишини билмасди! Шароит билан ҳисобла-

пишга ўрганмаган Қизча ҳам энди ҳаммага «гаплашмай-сизларми?!» деб жаврашни тўхтатган эди!

Осма қутидан қутулиб чиқишга аллақачон умид қолмаганига қарамай, Ҳаким, Бемор, Осий, Савдогар — тўрт киши Қизчанинг маслаҳати билан, яна дару деворни тақиллата бошлашди. Савдогар «энангни эмгур!» деб қўйиб, кафтдек телефонни ЯНА ишга солди. Лекин бу уринишларнинг ЯНА бирон натижаси бўлмади!

Мен эски танишим — уйда қамалган Файласуфни ЯНА эсладим. У яхши кўрган китоб ҳам ёдимга тушди: «Тош кийганлар!» Адибга бу ҳақда гапирардим-ку...

шу паллада
биз ўзимиз —
ТОШ КИЙГАНЛАР эдик!
Одамлар худ-бехуд алфозда
орадан
яна
бир соатдан кўпроқ
вақт
ўтди...

14

Биров дару деворни тақиллатар,
бирова бақириб-чақирар,
бирова сўкинар,
бирова ўзи-ўзича гўлдирар,
бирова гоҳ ер чизиб, гоҳ депсинар —
қиёмат-қойим рўй бера бошлагандек эди.

Савдогар пул билан бало-қазони даф қилиш мумкиндек, қўйнидан ҳамёнини чиқариб, шошмасдан ёнида бор нақдинани санашга тушган эди.

Ниҳоят, санаб бўлди.

Лекин ҳамённи қайтиб қўйнига солмай, ҳамон ўйла-ниб турар эди.

Уни кузатаётган Дарвеш-масхарабоз одатича минғирлади:

— Бир товукқа ҳам сув, ҳам дон керак,
Одам бўлиш учун ҳамён керак!»
Қизча бу гапга негадир кулди.

— Ҳамён эмас. Майдон керак, майдон! — деб бақириб юборди афтидан, ўзини тутолмай Бахши.

Шу пайт...

кутилмаганда...

ишонмайсиз...

15

Худойим! — мен ҳам, бошқалар ҳам хаёлига келтирмаган йўсинда...

осма кути шағал тўкаётгандек бехос ғариллади. Ва ногоҳ шув этиб, пастга қараб кетди.

Ҳаш-паш демай биринчи қаватга етиб, қопқалари ланг очилди.

Биз

нима бўлганини

англаб олишга ҳам

улгурмаган эдик!

Ҳамма РЎЙ БЕРГАН ВОҚЕАга ақли бовар қилмаганидан, кундузи кўринган ойдек, ранги ўчиб, бўзрайиб қолган эди...

16

Йўқ. Одамлар ўзларини тез ўнгладилар.

Халқ ташқарига отилди.

ТИРИКЛИҚдан, ЭРКИНЛИҚдан катта БАХТ борми?!

ОЧИҚ ҲАВОДА юриш, офтоб НУРЛАРИГА чўмиш ҲАР БИР ИНСОНГА насиб этсин!

Айниқса, кулфатлар, азоблардан кейин...

17

Мен ҳам осма қутидан чиқдим.

Чиқдим

донг қотдим.

Нақ биз ҳозир тарк этган қопқа рўпарасида —

Салима турарди!

Мен кутилмаганда осма қутининг ҳаракатга келиши сабабини шу ондаёқ тушундим...

18

Салима иккимиз одамдек кўришишга улгурмай, ёнимизда Ҳаким пайдо бўлди.

У Салимани менинг хотиним, деб ўйлайди шекилли, қабарик кўзойнак остидаги катта кўзларини бақрайтирди:

— Хоним, қалайсиз?! Хоним?!

— Ўзинг қалайсан, Кўзойнак?! — бўш келмади Салима.

Ҳаким довдираб-гангиб қолиб, нари кетди.

— Юринг, айланамиз! — дедим Салимага.

— Ҳа, албатта! — деди Салима. — Сиз ўзи қаёққа отланган эдингиз?!

— Сизни кўришга! — дедим ўйланиб. — Майдонга...

Майдон бўлса, майдон-да!

Салима индамай, мен билан бирга

кўчага йўналди.

19

Кўчага чиққанимиз заҳоти

осма кутида менга ҳамроҳ бўлганлар барчаси

майдонга қараб югуриб кетишаётганини кўрдим.

Салима иккимиз уларга эргашдик.

— Қачон қайтдингиз?! — деб сўрадим ундан.

— Кутмаганмидингиз?! — деди Салима.

— Кутган эдим!

— Бугун! — деди Салима. — Шу қўнғироқ қиламан.

Шу қўнғироқ! Кейин, хаёлим қочди.

— Раҳмат! — дедим унга, дунёда у борлиги учун.

20

Мен МАЙДОНни байрамми ёки бирон муносабат бўлган кунлар тушиб айланардим, холос. Бошқа пайтда уни асосан, ўз хонам — йигирма етти қаватли бинонинг йигирманчи қавати ойнасидан томоша қилардим. Олдин ҳам айтганимдек, МАЙДОНда ишим йўқ эди!

Осма қутини тарк этганда, мабодо Салимани учратмасам, ҳозир ҳам, бу ёққа келмай, тўғри уйимга кетаверишим мумкин эди! Ахир, мен, эсласангиз, майдонни шунчаки бир қур айланмоқчи эдим. Бу ерда нега анчамунча одам судралиб юргани мени қизиқтирган эди. (Мен китобдаги қайсидир миршабми-зобитга ўхшаб, ҳар қадамда «Халойиқ, тарқалинг!» дейдиганларни ёқламайман. Улар хиёнаткор, қўрқоқ кишилардир! Лекин барибир, ошинг ҳалол бўлса, кўчада ич, дейишади-ку, оши ҳалол бўлганнинг ҳаммаси уни кўчада ичибдими?! Майдонда одамлар тўпланиши мени доим ажаблантиради. Ташвиш-

лантиради! Бизга шундай тарбия берилган!) Қисқаси, бу кун МАЙДОН мен учун муҳим эмасди. Салимани ўйлаётган эдим.

Мана, энди Салима ёнимда, осма қутидаги ҳамроҳларим изидан майдонга яқинлашар эканман, мен кириб-чиқиб юрган бино пастида, шаҳар марказида бўлганига, кўриб юрганimgа қарамай, бу ўзи ҚАНДАЙ МАЙДОН?! Номи нима?! Шаҳардаги бошқа майдонлардан фарқи борми?! — билмаслигимни ҳис этдим.

Дунёда МАЙДОН кўп.

Қадимда дор қурилган майдонлар бўлган.

Дорбоз ўйнайдиган майдонлар бор.

Жанг майдони бор.

Кураш тушадиган майдон бор.

Экин майдони бор.

Тўп тепадиган майдон...

Рўпарадаги майдон булардан ҳеч бирига ўхшамасди! Тўғри, бу ерда одамлар ҳордиқ чиқаргандек, айланиб юришарди. Фавворалар ёнида дўкон-дўкончалар очилган. Ҳар ер-ҳар ерда, рангин шамсиялар остида тамад-дихоналар кўзга ташланарди. Бинолар соясидаги юмшоқ курсиларда бировлар яхна сибириб, бировлар музқаймоқ еб ўтиришарди. Аммо бу, ерни Сайл қиладиган Майдон, деб ҳам бўлмасди!

Мен —

Ҳақиқат майдони,

Шараф ва шарафсизлик майдони,

Адабиёт майдони,

Муҳаббат майдони,

Ҳатто ҳар бир одамнинг ўз майдони, —

деган гапларни эшитган эдим! Бу Майдон ҳам шундай, унга АНИҚ ном, белги топиш қийин эди. У афтидан, Адибми, биз, унинг қахрамонларими?! — хаёлидаги Олам эди! Шу боисдандир...

Майдон этагидаги бинолардан бирининг пештоқиға катта ҳарфлар билан «Умр ўтди, во-дариф» деб ёзилган, бошқа бинонинг пештоқида негандир «Сиз турган МАЙДОН» ва «МАЙДОН СИЗНИКИ» деган ёзувлар бор эди. Мен аввалги келиб-айланган пайтларимда ҳам, бу майдон шу ҳолатда эдимми?! — эслаёлмадим...

Менинг дардим — Салима эди!
 Салимани қўмсаб, хонадан чиққан,
 ўзимни осма қутига урган эдим.
 Мана, ниҳоят, Салима билан учрашиб,
 у билан МАЙДОНга ҳам келган эдим!
 Ҳозир майдонни томоша қилаётиб,
 иккимиз қаерда осойишта ўтириб, суҳбатлашсак бўлар
 экан?! — деб ўйлаётган эдим.

Назаримда, биз бу суҳбатга кўпдан буён интиқ эдик.
 Бу суҳбат мен учун ҳам, Салима учун ҳам муҳим эди!

Яна, назаримда, осма қутида «камалиб», азобланган,
 тоқати тоқ бўлган одамлар дафъатан кутулиб, майдонга
 отилиб чиқиши тасодиф эмас! Майдонда фавқулудда қан-
 дайдир воқеа рўй бериши шарт эди. Мен бунга ишониб,
 буни кўнглимда сезиб турар эдим.

Биз майдонга етиб келганимизда, осма қутидаги ҳам-
 роҳларим аллақачон халқ орасига сингишган эди. Шун-
 дай бўлса ҳамки, биз уларни МАЙДОНда учрата бошла-
 дик...

Дастлаб Адибга кўзимиз тушди.

У бир четда, ёндафтарни тиззасига қўйиб, нималар-
 нидир қитирлатиб ёзиб ўтирарди:

*Мен эмасман тушкун. Ҳаётда
 Ҳамма нарса оғир ботувчи.
 Қурвоқчилик пайти Бир Содда
 Бўлган экан ёмғир сотувчи.*

*Айтиш мумкин. Хунук ё гўзал
 Яшаб ўтиш — одамга боғлиқ.
 Тоғлар ҳатто, бўлганда ўсал,
 Мен тоғ! — деган, Буюк Бир Тоғлик.*

*Аллаерда — ҳасратга тўлиб, —
 Излаганда одамлар далда —
 Айтган экан Бир Доно кулиб:
 Яшаш керак Биринчи галда...*

Кейин, Салима-иккимизнинг ёнимиздан —
кўзойнак остидаги катта кўзларини бақрайтириб,
Ҳаким ўтиб кетди.
Кейин, кулиб бир нарсаларни минғирлаган Дарвеш-
масхарабоз,
ковок ўйиб олган Арбоб кўринди.
Кейин, ер чизиб бораётган Аёл...
Кимгадир «энангни эмгур!» деб гап тушунтириб ке-
таётган Савдогар...
пичирлаб, шукрона келтираётган Мулла...
ёд олганини ўқиётган Артист...
бир кўлида — дори, бир кўлида тамаки — Бемор...
қоқ майдон ўртасида дўмбирасини чертаётган Бах-
ши...
катта ёшдаги кишилар орасида, уларга маслаҳат бе-
раётган Қизча...
ўзини қўйишга жой тополмаётгандек, алланечук сар-
гардон кезинган Осий...
Булар барчасининг
ҳолати
мен учун
энди
бир оз
зерикарли
эди!
Мен-чи?! Мен қаршимдаги кенгликни —
«Одамийлик майдони» деб атасаммикан?! «Эзгулик
майдони» дебми?! — шу ҳақда ўйлаётган эдим.
Тезроқ бир чеккага ўтиб, ҳамон Салима билан якка
қолишни ҳам ўйлаётган эдим!
Худди шу фурсатда
ажабланганимдан,
ёқамни ушладим...

23

Мен ўз хонам —
йигирма етти қаватли бинонинг
йигирманчи қавати ойнасидадан кўрган,
ҳозир юзма-юз келаётган —
ОДАМЛАР ҳам, осма қутидагилар сингари —
МЕНга таниш... тўғрироғи,

булар олдиндан МАЙДОНда юришган бўлса ҳамки,
МЕН ва ҲАМРОҲЛАРИИм билан бирга
осма кутида «қамалган» — ва мен, ўшанда
БУЛАРнинг КИМЛИГИни билиб олгандек
эдим!

Гап шундаки...

МАЙДОНДА ЮРГАН ОДАМЛАР —

осма кутида эсга олинган ҳикоялар,

хаёлот оламида КЎРИНГАН

КИШИЛАРнинг ЎЗГИНАСИ эди!

БУЛАР ҳам АДИБнинг қаҳрамонлари эди!

БУ ОДАМЛАР ОРАСИДА:

Бемор (Шариф) касалхонада учратиб,

ёктириб қолган Вилоят бор эди...

Аёл (Ирода)нинг ўғли Ҳамид, қизи Дилдора,

бир тўп бухоролик санъаткорлар бор эди...

Осий (Ёлғиз)нинг хотини Байрамжон...

Арбоб (Обидхўжа)нинг Машрик ва Мағрибдан кел-

ган қариндошлари;

антиқа билим юрти талабалари...

Мен (Паноҳ)га учраган рассом...

Тоҳир ва Зухра...

Содиқжон ва Нарғиза...

Соддадил хотин ва унинг йўқолган эди...

Худойберган билан Миркомил...

Мулланинг қизчаси...

қишлоқлик кампир ва ўсмир...

Босмахонадаги гўзал жувон...

Чойхонада юрган Қария...

Ва ҳоказо. Ва ҳоказо.

Кўп!

МЕН —

БУНЧА ОДАМ,

БУЛАРнинг ҚИСМАТИ —

АДИБнинг бағрига, хаёлига

ҚАНДАЙ сикканига ҲЕЧ ҚАЧОН

тушунмаганим, тушунолмаслигимни

ҳис этдим.

Йўқ, Мен Бош Қаҳрамон эмасман!

АДИБ менга шунчаки илтифот кўрсатган, холос.

Нега?! Нима учун?! — Худо билади...

Хижолат чекибми-эзилиб,
Салима билан МАЙДОН этагига йўналдим.
Музқаймоқ буюрдим.

Четрокдаги бўш жойга бориб ўтирдик.

Мен Салимани чиндан соғинган эканман. Энди бунга шубҳаланмас эдим. Жон-вужудим бекорга талпинмаган экан. Уни мана, ҳозир кўриб турганимдан теримга сифмаётган эдим. Бу учрашув менга ширин туш бўлиб туюлмоқда эди.

Салима билан бир сафар пайти, поездда танишганман.

Кейин, висолдан кўпроқ ҳижрон бизни яқинлаштириб кўйди.

Мен уни юзма-юз келгандаёқ яхши кўрганман.

У ҳам мени ёқтиргандек.

Иккимизнинг ҳам турмушимиз унмаган. Бошимиз очик.

Хаётни ўйлаш керак! Бу йўлда бизга ҳеч нарча халал бермайди!

Салима билан бу гал...

бу кун шу тўғрида

гаплашишга қарор қилган эдим!

Фақат гапни нимадан, қандай бошлашимни билмай,
сўз тераётган эдим.

Салима узоқ жимликка ўрганмаган.

У — ҳаракатчан. Тили ҳам — бурро.

Ҳар қачон учрашганимизда ёки
телефон орқали гаплашганимизда

БЎЛГАНИДЕК, —

Химолай тоғларими, Атлантик уммонми?! —

қандайдир тоғлар, уммонлар,

денгизлар, саҳролар,

кенгликлар, ороллар ҳақида

ҳикоя қила бошлади.

Худди шу аснода

мен пайқадим:

ТУШУНМАЯПМАН!

Олдинлар дийдор насиб этганида ёки

телефон орқали гаплашганимизда

БЎЛГАНИДЕК, —

ҳеч нарсага

ТУШУНМАЯПМАН!

Буниси майли.

Сездимки, режа бузилди!

Салима — бошқа ОЛАМ.

Мен — бошқа...

Биз дўстлашиб юраверишимиз мумкин.

Лекин БИРГА ТУРИШ қийин!

Салима болани бағрига босиб ёки

бешик тебратиб, алла айтиб,

эри кўчадан келишини остонада кутиб турадиган

АЁЛ ЭМАС!

Қачон, нега БУНДАЙ БЎЛДИ?! —

АЁЛЛАР — ЯНГИ,

биз, эркаклар — ЭСКИ;

УЛАР — биз, эркаклардан анча олдинга

кетиб қолишган!

ТЎНТАРИШдан кейин бу хол рўй бердимиз?! —

ЯҚИН-ЯҚИНдан буён шундай бўлдимиз?! —

мен билмайман.

Биз, эркаклар АЁЛ оғзимизга, оғзимиздан ҳам кўпрок кўзимизга ҚАРАБ ЯШАШИНИ истаймиз. Шарқ, деймиз. Шарқ аёли, деймиз! АЁЛ қайсидир палла, қачондир ЭРКИН бўлиб олганидан хабаримиз йўқ. Биз, эркаклар УНИ ожизгина қўл узатиб, ОРҚАГА тортишга уриняпмиз, холос. У ЭСА шиддат билан ОЛДИНГА кетяпти! Қаёққа боряпти?! Қаергача боради?! Бу ЖАРАЁН қандай тус олади?! — биз билсак экан...

Худди шу аснода

мен яна бир ҳолатни пайқадим.

Тоғлар мени Салимага ўхшаб, қизиктирадимиз?!

Йўқ, албатта.

Денгиз-чи?! Денгиз ҳам қизиктирмайди.

Балки, Адибни қизиктирар?!

Балки. Осийни?!

Мени эмас!

Менда чинакам ғурурми-шиддатми?! —

етишмайди.

* * *

Шу билан гапни тугатмоқчи эдим. Бироқ...

Салима иккимиз ундан-бундан сўзлашиб ўтирган эдик. Ёнимизга Осий келди.

— Халал бермайманми?! — деб сўради.

— Ўтираверинг! — дедим.

У бир шиша сув олиб, шошмай, култум-култум ича бошлади.

Биз унга аҳамият бермай, суҳбатни давом эттирдик. У ҳам, ёнимизда бўлса-да, одобни бузгани йўқ. Бизни кўрмаётган, эшитмаётгандек ҳолатда эди.

Кўп ўтмай, ёнимизга Қизча келди.

— Сизлар билан ўтирсам майлими?! — деб сўради.

— Бемалол! — дедим унга ҳам.

Қизча музқаймоқ олган эди. Апил-тапил еди. Лекин ўрнидан туриб кетмади. Бизга тикилди:

— Ўртада ўйин-кулги бўляпти. Томоша! Сизлар нега бормаяпсизлар?!

— Ўзинг-чи?! — деб қизиқсинди Салима.

— У ерда ўйнайдиган кўп! — деди Қизча. — Ўзлари ўйинни билишмайдию...

— Сен биласанми?!

— Мен ҳамма нарсани биламан! — деди Қизча. У ўтирган жойида бир қўлини ҳавога кўтариб силкитганча, қандай яхши ўйнай олишини кўрсатди.

Салима кулди:

— Сен ҳам менга ўхшаган чакқон, нотинч қиз экансан!

— Шунақа бўласан-да! Ҳаёт... — деди Қизча катталардек жиддий. — Мен аввалдан шунга ўрганганман! — У ўрнида кимирлаб қўйди. Туриб кетадими, десам бемалол ўрнашиб, сўзни давом эттирди. — Бир йили онам билан меҳмон бўлиб, қишлоққа борганмиз. Ажойиб қишлоқ экан! Дарё бўйида. Масжидми-хонақоҳ, чиройли зангор гумбаз! Мен дарёга қизиқиб, жуда яқин жойда ўйнаб юрганман... Ўйнаётиб, ўмбалоқ ошиб, сувга тушиб кетдим! Тўрт ёшларда эдим. Лекин кўрқиб, ўзимни йўқотиб қўймаганман. Сувга бир шўнғиганимдан кейин, уриниб-типирчилаб, ҳар хил ўтлар, пояларга ёпишиб, қайтиб кўтарилганман. Чиқиб олганман! Шундан буён доим ўзим...

Осий узоқ бир нуқтага тикилиб қолган эди.

Қизча ҳикоясини тугатар-тугатмас, — унинг бирдан кўзларига ёш тўлди.

У ўзи ўтирган курсидан ерга сирғалди,

Қизчанинг қаршисида тиз чўкди.

Қизчанинг қўлларини тутиб, — юз-кўзларига, лабларига босди.

Сўнг ўрнидан сапчиб, катта йўл томон
ўкдек учди. Ғойиб бўлди.

— У ким?! — деб сўради мендан, ҳеч нарсага тушу-
нолмаган Салима.

— Осий!

— Нега югуриб кетди?! Қаёққа? Жинними?!

— Жинни эмас! У ҳозир тўғри қишлоққа, хотини,
қизчалари ёнига кетди...

... Бошимни кўтариб,

атрофга алангладим,

Адиб кўринмаётганмикан?!

Бўлган воқеани Адибга айтишим керак!

Мен энди қизғанмайман! Аниқ.

Бу кунги

БУТУН ВОҚЕАнинг Бош Қаҳрамони —

энди Мен эмас, Осий...

Энди у ОСИЙ ҳам эмас,

Ёлғиз...

Балки, ЁЛҒИЗ ҳам эмасдир...

1988—1998 йиллар

ЭСКИРМАГАН ЭРТАКЛАР

(Илова тариқасида)

Ошиқнинг отаси

Зафар бир қизга ошиқ бўлиб қолган эди.

Унга отаси:

— Ўғлим, ойнинг касалхонада ётибди. Бориб бундай хабар олмайсанми?! — деди.

У бепарво юрганидан хижолат чекиб, касалхонага борди.

Ойиси ёнида ундан-бундан гаплашиб ўтирган эди, хонага хушқомат, чиройли хамшира икки марта кириб чикди. Бировни яхши кўриш учун баъзан лахза кифоя экан! Зафарнинг хаяжондан нафаси бўғзига тикилди.

Касалхонага у энди хар куни қатнай бошлади. Лекин кизни яна бир марта йўлакда учратди, холос. Танишмоқчи эди, ботинмади. Ойиси уйга қайтгач, касалхона эшигида сарғайишда ҳам маъно қолмади.

Юрагига кириб олган кизни йўқотиб қўйган Зафар маҳал-бемаҳал кўчада тенгирашга одатланди.... Эскидан шундай воқеа учраб туради. Ана, Ҳазрат Навоий замонларида рўй берган. Ўтган асрда Ойбек домла ҳам шунга яқин воқеани эслаганлар... Қисқаси, бир куни кўчада кетаётган Зафар бировнинг очиқ дарвозасидан ҳовлига кўз ташлаб, ногахон ўша, ўзи қидираётган кизни кўрди — шом пайти чироқлар ярқираган ҳовли саҳнага ўхшар, қиз шу саҳнада турар эди. У беихтиёр дарвоза томон юрди.

* * *

Ўғли ҳаётидаги ўзгариш Вафобек билан Ҳабибахонни ташвишга солган. Унинг бошига ишқ савдоси тушганини тахмин қилишса-да, аниқ аҳволни билишмаганидан, улар бирон ёрдам кўрсатолмай хуноб бўлишаётган эди.

Кунлар шундай ўтаётиб, бир оқшом Зафар уйга келмади.

Тун кирди. Соат ўн бир. Ўн икки...

Кейин, бир. Икки...

Ота-она уни кутиб гўёки игна устида ўтиришарди...

Вафобек бир маҳал қунишганича кўзи илинган экан, беҳос телефон жиринглаб, ўрнидан сапчиб туриб кетди.

Дастакни кўтараётиб, деразага қаради. Кун ёришибди. Девордаги соатга қаради. Тўрт ярим.

— Хў-ўш?

— Салом. Бу Жасур. Ўғлингиз менинг қўлимда. Келиб олиб кетинг.

У тез ювиниб кийинди. Савол назари билан тикилган хотинига:

— Ўғлинг топилди. Энди тинч ухла, — деганича кўчага йўналди.

Шу дамда унинг ҳолати мужмал эди. Бир томондан ўғли топилганига кўнглида таскин сезаётган, иккинчи томондан ўғлига Жасурнинг нима дахли борлигига тушунмай, паришонланаётган эди. Айниқса, Жасур донадона айтган сўзлар суяк-суягидан ўтиб, жонини оғритмоқда.

Дунёда доим мусобака бор, табиий. Аммо рақобат ёмон. Шахматда ютқазган киши ютган кишини қачондир бағрига босганми?! Муштлашувда бу анча аламли кечади. Курашда ундан ҳам аламли. Ҳатто адоватли. Йиқитган полвон кейин минг ҳиммат, меҳр кўрсатмасин, йиқилган полвонни хурсанд қилолмайди!

Булар иккиси — Вафобек ва Жасур — полвон, эски рақиб эди. Бундан ўн йил бурун катта бир даврадаги мусобақада мақтаниб-гариллаб майдонга кирган Жасурни Вафобек йиқитган эди. Ўшандан буён Жасур Вафобекни узоқдан кўрса ҳам, иситмаси кўтарилар эди. Мана, энди негадир Зафар орада, шахсан кўнғироқ қилиб, афтидан, бир шумликни ўйлаган.

* * *

Дарвоза очилганида, остонада Жасурнинг икки ўғли туришарди. Унинг ўзи сал нарида, рўпарада. Совуққина:

— Марҳамат, — деди.

Хона олдидаги айвонга кўтарилиб, усти бўш хонтах-

та ёнидан жой олганча юзларига фотиҳа тортишгач, у ўғилларига имо қилди.

Йигитлар айвон остидаги ертўлага тушиб кетиб, у ердан қўли боғланган Зафарни олиб чиқишди. Уй эгалари иродаси билан, Зафар пойгакка чўкди.

— Шу бола сизнинг ўғлингизми?

— Хў-ўш? — деди Вафобек.

— Биз бир оз қийнадик. Узр. Ўзи айтди, ўғлингиз экан.

— Ўғлим, нима гап? — Зафарга юзланди ота.

Зафар миқ этмади. У бошини тиззасигача эгиб, тўпдек дум-думалоқ бўлиб ўтирарди.

— Тунда ҳовлига бостириб кириб, бир нарсалар ўғирламоқчи бўлган экан, — деб сўзини давом эттирди Жасур. — Ўзи бўйнига олди. Бемалол сўранг. Миршабларни чақириб топширмадим. Ўзингизга топшириб қўя қоламан.

Вафобек ўғлининг босган ҳар қадамини ўлчаб юрмас-да, унинг қўли эгрилик қилмаслиги, бунга мухтож ҳам эмаслигига юз фоиз кафолат берарди. Дарҳол пайқади. Бу ерда бошқа воқеа рўй берган. Эҳтимол, шарқона ҳикоятлардаги каби... Жасур эса бир пайт Вафобекдан енгилганини маломатга қолиш деб билади. Ун йилдан буён кўксига адоват. Энди Вафобекни ўғли орқали маломатга қолдирмоқчи. Шу тарзда ўч олмоқчи.

Вафобек ақлли киши эди. Норозилик билдирмади. Асабийланмади. Шошмади. Жасурга:

— Раҳмат сизга, — деди. Кейин, қўшиб қўйди. — Адашиб уйингизга бир келибмиз. Меҳмонмиз! Сизда бир пиёла чой ҳам йўқми?

Бу «калтак»ни кутмаган Жасур ноқулай аҳволга тушди. Ўзбекчилик — одамгарчилик! Дўст ёки рақиб бўлишмасин, икковлари йўлдошми, касбдошми кишилар! У де-раза томон қараб:

— Наргиз! — деди.

Шу пайт эшикдан хушқомат, чиройли киз дастурхон кўтариб чиқди. Кеча рўй берган воқеадан чала хабардор шекилли, бир Вафобекка, бир Зафарга кўз ташлаб, ажаблангандек бўлди.

Вафобек қизни таниди. Мўлжални тўғри олганини ҳис этди.

Наргиз ҳам ота-болани таниган эди.

— Сен шу ерда турасанми, она кизим? — деди Вафобек.

— Хабиба опа яхши юрибдиларми? — деб сўради Наргиз.

Зафар-чи?

Қизни кўриб, у ўзини йўқотган, зинадан пастга думалаб кетган эди.

Жасур бу орада сал опирдим, деган фикрга келган, ўғилларига Зафарнинг қўлини ечишни буюрган эди.

Худди шу аралаш-куралаш ҳолат, ҳар ким ўзи билан ўзи банд қисқа фурсатдан кейин, Вафобек индамай бир бурда нонни узоқ чайнаб, бир пиёла чойни эзиб ичди. Ниҳоят:

— Нафратдан муҳаббат доим устун. Биз душманлик қилиб, ёшларнинг бахтига зомин бўлмайлик, — деди. — Қани, қўлингизни очинг. Омин...

Жасур илож-ноилож қўл очди.

Вафобек ўғлини бошлаб ҳовлидан чиқиб кетди.

Махфий гап

Бизнинг идорамиз кичик, атиги ўн икки киши ишлайди. Лекин директор қабулхонасида яқиндан буён котиба билан бирга, ёрдамчи ҳам ўтирадиган бўлган. Олдинлар директорга учраш учун котибани кўндириш кифоя эди. Энди ёрдамчининг ҳам олдидан ўтиш керак.

Директоримиз Усмон ака махфий гапга ружу қўйган. У биров мўралаши мумкин, деб «тўсиқ»дан қаноатланмай, гоҳида эшикни ҳам ичкаридан қулфлаб олади.

Биз ҳикоя қилаётган кун Усмон ака ўринбосари Зиёдахонни чақиртириб, одати бўйича эшикни қулфлаган эди... ярим соатми, бир соатдан кейин, аввал котиба, орқасидан ёрдамчи йўлакка югуриб чиқишди:

— Дурадгорни кўрмадингларми?

Билсак, қулф бузилиб қолиб, эшик очилмаётган экан.

Дурадгор ойда-йилда қийшайган бирон курсини тутатмаса ёки сураг илгани деворга миҳ қоқмаса, унинг тайин иши йўқ. Ўзига ажратилган устахонада кўпинча тамаки тутатиб, чой ичиб ўтирарди. Ўша кун у ҳар қачонгидан эртaroқ уйига кетган эди.

— Уйини ким билади? Машина бераман, бориб келишга! — деди ёрдамчи.

Хозир идораларда кўпчилик бири-бирининг уйини билмайди.

Хайрият, Абдусамад деган йигит чала эслагандек бўлди.

Абдусамадни жўнагиб, директор билан ўринбосардан кўнгил сўрагани барчамиз қабулхонада тўпландик. Хизматчилардан дадилроқлари эшикка яқинлашиб «қамалган»ларга далда берди.

Орадан яна бир соатча вақт ўтиб, ниҳоят Абдусамад шалпайиб келди — дурадгорнинг уйини топибди, аммо у Янгийўлга, тўйга кетган экан.

Кеч кириб, иш соати тугаган. Бироқ раҳбарларга ҳурмат юзасиданми ёки воқеа нима билан тугашига қизиққанданми, ҳеч ким қабулхонани тарк этишга шошмаётган эди. Ёрдамчи билан котиба эса асосан, эшикни қандай очиш устида бош қотиришаётганди.

Абдусамад афтидан, чекига тушган вазифани бажармаганидан хижолат чекаётганди.

— Қоровул келганмикан? Эшикни очса, қоровул очади! — деди.

— Нега қоровул? — деб анграйди ёрдамчи.

— Сирни очишга кишини мажбур қилманглар-да! Мендан хафа бўлиб юради! — деди Абдусамад. — Амаки ёшлигида безориларга араллашиб юрган, бунақа ишларни қотиради.

Ёрдамчи қоровулхонага кўнғироқ қилди.

Қоровул шу ерда экан. Келди. Гап аён бўлгач, индамай чиқиб кетди. Сал туриб, қандайдир симни кўтариб яна келди. Эшик олдига бориб, симни бир бураган эди, қулф шириқ этиб очилди.

Усмон ака билан Зиёдахон ичкаридан чиқишди...

Воқеа оддий эди. Агар давоми муҳим бўлмаса, ҳикоя қилишга ҳам арзимасди.

Эшик очилган айни дам қабулхонада негадир Усмон аканинг хотини Хайринисо, Зиёдахоннинг эри Ҳайратбек пайдо бўлишган эди. Идорада рўй бераётган воқеадан уларни ким огоҳлантирган? — билиб бўлмасди.

Хайринисо билан Ҳайратбек ичкаридан чиққан Усмон ака билан Зиёдахонга нақ ташланишди:

— Эшикни қулфлаб олиб нима қилаётган эдинглар?!

— Менинг хотиним билан қандай махфий гапларинг бор? Мен билишим керак!

Қисқаси, шармандалик.

Шу воқеа натижасида Усмон ака хотини, Зиёдахон эри билан ажрашди...

Кўп ўтмай, идорадан кетдим. Лекин ўша куни «қозон бошида» ким турганини ҳамон айтолмайман...

Эски уйнинг эгаси

Худо инсонни тоқатсиз яратган.

Қимир-қимир. Фимир-фимир.

Баъзан қарасангиз, дунёни сув босса тўпифига чиқмайдиган киши инфаркт ҳолатида ётибди. Демак, унинг хожибемалол бўлиб пинагини бузмай юргани ёлғон! Фақат одамми? Ер юзида хода ташиган филдан хас ташиган чумолигача тирик жон борки, тиниб-тинчимайди. Ернинг ўзи-чи? Вулконлар бекордан отилмайди. Тоғларнинг тоқати йўқ! Олимлар сўзи билан айтганда, бунинг бари коинотдаги чексиз бир ҳаракат натижаси.

Машинада кетаётган Искандар шу ҳақда ўйлаётган эди.

У бухоролик, лекин йигирма йилдан ортиқ умри Тошкентда ўтган, аллақачон бу ерликка айланган. Бухорога бот-бот бориб туради. Қариндош-уруғи, дўсти, ошна-оғайниси кўп. Мана, ҳозир ҳам ўз она шахрига йўл олган эди.

Атроф-борлиқ осойишталанадиган кеч тун.

Кимдир айтган экан: «Кун — қайғу учун, тун — уйқу учун!»

Ишониш қийин, йўлда бу ёқдан-у ёққа, у ёқдан-бу ёққа қатнаётган машина сон минг. Бутун шаҳар ухламай кўчиб чиққандек таассурот уйғонади. Йўлнинг икки бетидаги дарахтзорлар, тўқайлар, сайхонликларда ҳам мудроқдан нишон кўринмайди. Хитир-хитир. Шитир-шитир.

Искандар — умрини катта давраларда, одамлар орасида ўтказаётган санъаткор. Турли вилоятларга гоҳ-гоҳ учрашувлар, концертлар баҳонасида сафар қилади. Баъзан ҳафта-ўн кун қолиб ҳам кетади. Аммо бу гал уни яқинларни кўриш эмас, учрашув ёки концерт ҳам эмас, кўнглида беркиниб ётган бир ният Бухоро томон йўлга чиқартирган эди.

У кўпинча гап-гурунг билан йўлни «алдаш» учун сафарда дўстларидан бировни ҳамроҳликка оларди. Бу

гал синашта сафдошларидан Отабой деган дойрачи йигитга қўнғироқ қилган эди:

— Бухорони бир айланиб келамиз. Вақтинг бўлса, юр.

— Мен-ку, жоним билан, лекин шамоллаганман, — деди Отабой. — Тишим ҳам оғрияпти. Уч-тўрт кун кейин...

— Кейин, концертим бор. Ўзи бир кунга бораёпман.

— Намунча қистов?

— Уй олишим керак. Келишганман. Майли, ўзингга кара, ошна.

Искандарнинг дойра санъатига дахли бўлмаса ҳамки, улар иккиси ярим кун-бир кунлаб суҳбатлашишга одатланган. Бу йигит билан унинг қўрчи чиқади. Шу боисдан, бирга боришолмаётганига ўкинди.

Бироқ у ёлғизликдан қўркмас, қийналмасди. Илк дафъа бундай ёлғиз йўлга чиқиши эмас. Ўрганиб қолган.

Кундузи ухлаб олганидан руҳи тетик.

Қўп йил машинада юрган киши унга кўникиб, тирик мавжудотга қарагандек ҳолатни туяди. Ажабки, машина ҳам буни «тушунгандек» бўлади, вафодор от сингари эгасини қийнамай енгил-бозор «учиб» бораверади. Уммондаги кемаларни эслатиб қоронғида чироқлари лапиллаганча бири-бирини ёнлаб, бири-биридан ўзиб бораётган машиналарни кузатиш — тун-бемахалдаги бу нур баҳсини томоша қилиб «мусобақа»да иштирок этиш ҳам гаштли.

Йўлда атиги икки марта машинани четга олиб тўхтатди.

Дастлаб тун бўйи ишлайдиган қаҳвахонага кириб чой ичди.

Кейинги тўхташида бешюзталиқ чироқлар ўрнатилган беҳад ёруғ майдондаги бозорчадан нон, асал, олманор харид қилди.

Искандар қаерда, қандай кишиларга рўпара бўлмасин, ўзи билан ўзи овора одамлар аксари ногоҳ сергак тортиб, уни бири-бирларига кўрсата бошлашар, баъзи дадилроқлари дарҳол яқинлашиб кўришгани қўл чўзишар, икки оғиз гаплашишга уринишарди. Буниси майли. Саҳна, экран билан ҳаётни «бир» деб билган соддадил мухлислар асосан ҳажвий роллар бажарган актёрни ҳаётда ҳам шунақа, деган қайсар фикрда бўлишганидан, уни

учратган заҳоти ҳазил-хузил қилиш пайига тушишар, ундан фаройиб-кулгили бир гап ёки антиқа бир хатти-харакатни кутишар эди. Булар ҳажвиёт усталари одатда бошқа актёрларга нисбатан ҳам жиддийроқ феъл-атвор эгалари эканликларини тушунишмас, балки тушунишни исташмасди. Албатта, Искандарга уни одамлар таниб эътибор беришлари маълум даражада ёқарди. Ожиз банданинг ҳар бири ўзича шуҳратпарастдир! Йўлни қўриқлаган посбонларгача бормисиз, ака, деб суюниб жилмайишлари Искандарнинг қўнгли, руҳини ёриштириб юборар, шундай дамларда у ўзини бахтли ҳис этарди. Аммо саҳна — учрашув, концерт пайтидагидан бўлак жойдаги «илтифот»дан доим бир оз қисиниб хижолат ҳам чекарди. Унга эл ичида «кўринмай, сезилмай» юриш ўнғайроқ бўлиб туюларди.

Икки марта машинани тўхтатганида ҳам Отабойни эслади.

Отабой Искандардан жилла ёш. Шунинг учунми, чакқон, камтар, фидойи инсонлиги сабабданми, нима иш чиқса, мен ҳозир, уста, деб югуриб кетарди. Искандар синашта сафдоши ёнида бўлганида суҳбатлашишдан ташқари, қандайдир ҳаловат сезиб жони яйрарди. Унинг дўстлари барчаси яхши инсонлар, лекин ҳеч ким Отабойнинг ўрнини босолмас эди.

Тун ўтиб, жун ёришаётганида машина Бухорога яқинлашди.

Узоқдан кўкка бўй чўзган минора-ю, шаҳарнинг шакли-шамойили вира-шира кўзга ташлана бошлади.

Қайсидир манзилга машинада кириб келаётган киши тонгдан кўчага чиқиб алланечук қунишибми турган, куйманибми юрган йўл бўйидаги турли шахсларга беихтиёр диққатланиб кўз ташлайди. Тунни ўзи уйқусиз ўтказганига қарамай, иши, дарди-ташвиши номаълум, ҳарҳолда эзгулик истаб эрта уйғонган, ҳаёт дафтарини очган бу йўлчиларга нисбатан қўнглида ҳурмат уйғонади... Искандар бутун ҳаёли шаҳарда, эски-янги кийган чоллар, кампирлар, жувонлар, болаларга кўз қирини ташлаб, илдам кетаётган эди — бехос бир манзара нигоҳини тортди.

Шаҳарга кираверишдаги дўппидек қўнқайган тепалик устида эгнида қизил камзул, бошига қизил дурра ўраган чиройли бир қизми-жувон йўлга тикилиб, ҳайкалдек қотиб турарди.

Искандар шуурсиз ҳолатда, негадир сал саросималанди. У барча йўлчиларга кўзи тушганида бўлганидек, ўтиб кетавериши керак эди. Лекин машинани секинлатди. Шу асно — бунинг ҳозирги манзарага ҳеч алоқаси йўқлигини тушунган ҳолда! — бир пайт қуловига чалинган сирли сатрларни эслади:

*Бухоро — сенинг кўзларинг,
Бухоро — сенинг сўзларинг...*

Шу асно «қизнинг кўзи қизилда» деган қизиқ гап ҳам унинг ёдига тушди.

Одамларга табиий эътибор бериб қараган, аммо уларнинг эътибори ҳаётида кенгроқ ўрин тутган санъаткор бировга дарҳол мафтунми, махлиё бўлиши қийин! Шу ҳақиқатга кўра ўзининг йўлда кўринган бир сийратми, суратдан саросималанганига Искандар ажабланди. У машинани қайтиб тезлатди...

Ва машина илгарилаб, дам ўтмай шаҳарга кириб борди.

* * *

Бухорога театр жамоаси, ҳеч бўлмаса Отабой билан бирга келган пайтлари меҳмонхонага жойлашарди. Ҳозиргидек ёлғиз келганида эса ўз шаҳрида унга меҳмон кабилида иш тутиш ноқулай эди — амаки, аммаларими, жиянларими қариндош-уруғларидан биронтасининг уйига қўнарди. Булар уни бошларига қўратишарди. Лекин қайси хонадонда турмасин, барибир у — «азиз меҳмон», — ўз уйида эмас, бегона жойда эди — ўзини осойишта, эркин сезмаганидан алланечук азобланарди. Бутун Бухоро — уники, бироқ ётиб турадиган аниқ жой йўқ! Искандар умри охирида балки Бухорога кўчиб келиб, шу ерда қолиб кетишни ҳам ўйлаётган эди — маш-хур кишилардан Жалол Икромий, Мутал Бурҳон шундай қилишган....

У тўғри Ақобир деган жияни уйига келди.

Жиян унга сотиладиган уйлар эълони босилган газетани кўрсатди.

— Сиз юборган бай пулини бериб қўйганман. Ош пишган, сузиш қолган, холос, — деди. — Хоҳласангиз, бирга бораман.

— Йўқ, ўзим, — деди Исқандар.

Бировнинг эшигидан қуруқ қўл билан кирмасди. Бозор қилиб «сотиладиган уй»га йўл олди.

Эскирган хароб ҳовли кичик бир масжид қаршисида. Масжид яқин орада жиддий таъмир қилиниб, ҳовлининг фатарот эканлиги янада «бўртиб», билиниб қолган эди.

Лекин Исқандар бунга кўп аҳамият бермади.

Керак бўлса, тартибга солиш мумкин.

Гужум дарвоза ҳалқасини тутиб, секин тақиллатди.

Ичкаридан:

— Ҳўв, — деган овоз келиб, ниҳоят дарвоза очилди.

Остонада эҳтимол Исқандарга тенгдош, эҳтимол ундан ҳатто сал ёш, аммо соқол қўйиб тўн кийганидан «кексалик турқи»ни олган киши кўринди.

— Ие! Ие! — деди у. — Исқандар ака? Қани! Қани!

Уй эгасининг таклифи билан Исқандар ичкари кириб, сўри четига ўрнашди.

Юзларига фотиҳа тортишгач, у гапни чўзмай мақсадга кўча бошлади:

— Сиз... Махсум ака?

— Ака, деманг. Укангизман...

— Ҳўп... Уйни мен олаётганимдан хабарингиз бор?

— Ҳа, албатта. Номингизни эшитиб суюндим. Жиянингиз айтдилар.

— Бу жой мен учун кадрли. Шу ҳовлида туғилиб ўсганман. Биргина ўғил эдим, отам билан онам бу ерни сотиб Тошкентга, ёнимга кўчиб борганлар. Акобир сотиладиган уйлар ичида бу ҳовли ҳам борлигини хабар қилганидан буён хаёлим шу ёқда! Ўзингиз тушунаси.

— Ҳа, албатта, — деди яна Махсум. У ўрнидан туриб, дераза ёнига борди, пардани қия суриб, хонага ярим бош сукқанича нимадир деди, кейин қайтиб келиб ўрнига ўтирди.

Шу палла хона эшиги очилиб...

эғнида кизил камзул, бошига кизил дурра ўраган кизми-жувон дастурхон кўтариб чиқди.

Исқандар қотиб қолди. Бу — ўша, унинг шаҳарга кираверишда учратганими, бошқами? — қандай бўлмасин, бундай «намоёиш»ни у кутмаган эди.

Ёзилган дастурхонга чой, бир ликобачада қанд, бўлка нон қўйилди. Махсум шошиб Исқандар кўтариб келган халтадаги мева-чева, ширинликни ҳам олиб дастурхонни

безатди — Искандар уй эгасининг анча қўли қисқа киши эканлигини шу ҳолатдан пайқади.

— Искандар ака! Мени сўкмайсиз. Бир қошиқ конимдан кечасиз! — деди ниҳоят, Махсум. — Ўғлим бу йил ўқишга кирмоқчи эди. Ҳовлини сотиб, шунга ишлатмоқчи эдик. Лекин бола биринчи суҳбатданок қайтди, ишга кирди. Режа ўзгарди!

— Сотишдан айниндингизми? — гапга аниқлик киритмоқчи бўлди Искандар.

— Айнидим... Энди сотолмайман. Бу мендан қўра кўпроқ болаларнинг мулки! — Махсум ўрндан туриб яна дераза ёнига борди, пардани қия суриб, газетага ўроғлиқ бир даста пулни олганича Искандарнинг олдига келтириб қўйди.

Искандар қизил кийган қизми-жувон икки-уч кўринганида ўзини йўқотган ва мана, энди лафз бузилганидан баттар саросималанган эди.

Куясанми? Куласанми?

Шунинг баробарида, у сизди — марҳаматли, хушқамдам Отабой унга ҳамроҳ бўлмаганидан бошлаб бу ишнинг унмаслиги аён эди!

Умуман...

дунёда ҳамма нарса омонат! Янграган қўшиқдек:

*Бухоро — сенинг кўзларинг,
Бухоро — сенинг сўзларинг...*

2006 — 2008 йиллар

МУНДАРИЖА

Романлар

Хотин подшоҳ	3
Эгилган бош	120
Майдон	366

Эскирмаган эртақлар (Илова тариқасида)

Ошиқнинг отаси	451
Махфий гап	454
Эски уйнинг эгаси	456

Омон Мухтор
ХОТИН ПОДШОҲ
Романлар

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2010

Мухаррир *Ш. Эргашева*
Бадий муҳаррир *М. Самойлов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Саҳифаловчи *М. Атхамова*
Мусахҳихлар: *А. Зокиров, Ш. Хуррамова*

Босишга рухсат этилди 30.07.2009. Бичими 84x108¹/₃₂.
«PeterburgUZ» гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи.
Нашриёт-хисоб тобоғи 25,9. Адади 5000 нусха. Буюртма №4528. Баҳо-
си келишилган нархда.

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси
100000. Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.